

Національна академія наук України
Інститут історії України

Руслан Пиріг

**Українська
гетьманська держава
1918 року.
Історичні нариси**

Київ–2011

УДК
ББК

Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року.
Історичні нариси

У книзі висвітлюється утворення і функціонування однієї з державних формацій доби Української революції — гетьманату Павла Скоропадського (квітень — грудень 1918 року). Розкривається форма і сутність державно-політичної моделі, ідеологічна платформа, соціальна база, проведення економічних реформ. Показано ступінь залежності гетьманату від союзників, вплив на державне будівництво російської імперської спадщини, роздвоєну лояльність правлячої еліти, причини невдачі цього державотворчого проекту.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України (протокол № від березня 2011 р.)

Рецензенти: член-кореспондент НАН України *О. П. Реснт*,
доктор історичних наук, професор *Ф. Г. Турченко*

ЗМІСТ

Передмова	5
-----------------	---

Розділ 1

Гетьманська держава у світлі історіографічної традиції та історичних джерел

1.1. Сучасні історіографічні інтерпретації	9
1.2. Історичні джерела теми	33

Розділ 2

Державно-політична модель гетьманату

2.1. Квітневий переворот: передумови і рушії	67
2.2. Структура та функціонування державно-управлінських інститутів ...	87
2.3. Особливості законотворення	105
2.4. Державна служба	113

Розділ 3

Соціально-політична база

3.1. Власницько-корпоративні та політичні об'єднання	125
3.2. Російські кадети в українській владі	135
3.3. Пошук військової опори	141

Розділ 4

Економічна політика

4.1. Проведення земельної реформи	147
4.2. Організація продовольчої справи	161
4.3. Прагматичний інтерес союзників	172

Розділ 5

Зовнішньополітичні детермінанти

5.1. Гетьманат з німецько-австрійського погляду	181
5.2. Російські монархісти в Україні	195
5.3. Військовий білий рух	211
5.4. Зміна орієнтирів	222

Розділ 6
Боротьба проти гетьманського режиму

6.1. Соціалістична опозиція	231
6.2. Повстанський і страйковий рух	246
6.3. Повалення гетьманату	253

Розділ 7
Павло Скоропадський: роздвоєна лояльність постаті

7.1. Прощання з імперією	259
7.2. Політичне «галичанство» у сприйнятті П. Скоропадського	269
7.3. Симон Петлюра в оцінках гетьмана	279

Розділ 8
Старі і нові міфи

8.1. Гетьманська псевдограмота	295
8.2. Реанімація старого міфу	303
8.3. П. Скоропадський у фокусі глорифікації	311

Висновки	321
-----------------------	-----

Іменний покажчик	324
-------------------------------	-----

ПЕРЕДМОВА

Українська революція 1917–1921 років як явище масштабне і багатомірне пройшла у своєму розвитку етап, репрезентований гетьманською державою Павла Скоропадського. Він є незвичайним, навіть виключним, оскільки не вписується в національно-демократичну парадигму революційного поступу.

Постання державного утворення альтернативного демократичній, соціалістичній, парламентській Українській Народній Республіці не стало стихійним зигзагом складного і динамічного перебігу революційних подій. Це був процес, детермінований низкою зовнішніх і внутрішніх чинників.

Захоплення влади в Росії більшовиками, їхня військова агресія проти УНР прискорили проголошення самостійності України та вихід її на міжнародну арену. Укладення Брестського мирного договору поставило УНР у залежність від одного з альянсів у Світовій війні.

Заступництво держав Четверного союзу дозволило Центральній Раді відновити владу в Україні, ціною фактичної окупації її території кількох тисяч контингентом німецьких і австро-угорських військ. Водночас Брестські домовленості наклали на уряд УНР досить обтяжливі зобов'язання по поставках збіжжя і сировини новим союзникам.

Продовження українським керівництвом навесні 1918 р. старого курсу внутрішньої політики, стрижневим напрямком якої залишалася соціалізація землі, слабкість урядового апарату і відсутність дієвого впливу на регіони, наростання анархічних настроїв серед селянства призвели до системної кризи влади.

У березні–квітні 1918 р. почався стрімкий процес утворення структур опозиційних правлінню Центральної Ради, які гуртуються на консервативно-ліберальній платформі. Насамперед консолідується земельна і промислово-фінансова буржуазія. Союз земельних власників і Союз торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс) направляють урядові УНР декларації з вимогами відновлення права приватної власності, анулювання земельного законодавства, обмеження діяльності профспілкових і робітничих організацій тощо. Вони також пропонують певні моделі влади в Україні під патронатом центральноєвропейських держав.

Колишній командувач I Українського корпусу генерал П. Скоропадський об'єднує однодумців в Українській народній громаді — організації консервативно-ліберального спрямування, ставлячи своїм завданням усунення від влади тогочасного уряду.

Суттєвий тиск на владні інститути чинять політичні партії самостійницького спрямування, насамперед Українська демократично-хліборобська партія. Наростають протиріччя між силами правлячої коаліції. Українські есери в Центральній Раді опинилися в фактичній ізоляції.

Нестабільність внутрішньополітичної ситуації в Україні, слабкість влади, управлінський колапс викликали занепокоєність німецьких військових і дипломатів у Києві. Адже під загрозу ставилися реалізація Брестських домовленостей щодо поставок хліба і сировини — одного з основних завдань «східної» політики Центральних держав.

Не дивлячись на суттєві розходження в українському питанні серед владних кіл Німеччини, вони усвідомлювали необхідність заміни Центральної Ради більш дієздатним урядом. Нетривалий, але інтенсивний пошук німецькими військовими і дипломатами кандидатури майбутнього глави української держави змусив зупинити вибір на постаті Павла Скоропадського — бойового генерала, великого землевласника, царського аристократа, нащадка українського гетьманського роду. Очевидно, остання обставина стала домінуючою у визначенні нової форми державності — гетьманату.

Прийнявши умови німецького командування щодо зобов'язань у внутрішній і зовнішній політиці, П. Скоропадський розпочав активну підготовку до державного перевороту. Оберкомандо також вжило енергійних заходів по забезпеченню успіху цієї акції. Обидві сторони мали поспішати, оскільки Центральна Рада оголосила про скликання 12 травня Українських установчих зборів. Їхній партійний склад свідчив, що нинішня влада дістане політичну підтримку цього парламентського органу, що суттєво загальмує її заміну.

Скликаний з ініціативи Союзу земельних власників та інших політичних сил, незадоволених діями Центральної Ради, Всеукраїнський хліборобський конгрес, проголосив 29 квітня 1918 р. Павла Скоропадського гетьманом всієї України. За його наказом озброєні офіцерські підрозділи упродовж ночі захопили урядові установи. У Центральній Раді ні в столиці, ні на периферії не виявилось сил, здатних стати на її захист.

Успіх державного перевороту був забезпечений ситуативним збігом інтересів: німецько-австрійської сторони, занепокоєної зривом поставок продовольства; консолідацією консервативних, приватновласницьких кіл перед втратою земель, маєтностей, підприємств, капіталів; певних верств населення зацікавлених у наведенні ладу і спокою. І нарешті, недієздатністю влади УНР, спричиненою системною політичною, економічною та управлінською кризою.

Повалення Центральної Ради 29 квітня 1918 р. стало рубіжною віхою перебігу Української революції, яка ознаменувала завершення її національно-демократичного етапу. Наступного дня були оприлюднені осново-

положні гетьманські документи — «Грамота до всього українського народу» і «Закони про тимчасовий державний устрій України». Нове державне утворення конституювалося як тимчасове авторитарне правління з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницького органу влади, поєднанням в уряді законодавчих і виконавчих функцій, консервативно-ліберальною ідеологією реформ, українським територіальним патріотизмом правлячої еліти.

Весь нетривалий період функціонування гетьманату був глибоко обумовлений кількома визначальними факторами. По-перше, залежністю від центральноєвропейських імперій, чії війська зайняли українські терени. По-друге, незавершеністю Світової війни, кінцеві результати якої виявилися вкрай несприятливими для України. По-третє, потужною російською імперською спадщиною, правовими, інтелектуальними, кадровими ресурсами якої активно послуговувалася Українська Держава.

Гетьманат Павла Скоропадського постав як альтернатива парламентській УНР. Відкинуті нею, піддані революційному остракізмові власницькі кола після квітневого перевороту взяли реванш і отримали можливість реалізації нового державотворчого проекту. Його втілення у життя виявилось наповненим безліччю соціальних, класових, ідейно-політичних протиріч, які виступали не тільки суттєвим гальмівним чинником, але й надавали цьому етапові революційної доби специфічних, неорганічних рис.

Слід відзначити, що цей доволі короткий відтинок Української революції належить до доволі повно висвітлених в історіографічному сенсі. Водночас він має реноме найбільш дискутабельного. Виходячи саме з цього автор обрав нарисний жанр дослідження, який не вимагає вичерпного розгляду всіх аспектів життєдіяльності гетьманату.

Такий підхід зумовлений ще й тим, що низка тематичних блоків, зокрема національно-культурне будівництво, банківсько-фінансова справа, дипломатичні відносини, церковно-релігійна ситуація та інші дістали широке відображення у новітній українській історичній літературі. Тому автор включає до дослідницьких завдань монографії в основному дискусійні та недостатньо висвітлені проблеми утворення, функціонування і падіння Української Держави:

- основні сучасні тенденції історіографічного осмислення феномену гетьманату в контексті Української революції;
- характеристика вітчизняного тематичного комплексу історичних джерел;
- форма і сутність державно-політичної моделі гетьманату;
- ступінь його залежності від одного з альянсів світового протиборства;
- соціально-політична база гетьманського правління;
- ідейно-політична платформа державного будівництва;

- причини незавершеності економічних реформ;
- вплив російської імперської спадщини на державне та суспільне життя;
- роздвоєна лояльність правлячої еліти;
- деміфологізація історії гетьманської держави.

Кілька слів про понятійно-категоріальний апарат, яким послуговується автор у книзі. Слід відзначити, що базові для даного дослідження терміни “Українська Держава” і “Гетьманат Павла Скоропадського” вживаються як абсолютно синонімічні. І все ж друге визначення використовується у сучасній науковій і довідковій літературі частіше. Це пов’язано з тим, що офіційна назва гетьманату “Українська Держава” збігається з більш широким поняттям “українська держава”, яка включає й УНР та ЗУНР. Рідше вживаються терміни “останній гетьманат”, “новітній гетьманат”, “П гетьманат”, “гетьманат 1918 року”. Ці часові прикмети введені головним чином для уникнення тотожності з гетьманщиною XVII–XVIII ст. Поняття «гетьманщина» щодо Української Держави в даний час вживається дуже рідко, оскільки в українській зарубіжній (проуєнерівській) і радянській історіографії воно набуло зневажливого, таврувального сенсу. Хоч сам П. Скоропадський вживав цей термін, але неодмінно позначаючи «гетьманщина 1918 року».

Характеристики форми і сутності Української гетьманської держави містять чимало різноманітних дефініцій: “монархія”, “диктатура”, “маріонетка”, “сателіт”, “контрреволюція”, “консервативна революція”, “авторитаризм”, “військова бюрократія”, “буржуазно-поміщицький монархізм”, “бонапартизм” і багато інших.

Поза сумнівом, не всі вони адекватно відображають суть такого складного явища, як останній український гетьманат. Тому подавати у вступі їх первісне семантичне значення немає сенсу, оскільки вони розглядаються в певному змістовому контексті з відповідними коментарями автора.

Безперечно дана монографія не може претендувати на повне і остаточне з’ясування широкого кола питань доволі давньої дискусії. І якщо наведені аргументація та міркування сприятимуть поступу на шляху до з’ясування істини, то будуть підстави вважати дослідницькі завдання виконаними. Так само, як і у випадку спричинення тематичної наукової полеміки.

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА У СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ ТА ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

1.1. Сучасні історіографічні інтерпретації

Нетривалий, надзвичайно складний і напружений період функціонування останнього українського гетьманату, породив величезний і різножанровий пласт наукової, мемуарної, публіцистичної літератури. Ліва частина її створена у міжвоєнну добу безпосередніми учасниками тих подій. Гостре ідейно-політичне і особистісне протиборство вилилося у формування двох історіографічних течій — уенерівської і прогетьманської, які не жаліли викривальних епітетів при оцінці одна іншої. На жаль, ця традиція не оминула й сучасний вітчизняний історіографічний процес, поділивши його учасників на адептів та критиків Української Держави.

Для перших характерна певна ідеалізація цієї форми державності, перебільшення її здобутків, нерідко вдаючись до не властивого історичним дослідженням умовного способу. При цьому надзвичайно широко і не завжди критично використовується таке потужне, але не позбавлене природного суб'єктивізму, історичне джерело, як спогади гетьмана¹.

Другі — в якості незаперечної аргументації продовжують наводити різко таврувальні оцінки, почерпнуті з праць ідейних опонентів гетьманату, особливо часто посиляючись на В.Винниченка, П.Христюка, І.Мазепу та інших².

Авторитетний український історіограф Я.Калакура вважає, що є й третя течія — “це історики прорадянської орієнтації, частина яких залишається в полоні синдрому класових оцінок і досить вороже налаштована як до самого гетьманського перевороту, так і до політики П.Скоропадського”³.

Два останніх десятиліття досліджень історії Української Держави позначені суттєвим проривом у висвітленні цієї вельми складної наукової проблеми. Побачила світ низка ґрунтовних спеціальних праць⁴. Доба гетьманату широко представлена у всіх новітніх фундаментальних виданнях з історії України⁵. Досить потужними дослідницькими “сплесками” відзначаються наукові конференції, присвячені ювілейним датам гетьманської держави та її глави. Як правило, вони мають широкий тематичний діапазон, привертають увагу не лише істориків, а й політологів, архівістів, краєзнав-

ців. Доводиться жалкувати, що матеріали цих конференцій видаються незначними накладками⁶. Розлогий тематичний сегмент також присутній в Інтернеті.

Досить продуктивно розробляють проблеми історії Української Держави, українського консерватизму та новітнього гетьманського руху науковці кафедри історії України і філософії Київського національного лінгвістичного університету. Їхній творчий доробок оприлюднюється у неперіодичному виданні “Український консерватизм і гетьманський рух”.

Історія гетьманату залишається доволі привабливою для дисертантів. Очевидно, це обумовлено компактним періодом його функціонування, добрим станом збереженості історичних, насамперед архівних джерел. За роки незалежності в Україні захищено понад тридцять кандидатських дисертацій. Їх тематика охоплює основні сфери життєдіяльності гетьманату: державне управління, економічну і соціальну політику, розвиток освіти і культури, зовнішню політику, відносини з союзниками тощо. Слід відзначити відсутність у дисертаційній тематиці праць з усталено складних та дискусійних проблем. Прикметно, що це єдиний період Української революції й досі не удостоєний докторської дисертації⁷. Цілком очевидно, що Українська Держава 1918 р. останнім часом дістала суттєве прирощення тематичного історіографічного масиву.

До наукового обігу також введено значний комплекс нових історичних джерел як неодмінну умову поглибленого і об’єктивного висвітлення цієї складної теми. Проте, на думку окремих авторитетних учених, подолати стару дихотомну традицію в оцінках останнього гетьманату, яка вразила й новітню вітчизняну історіографію, не вдалося. Зокрема, Ф.Турченко пояснює це тим, що “нові факти вкладаються у старі схеми, кожна з яких однаковою мірою заслуговує бути прийнятою чи відкинutoю дослідницьким загалом”⁸. Дану точку зору поділяє й Я.Калакура, вважаючи, що образ гетьманату “все ще подається в дуалістичному ключі, тобто на засадах успадкованої історіографічної традиції, сповненої класового антагонізму і протистояння політичних платформ, або на шляхах еkleктики”⁹.

З огляду на тематичну розмаїтість дослідницької палітри історії Української Держави спробуємо розглянути найбільш суперечливі, нерідко контроверсійні, а відтак й дискусійні аспекти цієї наукової проблеми. До них насамперед належить питання про форму і сутність державно — політичної моделі гетьманату.

Окремі сучасні дослідники намагаються довести, що утворення Української Держави у формі гетьманату П.Скоропадського було проявом консервативної революції і ознаменувало відновлення власної української державної традиції. Найбільш послідовно відстоює ці положення відомий дослідник історії Української революції Ю.Терещенко. Регенерацію укра-

їнського консерватизму 1918 р. він розглядає у контексті розвитку європейської консервативної традиції. Автор визнає, що ще у ХІХ ст. позиції старого консерватизму були суттєво підірвані європейськими революціями, а поразка Четверного союзу у Світовій війні означала крах досі потужних консервативних інститутів і посилення норм лібералізму. І все ж, на його думку, в Європі були суспільні рухи, “які прагнули до розробки ідейної і політичної альтернативи поза ліберально-демократично системою радикальним соціалізмом”.

Об’єктивні передумови сформування організованого консерватизму Ю.Терещенко вбачає в українському селянстві і українській шляхті як носіях мови, віри, традицій. При цьому автор досить скромно зауважує: “попри всю складність відносин між ними”¹⁰. Погодитися з останнім твердженням дуже важко, адже в умовах розбурханого революцією українського села ця “складність відносин” вилилася в гострі соціальні антагонізми і не дозволила П.Скоропадському досягти задекларованого “спокою і ладу”. На наш погляд, регенерація консерватизму в Україні була консолідованою реакцією приватновласницьких сил на соціальний радикалізм Центральної Ради. І провідну роль у цьому процесі відігравав не тонкий прошарок української шляхти, а аграрна, промислова та фінансова буржуазія, боячись реальної перспективи втратити землі, маєтності, капітали.

Інший дослідник В.Потульницький доводить, що гетьманат 1918 р. “був закономірним результатом збереженості саме власної української національної орієнтації з боку української еліти і їх прагнень, що тривали біля півтора століття до реставрації традиційної держави — Гетьманату”¹¹.

З таким визначенням можна було б погодитися при умові лише виокремленого розгляду факту постановня новітнього гетьманату. Але ж вся його еволюція і крах, конкретні дії головних посадових осіб, які й мали б персоніфікувати собою прагнення “традиційної української шляхти” до творення власної національної держави, доводять недостатню вмотивованість даної інтерпретації появи гетьманату. Насправді ж такої традиції в тогочасному українському суспільстві вже не існувало. Намагання виводити основи державного устрою з традицій козаччини від самого початку вилилося у штучні спроби надати владній конструкції певної архаїчної атрибутики: голова Ради Міністрів іменувався Отаманом, військова старшина — генеральні, бунчукові, значкові тощо. Але невдовзі від цього довелося відмовитися. Символи козацької доби залишилися лише в гетьманській адміністрації. П.Скоропадський мав офіційний титул “ясновельможний пан гетьман всієї України”, гетьманські документи видавалися у формі грамот, маніфестів, відручних листів.

На наш погляд, найбільш аргументовано сутність гетьманату П.Скоропадського як державного утворення доволі штучного і випадкового виклав

відомий учений української діаспори В.Кучабський. Він вважав, що в Україні 1918 р. політиків з консервативними поглядами, котрі стояли на засадах української національної свідомості та сепаратизму щодо Росії, було надзвичайно мало. А ті сили, які в гетьманській реставрації вбачали користь, були повністю російськими або зрусифікованими. До них належали великі землевласники, промисловці, представники торгово-фінансового капіталу, стара бюрократія, офіцерський корпус колишньої царської армії. Всі вони ненавиділи ідею незалежної України і всупереч усьому мріяли про відродження російської імперії. В.Кучабський назвав це найбільшим протиріччям, що належало в основі гетьманату як державного ладу¹².

На думку І.Лисяка-Рудницького, постання гетьманату не було перемогою консервативної течії, а швидше компромісом між українською державною ідеєю та фактом чужої окупації, адже “державний лад гетьманщини 1918 р. не мав усіх рис справжнього, органічного правопорядку і спирався не так на сили місцевого консерватизму, як на багнети 300-тисячної німецької окупаційної влади¹³”.

Відомий сучасний дослідник М.Попович також кваліфікує гетьманат П.Скоропадського як “вимучену псевдомонархічну авторитарну конструкцію”, що виявилася нежиттєздатною, оскільки не було в українській традиції тих стабільних формотворень, що їх намагалася намацати в темряві консервативна суспільна думка¹⁴.

Про квоість традицій і потенцій українського консерватизму свідчить той факт, що найбільш виразний його репрезентант — Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) не стала масовою політичною партією, залишаючись регіональною організацією з основною базою на Полтавщині. Самостійницько-консервативного характеру надавали їй постаті М.Міхновського та В.Липинського.

Промовистим фактом невизначеності українського консерватизму є недовготривалість створеної П.Скоропадським Української народної громади — організації відверто консервативного спрямування. Хоч її фундаментальні засади в галузі національно-державного будівництва, земельної, соціальної політики були покладені в основу діяльності гетьманського уряду, вона не стала базовою політичною партією режиму, а виконавши роль інструмента державного перевороту припинила свою діяльність¹⁵. Хоч за планами П.Скоропадського мало бути якраз навпаки: “...попередньо буде створена партія, яка бачить у врятуванні Батьківщини необхідність створення сильної влади в особі диктатора — гетьмана, і що цей диктатор проводив би ті принципи, які лягли наріжними каменями в основу партії; потім ця партія все розширюючись і збільшуючись чисельно, створила свої відділи по всій Україні, які б в свою чергу підтримували ідею Гетьманства і його починань”¹⁶.

В.Масненко, не погоджуючись з тим, що гетьманат 1918 р. був лише декоративним обрамленням держави, спробував “віднайти можливі зв’язки між різновіковими виявами української державності у формі гетьманату”. Однак, навіть взявши у спілники Д.Дорошенка і В.Липинського, все ж не зміг відшукати тривку тяглість історичної традиції від першого до другого гетьманату¹⁷.

На наш погляд, вичерпну відповідь на це питання дав сам П.Скоропадський. У своєрідному політичному заповіті синові Данилу з нагоди його повноліття в 1925 р. він писав: “Стара українська верства була слаба й числом і внутрішньою своєю дезорганізованістю і слабкістю. Вона не мала ні спільної національної культури, ні спільного державного ідеалу, ні спільної організації. Лівобережні плекали московську, правобережні польську і тільки невеличка частина, розкидана по різних кутках України, плекала Українську національну культуру”¹⁸.

Недостатня “українськість” гетьманського правління очевидна. І спроби П.Скоропадського зробити його більш національним не вдалися. Сенат більшістю голосів надав російській мові статус державної. Місцеве демократичне самоврядування фактично було знищене, шляхом повернення до влади старої царської, антиукраїнської бюрократії. Судова адміністрація постійно насичувалася правниками з Росії. Федеративна грамота П.Скоропадського, навіть з огляду на всю складність міжнародної кон’юнктури, стала актом фактичної ліквідації суверенної державності України.

Частина вчених для національної ідентифікації новітнього гетьманату користується формулою “ні український, ні російський”. Зокрема, Я.Грицак пише: “У вужчому значенні Скоропадський будував ані українську, ані російську державу. Гетьманський режим прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася не на знанні української мови, а на лояльності до Української держави. Ця держава розумілася у ширшому, територіальному значенні, а не вузькому етнічному”¹⁹.

Цієї ж думки дотримується й В.Верстюк, вважаючи, що “це була ні українська, ні російська держава, умовно її можна було б назвати малоросійською”²⁰. “Малоросійство” — це дійсно досить умовне визначення, що тлумачиться як комплекс провінціалізму серед частини українських громадян України, зумовлений їх тривалим перебуванням у складі Російської імперії. У будь-якому випадку, застосоване до характеристики Української Держави 1918 р., воно несе певний відтінок зневажливості.

Безперечно, ні П.Скоропадський, ні провідні діячі гетьманату — етнічні українці не усвідомлювали себе малоросами саме у такому сенсі. Показовим є приклад голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба. Коли гетьман говорив йому

про необхідність контактів з лідерами українських партій, то прем'єр відповідав: “Да я сам украинец, почище их, к чему мне с ними говорить? Мой предок — полковник Лизогуб, а это что за господа?”²¹

Очевидно, абсолютно точної формули національно-державного характеру гетьманату вивести не вдасться. На наш погляд, це був тип якоїсь змішаної державності. Української за назвою і формою, окремими аспектами внутрішньої політики, насамперед в культурно-освітній сфері. І російської — за широкими проявами імперської спадщини, яка динамічно регенерувалася в правничій практиці, засобах масової інформації, релігійному житті, використанні кадрового потенціалу, толерантному ставленні до політично різнобарвної, але антиукраїнськи налаштованої російської еміграції, яка себе в такій якості зовсім не усвідомлювала.

Й досі дискусійною залишається оцінка ступеню залежності гетьманського правління від окупаційної влади. Частина вітчизняних дослідників услід за В.Винниченком, М.Грушевським вважають гетьманат маріонетковим утворенням²². Зокрема, В.Солдатенко послідовно відстоює цю точку зору, а в намаганнях О.Мироненка кваліфікувати гетьманський режим як “український різновид давно відомої в історії людства класичної маріократії”²³, вбачає спробу хоч трохи завуалювати наукоподібним словотворенням визначення, яке дуже істотно зачіпає національне самолюбство — “маріонетковий режим”²⁴. Як маріонетковий визначає характер гетьманату й англійський дослідник О.Файджес²⁵.

Зауважимо, що залежність П.Скоропадського від Німеччини очевидна. Саме з волі її вищого державного керівництва він прийшов до влади, а підтримка з боку окупаційного командування була визначальним фактором захисту як від внутрішніх, так і зовнішніх супротивників режиму. І все ж класичним маріонетковим утворенням гетьманат не був. Адже він мав формальні ознаки незалежної держави, діяли умови Брестського мирного договору, визнання не тільки Четверного союзу, але й багатьох інших країн, власні дипломатичні представництва, міжнародні угоди тощо.

Український діаспорний вчений О.Федишин вважав, що “кращим визначенням України в умовах німецької окупації 1918 р. є “сателіт”. Вона займала становище держави, яка добровільно, хоч і неохоче, приймала заступництво великої держави з неминучими обмеженнями свого суверенітету”. Автор також вказує на досить суттєві моменти: обидві сторони таке становище вважали тимчасовим; покровитель не був сусідньою державою; сателіт був надто великим і своєрідним, щоб бути асимільованим або поглиненим²⁶.

Хоч сучасний тлумачний словник української мови терміни “маріонетка” і “сателіт” пояснює як майже тотожні, відповідно — “людина, уряд та ін., що сліпо виконує чийсь волю” та “прибічник, виконавець чужої волі”, на наш погляд, більш адекватним є друге визначення — “сателіт”.

Водночас аж ніяк не можна визнати обґрунтованими твердження Ю.Терещенка, що “на скликаному в Києві Хліборобському конгресі, який представляв переважну більшість українського населення, було утверджено повну і остаточну суверенність Української Гетьманської Держави”²⁷. Такі сентенції є великим перебільшенням. Про який повний і тим більше остаточний суверенітет може йтися в умовах чужоземної військової окупації і законодавчо оформленого тимчасового правління?

Інші прихильники Української гетьманської держави не так категоричні у своїх твердженнях і визнають наміри П.Скоропадського “на певний час, до заспокоєння країни і проведення парламентських виборів, перетворити Україну на авторитарну при верховенстві законів, державу з ліберальним соціально-економічним устроєм”²⁸. Практичне втілення цих стремлінь гетьмана дало вповні авторитарний режим, верховенство права вилилося у відновлення юрисдикції законів Російської імперії, а повернення права приватної власності, замість заспокоєння, інспірувало жорстке соціальне протиборство, унеможлививши проведення земельної реформи.

Правління П.Скоропадського як диктаторське розглядали й німці. Зокрема, віце-канцлер Ф. Пайєр, виступаючи на початку травня у рейхстазі, кваліфікував гетьмана як диктатора, що не визнає комуністичних теорій²⁹. У німецькій пресі зустрічається й інша, але близька до попередньої, оцінка: “П.Скоропадський завів систему строгого абсолютистичного централізму”³⁰. Прикметно, що окремі представники сучасної німецької історіографії, зокрема Р.Марк, оцінюють характер гетьманської держави як реакційний.³¹ Очевидно, повністю з таким трактуванням погодитися не можливо. Хоч загалом це була реакція консервативних власницьких верств на соціалістичний революціонізм Центральної Ради.

У сучасній українській історіографії зустрічаються твердження про абсолютизм гетьманського режиму, тобто абсолютну самодержавну владу. Зокрема, цю тезу обстоює В.Солдатенко, однак при цьому він неминуче входить у протиріччя з власною оцінкою гетьманату як маріонеткового утворення³². Не можна погодитися й з оцінкою цього ж автора про “монархічні переконання та орієнтації П.Скоропадського” стосовно періоду гетьманування. Природно, що царський аристократ, генерал свити його імператорської величності мав монархічні переконання. Однак після відречення царя, в умовах революції він стрімко відходить від них. Прикметно, що й автор констатує факт відмови П.Скоропадського від проголошення України монархією³³. А посада гетьмана, як відомо, була виборною у старій Гетьманщині. Не сповідував Скоропадський монархічних поглядів й після падіння гетьманату. І тільки з створенням в еміграції гетьманської організації під впливом В.Липинського прийняв платформу “українського дідовичного класократичного монархізму”.

Один з провідних зарубіжних дослідників історії гетьманату Я.Пеленський стверджує, що з точки зору концепції державного будівництва це була «бюрократично-військова диктатура»³⁴. Дійсно гетьман за відсутності власної армії, опирався на окупаційні сили, колишню царську цивільну та військову бюрократію. П.Скоропадський у спогадах пише, що вже при підготовці перевороту він бачив себе саме в ролі диктатора — гетьмана як уособлення сильної влади, здатної врятувати Батьківщину³⁵.

На нашу думку, досить точно сутність гетьманату П.Скоропадського визначив М.Стахів: «це типова одноособова самозванча диктатура, яка виникла шляхом державного перевороту, при чому перемогу йому при перевороті дала виключно чужа військова сила. Переворот — Павла Скоропадського з погляду конституційного права Української Держави вповні безправний»³⁶.

Питання про легітимність гетьманської влади у контексті зміни державних утворень доби Української революції видається досить риторичним. Як прихильники гетьманату необхідність усунення Центральної Ради шляхом державного перевороту вважали цілком виправданим, так й лідери Директорії повалення гетьманату через збройне повстання обґрунтовували революційною доцільністю.

І.Лисяк-Рудницький вважав, що «в Україні не існувало місцевої монархічної традиції; врешті гетьманат XVII–XVIII ст. був виборний, напівреспубліканський. Отже, квазідинастичних претензій гетьмана Павла Скоропадського було недосить аби надати його правлінню аури легітимності»³⁷.

На нашу думку, не дивлячись на відсутність виразної харизми, все ж поважне родове походження, блискуча військова кар'єра, усвідомлення певною частиною суспільства потреби «сильної руки» робили П.Скоропадського, якщо й не вповні органічною, то доволі прийнятною постаттю на чолі модерного гетьманату. Крім того, були ще дві обставини, які пом'якшували несхвальність його суспільного сприйняття. По-перше, це офіційно задекларована тимчасовість гетьманського правління і намір невдовзі скликати Український сейм. По-друге, відмова від намагань зробити інститут гетьманства спадкоємним.

Отже, узагальнення різних кваліфікацій сутності останнього гетьманату дає підстави стверджувати, що це був авторитарно-бюрократичний режим з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницької гілки влади, поєднанням в уряді законодавчої і виконавчої функцій, деформованою політичною системою, суттєвим обмеженням прав і свобод, вузькою соціальною базою і тимчасовим характером правління. Поява і фіаско цієї форми державності були зумовлені як внутрішніми закономірностями перебігу Української революції, так й міжнародною

кон'юнктурою завершального етапу Світової війни, переможці у якій не бачили перспектив суверенного буття української держави.

І все ж для сучасної української історіографії характерним є поступовий відхід від чорно-білих кваліфікацій сутності Української Держави 1918 р., намагання враховувати весь комплекс зовнішньо — і внутрішньополітичних чинників, які й покликали до життя цю форму української державності та в кінцевому підсумку вирішили її долю. В.Верстюк вважає, що “Гетьманський переворот був спробою консервативних політичних сил загасити полум'я революції, покласти край радикальним соціальним настроям, силою державної влади та поміркованих реформ увести суспільне життя в рамки правових норм, відстояти право приватної власності”³⁸. Автор переконливо доводить, що відсутність достатніх державотворчих потенцій, гострі суспільні антагонізми, вузькість соціальної бази, недостатньо національний характер державності, обтяжені чужоземною окупацією, стали нездоланими бар'єрами на шляху творення самостійної України³⁹.

Інший сучасний дослідник В.Литвин вважає, що у певному сенсі силове захоплення П.Скоропадським влади було контрреволюційним переворотом, який перервав розвиток революції за демократичним сценарієм. І все ж докорінна відмінність його від жовтневого перевороту більшовиків була в тому, що той реалізував ліворадикальні гасла, а гетьман їх скасовував. Учений приходить до цілком вмотивованого висновку: “Суспільство доби революції було нездатним до соціальних компромісів, поступок чи угод, його роздирали суперечності, на заваді вибуху стояли лише іноземні війська. Саме вони на якийсь час забезпечили гетьманському режиму життєздатність”⁴⁰.

Можна вповні погодитися з О.Реентом, який наголошує, що “точне визначення типології даної форми правління ускладнюється присутністю німецько-австрійських військ та відповідним відчутним впливом Відня й Берліна на ситуацію в Україні”. Проте, на відміну від інших, автор не вважає, що гетьманат слід протиставляти республіканській формі правління УНР, оскільки й авторитарний режим, оснований на сильній владі і виконавській дисципліні, має досить високі шанси на продовження державотворчого процесу⁴¹.

Більш об'єктивному висвітленню історії гетьманату сприяє суттєве розширення кола дослідників цієї теми за рахунок молодих науковців, переважна більшість яких залишається вже поза впливом старої дихотомної історіографічної традиції. Предметом досліджень Т.Заруди, Н.Кришиної, Б.Малиновського, В.Перепаді стало широке коло питань українсько-німецьких відносин⁴². Базуючись на вітчизняних і зарубіжних джерелах, автори приходять до висновку про високу ступінь залежності гетьманату від іноземного впливу, проте ніхто з них не кваліфікує Українську Державу як виключно маріонеткову.

Створені й дисертаційні роботи, які відображають російські впливи на формування національного змісту української державності. Зокрема, це дослідження М.Якупова “Діяльність Конституційно-демократичної партії в Україні в 1917–1918 рр.”, В.Крупини “Білий рух в Україні (1917–1920 рр.)”, С.Борисенка “Українсько-російські відносини: квітень-грудень 1918 р.” та інші. З’явилося й спеціальне дослідження О.Бавики “Політична опозиція гетьманові П.Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.).

Ще однією “больовою точкою” в історії гетьманату, яка тривалий час залишається живильним середовищем продукування контрверсійних оцінок, є так звана федераційна грамота Павла Скоропадського від 14 листопада 1918 р. Гетьман задекларував курс на об’єднання України з небільшовицькою Росією, що по суті означало відмову від державної самостійності. Неоднозначності кваліфікацій цього кроку глави Української Держави сприяв і сам гетьман, який у спогадах визнавав, що це був вимушений, але фактично усвідомлений акт на шляху відновлення Росії. А вже пізніше у зверненні до Ліги націй підкреслював помилковість цього кроку, наголошуючи, що український народ в своїй масі прагне самостійності⁴³.

Один з сучасних критиків П.Скоропадського як цілком проросійського діяча С.Литвин вважає федераційну грамоту “трагічною помилкою, котра й досі затьмарює його внесок в українське державотворення”⁴⁴. Дослідники, прихильні до гетьмана, зокрема К.Бондаренко, вважають інкримінування йому “московської орієнтації” безпідставним, а акт федерації з Росією “був єдино можливий крок у ситуації, що склалася”⁴⁵.

Г.Папакін визнає грамоту П.Скоропадського фатальною і, що нею скористалися як проросійські сили, так й українські соціалісти в антидержавних цілях. Загалом автор намагається пояснити причини хитань гетьмана “від поміркованого — до національного, від національного — до проросійського кабінету, від німців — до Антанти, від демократів — до монархістів, від повної державної незалежності України... до горезвісного Акту 14 листопада про федерацію з небільшовицькою Росією, якої на той час не існувало”. Він знаходить прості, але далекі від розуміння глибинних причин краху цієї форми державності, пояснення. Мовляв, П.Скоропадський — людина романтичних уявлень про політику, став заручником “політичних рухів, угруповань, навіть кланів та окремих діячів”. Гетьман програв тому, що був довірливим до зрадників, чесним з авантюристами та професійними брехунами. Г.Папакін левову частку вини покладає на представників національно-демократичного табору, які на відміну від наївного гетьмана “були абсолютними реалістами, з відчуттям дійсності близьким до геніальності”⁴⁶.

На наш погляд, серед сучасних дослідників цієї проблеми найповніше весь комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників проголошення П.Скоро-

падським федераційної грамоти висвітлила Т.Ралдугіна у спеціальній статті. Вона дійшла висновку, що “грамота була наслідком і прискорювачем логічного розвитку подій, що відбувалися в Україні на тлі геополітичних катаклізмів на одному з етапів національно — визвольних змагань за державність”⁴⁷.

У надзвичайно розлогій і жанрово розмаїтій історіографії Української Держави 1918 р. її аграрна політика оцінюється неоднозначно, а часом й з діаметрально протилежних позицій. Природно, що в міжвоєнну добу ставлення до земельної реформи П.Скоропадського здебільшого визначалося належністю до табору прихильників чи супротивників гетьмана. Представники консервативно-державницького напрямку української історіографії Д.Дорошенко, В.Липинський, Н.Полонська-Василенко та інші загалом позитивно оцінювали принципові положення земельної реформи. Одночасно вони намагалися пояснити об’єктивні причини її невдач “гарячою атмосферою розбурханих революцією соціальних пристрастей”, “агітацією соціалістичних партій”, “законодавством Центральної Ради”⁴⁸. Зокрема, Н.Полонська-Василенко покладає вину на попередній уряд за шкідливу соціалізацію землі, німецьку окупацію, каральні загони. “Але вся відповідальність за них спадала на гетьманат” — наголошує дослідниця⁴⁹.

Хоч і серед прибічників П.Скоропадського висловлювалися критичні оцінки не стільки сутності земельної реформи, а методів її проведення. Так, В.Липинський вважав, що стратегічним прорахунком гетьмана було створення правових підстав повернення земель поміщикам⁵⁰. Ще більш критичні оцінки пролунали з вуст іншого теоретика українського консерватизму В.Кучабського⁵¹. Правда, це сталося вже після їх ідейного розриву з П.Скоропадським. Ставлення до аграрної політики гетьманату представників республікансько-демократичного табору В.Винниченка, І.Мазепи, М.Шаповала, П.Христюка, П.Феденка та інших цілком визначалося політичним неприйняттям Української Держави. На їхню думку, це була соціально-політична реакція, поміщицька, антиселянська реформа. Поряд з досить огульними звинуваченнями вони вказували й на суттєві гальмівні чинники реформи: реставрацію великого землеводіння, небажання “покривдити” поміщиків, нездатність примусити їх продавати землю тощо⁵².

Переважно негативна оцінка аграрної політики гетьманату простежується в новітній українській зарубіжній історіографії. Відомі дослідники О.Субтельний, А.Жуковський, Т.Гунчак закидають гетьманові тісний зв’язок “з маєтними класами”, каральні експедиції поміщиків за допомогою німецьких військ, нездатність впровадити аграрне законодавство⁵³. Дещо іншу позицію займає І.Нагаєвський. У книзі “Історія української держави двадцятого століття” він демонструє явну антипатію до “соціалістичних

доктринерів і романтиків” з Центральної Ради і досить повно висвітлює добу Української Держави. Проте зовсім обходить питання про причини невдач реалізації земельної реформи. Прикметно, що й вказуючи на винуватців поразки визвольних змагань М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюру, автор серед них не називає П.Скоропадського⁵⁴. Радянська історіографія оцінювала гетьманат П.Скоропадського, виходячи з фундаментальних принципів марксистсько-ленінської методології, як реакційний поміщицько-буржуазний режим, обіпертий на німецько-австрійські багнети. Особливий наголос робився на керівній ролі більшовицьких організацій в розгромі гетьманщини. Проте, на наш погляд, розглядати наукову спадщину радянської доби з цієї проблеми лише в негативістському ключі було б не зовсім вірно. Це стосується як монографічних праць М.Супруненко, Є.Скляренка, В.Тичини та інших, так й колективних робіт з історії революції та громадянської війни⁵⁵. Незважаючи на певну селективність при відборі джерел та односторонню інтерпретацію історичних фактів, радянські учені ввели у науковий обіг значний масив раніше невідомих архівних документів. З огляду на нерозвиненість новітньої археографічної бази цієї теми вони можуть бути використані сучасними дослідниками при умові відповідного джерелознавчого осмислення.

За роки незалежності в Україні вивчення історії Української революції набуло системного характеру і сьогодні вітчизняна історіографія гетьманату П.Скоропадського налічує вже сотні праць⁵⁶. Природно, що сучасні дослідники зазнали на собі певних впливів дихотомної історіографічної традиції і умовно можуть бути віднесені до adeptів Української Держави 1918 р. та її критиків. Однак ці розходження найбільше стосуються визначення сутності гетьманату як форми української державності та постаті П.Скоропадського. Що ж до земельної реформи, то ці відмінності менш рельєфні. Перші — цілком позитивно оцінюють наміри П.Скоропадського провести реформу на користь малоземельних селян і в такий спосіб створити потужну соціальну базу режиму⁵⁷. Другі — наголошують, що реальна аграрна політика призвела до реставрації поміщицького землеволодіння, репресій проти селянства, зростання масового невдоволення владою гетьмана та іноземних окупантів⁵⁸.

Вперше у вітчизняній історіографії і біографістиці О.Реєнт створив узагальнюючий нарис про життя Павла Скоропадського. Цілком природно, лівова частка книги присвячена його діяльності на чолі Української Держави 1918 р. У спеціальному розділі автор висвітлює спроби гетьмана провести земельну реформу, аналізує об’єктивні та суб’єктивні причини її невдач. Цілком слушно він наголошує на інерції мислення колишніх латифундистів, які пов’язували з гетьманом можливість соціального реваншу⁵⁹.

Відрадным явищем в українській історіографії стала поява праць молодшої генерації дослідників, здатних абстрагуватися від стереотипних оцінок Української Держави, гетьмана П.Скоропадського. Важливо, що земельна реформа дістала спеціальне висвітлення на дисертаційному рівні. Так, робота Г.Терели “Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського”⁶⁰ стала першим комплексним дослідженням цієї важливої і складної наукової проблеми. На ґрунтовному фактичному матеріалі автор показала суттєвий розрив між задекларованими намірами гетьмана здійснити радикальну реформу земельних відносин в Україні і практикою її втілення, яка фактично привела до реставрації дореволюційних відносин в українському селі. Детально проаналізувавши позиції провідних соціально-політичних сил, дисертант дійшла висновку, що такі впливові кола, як Всеукраїнський союз земельних власників, Протофіс, партія кадетів, за якими стояли польські та російські поміщики, були головними гальмівним чинником аграрних перетворень в Україні.

Спеціальне дослідження політики Німеччини та Австро-Угорщини щодо України в аграрній та продовольчій сфері здійснив Б.Малиновський⁶¹. Він відзначає певний збіг у розумінні окупаційним командуванням і гетьманом основних напрямків та змісту земельної реформи. Проте прагматичні інтереси союзників будь-якою ціною отримати хліб та сировину суттєво стримували підготовчі заходи реформи, обумовили прийняття українським урядом таких непопулярних заходів, як введення хлібної монополії. Автор обґрунтовано звертає увагу й на каральні функції іноземних військ у забезпеченні хлібозаготівельних операцій, протиселянських акцій поміщиків тощо.

Певний внесок у розробку цієї проблеми становить праця Н.Ковальової, присвячена аграрній політиці українських урядів 1917–1921 рр.⁶² Шляхом порівняльного аналізу вона доводить, що з теоретичної точки зору проект земельної реформи гетьманського уряду найбільше відповідав завданням утвердження державної самостійності, розвитку ринкових відносин на селі, забезпеченню порядку та спокою в Україні.

Найбільший знавець джерельної бази роду Скоропадських і ґрунтовний дослідник життєвого шляху останнього українського гетьмана Г.Папакін виступає й найвідвертішим його адептом, нерідко всупереч історичним фактам. Відстежуючи еволюцію поглядів П.Скоропадського на земельне питання, він цілком слушно наголошує, що у 1905–1907 рр. майбутній гетьман не сприймав самої ідеї ліквідації великого землеволодіння, а в 1917 р. — виступив за продаж поміщицьких земель селянам. Автор робить висновок, що після цього говорити про гетьмана як реставратора великої земельної власності вже неможливо⁶³.

З цим погодитись можна лише на емпіричному рівні, вірячи в добрі наміри П.Скоропадського. Однак практика реалізації аграрної політики

переконливо довела, що гетьман і Рада Міністрів не проявили політичної волі, не задіяли ефективних механізмів позбавлення поміщиків землі через її викуп. Водночас Грамота гетьмана від 29 квітня 1918 р. про відновлення приватної власності і наступне законодавство, особливо про земельно-ліквідаційні комісії, інспірували широко і тривалу кампанію повернення землі поміщикам та відшкодування збитків репресивними методами.

Деякі аспекти аграрної реформи П.Скоропадського розглядаються також в роботах, присвячених дослідженню внутрішньої політики Української Держави С.Мякоти та Ф.Проданюка⁶⁴.

Незаперечною позитивною рисою новітніх досліджень цієї теми є широке залучення та осмислення історичних джерел, насамперед архівних документів. Однак слід погодитися з думкою С.Кульчицького про те, що більшість аспірантських праць побачили світ в регіональних збірниках, виданих незначним накладом і відомі лише вузькому колу спеціалістів. Тому говорити про введення виявленого нового архівного матеріалу в повноцінний науковий обіг не можна⁶⁵.

Певної уваги заслуговує історична публіцистика, присвячена Українській Державі і безпосередньо гетьманові. Здебільшого фактологічною канвою їх виступають спогади гетьмана. Слід наголосити, що на вітчизняному історико-дослідницькому полі Української Держави як наукової проблеми вже понад півтора десятиліття діє таке важливе джерело, як “Спогади” Павла Скоропадського⁶⁶. Зрозуміло, що через зону їх впливу проходять всі дослідники цієї теми. Частина їх не тільки залишається в руслі гетьманської інтерпретації подій, а стає його беззастережними апологетами.

Таким прикладом може служити книга журналіста Л.Осавуленка та інженера В.Засекіна “Гетьман України Павло Скоропадський”. З огляду на публіцистичний жанр та фахово-дослідницьку кваліфікацію авторів її можна було б й не відносити до історіографічного ряду теми, коли б не одна абсолютна антинаукова риса творчого інструментарію цього тандему. Це намагання глорифікувати “свого” героя за рахунок брутального приниження інших визначних постатей українського історичного процесу. Особливою ненавистю палають автори до М. Грушевського, який, на їхню думку, намагався “загасити національні прагнення українців”, “плазував й загравав перед Тимчасовим урядом”, “затятий теоретик і доктринер соціалістичних догматів”, не зумів організувати “дієвої оборони держави” тощо.

Серед монографічних праць останнього часу привертає увагу книга В. Савченка «Павло Скоропадський — останній гетьман України». Це хронологічний нарис історії Української Держави 1918 р., поданий через висвітлення постаті її глави. Саме спогади гетьмана становлять фактологічну канву видання. Заслуговує схвалення критична налаштованість

автора до змісту, природно, суб'єктивних спогадів. Він вказує на низку неточностей, замовчувань, нестиковок. Проте такий підхід у своїй реалізації далекий від наукової критики. Автор переконаний, що Скоропадський “замовчує проблему”, “вводить в оману”, “лукавить”, “бреше” і т.д.⁶⁷

В. Савченко безапеляційно кваліфікує Українську Державу як “гетьманат-монархія”, “нова монархічна держава”, “нове середньовіччя гетьманської влади”, не турбуючись про відповідну аргументацію.⁶⁸ Навряд чи коректним буде перенесення на 1918 р. поглядів П. Скоропадського 1920-х рр. на монархічну модель майбутньої гетьманської держави.

Особливістю книги є також наявність не властивого історичному дослідженню умовного способу. Звідси надзвичайно багато здогадок і припущень з ключовим словом “можливо”: мріяв зібрати в урядові “масонських братів-франкофілів” для саботажу австрійсько-німецького впливу; мріяв про федеративну державу, до якої поряд з Україною ввійшли б ... Кабарда, Адигея і Чечня; організував проти себе селянські повстання, щоб зміцнити свою владу; не був німецькою маріонеткою, а глибоко законспірованим агентом Антанти тощо⁶⁹.

Властивий публікаціям В. Савченка стиль — не подавати жодних посилок на численні і, нерідко задовгі, прямі цитування, надає його загалом цікавим творам характеру виразної публіцистики. Водночас авторові не можна відмовити у знанні і широкому використанні історичних джерел. Жаль, що вони недосяжні для наукової верифікації.

Слід відзначити, що постать П.Скоропадського широко репрезентована в інтернет-виданнях: від аналітичних статей до курсових робіт і рефератів на замовлення. З огляду на переважно публіцистичний характер ці матеріали можна було б обійти увагою. Проте вони відзначаються ще більшою суперечливістю оцінок гетьманату і гетьмана, ніж сучасна історіографія. Природно, що з-під пера нинішніх симпатиків П.Скоропадського линуть абсолютно дифірамбічні кваліфікації, демонструючи не тільки відхід від історичної правди, а й повну теоретичну неспроможність. Зокрема, журналістка з Торонто М.Онуфріїв пише: “Гетьманат — тодішня форма державного устрою України — базувалася на монархічних засадах із включенням широких елементів народовладдя. А тому було закономірним те, що Павло Скоропадський формував особисто всі чотири уряди”⁷⁰.

Можливо, необізнаний з темою читач й повірить на слово пані Марті, тим паче, що за її словами, вона особисто знала гетьманича Данила, але для сучасного дослідника української історії такі оцінки видаються просто дивними. Адже гетьманат не мав ні монархічних засад, ні монархічних традицій. А твердження про широкі елементи народовладдя взагалі виглядає іронією. Наступна теза про закономірність формування усіх чотирьох урядів особисто гетьманом вступає у протиріччя з попередньою.

Та й урядів було лише три. Про те, що вони формувалися здебільшого під контролем німців авторка не говорить. Взагалі німецька присутність в Україні обійдена, окрім згадки про високий авторитет гетьмана у німецьких військово-аристократичних колах

Симпатии П.Скоропадського при аналізі причин падіння гетьманату нерідко користуються далеко не вишуканими епітетами. Наприклад, можна зустріти такий пасаж: “Спільними зусиллями шовіністів-українофобів, зазомбованих більшовиками люмпенів, обдурених солодкоголосими центральнорадівськими гіснами козаків, Гетьманат було повалено”⁷¹.

На жаль, досить безапеляційні у своїх міркуваннях й сучасні критики П.Скоропадського. Вони вважають квітневий переворот 1918 р. “історичною катастрофою”, бо від влади була усунена українська інтелектуальна еліта, і замінена русифікованою елітою з “ущербною національною свідомістю”. Автори переконані, що під впливом власного комплексу малоросійськості гетьман хотів нейтралізувати сильне національне почуття свого народу і спрямувати його у вигідний для Росії бік⁷².

Як бачимо, в політичній публіцистиці дуалізм давньої історіографічної традиції зовсім не подоланий, як і раніше, базується на антагоністичних ідейних платформах, а відтак й далекий від справді наукового, об’єктивного трактування складного історичного минулого.

Сучасна російська історіографія також приділяє чимало уваги гетьманату Павла Скоропадського. Як правило, це праці з історії громадянської війни та білого руху в Росії. Тільки поодинокі автори цій темі присвятили спеціальні праці⁷³. Загалом в сучасних оцінках відчувається сильний вплив мемуарної літератури, особливо творів білогвардійських лідерів. Як відомо, у своїх ґрунтовно відпрацьованих “Очерках истории русской смуты” А.Денікін відносив Українську Державу до “новоутворень за примарною самостійністю яких виднілась сила німецького меча і капіталу”⁷⁴. Якщо для такої оцінки ще були певні підстави, то твердження генерала про те, що “національний шовінізм і українізація лягли в основу програми гетьманського уряду” не витримують жодної критики⁷⁵.

Не можна сказати, що нині всі російські автори тільки негативно оцінюють П.Скоропадського. Є досить ґрунтовні праці, автори яких зовсім не слідують за А.Денікіним і намагаються самостійно з’ясувати суть ідейно-політичної платформи гетьмана, — російський федераліст, німецький сателіт чи український “самостійник”? Зокрема, Я.Бутаков у монографії “Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917–начало 1920 гг.)” доводить, що всі ці іпостасі певною мірою були властиві для гетьмана: “самостійність він демонстрував під тиском німців; не розраховуючи тільки на них, підтримував тісні контакти з правими російськими силами”⁷⁶.

І.Михайлов також намагається відійти від стереотипу фронтального протиставлення білих і червоних, вважаючи “нормальним” й ідейно-політичну невизначеність та мінливість суб’єктів антибільшовицького табору. І все ж автор не випадково епіграфом до досить скромної статті в одному із наукових збірників взяв рядки з “Білої гвардії” М.Булгакова про обрання П.Скоропадського гетьманом у київському цирку як “дивну насмішку долі”⁷⁷.

Не можна обійти увагою й монографію Д.І.Мітюріна “Гражданская война: белые и красные”. В анотації автор задекларував намір максимально об’єктивно поглянути на події і учасників громадянської війни в Росії, приділивши однакову увагу як білим, так й червоним воєначальникам. Для реалізації цього амбітного проекту “була обрана запозичена у Плутарха форма порівняльних життєписів”. Автор попарував білих і червоних полководців: Колчак — Фрунзе; Шкуро — Будьонний; Врангель — Блюхер і т.д.

Проте не може не викликати здивування така пара, як Скоропадський — Антонов — Овсеєнко, до того ж подана під загальним і дещо іронічним заголовком “Щирые украинцы”. Д.Мітюрін глибоко переконаний, що генерал П.Скоропадський стовідсотково “білий”. Подавши на кількох сторінках схематичну біографію гетьмана, автор як аргумент на користь його “білості” наводить свідчення одного з денікінських офіцерів про те, що П.Скоропадський не відносив себе до “ширих українців”. Чому гетьман був поєднаний з В.Антоновим-Овсеєнком також залишається загадкою, адже вони ніколи й ніде не перетиналися, тим паче у військових двобоях. Дана праця свідчить, що деякі представники сучасної російської історіографії безапеляційно відносять П.Скоропадського до білого руху. Навряд чи з цим погодився б навіть сам А.Денікін⁷⁸.

Однак, у сучасній російській історичній літературі доводиться спостерігати речі досить парадоксальні. Так, у 2005 у серії “Русский бунт” вийшла книга “Петлюровщина”. Це досить еkleктично підібрані матеріали з праць українського історика Н.Полонської-Василенко, радянських дослідників Р.Ейдемана і М.Какуріна, хроніка суду над вбивцею головного отамана (Ленінград, 1930), статті та документи самого С.Петлюри. До упорядника книги С.Шумова важко пред’явити якісь претензії, оскільки він не подає жодних авторських оцінок чи коментарів⁷⁹. І все ж зарахування українських діячів типу С.Петлюри до російських бунтарів виглядає не досить природним.

Російська історіографія вже давно пройшла етап заповнення лакун в історії Білого руху і демонструє відверту глорифікацію і самого руху і його лідерів. Досить показовою в цьому сенсі є військово-історична серія “Белые воины”, у якій побачили світ книги про генералів С.Маркова, М.Дітерікса,

М.Дроздовського. Однак в розрізі нашої теми особливо цікавою є фундаментальне видання з цієї серії “Граф Келлер”. До нього ввійшла книга С.Фоміна “Золотой клинок империи” та нарис Р.Гагкуева и С.Балмасова “Генерал Ф.Келлер в годы Великой войны и русской смуты”⁸⁰.

Лева частина життєпису генерала Ф.Келлера присвячена його діяльності в Україні 1918 року. Ставлення перекonanого монархіста, людини, яка залишалась вірною його імператорській величності і після смерті царя, до подій в гетьманській державі було неоднозначним. Він не сприймав ні українську самостійність, ні німецьку окупацію. Однак йому імпонувало, те що у краї широко діяли монархічні організації. Сам він на військову службу до гетьмана спочатку не пішов, але сподівався, що з армії Української Держави можуть народитися збройні сили, здатні битися за монархічну ідею. Саме це спонукало генерала прийняти від гетьмана у середині листопада пропозицію стати головнокомандувачем українських збройних сил з диктаторськими повноваженнями. Як відомо, через відверту антиукраїнську позицію П.Скоропадський невдовзі звільнив його з посади. Ф.Келлер залишився у Києві, не скористався можливістю врятуватися і був розстріляний військовиками Директорії.

Для висвітлення подій в тогочасній Україні автори задіяли небачений досі за своєю концентрацією потенціал мемуарної літератури, створеної російською еміграцією у міжвоєнний період. Характерною особливістю є широке використання матеріалів, які вийшли з під пера низки відомих діячів гетьманської адміністрації — міністра В.Зеньковського, заступника держсекретаря М.Могилянського, віце-директора Департаменту Державної варті М.Тальберга, харківського губернського старости П.Залеського, особистого ад’ютанта гетьмана В.Кочубея та багатьох інших.

Російські автори не вважають ідею української державності перспективною у тогочасному перебігу подій, а гетьманат розглядають як певну ланку загальноросійської боротьби проти більшовизму. При цьому виказується явна антипатія до “самостійності” соціалістичних Центральної Ради і Директорії УНР при достатній лояльності до гетьманської.

Серед історичних праць до — і післявоєнної доби, перевиданих останнім часом у Росії, відзначимо, принаймні, дві, які фактично присвячені подіям 1918 р. в Україні. Перша навіть має претензійну назву “Украинская революция, 1917–1918” із серії “Россия в переломный момент истории”. Це підготовлена свого часу українським діаспорним дослідником О.Федишиним англomовна книга “Germanis’y Drive to the East the Ukrainian Revolution”, яка нову назву отримала вже при перекладі та виданні⁸¹.

Широке використання О.Федишиним німецьких та австрійських архівних документів органічно поєднане з врахуванням тогочасних тематичних напрацювань німецької історіографії та американської радянології. У монографії

докладно розглянута еволюція “східної” політики кайзерівської Німеччини, протиріччя по її проведенню з Австро-Угорщиною, стосунки з Центральною Радою, а потім гетьманською державою. Слід відзначити, що авторська позиція стосовно найскладніших питань українсько-німецьких відносин залишається коректною і об’єктивною. Зокрема, він вважає, що “Скоропадському рідко доводилося користуватися свободою проведення власної політики, всі його кадрові призначення також підлягали схваленню німцями. У цьому відношенні його становище різко відрізнялося від положення Ради, яка утворилася і організувалася без будь-якого тиску і впливу німців”⁸².

Книга відомого російського емігрантського військового історика А.Зайцова “1918: очерки истории русской гражданской войны” перевидана у серії “История XX века”. З точки зору джерельної бази ця праця є повним антиподом попередньої. У розпорядженні автора не було архівних документів та він й не вважав їх вкрай необхідними, адже своїм завданням “ставив не вичерпний опис усіх перипетій громадянської війни, а лише намагався впіймати своєрідність її характеру і зрозуміти природу”⁸³.

Гетьманська держава П.Скоропадського розглядається автором виключно в плані її місця і ролі в боротьбі проти більшовиків, за відновлення великої Росії. А на цьому шляху “лежали набагато більш серйозні перепони, ніж самостійність України”. На думку, А.Зайцова при всіх протиріччях “і гетьманська Україна, і Дон, і Добровольча армія все-таки були налаштовані однаково непримиренно до свого загального ворога — радянської влади”⁸⁴.

Не дивлячись на те, що полковник А.Зайцов інакше як з іронією не писав про “украинские “шлыки», “оселедцы”, “жовто-блакитные прапоры”, все ж у його роботі чимало цікавих і досить обгрунтованих висновків щодо ролі німців у гальмуванні створення української армії, проведенні земельної реформи тощо.

Отже, поглиблений інтерес вітчизняної історіографії до подій української революції 1917–1921 рр. адекватно позначився й на висвітленні проблем гетьманату П.Скоропадського. Сформовані в міжвоєнний період контроверсійні погляди обумовили поділ й сучасних дослідників на прихильників та критиків Української Держави 1918 р. Однак в історичній літературі утверджується думка про безперспективність таких підходів. Поява нової генерації дослідників історії останнього гетьманату поступово нівелює ці історіографічні контрасти.

Тема Української Держави постійно присутня в сучасній російській історіографії громадянської війни. На оцінках все ще позначається вплив мемуарної літератури, зокрема щодо “самостійництва” П.Скоропадського. Однак, все більше авторів розглядають гетьманат як складову частину Білого руху на Півдні України та одну з ланок загального антибільшовицького фронту.

¹ Буравченков А. Час відновлення історичної пам'яті, або дещо про Гетьманат з погляду сьогодення // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1843–1945. — К., 1993; Барладяну-Бирладник В. Повстання проти П.Скоропадського. Причини і наслідки // Там само; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. Історико-генетичний аналіз. — К., 1995; Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. — К., 1997; Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. — Кн.1. — Луцьк, 2003; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. — К., 2003.

² Мироненко О. Українська Держава // Українське державотворення. Не витребуваний потенціал. Словник-довідник. — К.,1997; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999; Його ж. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4-х томах. — Т. II. Рік 1918. — К.,2009; Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. — К., 2000; Політична історія України ХХ століття. У 6-ти томах. — Т. 2. — К., 2003;

³ Калакура Я. Образ гетьманату в новітній історіографії // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. — К., 2008. — С. 74.

⁴ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. — К., 1997; Ульяновський В. Церква в Українській Державі, 1917–1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського). — К., 1997; Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). — Х., 2000; Реєнт О. Павло Скоропадський. — К., 2003; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. — К., 2003; Гай-Нижник П. Фінансова політика Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня–14 грудня 1918 р.). — К., 2004; Савченко В. Павло Скоропадський — останній гетьман України. — Х., 2008; Солдатенко В. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т. — Т. II. Рік 1918. — К., 2009; Яневський Д. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. — Х., 2010.

⁵ Історія України: нове бачення. У 2-х т. — Т.2. — К.,1996; Україна крізь віки. — Т.10. — К.,1999; Політична історія ХХ століття: У 6-ти т. — Т.2. — К.,2003. — С.215-292; Україна і Росія: в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. — Т.1. — К.,2004. —С.448-464; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К.,2007. — С.178-226; Україна: політична історія ХХ- початок ХХІ століття. — К.,2007. — С.313-352; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К.,2008. —С.412-429; Історія державної служби в Україні:У 5 т. —Т.1. —К.,2009. — С.449-474; Історія українського парламентаризму. — К.,2010. —С.219-228.

⁶ Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського. — К.,1993; Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. Наук. зб. присвячений 125-річчю від дня народження П. Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави. — К.,1998; Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукр. наук. конференція 19-20 травня 2008 р. Збірник. —К.,2008.

⁷ Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. — К.,2002. — С. 279-293; Там само. -Вип.2. —К.,2007. — С.244-258.

⁸ Турченко Ф. Сутність гетьманського режиму в контексті взаємин П.Скоропадського і його політичних опонентів // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. —К.,2008. — С.157.

⁹ Калакура Я. Образ гетьманату у новітній історіографії // Там само. — С.76.

¹⁰ Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Укр. іст. журн. — 2008. — №3. — С.19-37.

¹¹ Потульницький В. Український консерватизм — ідеологічна і соціально-економічна передумова становлення 2-го Українського гетьманату (1789–1914) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — Вип.4. — 2000. — С.106.

¹² Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. — Львів,1998. — С. 161–162.

¹³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т.2. — К.,1994. — С.72.

¹⁴ Попович М. Вячеслав Липинський і український у консерватизм// В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — Т.1. — 1998. — С.48.

¹⁵ Геращенко Т. Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — Вип.4. — 2000. — С.196-213.

¹⁶ Скоропадський П. Спогади. — С.139-140.

¹⁷ Масненко В. Гетьманат Павла Скоропадського у координатах етнодержавозавчої парадигми // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія. — 2006. — Вип.11-12. — С.19-20.

¹⁸ Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. — Чикаго,1973. — С.274.

¹⁹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ століття. Вид. 2-е. — К.,2000. — С.129.

²⁰ Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті української революції // Український історик. — 1999. — №2-4. — С.26.

²¹ Скоропадський П. Спогади. — С.165.

²² Винниченко В. Відродження нації. — Ч.ІІІ. — Київ-Відень,1920. — С.26,103; Грушевський М. По шкоді // Літературно-науковий вісник. — Т.172 (кн.ХІІ, грудень). — 1918. — С.233-234.

²³ Мироненко О. Крах маріократії П. Скоропадського // Українське державотворення. — С.252-260.

²⁴ Солдатенко В. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. — Т.ІІ. Рік 1918. — С.156.

²⁵ Figs O. Peoples and Tragedy. The Russian Revolution. 1891-1924. — London,1996. — P.449.

²⁶ Федюшин О. Украинская революция. 1917-1918. Перевод с англ. Л.А.Игоревского. — М.,2007. — С.294.

²⁷ Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського // Гетьманський альманах. —Ч.ІІ. — К.,2003. — С.4.

²⁸ Павленко Ю., Храмов Ю. Зазн. праця. — С.124.

²⁹ Berliner Lokal Anzeiger. — 1918. — 5 травня.

³⁰ Neue Lemberger Zeitung. — 1918. — 2 серпня.

³¹ Geschichte der Ukraine. Herausgegeben von Frank Golczewski. — Gottingen, 1993. — S.181.

- ³² Солдатенко В. Україна в революційну добу. — Т. II. — С.156,159.
- ³³ Там само. — С.189.
- ³⁴ Пеленський Я. Передмова // Скоропадський П. Спогади. — С.29.
- ³⁵ Там само. — С.139,173-174.
- ³⁶ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. — Т.1. — Скрантон,1962. — С.14
- ³⁷ Лисяк-Рудницький І. Зазн. праця. —С.170.
- ³⁸ Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті української революції // Український історик. — С.16.
- ³⁹ Державотворчий процес в Україні. 1991-2006. — К., 2007. — С.74-80.
- ⁴⁰ Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). — К., 2003. — С.264-265.
- ⁴¹ Реєнт О. Павло Скоропадський. — С.91, 240-241.
- ⁴² Заруда Т. Зовнішньополітична діяльність Української Держави (1918 р.). — К., 1995; Кришина Н. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році. — К., 2006; Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р. — Дніпропетровськ, 2001.
- ⁴³ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — С.531-532.
- ⁴⁴ Литвин С. Скоропадський і Петлюра: спроба спростування деяких міфів в історіографії Української Держави 1918 року // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — К., 1998. — С.236.
- ⁴⁵ Бондаренко К. До питання про «московську орієнтацію» гетьмана Павла Скоропадського // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). — К., 1993. — С.94-95.
- ⁴⁶ Папакін Г. Зазн. праця. — С.17, 18, 71.
- ⁴⁷ Ралдугіна Т. Федераційна грамота Павла Скоропадського: внутрішні і зовнішні чинники її проголошення // Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття. Тематичний збірник наукових статей. — К., 2004. — С.57-58; Див. також: Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — 2006. — Вип.11-12. — С.112-119.
- ⁴⁸ Дорошенко Д. Зазн. праця — С.197.
- ⁴⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К., 1992. — С.515
- ⁵⁰ Липинський В. Листи до братів хліборобів. К., — Філадельфія. — 1995. — С.10
- ⁵¹ Kutschabski W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923. — Berlin, 1934. — S.100-101.
- ⁵² Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — Київ-Відень, 1920. — С.26; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. — Т. 3. — Відень, 1921. — С.52-54; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. — К., 2003. — С.61.
- ⁵³ Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1993. —С.440; Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Львів, 1991. —С.148; Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. — К.,1993. — С.141-154.

⁵⁴ Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. — К., 1993. — С.406-408.

⁵⁵ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). М., 1966; Склярєнко Є. Боротьба трудящихся України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. — К., 1960; Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. — Х., 1969; Рубач М. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. — К., 1956; Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. У 3-х т. — К., 1967-1970; Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). — К., 1977.

⁵⁶ Українська революція і державність (1917-1920рр.). Науково-бібліографічне видання. — К., 2001. — С.399-466.

⁵⁷ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. Історико-генетичний аналіз. — К., 1995; Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. — К., 1997; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. — К., 2003.

⁵⁸ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999; Політична історія України. ХХ століття. У 6-ти томах. — Т. 2. — К., 2003. Литвин С. Скоропадський і Петлюра: спроба спростування міфів в історіографії Української Держави 1918 року // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — К., 1998.

⁵⁹ Рєсєнт О. Павло Скоропадський. — С.141-156.

⁶⁰ Терела Г. Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дн-ськ, 1998.

⁶¹ Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дн-ськ, 2002.

⁶² Ковальова Н. Аграрна політика українських урядів (1917-1921 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дн-ськ, 1999.

⁶³ Папакін Г. Зазн. праця. — С.233.

⁶⁴ Мякота С. Економічна політика уряду Української Держави (травень-грудень 1918 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; Проданюк Ф. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня-14 грудня 1918 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997.

⁶⁵ Кульчицький С. Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917-1920 рр. // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — С.4-5.

⁶⁶ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 рр. — К. — Філадельфія, 1995.

⁶⁷ Савченко В. Павло Скоропадський — останній гетьман України. — К., 2008. — С.148,276

⁶⁸ Там само. — С.146-149

⁶⁹ Там само. — С.154,209,258.

⁷⁰ Онуфріїв М. Хто такий Павло Скоропадський: [http // www.observer.sf.org.ua](http://www.observer.sf.org.ua). 26 жовтня 2006 р.

⁷¹ [Http //| www.observer.sf.org.ua](http://www.observer.sf.org.ua). 9 квітня 2003 р.

⁷² Деревницький О., Бабик І. Феномен малоросійства: Павло Скоропадський: [http // www.vesna.org.ua](http://www.vesna.org.ua). 2005.

⁷³ Федюк В. Украина в 1918 г.: Гетман Скоропадский. — Ярославль, 1993.

⁷⁴ Деникин А. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май — октябрь 1918. Воспоминания, мемуары. — Минск, 2002. — С.6.

⁷⁵ Там само. — С.52.

⁷⁶ Бутаков Я. Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917 — начало 1920 гг.). — М., 2000. — С.27-28.

⁷⁷ Михайлов И. Малоизвестные страницы деятельности правительства гетмана П.П.Скоропадского // Гражданская война в России: события, мнения, оценки. — М., 2002. — С.456.

⁷⁸ Митюрин И. Гражданская война: белые и красные. — М. — СПб., 2004. — С.87-100.

⁷⁹ Петлюровщина. Автор — составитель С.Шумов. — М., 2005.

⁸⁰ Граф Келлер. — М., 2007.

⁸¹ Федюшин О. Украинская революция. 1917-1918. — М., 2007. Доводиться жалкувати, що в книзі відсутні посилання на архівні джерела.

⁸² Там само. — С.173.

⁸³ Зайцов А. 1918: очерки истории русской гражданской войны. — Москва — Жуковский, 2006. — С.8.

⁸⁴ Там само. — С.161-162.

1.2. Історичні джерела теми

Складна і насичена швидкоплинними подіями доба українського гетьманату 1918 р. представлена всіма видами історичних джерел — архівних, пресових, мемуарних, епістолярних, археографічних, візуальних тощо. В українській історичній науці досі не здійснено спроби їх, бодай, загального огляду. А системний джерелознавчий аналіз може бути зроблений лише колективними зусиллями істориків та архівістів.

У даному розділі автор ставить досить скромне завдання показати інформаційні можливості основних комплексів джерел для висвітлення характеру та змісту будівництва Української Держави. На наш погляд, саме архівний сегмент історичних джерел містить найбільший евристичний потенціал для висвітлення даної теми. Насамперед, ці матеріали зосереджені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). При цьому рівень едиційно-археографічної репрезентації документальної спадщини гетьманської держави залишається досить низьким. Адже досі архівні матеріали з її історії, насамперед інституційного рівня системно не публікувалися.

В той же час діяльність Ради Міністрів Української Держави задокументована досить повно. У фонді 1064 зберігаються журнали засідань уряду за період з 2 травня по 12 грудня 1918 р. (за винятком кількох засідань). Це машинописні незасвідчені копії, які являють собою перший, переважно російськомовний варіант протоколів засідань. Однак автентичність копій не викликає сумнівів, оскільки добре верифікується за іншими джерелами, зокрема “Державним вістником”, в якому публікувалися ухвалені урядом закони і постанови. На відміну від урядових, журнали засідань Малої Ради Міністрів є оригіналами і збереглися повністю, до того ж в українськомовному варіанті. Ці документи відображають багатоманітну і напружену діяльність вищого законодавчого і виконавчого органу гетьманату¹. Його ухвали вже у викристалізованому вигляді, публікувалися в офіційному „Державному вістнику”². Комплексне поєднання цих джерел дозволяє досить повно реконструювати і технологію ухвали постанов, і протиборство думок, і зовнішні впливи на урядові рішення.

У ЦДАВО України на рівні фондів представлені документи майже всіх вищих органів виконавчої влади гетьманату — міністерств та відомств. Вони будувалися за галузевим принципом, а тому основні з них зберігалися

при всіх державних утвореннях. Саме за інституційним принципом архівісти свого часу й провели впорядкування документів, виділивши в окремі фонди матеріали міністерств і відомств УНР доби Центральної Ради, Української Держави (гетьманату), УНР періоду Директорії, УСРР. Насамперед, це фонди міністерства земельних справ (відповідно фф. 1060, 1061, 1062, 27), продовольчих справ (фф. 2197,2196,2198), судових справ (юстиції) (фф.2209, 2207, 2208,8), внутрішніх, військових, морських справ, шляхів сполучень, державного контролю та інших.

Окремі фонди складають й документи головних управлінь, департаментів, галузевих головноуповноважених, які мали самостійний статус: Головне управління Генерального штабу, Головне управління місцями ув'язнення, Департамент Державної варті тощо. Загалом у ЦДАВО України зберігаються фонди 24 органів державної влади в статусі міністерств. Вони суттєво відрізняються за обсягами наявних справ — від сотень до одиниць. Слід зазначити, що найповніше репрезентовані органи державної влади гетьманату.

Для архівних фондів галузевих міністерств найбільш типовими документами є: витяги з рішень уряду, матеріали засідань ради при міністрові, інших дорадчих органів, законопроекти, накази, інструкції, положення, розписи штатів, кошторисна та фінансова документація, доповідні записки, аналітичні огляди, заяви та скарги, листування з урядом, міністерствами і підвідомчими організаціями, особові справи працівників, газетні матеріали тощо.

Документи діяльності гетьманської адміністрації — Головної квартири Ясновельможного Гетьмана Всієї України, до речі, не передбаченої Законами про тимчасовий державний устрій України, зосереджені у фонді 2469. Вони дають уяву про структуру, функції, штати, оклади, фінансування, матеріально-технічне постачання цього обслуговуючого гетьмана, а по суті владного центру. Прикметною рисою фонду є слабка репрезентація документів власне П.Скоропадського. Тому дослідник основні публічні документи глави держави — грамоти, універсали, відручні листи, промови може вивчати в основному за публікаціями „Державного вістника” та періодичної преси.

Судова гілка влади гетьманату представлена двома потужними фондами: Державний сенат (ф.905) і міністерство юстиції (ф.4146). Перший налічує 7911, а другий — 833 справи. Вони містять документи Адміністративного, Карного, Цивільного генеральних судів, засідань Сенату, судових палат, окружних, міських судів, повітових з'їздів мирових суддів. Матеріали військового судочинства не мають такої сконцентрованості: Вищий військовий суд Української Держави (ф.2484), а також численні фонди штабних судів при окремих дивізіях, полках тощо.

Документи місцевих владних органів також зафондовані за ознакою державних утворень. Це фонди губернських старост Української Держави — Волинського (ф.3616), Катеринославського (ф.4541), Полтавського (ф.2587), Подільського (ф.1793), Харківського (ф.1325). Ще менш репрезентованою є документація повітових органів державного управління. З понад 100 повітових структур, що функціонували за революційної доби, в архіві зберігаються лише по кілька фондів повітових старост гетьманату. До того ж фонди цих установ нерідко налічують по 1-5 одиниць зберігання (справ).³

Склад документів губернських і повітових органів влади є досить розмаїтим за типо-видовою ознакою. Це закони, розпорядження, інструкції, циркуляри, накази вищих органів влади — уряду гетьманської держави, міністерств і відомств, насамперед МВС, Департаменту Державної варти, міністерств земельних та продовольчих справ; розпорядча документація губернських та повітових установ, листування з вищими інстанціями і підпорядкованими органами, командирами німецьких та австро-угорських частин; інформаційні матеріали про самочинні дії селян, настрої населення, повстанський рух, діяльність політичних партій тощо.

Великий масив документів складають фонди місцевих земельних органів, зокрема земельних та земельно-ліквідаційних комісій Української Держави. Ці відомості надзвичайно важливі для вивчення планованої П.Скоропадським аграрної реформи. Характерною особливістю їх складу є наявність поряд з офіційними документами, значної кількості донесень, інформацій, скарг, заяв про самочинні дії селян, захоплення маєтків, земель, сінокосів, лісових угідь, худоби, реманенту тощо.⁴

Військова тематика представлена в ЦДАВО України досить великою фондовою групою. Насамперед, це документи органів державного управління військовою справою: військове міністерство Української Держави (ф.1074), головне управління Генерального штабу (ф.1077), морського Генерального штабу (ф.2203). Окремими фондами представлені й головні галузеві військові управління: артилерійське (гарматне) (ф.2301, 2302), постачання (ф. 2004), військово-повітряне (ф.2300).

Документи українських дипломатичних представництв слід віднести до найповніше представлених у ЦДАВО України тематичних комплексів. Це матеріали посольств Української Держави і УНР в Німеччині. (фф.3077, 3619), Австро-Угорщині (фф.3198, 3518), Фінляндії (ф.3512). Діяльність Генеральних консульств Української Держави в Москві та Петрограді (фф.1236, 2187), віце-консульств у Саратові, Тамбові, Пензі, консульського агентства при Всевеликому війську Донському відображена у сотнях справ. Добре задокументовані мирні переговори делегацій Української Держави і РСФРР у травні-жовтні 1918 р. (ф.2607).

Широкий спектр політичних партій, їх активна участь у революційних, державотворчих процесах не знайшли адекватного документального відображення у фондах ЦДАВО України. Тут представлені лише політичні сили, активна діяльність яких припадає на добу гетьманату: Українська партія соціалістів-революціонерів (ф.4658), Українська соціал-демократична робітничка партія (ф.ф.4657, 4660), Українська партія соціалістів-федералістів (ф.4659), Українська партія соціалістів-самостійників (ф.4664), Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків) (ф.4656). В основному це розрізнені протоколи засідань центральних і міських комітетів, програмні та статутні матеріали, відозви, листівки, списки і листування. Представлені й документи таких потужних громадських об'єднань, як Селянська спілка (ф.2492), Український національний союз (ф.3073), Генеральна козака рада (ф.3293) та інші.

В архіві сконцентрована найбільша кількість особових фондів провідних постатей Української революції 1917-1921 рр. — політичних, державних, військових діячів: В. Винниченка (1823), Н. Григорієва (3562), Д. Донцова (3849), О. Жуковського (3543), І. Мазепи (3937), М. Омеляновича-Павленка (4012), С. Петлюри (3809), В. Петріва (3947), М. Шаповала (3563), С. Шелухіна (3695) та інших. Документи цих фондів важливі для персоніфікації тогочасного історичного процесу. Майже всі вони містять різні за повнотою відомості з історії гетьманату. Однак їх інформаційні можливості щодо цієї тематики суттєво обмежуються універсальним характером матеріалів, широкими хронологічними рамками, матеріалами творчої спадщини.

Треба зазначити, що тема відносин української влади і окупаційного командування належала до доволі закритої сфери. Тому важливим джерелом вивчення цих складних стосунків є матеріали Міністерства внутрішніх справ (ф. 1216)⁵. З них можна виділити дві тематичні групи: перша — стосується взаємодії німецьких та австрійських військових з підрозділами Департаменту Державної варти у придушенні селянських виступів; інша — це численні донесення місцевих старост про каральні експедиції, експропріацію продовольства, непомірні контрибуції з боку окупантів. Документи фондів міністерств закордонних справ, військового, генерального штабу та інших також містять інформацію про окремі аспекти українсько-німецьких відносин⁶.

Російські впливи на державне будівництво в Україні, зокрема через кадрові призначення, використання російської мови, відновлення царського законодавства простежуються в матеріалах міністерств внутрішніх, земельних справ, судочинства, Державного сенату та інших⁷.

Отже, за масштабністю, репрезентативністю, інформативністю, автентичністю документальний комплекс ЦДАВО України є базовим для дослідження історії Української гетьманської держави 1918 р. На жаль,

інформаційно-пошукові можливості користувачів суттєво обмежуються відсутністю сучасного путівника по фондах найбільшого архівосховища України. Нещодавно оприлюднений їх анотований перелік є суттєвим кроком вперед, проте недостатньо інформативним.

Значний масив документів з історії революційних подій, зокрема й про добу гетьманату, містить Центральний держаний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). Колишній архів ЦК Компартії України призначався для збирання і зберігання компартійних та комсомольських документів. Однак згодом його тематичний профіль був розширений за рахунок прийому матеріалів інших політичних партій, української еміграції, архівно-слідчих справ репресованих тощо. Не дивлячись на те, що архів ніколи не мав публічного довідника, колектив ЦДАГО створив сучасний путівник по фондах і колекціях архіву, подавши системну інформацію про склад і зміст документів, відомості про головних фондоутворювачів та науково-довідниковий апарат.⁸

Основний масив документів з історії КП(б)У періоду революції та громадянської війни зосереджений у фонді 1 „Центральний Комітет Компартії України”. Це матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК за 1918 р.: I-II з'їздів, пленумів ЦК, засідань Політбюро та Оргбюро. Протоколи цих з'їздів, резолюцій пленумів ЦК були у різний час опубліковані.

У ЦДАГО України відклалися документи Істпарту при ЦК КП(б)У — спеціалізованої дослідницької установи для збирання, вивчення і публікації матеріалів з історії Жовтневої революції та більшовицької партії, яка згодом трансформувалася в Інститут історії партії при ЦК Компартії України (ф.17). Насамперед, це оригінальні документи перших з'їздів КП(б)У; копійні тексти резолюцій пленумів, Політбюро, матеріали установ і організацій вищих органів гетьманату, колекція листівок тощо⁹.

Окремий фонд складають й тематично близькі матеріали Комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У, яка функціонувала в 1930-х рр. і опікувалася збиранням документів для масштабної праці „История гражданской войны в СССР” (ф.5). Це універсальна колекція, до якої поряд з документами КП(б)У, ввійшли матеріали про діяльність Центральної Ради, Гетьманської держави, антибільшовицький повстанський рух, німецької військової адміністрації, листівки, газети, фото тощо.¹⁰

У цьому архіві також зберігається значна кількість фондів політичних партій і організацій. Вони були кваліфіковані офіційною комуністичною ідеологією як антирадянські, дрібнобуржуазні, націоналістичні тощо. Насамперед це партії — політичні опоненти КП(б)У: Українська соціал-демократична робітничая партія (ф.266), Українська партія соціалістів-федералістів (ф.44), Російська соціал-демократична робітничая партія (меншовиків) (ф.265), Партія народної свободи (кадетів) (ф.268). Матеріали

їх фондів, хоч і є далеко не повними, все ж містять протоколи, резолюції з'їздів, засідань керівних органів, проекти програм і статутів, звернення, листування, документи окремих місцевих організацій і комітетів.

Для персоніфікації історичних подій важливою є колекція позасудових справ реабілітованих (ф.263). Радянською владою було репресовано велику кількість активних учасників революції. Матеріали архівно-слідчих справ подають інформацію про їх тогочасну діяльність (напр., української діячки Л. Старицької-Черняхівської, заступника міністра військових справ Української Держави генерала О. Лігнау, австрійського ерцгерцога В. Габсбурга-Лотрингена (В. Вишиваного), полковника УСС Г. Коссака та інших.)¹¹

Документи Центрального державного історичного архіву у Києві (ЦДАК України), верхні хронологічні рамки яких обмежені 1917 р., містить невелику кількість джерел з історії початкового етапу Української революції. В основному це фонди прокурорів судових палат. Тут зосереджені справи про самосуди над селянами, звинувачення в самовільному переобранні місцевих органів, перевищенні повноважень посадовцями, розгроми поміщицьких маєтків селянами і військовими, антиурядову агітацію, відмову виконання поставок для армії тощо (фф.317, 419). Ці матеріали важливі для дослідження передумов квітневого 1918 р. державного перевороту в Україні.

Досить цінні документи, з точки зору вивчення постаті глави Української гетьманської держави, зберігаються у фонді 1219 «Скоропадські — поміщики Полтавської, Чернігівської губерній». По-перше, це багатющий матеріал для вивчення родоводу останнього українського гетьмана. По-друге, новітні надходження матеріалів зарубіжного фамільного архіву Скоропадських є важливим джерелом вивчення діяльності гетьманських організацій в еміграції. Особливу цінність становить листування П.Скоропадського з дружиною Олександрою у березні — квітні 1917 р., тобто відразу після Лютневої революції і відречення Миколи II від влади. Ці матеріали подають картину стрімкого подолання колишнім флігель-ад'ютантом царя монархічних поглядів, ставлення до імператорської родини та її оточення, сподівань на «державний» розум Тимчасового уряду тощо.¹²

Серед федеральних російських архівів насамперед звернемо увагу на великий масив мемуарних матеріалів Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ). Йдеться про фонд 5881, який містить емігрантські документи, зібрані свого часу в т.зв. Російському кабінеті у Празі¹³. Тут зберігаються здебільшого неопубліковані спомини багатьох діячів гетьманської держави: урядовців В.Ауербаха, В.Рейнбота, В.Зеньковського, генералів О.Аккермана, В.Мустафіна та інших.

Документи державних архівів областей, які відображають події 1917–1921 рр., суттєво відрізняються між собою за кількістю, змістовно-тематичним наповненням, хронологічними межами, інформаційним потен-

ціалом. В означений час у Наддніпрянській Україні було 9 губерній, близько 100 повітів і понад 3 тис. волостей. Природно, що основний документальний матеріал відкладався в тодішніх губернських центрах і в радянський час був успадкований відповідними архівними установами областей.

На збереженості документів губернського, повітового, волосного рівнів негативно впливали не тільки складні військово-політичні події революційної пори, але й пізніші адміністративні реформи, ліквідація у 1920-х рр. паперового дефіциту за рахунок архівної „макулатури” тощо.

До того ж політика комуністичної влади в галузі архівного будівництва віддавала пріоритет збиранню документів з історії більшовицьких організацій, Жовтневої революції, радянських органів. Проте в окремих державних архівах досить повно збереглися й документи владних інституцій, котрі свого часу кваліфікувалися як „контрреволюційні”.

На жаль, переважна більшість архівних установ обласної ланки не мають сучасного і повного науково-довідкового апарату. Путівники по їхніх фондах в основному були видані у 1960-х рр. Після проголошення незалежності України держархіви прийняли на зберігання документи компартії, в тому числі й більшовицьких організацій періоду 1918-1921 рр. Частина архівів у останні роки видала новітні путівники, покажчики, анотовані реєстри описів, які суттєво спрощують доступ користувачів до джерельної інформації.¹⁴

Загалом у фондах державних архівів областей документи з історії гетьманату складають невелику децищу. В основному це директивні матеріали вищих державних інституцій, губернських і повітових установ, зокрема старост, відділів Державної варти, земельних комісій, земських управ, політичних партій, різне листування тощо.

Як бачимо, архівні документи центральних державних архівосховищ складають основну, найбільш автентичну частину джерел з історії останнього українського гетьманату. Насамперед, вони репрезентують інституційний рівень державного будівництва, різноманітність політичних процесів, гостроту ідейного протиборства, зовнішньополітичні впливи, головних дійових осіб тогочасних подій.

Періодична преса, переважно газетні видання є потужним джерелом різноманітної інформації з історії Української революції 1917-1921 рр. Проте тривала ідеологічна заангажованість і вибірковість радянської доби призвели до значної асиметрії в джерелознавчому, історіографічному і бібліографічному опрацюванні цього виду джерел. Вивчався лише один сегмент — компартійно-радянська періодика. Видання іншого політичного спрямування кваліфікувалися як контрреволюційні, антирадянські, буржуазно-націоналістичні. Значна частина їх перебувала на спеціальному зберіганні, а наявна інформація дозовано використовувалася для критики ідейних опонентів Комуністичної партії і радянської влади.

Більшовицька преса тривалий час була об'єктом посиленої уваги дослідників. Упродовж 1960-1980-х рр. цій темі в УРСР була присвячена низка ґрунтовних праць історичного, джерелознавчого, бібліографічного характеру. Це монографії В. Будникова, Г. Вартанова, М. Дмитрієнко, В. Солдатенка, І. Копотієнко та інших.¹⁵ Спеціальному джерелознавчому аналізу була піддана й малоформатна преса більшовицьких організацій України.¹⁶ Значно менше уваги в дослідницькому плані приділялося вивченню преси радянських органів.¹⁷

Слід відзначити, що повний зведений бібліографічний покажчик періодичної преси, яка видавалася в Україні у 1917-1920 рр., поки що не створений. Хоч ще з 1920-х рр. робилися спроби складання переліків комуністичної регіональної преси, зокрема одеської.¹⁸ Були підготовлені бібліографічні, науково-статистичні довідники про періодичні видання в УРСР 1917-1975 рр., включаючи й пресу доби революції та громадянської війни.¹⁹

У 1979 р. у світ вийшло спеціальне бібліографічне видання „Газети Радянської України 1917-1920 рр. (За матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР)”. Й понині це найповніший покажчик радянських газет означеного періоду. Він містить 400 назв органів друку, поданих в алфавітному порядку. Опис складається з основних даних про газету: назва, організація чи установа, чийм органом є видання, періодичність, місце та час виходу. Крім того, подаються підзаголовки, мова видання, примітки про наявність номерів у бібліотеці тощо.²⁰

Отже, радянська, насамперед більшовицька преса України 1917-1920 рр. тривалий час була в центрі уваги історико-партійної науки і репрезентована низкою ґрунтовних досліджень, які й тепер не втратили своєї джерелознавчої ваги. Слід констатувати, що нинішні науковці мають, якщо й не зовсім сучасний, то все ж надійний науково-довідковий інструментарій для орієнтації в середовищі компартійно-радянської преси.

З огляду на це, вважаємо за необхідне головну увагу зосередити на аналізі нерадянської преси як одного з важливих сегментів джерельної бази Української революції 1917-1921 рр. Безперечно, за роки державної незалежності України вітчизняні вчені долучилися до дослідження цієї теми. Найвагоміший внесок у її розробку належить Г. Рудому. Він підготував спеціальні дослідження, присвячені газетній періодиці як джерелу вивчення проблем української культури, методологічним аспектам контент-аналізу преси періоду Української революції. Ці напрацювання автора увінчалися підготовкою ґрунтовної докторської дисертації.²¹

До незаперечних наукових заслуг Г. Рудого слід віднести й надзвичайно копітку працю по складанню бібліографічного покажчика „Преса України: Газети 1917-1920 рр.”.²² Це видання стало органічним продовженням, відзначеного вище бібліографічного покажчика „Газети Радянської України

1917-1920 рр.”. Адаже воно підготовлено на базі газетних фондів НБУ імені В. Вернадського і включає пресові видання, які свого часу не ввійшли до покажчика 1979 р., тобто не радянські газети. Важливо, що автор залучив відповідні зібрання з Державної архівної бібліотеки.

Довідник Г. Рудого включає 768 назв. За підрахунками автора сукупний масив номерів цих газет складає близько 23,5 тис. Серед них найбільше видань політичного характеру, зокрема численних партій та об'єднань — 291; органів управління та самоврядування — 129; громадських, селянських, кооперативних та інших організацій — 145; військових органів, рад робітничих, селянських, солдатських депутатів — 111. Видання має топографічний та іменний покажчик.²³ Слід відзначити, що перу Г. Рудого належить й спеціальне дослідження про висвітлення пресою Української Держави питань освіти, науки, культури.²⁴ Інформаційні можливості періодичної преси, в тому числі й доби гетьманату розглянуті у низці статей П. Губи, підсумком яких стала докторська дисертація²⁵.

У гетьманській державі П. Скоропадського офіційним виданням був „Державний вістник” (травень-грудень 1918 р.).²⁶ Головна його функція — публікація законів, розпоряджень Ради Міністрів, актів гетьмана, посадових призначень та звільнень, інформація про державне життя. Вже ретроспективно П. Скоропадський визнав, „що наш уряд в одній дуже важливій галузі державного управління був обурливо слабкий і безпорадний. Преса і будь-яка пропаганда (державна — Р.П.) була абсолютно відсутня”.²⁷ Дійсно масових офіційних видань пропагандистського характеру влада не створила, а поширювані Українським Телеграфним Агентством матеріали антигетьманськи налаштовані газети нерідко ігнорували.

І все ж департамент преси при Державній канцелярії налагодив систематичний випуск двох видань — „Вісті закордонної преси” і „Вісті краюї преси”.²⁸ Слід відзначити, що ці унікальні історичні джерела досі майже не використовувалися дослідниками. Особливо це стосується першого видання, яке подавало перекладені українською мовою матеріали десятків німецькомовних газет Німеччини, Австро-Угорщини, Швейцарії. Вони містять інформацію щодо позиції з українського питання рейхстагу, МЗС, відомства канцлера, військового міністерства. Опубліковані оцінки становища в Україні, зроблені після її відвідин німецькими економістами і політиками. За нашими підрахунками, німецькомовні газети вмістили близько десяти інтерв'ю П. Скоропадського. Друге видання — це огляд повідомлень місцевої преси про становище у краї. У липні-жовтні 1918 р. розвідувальний відділ Генерального штабу також випускав конфіденційний „Огляд закордонних часописів”.²⁹ Деякі з міністерств гетьманату налагодили випуск своїх газет. Це міністерства земельних, військових справ, віросповідань та інші³⁰.

Губернські органи влади також мали друковані засоби інформації. Здебільшого це було одне й те ж видання, яке при різних державних утвореннях змінювало назву. Наприклад, у Волинській губернії „Вістник” видавався від імені губернських комісарів Тимчасового уряду, потім Центральної Ради, губернського старости гетьманату і, нарешті, губернського комісара Директорії УНР.³¹ „Харьковские губернские ведомости” під час гетьманату виходили під назвою „Ведомости Харьковщины” — орган губернського старости. Так само було й у Катеринославі, Полтаві та інших губернських центрах. Міська влада Одеси видавала „Ведомости Одесского градоначальства”. Основним завданням цих пресових видань була публікація офіційних документів місцевої адміністрації та урядових розпоряджень, проте вони вели й постійні рубрики про економічне, культурне життя, події у світі, хроніку тощо.³²

Досить великий сегмент періодичної преси 1917-1918 рр. становлять видання земських органів. Революційні події, демократизація і водночас політизація суспільного життя відбилася й на змістовно-тематичному характері цих видань. Піднесення їх припадає на 1917 р. В умовах наступу гетьманської адміністрації на органи місцевого самоврядування у 1918 р. кількість їх друкованих органів зменшилася, а з встановленням радянської влади вони припинили вихід.

Найбільш інформативними є газети губернських земств.³³ Як правило, це були видання з усталеними журналістськими колективами, традиціями і тематикою. Вони відображали події господарського, культурно-освітнього життя, діяльність органів самоврядування, їх відносини з представниками державної влади, проблеми виборів до Установчих зборів, місцевих дум та управ. Здебільшого це тижневики, хоч й були щоденні видання.

У фондах центральних та обласних бібліотек збереглися десятки видань повітових земств.³⁴ Це надзвичайно цікаве та насичене фактами джерело з історії не тільки політичного життя, але й повсякденного побуту населення української провінції.

Активне партійне будівництво знайшло відображення у пресі численних політичних партій. Організаційно оформлена у квітні 1917 р. Українська партія-соціалістів революціонерів видавала — газету ЦК „Боротьба”. На позиціях УПСР стояла й газета ЦК Всеукраїнської ради селянських депутатів (Селоспілка) — „Народня воля”. Після розколу партії у 1918 р. УПСР (центр. течія) видавала журнал „Трудова Республіка” і однойменну газету, а також щоденний часопис „Трудова громада”. Газета „Боротьба” залишилася друкованим органом іншої частини УПСР і дала їй назву „боротьбистів». Ще одна течія есерів восени 1918 р. створила Українську партію лівих соціалістів-революціонерів. На початку 1919 від неї відкололося ліве крило, яке отримало назву боротьбисти від часопису ЦК УПЛСР „Борьба».

Преса російських есерів (лівих, правих, максималістів) найбільш поширеною в Україні була 1917-1918 рр. В різний час у Харкові виходили газети „Земля и воля”, „Революционный народ”; у Катеринославі „Мысль”, „Революционный путь”, Трудовой народ”, „Народовластие”; в Києві „Воля народа”, „Социалист-революционер”, „Народное дело”, „Новое народное дело”, „Трудовая Советская Республика”; у Миколаєві „Голос труда”; в Одесі „Земля и воля”; у Полтаві „Максималист” та інші.

Українська соціал-демократична робітничка партія належала до впливових партій національно-демократичного спрямування, фактично одна з правлячих сил УНР, хоч значно поступалася есерам у чисельності друкованих органів. Фактичною трибуною партії був орган ЦК — „Робітничка газета”, яку редагували лідери УСДРП — В. Винниченко, М. Авдієнко, І. Мазепа. Часопис почав виходити вже у березні 1917 р. Влітку бюро ЦК почало видавати газету „Воля”, Харківський комітет УСДРП випускав газету „Робітник” (1917) та „Слово” (1918), „Голос робітника”(1918) виходив у Катеринославі, „Визволення” — у Кам’янці-Подільському. Періодична преса УСДРП є важливим історичним джерелом не тільки з історії самої партії, а й розвитку соціал-демократії як однієї з течій суспільно-політичної думки та практичної реалізації концепції української державності.

Досить впливова, але нечисленна Українська партія соціалістів-федералістів своїм органом взяла відому газету „Нова Рада”.³⁵ Зібрані навколо неї інтелектуальні та журналістські сили зробили це видання досить впливовим і популярним. Під час гетьманату газета відображала становище УПСФ як „м’якої” опозиції до влади. Роль цього видання як історичного джерела знайшла висвітлення у сучасній історіографії.³⁶

Період найбільш політичної активності Української партії соціалістів-самостійників припав на добу гетьманату П. Скоропадського. ЦК партії видавав у 1918 р. тижневик „Самостійник”,³⁷ а пізніше газети „Українське діло”, „Українські вісті” та інші. Ці видання репрезентували програмні положення та політичну платформу партії щодо державного устрою України, шляхів розв’язання земельного, робітничого, релігійного питання, висвітлювали внутрішньопартійне життя.

Важливу інформацію про підготовку та здійснення антигетьманського повстання містять періодичні видання тимчасового об’єднання політичних партій та організацій — Українського Національного Союзу. Вони виходили у листопаді 1918 — січні 1919 рр. Це були друковані органи відділів та філій УНС у Правобережній та Центральній Україні (Вінниця, Могилів-Подільський, Жмеринка, Гайсин, Звенигородка, Васильків, Олександрівськ, Чернігів та інші).³⁸ Видання містили викривальну інформацію щодо гетьманського режиму, зокрема оголошення П. Скоропадським федерацій-

ної грамоти, публікували відозви Директорії, накази штабу республіканських військ, повідомлення про хід бойових дій тощо. Всі видання були україномовними.

Меншовицькі організації в Україні не оформилися як політична партія і упродовж 1917-1920 рр. залишалися структурними частинами Російської соціал-демократичної робітничої партії (об'єднаної). В Києві діяв Головний комітет, який виконував координаційні функції щодо меншовицьких організацій і груп в Україні. Основні комітети РСДРП(о) працювали, як правило, в найбільших промислових центрах, де в різний час й виходили їх друковані органи: „Наш голос”, „Наш Юг”, „Вестник Юга” (Харків); „Наша боротьба”, „Вперед”, „Рабочая борьба”, „Рабочее дело” (Катеринослав); „Знамя труда”, „Іскра”, „Новая іскра”, „Рабочая жизнь”, „Начало” (Київ); „Пролетарское знамя”, „Путь социал-демократа” (Миколаїв); „Рабочий голос” (Одеса); „Рабочий” (Кременчук) та інші. Матеріали меншовицької преси дозволяють простежити ставлення партії до державних утворень в Україні, політику в робітничому та профспілковому питанні, інформацію про поточне життя міського населення, зростання цін, спекуляцію тощо.

Організації Партії народної свободи (кадетів) в Україні найбільш активно діяли у 1917 р. Матеріали їх друкованих видань висвітлювали діяльність Тимчасового уряду, його місцевих комісарів, участь партії кадетів у підготовці до виборів в Установчі збори, діяльність партійних фракцій у думках тощо.³⁹ Проте під час гетьманату, не дивлячись на становище урядової партії, організації кадетів друкованих органів не мали.

На території України у різний час виходили російські газети правоконсервативного, монархічного, шовіністичного спрямування. В добу гетьманату один з ідеологів єдиної і неділимої Росії В. Шульгін видавав газету „Киевлянин”, М.Ацакатов — «Наша Родина», проф. А. Погодін у Харкові редагував „Русскую жизнь” — орган російської національно-прогресивної і суспільно-політичної думки. В Одесі виходив тижневик «Набат», який мав прикметну репрезентацію — «орган Одеського союзу русских людей в лице М.М.Родзевича».

Свої видання мали й такі впливові корпоративні об'єднання, як Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс), Союз товариств заводчиків і фабрикантів України (СУОЗІФ), Товариство промисловців Півдня Росії (Проюг), Всеукраїнський союз земельних власників та інші. Пік діяльності їх припадає на добу гетьманату П. Скоропадського. Їх друковані органи відображали інтереси промислово-фінансової та аграрної буржуазії, виступали за відновлення Великої Росії, надання російській мові в Україні статусу державної, недопущення українізації уряду тощо.

Професійні об'єднання загальноукраїнського, регіонального рівня, галузеві комітети видавали власні органи друку. Як правило, вони мали

досить мінливу періодику виходу, форму бюлетенів, російську мову видання.⁴⁰ Найповніше представлені видання спілок друкарських працівників.⁴¹ Профспілкові видання відображають економічні (рідше політичні) вимоги робітників різних галузей, містять дані про заробітну плату, умови праці, відносини з підприємцями, владними структурами, цензурні утиски, страйки тощо. Чимало профспілкових організацій та їх друкованих видань знаходилися під впливом партії меншовиків.

У роки революції, насамперед у 1917-1918 рр. свої видання мали товариство „Просвіта”, церковні, національні громади. Вони є важливим джерелом для вивчення освітнього, культурно-національного, релігійного життя.⁴²

Газетна періодика — невід’ємний складник історико-дослідницького процесу, оскільки містить широкий спектр тематичної інформації як офіційного характеру, так й повсякденного життя, охоплює всі регіони України. Послідовність і оперативність поданих відомостей, їх синтетичний характер посилюють цінність цього виду історичних джерел.

До кола основних джерел з історії гетьманату П.Скоропадського належить великий масив матеріалів особового походження. Переважна більшість провідних діячів Української революції залишили спогади, щоденники, епістолярій, синтетичні праці історико-мемуарного характеру. До цього їх спонукала іманентна потреба осмислити причини невдач державотворчих проєктів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і діячам, врешті здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких були самі.

Спогади не всіх діячів можна віднести до класичних творів цього жанру. Наприклад, широко відома праця В. Винниченка „Відродження нації”⁴³ поєднує в собі елементи історичного дослідження, мемуарів, публіцистики і, навіть, белетристики. Хоч автор у передмові й запевняє, що не хотів „писати історію в академічному значінню цього слова”⁴⁴, все ж виклад матеріалу він подає у хронологічній послідовності, робить спробу періодизації революційних подій та державотворчого процесу в Україні, поклавши в основу соціально-класовий принцип. У роботі досить широко використані документи та матеріали преси, що також надає їй дослідницьких рис. Водночас державні інституції, повідні політичні діячі подаються через призму власного, нерідко надто суб’єктивного бачення. А такі постаті, як С. Петлюра та П. Скоропадський, отримують не просто таврувальні, а брутально-гротескні оцінки.

Книга „Відродження нації” побачила світ у 1920 р. Це була перша узагальнююча праця одного з лідерів Української революції. Вона відіграла суттєву роль у концептуальному оформленні уенерівської історіографічної течії, яка стала домінуючою у міжвоєнний період. Прикметно, що праця

В. Винниченка відтворена репринтно Політвидавком України у 1990 р., започаткувала процес повернення творів найвидатніших представників української суспільно-політичної думки. У цей же час „Відродження нації” публікували часописи „Наука і суспільство” та „Дніпро”.⁴⁵ Нарешті у 2008 р. праця В.Винниченко вийшла однією книгою. На жаль, це знову репринтне відтворення, упорядник якого вилучив, навіть, покажчики, подані у виданні 1920 р.⁴⁶

Діяльність Центральної Ради знайшла відображення у спогадах її незмінного голови М. Грушевського. Вони надзвичайно важливі для розуміння концептуальних засад Української революції, відстоювання автономістсько-федералістських принципів у боротьбі з Тимчасовим урядом, причин та обставин проголошення державної самостійності. Характеристики та оцінки українських діячів сприяють персоніфікації українського історичного процесу.⁴⁷ Ці спогади не можуть бути проігноровані дослідниками історії гетьманату, оскільки дають своєрідний ключ до розуміння передумов постановляння Української Держави.

До класичних мемуарів належать „Мої спомини по недавнє минуле (1914–1920 рр.)” Д. Дорошенка. Видатний державний діяч і історик готував їх спираючись не лише на власні спогади, але й на документальний матеріал, який склав підґрунтя його фундаментальної „Історії України. 1917–1923 рр.” Спомини відображають не лише діяльність центральних органів української влади, але й працю провінційних адміністрацій, становлення дипломатичної служби України, подають переконливі політичні портрети тогочасних діячів.

Публікації спогадів Д. Дорошенка з’явилися на початку 1920-х рр.⁴⁸ Перше повне видання вийшло у Львові у 1923р.,⁴⁹ друге — 1967р. в Мюнхені у 4-х частинах.⁵⁰ На початку 1990-х рр. „Український історичний журнал” та „Хроніка 2000” опублікували фрагменти спогадів Д. Дорошенка.⁵¹ Нарешті, у 2007 „Мої спомини...” у повному форматі вийшли в Україні.⁵² Органічне поєднання в особі Д. Дорошенка державного діяча, історика і мемуариста надає його спогадам високої достовірності.

Спогади гетьмана України П. Скоропадського цілком можна віднести до типових для цього жанру праць. Вони написані по „гарячих” слідах подій упродовж першої половини 1919 року. Автор їх не мав у своєму розпорядженні документальних матеріалів. Спомини гетьмана передають особистісне сприйняття побудови Української Держави на консервативно-ліберальних засадах. Вони відзначаються високим ступенем персоніфікації тогочасного державотворчого процесу, містять характеристики основних діячів гетьманату. Спогади П. Скоропадського не тільки важливе джерело фактологічної інформації, але й відображення його світоглядних, політичних та ментальних засад.

Частково спогади П. Скоропадського публікувалися у 1920-х рр. у Відні.⁵³ Перевидані були в Україні у 1992 р.⁵⁴ та в Росії у 1994 р.⁵⁵ Перше

повне наукове видання спогадів гетьмана в Україні було здійснене у 1995 р.⁵⁶ Прикметно, що у 2008 р. вони були перевидані у Москві під назвою „Проект „Україна”, или Звездный час гетмана Скоропадского”.⁵⁷ При цьому укладач книги О. Смирнов запевняє читача, що спогади „ще ні разу не видавалися ні на Україні, ні в Росії”.⁵⁸ Фактично ж він подав текст українського видання 1995 р., вилучивши весь науково-довідковий апарат — передмову, примітки, покажчики, ілюстрації.

Цілком природно, що спогади гетьмана як історичне джерело стали предметом спеціальної уваги багатьох вітчизняних дослідників — Б.Андрушишина, Л.Масенко, С.Павленка, В.Горака. Долучався до їх аналізу й автор цих рядків⁵⁹.

Працю одного з провідних діячів Директорії УНР І. Мазепи „Україна в огні і бурі революції” науковці-бібліографи відносять до категорії спогадів. На наш погляд, як й „Відродження нації” В. Винниченка, це синтетичне видання дослідницького, мемуарного і археографічного характеру. Щодо останнього, то підстави для такої кваліфікації дають включені до книги численні документи, матеріали, епістолярій. Особливістю цієї праці є регіональний зріз подій періоду гетьманату, поданий на прикладі Катеринославщини. Вперше робота І. Мазепи вийшла в 1942-1943 рр. у Празі.⁶⁰ Друге видання побачило світ у Мюнхені.⁶¹ В Україні здійснено перевидання книги у 2003 р.⁶²

Один з найближчих однодумців В. Винниченка М. Шаповал у 1920–1930-ті рр. у Празі публікував спомини про окремі епізоди революційної боротьби та державного будівництва в Україні. Зокрема, про ухвалення Акту злуки та діяльність Директорії УНР в 1919 р.⁶³ Проте у тематичному відношенні для нас найцікавішими є видані 1958 р. у США систематизовані спогади про добу гетьманату та Директорії.⁶⁴ Уривки з них у серпні 1990-х рр. опублікував журнал „Вітчизна”.⁶⁵

Розлогі спогади „Сторінки минулого” залишив відомий український діяч, міністр гетьманського уряду О.Лотоцький Вони охоплюють досить широкий часовий діапазон з кінця XIX до 1920-х рр.⁶⁶ Автор подає цікаві відомості про діяльність урядів УНР, гетьманату, боротьбу за автокефалію української церкви, початки української дипломатії та інше. Переконливості розповідям О. Лотоцького надають опубліковані у додатку документи: ноти, меморандуми, листування з МЗС Туреччини, Франції, Англії, представниками Антанти та ін.⁶⁷

Докладні і цікаві спогади подав М.Галаган — український діяч і дипломат, директор департаменту гетьманського міністерства народного здоров'я. Йому довелося представляти УНР на Кубані, в Румунії та Угорщині. Тому спогади змальовують досить переконливу картину становлення української дипломатичної служби.⁶⁸ Налаштований доволі

критично до гетьманського уряду, автор акцентує увагу на його «неукраїнськості». Спогади у 4-х частинах були опубліковані на початку 1930-х рр. у Львові. Сучасне наукове їх видання побачило світ у 2005 р.⁶⁹

Книга відомого діяча УПСР і міністра УНР М. Ковалевського „При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії” вийшли вже по його смерті у 1960 р. Це ґрунтовна праця, яка подає багато цікавих епізодів з діяльності партії українських есерів, Центральної Ради, Ради народних міністрів, проведення аграрної політики, відносин з німецьким командуванням тощо.⁷⁰ Залишили спогади про урядову та громадську роботу чимало й інших українських діячів. Зокрема, один з керівників Всеукраїнського земського союзу К. Мацієвич, міністр земельних справ В. Леонтович та інші. Лише окремі з них опубліковані й в Україні.⁷¹

Відомий український діяч і дипломат С. Шелухін у спогадах та статтях пише про зовнішньополітичну діяльність українських урядів, і особливо предметно про мирні переговори гетьманату з РСФРР, на яких він очолював українську делегацію.⁷²

Досить рідкісними є спогади про розвиток культури в добу Української революції. Відомий бібліограф та книгознавець Л. Биковський у середині 1960 рр. почав публікацію споминів під прикметною назвою „ Книгарні, Бібліотеки. Академія”. На початку 1970-х рр. вони вийшли окремою книгою.⁷³

Серед провідних західноукраїнських діячів найбільш розлогі спогади залишив Л. Цегельский.⁷⁴ Головним чином вони стосуються утворення ЗУНР, проте автор подає досить цікаві спостереження про події в Наддніпрянській Україні, зокрема в добу гетьманату та початку діяльності Директорії УНР. Слід відзначити, що спомини Л. Цегельського викликали критичні відгуки. Зокрема, І. Кедрин підготував з цього приводу спеціальну брошуру.⁷⁵ О. Назарук у споминах головну увагу приділив добі гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР, в яких він займав високі урядові посади. Вже у 1920 р. у Відні О. Назарук видав досить об’ємну книгу спогадів. Друге видання її вийшло 1978 р. у США.⁷⁶

Спогади полковника Є. Коновальця розкривають роль українських січових стрільців в революційних подіях на Україні в добу Центральної Ради та гетьманської держави. Вони вийшли в Празі у 1928 р. На початку 1990-х рр. були опубліковані в журналі „Київ”.⁷⁷ Історію формувань УСС також висвітлюють А. Мельник, Р. Дашкевич, О. Думін, Р. Сушко, М. Заклинський та інші.⁷⁸

Безперечно, у даній праці немає можливості розглянути всі джерела особового походження — мемуари, щоденники, епістолярій, продукovanі представниками різних політичних таборів. Цю прогалину суттєво заповнює нещодавно видане монографічне дослідження В. Горака «Українська гетьманська держава у світлі споминів її сучасників» (2010 р.). Важливо,

що автор аналізує погляди на гетьманат не тільки українських, але й російських, німецьких, австрійських мемуаристів.

Документи особового походження становлять одне з доволі інформативних джерел з історії Української гетьманської держави 1918 р. Їхня цінність визначається насамперед провідною роллю багатьох мемуаристів в описуваних подіях. Водночас ці матеріали несуть відбиток природного суб'єктивізму у сприйнятті багатьох явищ, епізодів і постатей. А відтак й потребують більш критичного підходу при використанні наявної у них інформації.

Значна частина джерел інституційних та особового походження введена до наукового обігу шляхом публікації документів та матеріалів. Масштабний доробок кількох поколінь археографів заслуговує на спеціальну увагу. Життєдіяльність українських державних утворень відображена насамперед у законодавчих та розпорядчих документах їх вищих органів. Найважливіші з них оперативно видавалися окремими випусками. Зокрема, це закони Центральної Ради про восьмигодинний робочий день, громадянство УНР, національно-персональну автономію, тимчасовий аграрний закон та інші

Аналогічна практика оприлюднення офіційних документів збереглася й в Українській Державі. Поряд з публікаціями у „Державному вістнику”, найважливіші законодавчі акти виходили окремими випусками. Насамперед це закони про земельну реформу, продовольчу справу, оподаткування, громадянство, вибори органів місцевого самоврядування тощо. Добірки законів видавалися й у регіонах. Наймасштабніша з них вже у 1918 р. була укладена в Харкові — „Извлечение законов из „Государственного вестника” обсягом 264 с.

Вже підчас революції робилися спроби комплексного видання державних актових документів. Зокрема, відомий український діяч О. Саліковський у 1919 р. впорядкував збірник „Нова Україна: шлях нашої державності”, до якого увійшли універсали Центральної Ради, Конституція УНР, Грамота гетьмана П. Скоропадського та Закони про тимчасовий державний устрій України, Акт злуки, матеріали Трудового конгресу тощо.⁷⁹

Цього ж року О. Андерсон видав книгу „Внешняя торговля Украины в 1918 году”. Майже половину її тексту складають основні міжнародні угоди УНР та Української Держави: мирний договір з державами Четверного союзу, додаткові угоди з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, економічна угода з Центральними державами; законодавчі акти гетьманського уряду щодо реалізації торговельно-економічних договорів.⁸⁰

Радянські центральні органи управління також практикували видання збірників декретів, розпоряджень, інструкцій, наказів.⁸¹ У 1920 р. Держвидав України випустив найповніше на той час зібрання постанов партійних та радянських органів з питань економічної політики: земельних відносин,

націоналізації промисловості, споживчої кооперації, утворення комнезамів, лісового господарства тощо.⁸² Проте лише поодинокі з них стосуються 1918 р. Видавалися також матеріали з з'їздів рад, зокрема їх резолюції були вміщені у спеціальному збірнику, включаючи й I–IV всеукраїнські з'їзди рад (1917–1919 рр.).⁸³ До десятиріччя встановлення радянської влади в Україні Центральним архівним управлінням був виданий невеликий збірник, до якого увійшли документи Народного секретаріату, Тимчасового робітничо-селянського уряду та ЦВК України за 1917–1918 рр.⁸⁴

У 1926 р. Г. Клуний упорядкував збірник документів, цільовим призначенням якого була публікація земельного законодавства „контрреволюційних” урядів доби революції в Україні. До неї включені найважливіші офіційні документи з земельного питання Центральної Ради, гетьманської держави, Директорії УНР, урядів Денікіна та Врангеля.⁸⁵ Слід відзначити, що й понині це найповніше тематичне зібрання документів нерадянського походження з аграрної історії доби Української революції, яке не втратило своєї джерелознавчої цінності.

Від початку 1930 рр. працівники Укрцентрархіву починають активно виявляти та публікувати документи про німецько-австрійську окупацію, співпрацю УЦР та гетьманату П. Скоропадського з Центральними державами. Перша добірка цих матеріалів була вміщена в журналі „Архів Радянської України”.⁸⁶ У 1933 р. вони побачили світ у більш розширеному форматі — збірник „Німецько-австрійська окупація на Україні”. До нього увійшли фрагменти з протоколів засідань Центральної Ради та Ради Міністрів Української Держави, постанови, накази, телеграми, повідомлення.⁸⁷ Видання задумувалося як кількатомне. Проте вийшла лише перша книга.

Особливо яскраво контрпропагандистське, викривальне призначення документальних публікацій проявилось у масштабному археографічному проєкті „История гражданской войны в документах”. Особливої уваги заслуговують збірники „Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов)” — 1936 р.; „Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов” — 1938 р.; „Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году” — 1942 р.⁸⁸

Поява цих тематичних видань була обумовлена серйозним ускладненням політичної ситуації в Європі, зокрема приходом до влади у Німеччині нацистів. Вже перший збірник цілком рельєфно окреслив політико-ідеологічні цілі: показати загарбницьку сутність німецького імперіалізму; висвітити роль націоналістичних партій як „кривавих катів” українського народу і помічників окупантів у їх грабіжницькій справі; довести неминучість краху новітніх зазіхань імперіалістів.

В основу збірників покладені унікальні матеріали листування МЗС Німеччини і Австро-Угорщини з своїми дипломатами і військовими в

Україні, накази представників окупаційного командування, документи гетьманського уряду та місцевих адміністрацій. Останні два збірники мають спеціальні розділи, присвячені компартійному керівництву визвольною боротьбою українського народу проти німецьких окупантів. Не дивлячись на ідеологічну спрямованість цих видань, документи німецького та австрійського походження й сьогодні не втратили своєї джерелознавчої, інформаційної цінності, потребують нового прочитання та осмислення.

У 1917-1920 рр. відбулися I-III з'їзди та IV і V конференції (на правах з'їздів) КП(б)У. Однак у цей час були видані лише матеріали I та II з'їздів.⁸⁹ Потім вони були перевидані у 1920-х та наприкінці 1980-х — початку 1990-х рр.⁹⁰

Крім того Істпарт ЦК КП(б)У — Інститут історії партії при ЦК Компартії України здійснили кілька видань матеріалів з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. У 1927 р. вийшов збірник „КП(б)У в резолюціях съездов и конференцій”, який розпочинається документи за 1918 р. В 1958 р. було видано двотомник „Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій”. До першого тому включені документи 1918-1941 рр. У 1976 р. також вийшло два томи „Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК”, які завершуються матеріалами XXV з'їзду КП України (лютий 1976 р.). Безперечно, ці видання були й залишаються важливим джерелом вивчення діяльності Компартії України, становлення якої припало на часи гетьманату. Однак їх наукова цінність суттєво знижується відсутністю будь-якого науково-довідкового супроводу (за винятком історичних довідок про з'їзди та конференції).

Першою ґрунтовною післявоєнною публікацією документів з історії Жовтневої революції став збірник „Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление советской власти на Украине”, виданий у 1951 р.⁹¹ До 40-річчя Жовтневої революції в УРСР була проведена широко-масштабна робота по виявленню та публікації документів з історії боротьби за радянську владу в Україні 1917-1920 рр. Зокрема вийшов тритомник „Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине”.⁹²

За матеріалами партійних та державних архівів у 1957 р. були видані регіональні збірники документів про боротьбу за владу рад в окремих областях УРСР: Запорізькій, Кіровоградській, Кримській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій.⁹³ У наступні роки вийшли збірники по Київській та Миколаївській (1962), Харківській (1973), Чернігівській (1975) областях.⁹⁴

Документи цих збірників значною мірою однотипні. Це резолюції повітових селянських, учительських, кооперативних та інших з'їздів, волосних, сільських сходів; постанови, звернення рад, військово-революційних, земельних комітетів; інформації про утворення та діяльність більшовицьких

організацій; повідомлення про встановлення робітничого контролю, створення бойових дружин, захоплення поміщицьких земель; матеріали про повстанський, партизанський та страйковий рух; публікації газет “Правда”, “Известия ВЦИК”, “Біднота”, регіональної більшовицької та радянської преси про події у відповідних місцевостях України. Неодмінним атрибутом усіх збірників є документи “контрреволюційних” режимів — Центральної Ради, гетьманату, Директорії УНР, німецької та австрійської військової адміністрації, білогвардійських урядів.

У 1967 р. архівісти і науковці УРСР підготували фундаментальний збірник документів і матеріалів „Гражданская война на Украине. 1918-1920” у 3-х томах, 4-х книгах. Це наймасштабніше видання джерел з історії України 1918-1920 рр. обсягом 3,2 тис. сторінок.⁹⁵ Для його підготовки були використані фонди ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ЦДАЖР СРСР, ЦДАРА, архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ЦДАЖР УРСР, матеріали центральної та місцевої преси, законодавчі, розпорядчі акти радянських органів. Водночас для “викриття антинародного характеру діяльності українських буржуазних націоналістів” до збірника широко залучені — розпорядження, накази, донесення, звіти, повідомлення урядових установ УНР, гетьманських старост, командирів німецьких, австрійських, білогвардійських частин. Звичайно, переважна більшість документів це розпорядження і телеграми В. Леніна, ЦК РКП(б), РНК РСФРР, рішення з’їздів КП(б)У, резолюції, постанови, відозви більшовицьких, радянських та військових органів. Слід відзначити, що з археографічної точки зору це одне з найдосконаліших тогочасних видань. Збірник має загальну передмову, вступ до кожного тому, ґрунтовні примітки, іменний та географічний покажчики, перелік військових з’єднань, частин та установ тощо.

Після виходу цього збірника спеціальних археографічних проектів, присвячених добі революції та громадянської війни в УРСР майже не було. Виняток становлять збірники по Харківській і Миколаївській областях, підготовка яких затягнулася і вийшли вони на початку 1970-х рр.

Проголошення незалежності України актуалізувало проблему ліквідації „білих плям” історії. Публікація документальних джерел стала іманентною потребою українського суспільства, неодмінною умовою забезпечення розвитку новітнього історіографічного процесу. Необхідність підготовки проекту Основного Закону України також стимулювала звернення до інституційних актів доби українського державотворення 1917-1920 рр.

У 1991р. Інститут історії АН України започаткував серію „Історичні зошити”. Однією з перших праць стала публікація Д. Яневським маловідомих конституційних актів України 1917-1920 рр. До неї увійшли Конституція УНР, Закони про тимчасовий державний устрій України (гетьманату), Тимчасовий основний закон ЗУНР та інші.⁹⁶ Більш повно ця

тематична група документів подана у монографії цього ж автора „Політичні системи України 1917-1920 років”. Важливо, що сюди включені й документи УСРР.⁹⁷

Наступного року аналогічне видання зредагував правник Ю. Прилюк. Воно також містило конституційні акти Центральної Ради, гетьманату, Директорії УНР та УСРР, коротку хроніку тогочасного державного будівництва, іменний покажчик та інші атрибути науково-документального видання.⁹⁸

Грунтовний збірник „Україна в ХХ столітті”, упорядкований під керівництвом А. Слюсаренка, охоплює період з 1900 по 1939рр. Проте значну частину його складають документи доби Української революції. Поряд з відомими актовими документами, вміщено чимало матеріалів з історії міжнародних відносин українських урядів.⁹⁹ Інший збірник „Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.)”, укладений П. Бачинським, понад половину документального складу присвячує подіям 1917-1920 рр.¹⁰⁰

Завдяки копіткій праці українських істориків і архівістів вже у середині 1990-х років вдалося зробити справжній прорив у царині археографічної репрезентації подій і явищ Української революції, насамперед на інституціональному рівні. В 1996-1997 рр. був завершений масштабний видавничий проект „Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2-х томах».¹⁰¹

У 2006 р. вийшов у світ фундаментальний збірник „Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали”. До видання повністю увійшли журнали засідань Директорії УНР та журнали засідань Ради Народних Міністрів УНР з грудня 1918 по грудень 1920 рр.¹⁰²

Науковцями Інституту історії України підготовлений до друку збірник „Рада Міністрів Української Держави (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали”. Він складається з двох частин. До першої включені журнали засідань уряду Малої Ради Міністрів, які розкривають політику гетьманату в економічній, соціальній, національно-культурній та міжнародній сферах. До другої частини увійшли гетьманські грамоти, урядові закони, розпорядження, накази, інструкції, інші нормативні документи. Цей збірник покликаний завершити публікацію матеріалів вищих органів влади усіх українських державних утворень доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.¹⁰³

Досі найбільш представницькою публікацією документів періоду гетьманату Павла Скоропадського залишається збірник „Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 року”. Вперше оприлюднені протоколи і стенограми пленарних засідань, текст прелімінарної міждержавної угоди, ноти, декларації, заяви, доповідні записки, проекти підготовлених документів тощо.¹⁰⁴

Збірник “Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників. У двох томах” містить досить змістовну документальну частину: урядові постанови про заснування українських дипломатичних місій, відомості про їх чисельний і персональний склад, обіжники МЗС, вірчі грамоти українських та іноземних дипломатів, доповідні записки, листування тощо. Важливо, що до книги включені автентичні документи з зарубіжних архівів.¹⁰⁵ Однак відсутність усталених елементів науково-довідкового апарату суттєво знижує джерелознавчу цінність книги.

Недоліки, властиві згаданому збірникові, значною мірою виправлені у фундаментальному виданні “Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917-1924 рр.) Документи і матеріали”¹⁰⁶. Воно має ґрунтовну наукову передмову, чітко окреслені принципи археографічного опрацювання, високофахові примітки. Документи з історії дипломатичної діяльності гетьманату складають ліву частину книги, вмотивовано структуризовані і репрезентують діяльність МЗС, посольств і дипломатичних місій, консульських установ Української Держави, іноземних дипломатичних представництв. В документальний канву органічно вплітаються спогади провідних українських дипломатів. І все ж упорядникам видання можна поставити на карб відсутність вказівки на попередню публікацію вміщених документів.

В окрему групу джерел можна виділити видання документів політичних партій доби Української революції. Вже з перших днів державної незалежності почалася їх публікація. В 1991 р. у Тернополі була укладена невелика збірка документів українських політичних партій початку ХХ ст. Наступного року подібна книга вийшла в Києві. Більш ґрунтовне видання побачило світ у 1993р. Ці книги містять програми і статuti провідних українських політичних партій: УСДРП, УПСР, УПСС, УПСФ, УДХП та інших. Подані також резолюції і постанови, заяви, звернення, меморандуми, короткі біографічні довідки лідерів партій.¹⁰⁷

Тематичний збірник „Національні відносини в Україні у ХХ ст.”, не дивлячись на широкий хронологічний діапазон містить чверть документів, які відображають складні процеси національно-культурного будівництва в добу Української революції. Це резолюції і постанови українських з’їздів, універсали УЦР, програмні документи політичних партій, конкретні заходи українських урядів в галузі культури та освіти.¹⁰⁸

З’явився збірник документів, присвячений такій специфічній сфері державної діяльності, як розвідка й контррозвідка в Україні 1917-1921 рр. Матеріали книги свідчать, що УНР доби Центральної Ради не вдалося налагодити цю службу. Гетьманська держава, спираючись на дореволюційні охоронні традиції та законодавство, створила потужну Державну варту, яка

вела не тільки розвідувально-контррозвідувальну роботу, але й використовувалася як озброєна сила для репресій щодо противників гетьманського режиму.

Останнім часом набуває поширення публікація історичних джерел у додатках до монографічних праць. Йдеться про сотні документів. Прикладом може служити книга П. Гай-Нижника “Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.)”, у другій частині якої вміщено близько 360 документів. Вони почерпнуті з „Державного вістника” та фонду 1064 ЦДАВО України — „Рада Міністрів Української Держави”. Переважна більшість з них публікується вперше. Власне на цій фактологічній базі й побудований дослідницький сегмент книги.¹⁰⁹

Монографія „Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника” також аналогічна за структурою попередній. Половину її обсягу складають автентичні документи та матеріали, які проливають світло на досить заплутану справу про „державну зраду” полковника П. Болбочана, страченого за вироком військово-польового суду у 1919 р.¹¹⁰ За таким же принципом побудована й монографія В. Лободаєва „Революційна стихія”, присвячена історії вільнокозацького руху 1917-1918 рр.¹¹¹

Українські дослідники, громадські організації, наукові інституції, видавничі спілки в еміграції також працювали над публікацією історичних джерел з історії Української революції. Найбільш вагомі археографічні проекти були здійснені у 1960-1980 рр. У 1964 р. К. Костів упорядкував і видав збірник „Конституційні акти відновленої Української держави 1917-1919 років і їхня політико-державна якість”. До книги включені основні акти різних форм української державності: універсали УЦР і Конституція УНР; грамота П. Скоропадського і Закони про тимчасовий державний устрій; декларації, універсали, закони Директорії УНР. Частина документів оцінена з погляду правничої науки.¹¹²

Найбільш фундаментальна археографічна праця учених української діаспори вийшла в 1983 році — „Українська суспільно-політична думка у 20 столітті: документи і матеріали”. Укладене Т. Гунчаком та Р. Сольчаником видання, вигідно відрізняється від попередніх хронологічною широтою охоплення джерел, дає уявлення про підстави українського національно-визвольного руху в Російській та Австро-Угорській імперіях. Власне документи доби Української революції складають частину 3-ю першого тому видання. Вони подані в хронологічній послідовності і репрезентують найважливіші законодавчі та конституційні акти української державності 1917-1920 рр.¹¹³

Публікувалися й документи з історії окремих українських державних утворень. Зокрема, у 1978 вийшов збірник, присвячений 60-роковинам гетьманату П. Скоропадського. Значну частину складають грамоти, універсали, накази гетьмана, законодавчі акти Ради Міністрів Української Держави.¹¹⁴

З точки зору едиційної археографії ці видання мали й низку суттєвих вад. Документальний склад збірників здебільшого повторюваний. Містяться певні розходження у передачі текстів, оскільки вони бралися з різних джерел. Ставлячи завдання насамперед оприлюднення матеріалів і донесення їх змісту до україномовної аудиторії, укладачі мало уваги приділяли науково-довідковому супроводу. Загалом оприлюднення джерел з історії Української революції виконувало просвітницьке завдання, а також сприяло розвитку тематичних досліджень української діаспори. Нарешті, воно відіграло важливу роль у справі видання цих джерел у незалежній Україні.

Документальні публікації є одним з найбільш масових і доступних інформаційних джерел з історії Української революції. Насамперед вони відображають важливі державотворчі та політичні процеси тієї доби. Певна їх частина складає актуалізований сегмент архівних джерел, сприяючи більш широкому введенню у науковий обіг ретроспективної документної інформації.

Кінофотоматеріали матеріали належать до вузького кола використовуваних джерел з історії Української революції 1917-1921 рр. З огляду на тогочасні технічні можливості йдеться лише про фотографії та кінохроніку. Окремі відомості про склад та зміст цієї категорії документів висвітлені в наукових публікаціях¹¹⁵. Основний масив фото та кінодокументів з історико-революційної тематики зосереджений у Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С. Пшеничного. Та обставина, що архів був заснований лише на початку 1930-х рр., негативно відбилася на повноті збирання документів, в т.ч. й доби революції. Створення сучасного анотованого реєстра документів архіву значно розширює інформацію про його зібрання.

Фотоматеріали архіву відображають насамперед масові, нерідко знакові події Української революції. Збереглися світлини про підписання українською делегацією Брестського мирного договору у лютому 1918 р., оголошення універсалів Центральної Ради у червні і листопаді 1917 р., проголошення гетьманом П. Скоропадського у квітні 1918 р, урочистості пов'язані з ухвалою Акту злуки УНР і ЗУНР у січні 1919 р.¹¹⁶

На колективних фото зображені також група членів УЦР, перший склад Генерального Секретаріату, М. Грушевський серед членів УЦР, С. Петлюра з групою військових, П. Скоропадський з німецькими та австрійськими військовими і дипломатами, Є. Петрушевича з урядовцями ЗУНР, засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР.¹¹⁷

В архіві представлені портретні фото провідних діячів доби Української революції 1917-1921 рр. М. Грушевського, В. Винниченка, П. Скоропадського, С. Петлюри, Є. Петрушевича, Н. Махна, М. Скрипника, Х. Раковського, Л. Пятакова, В. Антонова-Овсієнка та багатьох інших.¹¹⁸

Представлена в ЦДКФФА документальна кінохроніка також відображає найпомітніші події, постаті, урочисті акти доби революції. Зокрема, збірник кіносюжетів 1918 р. присвячений Українській гетьманській державі. Насамперед це перебування у Києві німецьких військ, їх командувача фельдмаршала Г.Ейхгорна, німецьких та австро-угорських дипломатів; парад українських військ, який приймає міністр О.Рогоза; наслідки вибуху в районі Звіринця на Печерську; чиновники і військові на пароплаві тощо.

Фотодокументи з історико-революційної тематики зберігаються й в інших державних архівосховищах. Проте вони не мають окремої системи обліку і знаходяться, як правило, в складі справ з документами писемного походження. Наприклад, у ЦДАВО і ЦДАГО України це матеріали колишнього Музею визвольної боротьби України у Празі, які містять чимало індивідуальних і групових фото провідних чи менш відомих учасників революційних подій. Аналогічна ситуація і в державних архівах областей, де зберігаються тематичні фотоматеріали регіонального рівня. Серед них незначна кількість оригіналів, а здебільшого копійні примірники.

Крім архівів, фото з історії Української революції представлені і в музейних установах. Найбільш поважну колекцію оригінальних фотодокументів зберігає Національний музей історії України (НМІУ). Частина з них зафіксувала події і постаті гетьманської доби.

Слід відзначити, що найбільш інформативні кінофотодокументи неодноразово публікувалися в якості ілюстративного додатку до праць з історії Української революції 1917-1921 рр. З'явилися й спеціальні видання, в яких сконцентрований тематичний фотоматеріал¹¹⁹.

Допоміжний джерельний комплекс становлять інформаційно-довідкові матеріали. Проблематика історії Української революції 1917-1921 рр. знайшла широке відображення в енциклопедичній, довідковій, бібліографічній літературі, хроніках подій.

Енциклопедичні видання радянської доби попри їх політичну заангажованість залишаються суттєвим джерелом ретроспективної історичної інформації.¹²⁰ Важливі, а часто й рідкісні відомості, містить й таке унікальне видання, як „Енциклопедія українознавства” створена багаторічними зусиллями науковців української діаспори.¹²¹

Активна науково-дослідницька праця істориків незалежної України, розширення джерельної бази, заповнення „білих плям” вітчизняної історії, вироблення нових теоретико-методологічних підходів дозволили розпочати реалізацію фундаментального наукового проекту „Енциклопедія історії України”. У цьому виданні досить повно представлені нові напрацювання з історії Української революції 1917-1921 рр.: форми державності, визначні події та люди.¹²² Безперечно в нагоді історикам стануть й енциклопедичні видання соціогуманітарної тематики, зокрема юридичної та політологічної.¹²³

За роки незалежності активізувалася робота по підготовці довідників з історії України.¹²⁴ Важливе місце серед них займають й інформаційні видання біографічного характеру. Частина з них присвячена спеціально персоналіям доби Української революції.¹²⁵

Досить інформативним джерелом дослідження історії Української революції є систематизовані хроніки подій. Їх видання практикувалося у радянські часи. Зокрема, Київським істпартаком була підготовлена ґрунтовна книга „1917 год на Киевщине. Хроника событий”, яка містила перелік найважливіших подій Жовтневої революції та громадянської війни в регіоні. Прикметно, що видання мало іменний, предметно-систематичний покажчик та бібліографію.¹²⁶ У кінці 1960-х рр. вийшла хроніка революційних подій в Криму.¹²⁷ А упродовж 1970-1980-х рр. було здійснено випуск двотомної хроніки найважливіших історико-партійних і революційних подій.¹²⁸ В умовах державної незалежності виникла потреба у новітніх хронологічних довідниках з історії України. Головним чином вони видавалися у першій половині 1990-х рр., до певної міри компенсуючи відсутність сучасних підручників з історії України.¹²⁹

За останнє десятиліття колектив науковців Інституту історії України, базуючись на новітніх історіографічних та джерелознавчих напрацюваннях реалізує унікальний за масштабами і амбіційний за задумом проект науково-довідкового характеру „Україна: хроніка ХХ століття”. Доба Української революції репрезентована кількома книгами, одна з яких присвячена 1918 рокові і подає системний виклад найважливіших подій періоду гетьманату.¹³⁰ У цьому виданні використане широке коло джерел: архівні, археографічні, пресові, мемуарні, інформаційно-довідкові та інші.

Сучасні історичні хроніки революційних подій в окремих регіонах є рідкістю. Тому слід особливо відзначити книгу „Севастополь: хроника революций и гражданской войны (1917-1920 годов)”. На базі широкого кола різноманітних історичних джерел відтворюється складний перебіг політичних, військових подій, повсякденного життя міста і бази Чорноморського флоту.¹³¹

Для сучасних істориків надзвичайно цінним і корисним є й масштабне науково-бібліографічне видання „Українська революція і державність (1917-1920)”. Це перша спроба подати бібліографічними засобами найповніший тематичний доробок: книги, брошури, статті, рецензії, матеріали наукових конференцій, автореферати дисертацій, депоновані рукописи. Книга є надійним орієнтиром науковців у широкому полі тематичної історіографічної та джерелознавчої інформації.¹³²

Таким чином, дослідження одного з важливих і складних періодів Української революції 1917-1921 рр. — гетьманської держави П.Скоропадського мають широку і різноманітну джерельну базу. Вона репрезентована

архівними документами, періодичною пресою, мемуарами, епістолярієм, кінофотодокументами, опублікованими матеріалами. Проте сучасний науковець при їх використанні стикається з певними труднощами: неповнота фондів, розпорошеність документальних комплексів, некомплектність газетної періодики, природний суб'єктивізм матеріалів особового походження, архаїчний інструментарій доступу до джерел. Все це вимагає від дослідника ґрунтовної наукової підготовки, володіння методикою опрацювання різних видів джерел, застосування джерелознавчої критики тощо.

---

¹ ЦДАВО України. –Ф.1064. — 3 оп. — 372 спр.

² Державний вістник. — 1918. — Травень-грудень.

³ ЦДАВО України. — Ф.Ф. 904, 1636, 1852, 1999, 2026, 3164. 3625, 3630, 4172.

⁴ Див.: ЦДАВО України. — Ф.1412 „Полтавський губернський земельний комітет”. — Оп. 1. — Спр. 2, 7, 10, 15, 24, 34 та ін.

⁵ ЦДАВО України. — Ф.1216. — 3 оп. — 506 спр.

⁶ Там само. — Ф.3766. — 3 оп. — 370 спр.; Ф.1074. — 2 оп. — 131 спр.; — Ф.1077. — 6 оп. — 196 спр.

⁷ ЦДАВО України. — Ф.1061. — 5 оп. — 1214 спр.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник. — К., 2001. — 295 с. Важливо, що путівник має й електронний варіант.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник. — С.91-92.

¹⁰ Там само. — С.234-236: ЦДАГО України. –Ф.5. — Оп.1. — Спр. 1-384.

¹¹ Там само. — С. 243

¹² ЦДІАК України. –Ф.1219. –Оп.2. –Спр. 694

¹³ ДАРФ. — Ф.5881. — Оп.2. У цьому фонді зберігається багата колекція спогадів колишніх діячів гетьманського режиму. Справи: 220 (О.Аккерман), 232 (В.Ауербач), 354 (В.Зеньковський), 524 (В.Мустафін) та інші.

¹⁴ Державний архів Чернігівської області: Путівник. Том 1. –Чернігів, 2001; Державний архів Сумської області: Путівник. –Суми, 2002; Державний архів Херсонської області. — К., 2003; Державний архів Івано-Франківської області: Путівник. — Т.1. — К., 2008; В електронному форматі: Державний архів Хмельницької області: Путівник. — Т.1 –К., Хмельницький, 2007; Державний архів Донецької області: Путівник. — Донецьк, — К., 2007; Державний архів Дніпропетровської області: Путівник. У двох томах. —Т.1. — Дніпропетровськ, 2009; Державний архів Полтавської області: Анотований реєстр описів. — Т.2. -Ч.1. — Полтава, 2006.

¹⁵ Будников В.П. Большеви́стская партийная печать в 1917 году. — Х, 1959; Його ж: Большеви́стская партийная периодическая печать в период подготовки и проведения Октябрьской революции (март 1917 — февраль 1918 гг.). —М., 1963; Вартанов Г.І. Жовтневих днів рядки живі. Преса більшовиків України в 1917 р. —К., 1966.; Дмитрієнко М.Ф. Більшови́цька преса України 1917-1918 рр. як історичне джерело. — К.,1967; Солдатенко В.Ф. Большеви́стская пресса Украины в борьбе за осуществление пролетарского интернационализма в период подготовки и проведения Великой Октябрь-

ской социалистической революции (март-декабрь 1917 г.). Дисс... канд. истор. наук. — К., 1979; Його ж: Большеви́стская пресса Украины в 1917-1918 гг. Историко-библиографический обзор. — К., 1979; Його ж: Большеви́стская пресса Украины в борьбе за осуществление ленинской стратегии и тактики социалистической революции (март 1917 — март 1918 гг.). Дисс... докт. ист. наук. — К., 1981; Його ж: Идти впереди всех: из опыта борьбы большеви́стской прессы Украины за победу социалистической революции. — К., 1986; Копотиенко И.И. Источниковедческий анализ переодической печати Украины (1917-1926 гг.). — Днепропетровск, 1978.

¹⁶ Дмитрієнко М.Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917-1920 рр. як історичне джерело. — К., 1980; Її ж: Большеви́стские литовки Украины 1917-1920 гг. как исторический источник. Дисс... докт. ист. наук. — К., 1985.

¹⁷ Див.: Сергейчук И. Пресса Советов рабочих, солдатских и крестьянских документов как источник по истории Великой Октябрьской социалистической революции на Украине (25 октября 1917 — март 1918 гг.) Дисс... канд. ист. наук. — К., 1986.

¹⁸ Одеська періодична преса років революції та громадянської війни. Лютий 1917–1921 рр. — Одеса, 1929.

¹⁹ Періодичні видання УРСР. 1917-1960. Газети. Бібліографічний довідник. — Х., 1965; Преса Української РСР. 1918-1975. Наук.- стат. довідник. — Х., 1976.

²⁰ Газети Радянської України 1917-1920 рр. (За матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР). Бібліографічний покажчик. — К., 1979. У 1988 р. був перевиданий у Канаді (Едмонтон).

²¹ Рудий Г. Преса Української Держави. 1918. — К., 1996; Його ж: Газетна періодика — джерело вивчення проблем української культури 1917-1920 рр. — К., 2000; Його ж: Методологічні аспекти контент-аналізу преси України періоду Української революції 1917-1920 рр.// Українська періодика : історія і сучасність: Доп. та повідомлення шостої Всеукраїнської наук.-істор. конф. — Львів, 2000. -С. 413-416; Його ж: Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917-1920 рр.) Дис... докт. іст. наук. — К., 2004.

²² Преса України: Газети 1917-1920 рр. Бібліографічний покажчик. — К., 1997.

²³ Там само. — С. 2-3; 93-95.

²⁴ Рудий Г. Преса Української Держави 1918 р. (питання освіти, науки, культури), — К., 1996

²⁵ Губа П.І. Періодична преса як джерело дослідження державотворчого процесу 1917 — 1920 рр.: Дис. ...докт. іст. наук. — К., 2007.

²⁶ Державний вістник. Усього вийшло 82 випуски. Перший 16 травня, останній — 12 грудня 1918 р. Редактором видання був І. Ющин, який редагував й офіційні вістники УНР.

²⁷ Скоропадський П. Спогади. — С.219.

²⁸ Вісті закордонної преси; Вісті красної преси. Видання призначалися в першу чергу для інформування владних структур.

²⁹ Огляд закордонних часописів. Видавець — Розвідочний відділ Головного управління Генерального штабу Української Держави.

³⁰ Вістник Міністерства земельних справ; „Армія” — орган Міністерства військових справ; „Слово” — орган Міністерства віросповідань.

³¹ Вестник Волинского губернского комиссара Временного правительства (травень-листопад 1917); Вістник Волинського губерньського старости (червень-листопад 1918 р.); Вістник Волинського губерніяльного комісара Директорії УНР (з січня 1919 р.)

³² Губерніяльні відомості” виходили в Катеринославі, Полтаві, Чернігові; Під час гетьманату у Бресті видавався „Вістник Холмського губерніяльного староства” (вересень-грудень 1918 р.)

³³ Известия Волинского губерньського земства (Житомир); Шлях, Народне життя (Катеринославі); Київська земська газета (Київ); Вестник Одеського земства (Одеса); Черниговская земская газета (Чернігів); Народне діло (Харків) та інші.

³⁴ Див.: Вестник Елисаветградского земства; Вістник Олександрійського повітового земства; Вовчанський земський листок; Газета Зіньківського повітового земства; Рідний край (Гадяч); Звенигородська зоря; Переяславська газета; Старобельская жизнь та інші.

³⁵ Нова Рада. Щоденна україномовна газета. У 1917-1919 рр. виходила у Києві. Редактор А. Ніковський. З серпня 1919 по лютий 1920 рр. у Львові. Редактор О.Лотоцький.

³⁶ Сурай Ю. З історії газети „Нова Рада” (1917 р) // Записки історичного факультету Одеського державного університету. — 1995. — Вип.1; Денисенко А. Газета „Нова Рада” за духовне і національне відродження українського народу, його державності // Українська демократична революція 1917-1918 років: матеріали науково-теоретичної конференції, 17 квітня 1992 р. — К., 1992; Денисенко В. Трибуна вільного слова // Історичний календар — 97. — К., 1996. Вип.3.

³⁷ Самостійник. №1 вийшов 7 квітня 1918 р. Редактор С. Макаренко.

³⁸ Республіканські вісті (Вінницька філія УНС); Дністер (Могилів-Подільський відділ УНС); Правда (Жмеринський відділ УНС); Новини (Гайсинська філія УНС); Народна думка (Звенигородська філія УНС); Васильківські вісті — (інформаційне бюро УНС при Штабі українського республіканського війська); Дзвін (Олександрівський відділ УНС); Чернігівщина (Чернігівська філія УНС).

³⁹ Народна свобода (Суми, 1917); Лебединський вістник (Лебедин, 1917); Валковская речь (Валки, 1917); Наш голос (Богодухів, 1917) та інші.

⁴⁰ Вестник Екатеринославского совета рабочих профессиональных советов (1918).

⁴¹ Голос труда (1918); Бюллетень Киевского союза рабочих печатного дела (1918).

⁴² Вістник Вовчанського українського товариства „Просвіта” (1918); Вільне життя (Одеса, 1918); Голос Подольской церкви (Кам’янець-Подільський, 1918); Вісти Українського православного Церковного Собору (Київ, 1918); Белорусское эхо (Київ, 1918) та ін.

⁴³ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції, кінець 1917 р.-грудень 1919 р.) В 3-х частинах. — Київ — Відень, 1920.

⁴⁴ Там само. — Ч.1. — С.10

⁴⁵ Див.: „Наука і суспільство”. -1990. — №5 — 12; -1991. — № 1 — 6: „Дніпро”. — 1990. — №8 — 10; — 1991. — № 1 — 8

⁴⁶ Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. — К., 2008.

⁴⁷ Грушевський М. Спомини. — Київ. — 1987. — № 8 — 11.

⁴⁷ Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. — Відень, 1921. — Кн. 3; Дорошенко Д. Война и революция на Украине// Историк и современник. — Берлин, 1922. — Кн. 1 — 5;

⁴⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 — 1920). У 4-х частинах. — Львов, 1923.

⁵⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 — 1920). У 4-х частинах. — Мюнхен, 1969.

⁵¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 — 1920) // укр. іст. журн. — 1992. — № 6, 7-8, 9, 12; 1993. — № 1, 2-3, 4-6, 7-8; Так само // Хроніка 2000. — К., 1998. — Вип. 23-24.

⁵² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 — 1920). — К., 2007.

⁵³ Скоропадський П. Спомини // Хліборобська Україна. — Відень. — 1922-1925. — Кн. IV, V.

⁵⁴ Скоропадський П. Спомини. — К., 1992.

⁵⁵ Скоропадський П. „Украина будет!»: из воспоминаний// Минувшее. Исторический альманах. — М. — Спб., 1994. — Вып. 17.

⁵⁶ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ — Філадельфія. 1995.

⁵⁷ Смирнов А. Проект „Украина” или Звездный час гетмана Скоропадского. — М., 2008.

⁵⁸ Там само. — С.31.

⁵⁹ Андрусишин Б. «Спомини» П. Скоропадського як джерело вивчення соціально-економічної політики Української Держави // Наукові записки: Матеріали звіт.-наук. конференції викладачів Укр. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова за 1992 р. — К., 1993. — С.224-227; Масенко Л. Читаючи «Спогади» Павла Скоропадського // Слово і час. — 1998. — №12. — С.44-53; Павленко С. Спогади П.П. Скоропадського як історичне джерело // Вісник Київ. ун-ту. — 1999. — Історія. — Вип.4. — С.38-41; Горак В. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 року в інтерпретації П. Скоропадського. — Укр. іст. журн. — 2008. — № 4. — С.110-122; Пиріг Р. Павло Скоропадський у дзеркалі своїх спогадів. В кн.: Гетьманат Павла Скоропадського між Німеччиною і Росією. — К., 2008. — С.43-52; Його ж. Спогади Павла Скоропадського як історичне джерело // Студії з архівної справи та документознавства. — 2008. — Т.16. — С.57-72.

⁶⁰ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. — Ч.3. — Прага, 1943.

⁶¹ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. — Вид. 2-е. — Мюнхен, 1950-1952.

⁶² Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. — К., 2003.

⁶³ Шаповал М. 22 січня (спомини і висновки) // Трудова Україна. — Прага, 1932. — № 2, 3-4, 5-6, 7-8, 9; Його ж. Занепад УНР // Нова Україна. — Прага, 1928. № 4-6.

⁶⁴ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: спогади. — Нью-Йорк, 1958.

⁶⁵ Див. „Вітчизна”. — 1995. — № 11-12; 1996. — № 1-2, 5-6, 7-8.

⁶⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого: спогади 19 ст. і початку 20 ст. в історії українського народу та відродження Української православної церкви. У 4-х кн. — Варшава, 1932.

⁶⁷ Лотоцький О. В Царгороді. — Варшава, 1939.

⁶⁸ Галаган М. З моїх споминів. У 4-х ч. — Львів, 1930.

⁶⁹ Галаган М. З моїх споминів. 1880-1920 р. К., 2005

⁷⁰ Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960.

⁷¹ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). — Прага, 1930; Леонтович В. Спомини утікача. — Берети, 1922; Його ж : Уривок спогадів із революційних часів // Календар-альманах „Дніпро” на переступний рік 1936. — Львів, 1935.

⁷² Шелухін С. Доба Центральної Ради // Вільна Україна. — Нью-Йорк, 1966. — № 53; Його ж. Мірові переговори між Українською Державою і РСФРР в 1918 році // Там само. — 1965. — № 45; Його ж. Варшавський договір між поляками і Петлюрою 21 квітня 1920 року. — Прага, 1926; Його ж. Україна перед Лігою Націй // Воля. — Відень, 1921. — Т.1. — № 10.

⁷³ Биковський Л. Книгарні. Бібліотеки. Академія: спомини 1918-1921рр.// Самостійна Україна. — Чикаго, 1965. — № 6, 7, 8, 9, 10, 11-12; 1966. — № 1, 2, 5, 6, 7; Биковський Л. Книгарні. Бібліотеки. Академія: спомини (1918-1922). — Мюнхен — Денвер, 1971.

⁷⁴ Цегельський Л. Від легенд до правди: спомини про події в Україні, зв'язані з першим листопадом 1918 р. — Нью-Йорк, 1960.

⁷⁵ Кедрин І. Виправлена правда: події в Україні 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Л.Цегельського. — Нью-Йорк, 1963.

⁷⁶ Назарук О. Рік на Великій Україні: конспект споминів з української революції. — Відень, 1920; Так само. — Нью-Йорк, 1978; Назарук О. Дещо про те, чому ми не закріпили Української Держави // Календар Українського народного союзу на рік звичайний 1922. — Нью-Йорк, 1922; Його ж. Спомин про те, які були перші кроки гетьманської ідеї у глибині народних мас після великої катастрофи нашої державності // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської Держави. — Львів, 1938.

⁷⁷ Коновалець С. Причинки до історії Української революції. — Прага, 1928; Так само. Київ. — 1991. — №10; Його ж. Причинки до історії ролі січових стрільців в українській революції // Розбудова нації. — Прага, 1928. — № 2-3.

⁷⁸ Мельник А. Київ-Мотовилівка-Карабчіїв, де наші серця сповнялися гордошів та радощів // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974; Дашкевич Р. Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — Нью-Йорк, 1965; Думін О. Табор окремого загону січових стрільців в Білій Церкві // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1935. -№ 3; Його ж. До початків організації наддніпрянських Січових Стрільців: спогад // Вістник. —Львів, 1938. -№ 7-8; Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради (мої спомини про першу сотню СС) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1928р. — Львів — К., 1927; Заклинський М. „ А ми тую стрілецьку славу збережемо”: спомини з визвольної війни. — Львів, 1936.

⁷⁹ Саліковський О. Нова Україна: шлях нашої державності. — К., 1919

⁸⁰ Андерсон О. Внешняя торговля Украины в 1918 году. — К., 1919.

⁸¹ Декреты и распоряжения по Народному комиссариату социального обеспечения УССР. — К., 1919; Декреты, приказы, объявления и распоряжения по продовольствию центральных и местных органов Украинской ССР. —Х., 1919; Декрети та розпорядження уряду по споживчій кооперації. —К., 1919; Збірник декретів та наказів по Народному комісаріату земельних справ (до 1 серпня 1920 р). — Вип. 1. — Полтава, 1920; Збірник декретів, постанов, наказів, розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР. — Вип. 1. — Х., 1920.

⁸² Економполітика в постановах КП(б)У та Радвлди УСРР. — Х., 1920.

⁸³ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Х., 1932.

- ⁸⁴ До історії першого періоду Радянської влади на Україні: архівні матеріали. — Х., 1927.
- ⁸⁵ Клуний Г. В боротьбі за селянство: земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. — Х., 1926.
- ⁸⁶ Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. — 1932. — № 1-2.
- ⁸⁷ Німецько-австрійська інтервенція на Україні. — Т. 1. — Х., 1933.
- ⁸⁸ Крах немецкой оккупации на Украине (по документам оккупантов). Под ред. М.Горького, И.Минца. — М., 1936. — 205с.; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. — К., 1938. — 622 с.; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. Под ред. И. Минца и Е. Городецкого. — М., 1942. — 240 с.
- ⁸⁹ Протоколы I-го съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. — Б.м., 1918; Протоколы 2-го съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. — К., 1919.
- ⁹⁰ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17-22 октября 1918 года. Протоколы. — К., 1991.
- ⁹¹ Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине. Сб. документов и материалов. — К., 1951.
- ⁹² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917- апрель 1918. Сб. документов и материалов. В 3-х т. — К., 1957.
- ⁹³ За власть Советов. Сб. документов и воспоминаний. — Запорожье, 1957; Борьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917-1920). — Кіровоград, 1957; Борьба за Советскую власть в Крыму: документы и материалы. —Т.1. (март 1917 г. — апрель 1918г.). — Симферополь, 1957; Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917-1920 гг.). Сб. документов и материалов. — Полтава, 1957; Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917-1920 гг.). Сб. документов и материалов. — Сумы, 1957; Победа Советской власти на Херсонщине (1917-1920гг.). — Херсон, 1957; Борьба за владу рад на Поділлі (березень 1917р. — лютий 1918р.): документи і матеріали. — Хмельницький, 1957.
- ⁹⁴ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918-1920 гг.). Сб. документов и материалов. — К.,1962; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918г. — декабрь 1920 г.): документы и материалы. — Херсон, 1962; Харьковщина в период гражданской войны и иностранной интервенции. 1918-1920гг. Сб. документов и материалов. — Х.,1973; Черниговщина в годы гражданской войны. 1919-1920. Сб. документов и материалов. — Чернигов, 1975.
- ⁹⁵ Гражданская война на Украине. 1918-1920. Сб. документов и материалов. В 3-х т., 4-х кн.. — К., 1967.
- ⁹⁶ Яневський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917-1920 рр. — К.,1991.
- ⁹⁷ Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби створення і причини поразки. — К., 2003.
- ⁹⁸ Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. — К., 1992.
- ⁹⁹ Україна у ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів (1900-1939). — К.,1997.
- ¹⁰⁰ Документи трагічної історії України (1917-1927). — К., 1999.
- ¹⁰¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2-х т. — Т.1. — К.,1996; — Т.2. — К.,1997.

¹⁰² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали. — У 2-х т. — К., 2006.

¹⁰³ Рада Міністрів Української Держави (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. На жаль, видання збірника затримується.

¹⁰⁴ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 року. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Зб. документів і матеріалів. — Київ-Нью-Йорк-Філадельфія, 1999.

¹⁰⁵ Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників. У двох томах. — К., 2008.

¹⁰⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917-1924рр.) Документи і матеріали. — К., 2010.

¹⁰⁷ Самостійна Україна. Збірник програм українських партій початку ХХ ст. — Тернопіль, 1991; Багатопартійна Українська держава початку ХХ ст. Програмні документи перших українських політичних партій. — К., 1992; Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ ст. Програмові і довідкові матеріали. — К., 1993.

¹⁰⁸ Національні відносини в Україні у ХХ столітті. Збірник матеріалів. — К., 1994.

¹⁰⁹ Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня). — К., 2004.

¹¹⁰ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. — К., 2004.

¹¹¹ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. — К., 2010

¹¹² Костів К. Конституція акти відновленої Української держави і їхня політико-державна якість. — Торонто, 1964.

¹¹³ Українська соціально-політична думка у 20 столітті: документи і матеріали. Т.1. — Мюнхен, 1983.

¹¹⁴ У 60- річчя відновлення гетьманської Держави. 29 квітня 1918 р. — Торонто, 1978.

¹¹⁵ Топішко Н. Кінофотодокументи ЦДАКФФД УРСР про перемогу Жовтневої революції // Архіви України. -1987. — № 6; Маркітан Л. М.С. Грушевський у кінофотодокументах // Укр. іст. журн. — 1997. — №.2.

¹¹⁶ ЦДАКФФД України. Од. об. 0 — 68659; 0 — 53681, 2 — 154086; 0 — 183078, 2 — 153971, 0 — 181860; 4 — 1308.

¹¹⁷ Там само. — Од. об. 2 — 43523, 8 — 8727, 0 — 185138, 2 — 154179, 0 — 184030, 2 — 154145, 2 — 84945.

¹¹⁸ Там само. — Од. об. 0 — 7096, 0 — 183530, 0 — 183069, 0 — 184030, 2 — 24068 та ін.

¹¹⁹ Київ 1917-1919. Адреси. Події. Люди. Упор. О.Кучерук. — К., 2008.

¹²⁰ Советская историческая энциклопедия в 16 т. — М., 1961-1976; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М., 1987; Радянська енциклопедія історії України в 4-х т. — К., 1969-1972; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енцикл. довідн. — К., 1987.

¹²¹ Енциклопедія українознавства. Т.1-10. — Париж — Нью-Йорк, 1955-1984.

¹²² Енциклопедія історії України. Т. 1-7. — К., 2003-2011. Видання продовжується.

¹²³ Юридична енциклопедія. У 6-ти томах. —К.,1998-2004: Політологічний енциклопедичний словник. А-Я. Вид. 2-е, доповнене і перероблене. —К., 2004; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.

¹²⁴ Довідник з історії України: У 3-х т. — К.,1993-1995; Історія України в особах ХІХ — ХХ ст. — К.,2002; Довідник з Історії України. А-Я. Вид. 2-ге, доопрацьоване і доповнене. — К., 2002; Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Словник-довідник. — К., 1997.

¹²⁵ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Стрельський Г. Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.). Біографічний словник // Історія в школі. — К., 1998-2000; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга 1. — К.,2007; Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. —Львів–Харків, 2007; Рутыч Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. — М., 1997.

¹²⁶ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928.

¹²⁷ Хроника революционных событий в Крыму. — Симферополь, 1969.

¹²⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших ист.-парт. и рев. событий. В 2-х ч. — К., 1977-1982.

¹²⁹ Верстюк В.Ф., Дзюба Е.Н., Репринцев В.Ф. История Украинской ССР: Хронол. справ. — К.,1990; Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронол. довід. — К.,1995; Історія України: Хронологія основ. подій. — К., 1995; Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996.

¹³⁰ Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1918. — К., 2005;

¹³¹ Севастополь: хроника революций и гражданской войны (1917-1920 годов). — Симферополь, 2007.

¹³² Українська революція і державність (1917-1920 рр.). Науково-бібліографічне видання. — К., 2001.

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕЛЬ ГЕТЬМАНАТУ

2.1. Квітневий переворот: передумови і рушії

9 лютого 1918 р. у Бресті Українська Народна Республіка уклала з державами Четверного Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина) мирний договір. Ця угода була детермінована динамічним розвитком тогочасної військово-політичної ситуації. Підписуючи договір, Німеччина й Австро-Угорщина розглядала Україну як потенційне джерело постачання продовольства та сировини, украй необхідних їм для продовження війни. У свою чергу УНР потребувала захисту від більшовицької агресії. За Брестським договором Україна мала до 31 липня 1918 р. поставити до Німеччини й Австро-Угорщини 60 млн. пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса (живою вагою), іншу сільгосппродукцію та промислову сировину.¹ Від цього мирна угода дістала образну назву «хлібний мир» (Brotfrieden).

Саме проблема отримання з України обумовлених обсягів продовольства стала визначальною у розвитку відносин УНР з новими союзниками. А неспроможність забезпечити реалізацію цього завдання змусила Німеччину вдатися до повалення Центральної Ради. Факт провідної ролі німців в організації квітневого державного перевороту в Україні у тій чи іншій мірі визнається всіма течіями української історіографії — зарубіжної, радянської, сучасної. Сутнісні розходження виявляються лише в оцінках дій Центральної Ради та консервативних сил, очолених П. Скоропадським.

Природно, що лідери Центральної Ради намагалися певним чином виправдати свою поразку. Так, М. Грушевський визнавав, що «німецька військова сила стала рішучим фактором в Україні». Водночас він звинувачував «різні українські групи», які скористалися ситуацією, щоб скинути соціалістичний кабінет, зломити гегемонію українських есерів, знищити соціалістичні закони Центральної Ради тощо².

В. Винниченко прямо вказував, що «державний переворот, учинений німецькими генералами». Він бачив у цьому процесі лише дві серйозні фігури: Центральну Раду й німецьких військових³. Поважні дослідники історії Української революції, безпосередні учасники тих подій П. Христюк та І. Мазепа також відзначають провідну роль німецьких військових у здійсненні перевороту, проте відмовлялися визнати самостійну роль у ньому прогетьманських сил⁴.

Провідні історики державницького спрямування і, насамперед, один з найоб'єктивніших його репрезентантів Д. Дорошенко не відкидає впливу німців на прихід до влади П. Скоропадського, але вважає, що саме конструктивні сили з правого крила українського суспільства отримали довіру союзників. Водночас твердження автора про невтручання німців у здійснення перевороту не відповідає історичним реаліям⁵.

Н. Полонська-Василенко також не заперечує причетність німецького командування до перевороту й головною причиною називає недовіру німців та австрійців до Центральної Ради на відміну від П. Скоропадського⁶. А от І. Крип'якевич був переконаний, що повалення УЦР стало наслідком «пуча німецької сольдатески», а не стихійного пориву народної енергії, спровокованої безпорадністю Центральної Ради⁷.

Радянській історіографії була властива викривальна риторика як дій «контрреволюційної» Центральної Ради, що «продала» у Бресті Україну німецьким імперіалістам, так і самих окупантів. Проте, незважаючи на виразні партійно-класові кваліфікації тогочасних українсько-німецьких відносин, професійні історики цілком обґрунтовано вказували на динамічний процес консолідації поміщицько-буржуазних сил, які й були використані німецьким командуванням для усунення Центральної Ради⁸.

Сучасні українські зарубіжні дослідники досить одноставні в оцінці ролі німецького військового командування у поваленні УЦР. Так, Т. Гунчак пише, що «за лаштунками цього перевороту стояли німецькі генерали. За допомогою жменьки невдоволених українців вони скинули народоправну владу УНР і на її місце поставили таку, що краще відповідала їхнім інтересам»⁹. І. Нагаєвський бачить події дещо в іншому ракурсі, вважаючи, що німцям у ставленні до Центральної Ради «не бракувало доброї волі», але врешті терпець генерала Г. Ейхгорна увірвався і вони вдалися до усунення недієздатного соціалістичного уряду¹⁰. Справжніми призвідцями перевороту німців називає й О. Субтельний, коли ті переконалися, що «молоді українські утопісти» неспроможні правити¹¹.

Частина нинішніх українських дослідників, які позиціонують себе прихильниками історичної доцільності гетьманату П. Скоропадського, акцентують увагу на помилках проводу УНР у стосунках із німцями. І найголовніше, нездатності виконувати взяті перед Центральними державами зобов'язання. Зокрема, Г. Папакін стверджує: «суто господарське питання набуло надзвичайного політичного змісту»¹².

Відомий дослідник історії Української революції В. Солдатенко вважає, що діяльність Центральної Ради була брутально припинена німцями, аргументуючи власні докази ретроспективними оцінками самого М. Грушевського. Водночас він досить точно визначає, що в історичній літературі не бракує спроб дати загальну оцінку досвідові Української революції від

березня 1917 до кінця квітня 1918 р., а їхня суперечливість, несумісність і непримиримість усім давно відомі¹³.

Наявність певної контрверсійності у висвітленні українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради підтверджує й спеціальне історіографічне дослідження С. Гнатюка¹⁴. Значна увага цій темі приділена в монографії М. Несука «Драма вибору», присвяченій взаєминам України із Центральними державами в роки Першої світової війни¹⁵. На наш погляд, ця праця, як і стаття В. Дмитришина «Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року», важливі не тільки як історіографічні, але і як історичні джерела, оскільки написані на унікальних, маловідомих вітчизняним дослідникам німецьких архівних документах¹⁶.

Серед спеціальних досліджень, близьких до даної теми, слід відзначити монографію польського історика В. Менджецького „Німецька військова інтервенція на Україні в 1918 році» та кандидатську дисертацію Н. Кришиної „Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році»¹⁷. Головну увагу вони приділяють німецькій військовій присутності в добу гетьманату П. Скоропадського, хоч розглядають і проблеми взаємин з урядом УНР. На наш погляд, не можна погодитися із твердженням польського автора щодо німецької інтервенції в Україні. Очевидно, слід розглядати цей процес у діапазоні від військової допомоги до фактичної окупації.

Після укладення Брестської мирної угоди німецька сторона, маючи на увазі розв'язання стратегічного завдання — поставок із України продовольства і сировини, інспірувала офіційне прохання української мирної делегації про пряму збройну допомогу. Голова української дипломатичної делегації О. Севрюк звернувся до представників Німеччини з заявою, в якій наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. Висловлювалася надія, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде їм на допомогу¹⁸. Про справжню мету військової допомоги Україні генерал М. Гофман у спогадах писав досить відверто: «Коли центральні держави хочуть мати хліб із хлібного миру з Україною, то мусять самі його взяти. Ми сказали «а» і мусимо сказати «б»¹⁹.

За таких умов уряд УНР і Центральна Рада не мали альтернативи вибору. 12 лютого в Житомирі РНМ під головуванням прем'єра В. Голубовича, на якого були покладені й обов'язки міністра закордонних справ, підтвердила порушене ще 30 січня прохання про бажаність військової допомоги з боку Центральних держав²⁰.

18 лютого німецькі війська генерала А. Лізінгена розпочали просування вглиб української території та зайняли м. Луцьк. Головні сили просувалися вздовж залізниці Луцьк–Рівне–Козятин–Бердичів, а також із Ковеля на

Сарни — Коростень. Кавалерійські й бронечастини з Луцька рухалися на Рівне-Житомир. 21 лютого німецькі війська зайняли Новоград-Волинський.

У зв'язку з початком наступу німецьких військ РНМ видала спеціальну відозву до українського народу. Цей документ був покликаний пояснити причини прийняття урядом УНР військової допомоги від нині вже дружніх держав — Німеччини й Австро-Угорщини. Аналогічну відозву у Бресті оприлюднила й українська мирна делегація. Вона відрізнялася істотною антиросійською налаштованістю й намаганням переконати українців у дружніх намірах союзників. Зокрема, у відозві підкреслювалося: «Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян Української Народної Республіки спокійно і довірливо зустрічати німецьке військо і ставати разом із ним до оборони рідного краю від кацапських розлючених підкуплених банд»²¹.

Окрім того, постійно велися намагання переконати українську громадську думку, що разом із німецько-австрійськими силами боротьбу проти більшовиків веде й українське військо. Зокрема, міністр внутрішніх справ П. Христюк телеграмою повідомляв, що на Україну виступили українські частини, організовані з колишніх полонених — українців, а серед австрійських військ галицькі стрільці. Вони б'ються за відновлення здобутків революції й незалежність України, а тому їх слід всіляко підтримувати. Містилося й попередження: хто буде агітувати проти нових союзників, вважатиметься державним злочинцем.

У ніч із 1 на 2 березня за домовленістю із німецьким командуванням у Київ першими вступили українські війська. Майже одночасно до міста почали входити й німецькі частини. У зв'язку зі звільненням столиці України голова РНМ УНР В. Голубович 2 березня направив рейхсканцлеру Німеччини Г. Гертлінгу телеграму, в якій від імені українського народу і його уряду дякував за допомогу, надану «переможними німецькими військами»²². Він також висловлював сподівання, що «як тільки вони виконають свій обов'язок, буде віддано розпорядження про їх відкликання»²³. У телеграмі-відповіді канцлер висловив задоволення сприянням звільненню українського народу. Містилося там і надзвичайно важливе запевнення: «Як тільки Ви визнаєте, що німецькі війська на Україні вже виконали свою місію, вони будуть відізовані звідти»²⁴.

Очевидно, ці слова німецького урядовця породили в молодого прем'єра УНР дещо спрощене уявлення про терміни й умови перебування німецьких контингентів в Україні. Аналогічні запевнення від члена австрійської делегації у Бресті посла Ф.Візера отримав і керівник української мирної делегації О. Севрюк у відповідь на прохання військової допомоги: «Просунуті з даного місцеперебування на територію Української Народної Республіки австро-угорські війська будуть відкликані, як тільки Рада висловить таке побажання»²⁵.

Просування німецьких і австрійських військ углиб української території почало створювати перші напруженості в їхніх зносинах із місцевим насе-

ленням. 3 березня РНМ постановила, що будь-які реквізиції для власних потреб і німецького війська мають проводитися українським урядом. За вилучене повинні видаватися офіційні квитанції, які підлягали оплаті протягом півроку. Була також ухвалена постанова про заборону вивозу без дозволу уряду продуктів, зокрема й у Німеччину²⁶.

Водночас РНМ спішила донести до населення інформацію про незмінність соціально-політичного курсу Центральної Ради. Зокрема, МВС було доручено «зробити розпорядження, щоб комісари по селах заявили селянам про те, що поміщиків більше не буде, щоб прочитали їм новий земельний закон і пояснили, що аграрна реформа повинна проводитися в життя земельними комітетами і що всяка самочинність у цьому напрямку буде подавлена збройною силою»²⁷.

9 березня на її засіданні була підтримана пропозиція фракції українських есерів про видання спеціальної відозви Центральної Ради до населення. М. Чечель, один із найближчих до М.Грушевського діячів УПСР, вказував, що «прихід німців вніс тривогу в настрої людності». 12 березня було оповіщено звернення УЦР до українського народу. У ньому наголошувалося на чинності III і IV Універсалів, свободі дій рад селянських і робітничих депутатів, професійних спілок тощо. Значне місце займало роз'яснення статусу німецьких військ. Зокрема, підкреслювалося: «І у все це німці не втручаються, і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять як наші приятелі і помічники, щоб допомогти нам у скрутну хвилину нашого життя, і не мають наміру в будь-чому змінювати наші закони і порядки, обмежувати самостійність і суверенність нашої Республіки»²⁸.

Керівництво УЦР та РНМ розуміло важливість роз'яснення громадянам України статусу німецьких та австрійських військ, вимушеності їх запрошення й тимчасовості перебування. Відозви, заяви, повідомлення з цього питання публікувалися в газетах, окремими прокламаціями й навіть були зібрані та видані у вигляді брошури під промовистою назвою «Чого прийшли німці в Україну?». Прикметно, що до цієї добірки були включені й заяви представників німецького командування про умови виведення військ²⁹.

Після повернення до Києва РНМ і Малої ради виявилось, що якраз конкретні умови перебування військ Німеччини й Австро-Угорщини на території України не були виписані на договірному рівні. 9 березня на засіданні уряду з'ясувалося, що спочатку йшлося про використання підрозділів, сформованих з українських військовополонених, але Німеччина й Австрія вирішили послати власні частини. Ніхто з присутніх на засіданні не міг сказати й про межі просування німецько-австрійських військ. Урешті В. Голубович запропонував усе ж з'ясувати «кількість і на яких умовах ми приймаємо їх військо». Домовилися зробити це через німецького військового аташе³⁰.

До середини березня постійні робочі контакти української й німецької сторони були відсутні. Вище німецьке командування в особі генерала А. Лізінгена було заклопотане організацією боротьби з радянськими військами. А начальник штабу генерал В. Гренер лише 16 березня дістав надзвичайно широкі повноваження як військового, так і політичного характеру й зосередив у своїх руках фактичну повноту влади, включаючи й зносини з українським керівництвом. 15 березня до Києва прибув повноважний представник МЗС Німеччини посол А. Мумм фон Шварценштейн³¹. Ці дві постаті вищого німецького істеблішменту й стали репрезентантами німецьких інтересів в Україні. Хоч вони й належали до різних угруповань у вищих владних ешелонах Рейху і розходилися в методах розв'язання «українського питання», проте були абсолютно консолідовані у відстоюванні економічних інтересів Німеччини.

М. Грушевський високо оцінював підписання УНР мирного договору з державами Четверного союзу. Він вважав, що це «мир гідний і почесний, мир демократичний, який вертає Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах»³². Однак після повернення до Києва М. Грушевський і його колеги із Центральної Ради не вважали вирішення проблем, пов'язаних із перебуванням німецько-австрійських військ, безпосереднім завданням українського парламенту. Цілком ймовірно, що голова вищого законодавчого органу незалежної держави спочатку не бажав прямого спілкування із представниками вищого німецького командування. Зокрема, він відмовив у прийомі В. Гренеру, відіславши його до когось зі своїх заступників. Образа генерала була такою сильною, що він і через три місяці, розповідаючи про цей епізод О. Скоропису-Йолтухівському, так розхвилювався, що у нього вирвалось: «Старий дурень, думав собі, що так можна поводитися з німецьким генералом!»³³.

Діячі Центральної Ради вважали невідкладною справою ратифікацію мирного договору з державами Четверного союзу. Тим більше, що рейхстаг ще 20 лютого більшістю голосів підтримав його укладення. 17 березня договір між Українською Народною Республікою та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною був ратифікований. М. Грушевський з цієї нагоди заявив: «Я щасливий констатувати, що Українська Центральна Рада сповнила це діло, котре вона поставила своїм завданням із перших днів революції: мир без анексій і контрибуцій — досягнений»³⁴.

Наступного дня голова РНМ В. Голубович надіслав ноту урядові Австро-Угорщини, в якій повідомляв про ратифікацію мирного договору від 9 лютого, а також висловив подяку за надану допомогу. Голові українського уряду вже були відомі факти насилля польських поміщиків щодо українських селян Волині при фактичній підтримці австро-угорських військ, однак він про це не згадував, а вибачався за ті природні труднощі, які зустріли на своєму шляху війська союзників³⁵.

Головним центром відносин із німецьким командуванням стала Рада Міністрів, яка доручила вести переговори прем'єру В. Голубовичу. 10 березня відбулися його консультації із полковником Ф. Штольценбергом щодо укладення між державами військової конвенції. Домовилися, що німецькі частини продовжуватимуть наступ проти більшовицьких військ. Щодо умов, на яких мають вестися операції, то у протоколах засідань уряду зазначено, що вони «мають бути викладені у формі писаній»³⁶.

Із подальшим просуванням німецьких та австрійських військ територіями України їхні стосунки з місцевим населенням ставали все більш напруженими. До Центральної Ради й уряду надходили численні скарги на свавілля союзницьких військ, особливо реквізиції продовольства і фуражу. Зокрема, голова Будаївської волосної управи повідомляв Київського повітового комісара Центральної Ради про вилучення німецькими вояками у жителів с. Юрівки «всього, що цінніше», хоч із боку селян ніяких виступів проти німців не було. У сусідній Хотівській волості, особливо в с. Гатному, за донесенням голови управи, німці «все забирають самоправно і без будь-якої плати, убивають і забирають свиней, поведуться дуже грубо і з погрозами»³⁷.

Характерно, що й представники німецького військового командування у своїх рапортах керівництву Східного фронту відзначали наростання спротиву населення проти реквізицій фуражу і хліба аж до збройних виступів. Зокрема, полковник Ф. Штольценберг підкреслював добре ставлення українських урядовців, але вказував, що вони не мають достатньої сили справитися із цим явищем. Загалом уже 10 березня він робить досить невтішний прогноз щодо дієздатності української влади: «Надія, що цей уряд, складений тільки з лівих опортуністів, зуміє організувати тверду владу, досить сумнівна»³⁸.

Розуміючи делікатність свого становища у зв'язку із запрошенням військової іноземної допомоги, чільні діячі Центральної Ради та РНМ УНР деякий час намагалися не надавати розголосу грабіжницькій поведінці німецьких та австрійських військ. Проте втручання німецьких і австро-угорських військ у внутрішньо-українські справи набрало такої гостроти, що майже на кожному засіданні Малої ради її члени вносили відповідні запити. 24 березня Б. Матюшенко (УСДРП) від імені фракції вимагав розслідувати факти насильств польських легіонерів щодо селян Поділля. Ці військові підрозділи входили до складу австро-угорських частин і використовувалися польськими поміщиками для розправи над селянами, повернення майна, реманенту тощо³⁹.

РНМ тільки 22 березня розглянула інформацію про перебування й поведження іноземних військ. Військовому відомству та МЗС було доручено скласти відповідні зведення та розробити заходи з цього питання. У черговий раз обговорювали проблему укладення конвенції з німецькою

сторонаю щодо перебування їхнього війська. Для підготовки проекту документа була створена комісія, яка мала внести свої пропозиції до РНМ⁴⁰.

21 березня з'явилося розпорядження головнокомандуючого німецькими військами про запровадження на окупованих територіях України законів військового часу та смертної кари. Попри те, що МВС УНР видало роз'яснення про неправомірність дій військової адміністрації союзників, німецькі й австрійські військово-польові суди продовжували виносити смертні вироки щодо громадян УНР. 6 квітня на засіданні Малої ради меншовик М. Балабанов вніс запит щодо засудження австрійцями до страти сімнадцятилітнього одесита. Тільки через тиждень міністр судових справ відповів, що він збирає матеріали, на підставі яких можна буде вжити заходів, щоб такі випадки не допускались. Іншого разу на запит російського есера О. Зарубіна про засудження до смерті цілої сім'ї в Миколаєві міністр внутрішніх справ визнав, що уряд часто не знає про такі факти⁴¹.

Загалом же Центральна Рада і РНМ УНР на посилення агресивності з боку союзних військ реагувала досить пасивно. Причини таких дій керівництва України були породжені кількома чинниками. По-перше, ініціатором запрошення іноземних військ виступила українська сторона і тому мала терпляче чекати завершення їх «визвольної місії». По-друге, не були вироблені договірно-правові умови перебування німецько-австрійських військ в Україні. По-третє, німецьке військове командування швидко переконалося в нездатності керівництва УНР навести лад і спокій у краї власними силами. А без цього Центральні держави не могли реалізувати стратегічні цілі «хлібного миру»⁴².

М. Грушевський доволі неохоче і в досить делікатних виразах визнавав «всякого роду неправильності в поведінці німецьких і австрійських військ», навіть вважав їх неминучими під час військових операцій у чужій країні⁴³. Визнавати власне безсилля було не в його характері, тому він картав ті кола, які намагалися використати запрошення німців для дискредитації української влади. Відомий діяч УСДРП, член УЦР М. Галаган у своїх споминах досить детально описав колізії міжпартійної боротьби навколо запитів щодо втручання німців у внутрішні справи України. Їх неефективність він пояснював досить відверто: «ми не мали змоги силою змусити німців шанувати не на словах, а на ділі суверенність УНР»⁴⁴.

А тим часом німецьке командування все менше зважало на український уряд. 12 квітня газета «Киевская мысль» опублікувала наказ генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна про проведення в Україні весняної сівби, яким німецька військова адміністрація грубо втручалася у внутрішньоукраїнські справи. Фракція українських есерів зажадала від уряду негайних пояснень. М. Грушевський, В. Голубович і М. Ковалевський мали з цього приводу тривалу зустріч із послом А. Муммом. Очевидно розмова була напруженою.

Оскільки наступного дня на засіданні Малої ради М. Грушевський повідомив, що він «у дуже різких виразах осудив цей наказ». Міністр земельних справ М.Ковалевський заявив про намір подати у відставку, оскільки «всякі втручання в мою працю гальмують її, роблять неможливою». Міністр закордонних справ М. Любинський висловив надію, що наказ є непорозумінням і справу можна буде залагодити⁴⁵.

Питання про наказ Г. Ейхгорна гостро обговорювалося 13 квітня на вечірньому засіданні Малої ради. В ухваленій резолюції відзначалося, що наказ є втручанням в українські справи, яке з боку німецького й австро-угорського командування є неприпустимим. Центральна Рада не прийняла відставку М. Ковалевського і доручила йому «широко оповістити всю людність України, що наказ фельдмаршала Г. Ейхгорна не повинен виконуватися»⁴⁶. Голові уряду доручалося направити відповідні ноти протесту берлінському й віденському урядам⁴⁷. За підсумками бесіди з керівництвом УНР посол А. Мумм повідомив МЗС Німеччини: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»⁴⁸.

Одним із найбільш впливових німецьких офіцерів — аналітиків був полковник барон Ф. Штольценберг. Він прибув до Києва одним із перших, ще до приїзду генерала В. Гренера, і став важливим каналом інформування вищого німецького військового командування про ситуацію в Україні. Вже тоді для отримання продовольства він припускав можливість зміни Центральної Ради: «Отримаємо ми хліб від нинішнього уряду, який не може довго утриматися, чи від іншого — це байдуже»⁴⁹.

До такого рішення схилився й генерал В. Гренер, який 23 березня повідомляв Е. Людендорфа, що доки Німеччина підтримуватиме Центральну Раду, буде неможливо забезпечити надходження з України визначеної у Бресті кількості хліба. Він прямо пропонував розглянути можливість заміни соціалістичної Центральної Ради консервативним урядом. Поки військове відомство розмірковувало над пропозиціями В. Гренера, МЗС Німеччини відреагувало на ситуацію більш оперативно. Підсекретар Г. Буше від імені міністра закордонних справ 26 березня застерігав посла А.Мумма від будь-яких різних змін німецької політики в Україні, зокрема й повалення Центральної Ради. Окрім того, МЗС радило, щоб німецькі військові не порушували українського законодавства у сфері землеволодіння. Така позиція зовнішньополітичного відомства відображала настрої лівоцентристських сил у рейхстазі та свідчила про розбіжності у «східній» політиці владних центрів Німеччини⁵⁰.

Генерал В. Гренер подібні підходи у ставленні до Центральної Ради як репрезентанта самостійної держави, з якою Німеччина зв'язана мирним договором, вважав помилковими і продовжував наполягати на зміні українського уряду. При цьому незмінно наводився досить сильний аргумент — доки існу-

ватиме Центральна рада, яку він вважав мішаниною мрійників, ідеалістів і «Katedersozialisten», вивезення хліба з України буде абсолютно неможливим⁵¹.

Посол А. Мумм виявився у досить складній ситуації. З одного боку, він швидко розібрався в реаліях і можливостях української влади, з другого — мав дотримуватися директив МЗС, які вимагали діяти, виходячи з офіційного визнання суверенітету УНР, але забезпечити при цьому хлібний експорт з України до Центральних держав. Уже в кінці березня і МЗС погодився, що справа весняної сівби настільки важлива, що для цього можливо «прийдеться пожертвувати тими чи іншими принципами». Зокрема, послу радили пояснити українському урядові, що наближення посівної вимагає рішучих дій і він мав би видати розпорядження, яке б спонукало власника кожної земельної ділянки обробити її⁵².

Німецьке посольство в Києві переконалося, що вплинути власними силами на соціалістичний уряд Центральної Ради у справі зміни земельної політики, яку А. Мумм називав «комуністичним експериментом», не вдасться. Він звернувся до МЗС Німеччини із проханням терміново відрядити до Києва німецьких політиків та експертів, які б змогли вплинути на місцевий уряд у бік поступової орієнтації вправо. Серед можливих кандидатів для цієї місії він називав «відомого друга української ідеї» П. Рорбаха — впливового публіциста й теолога. Ішлося також про німецьких соціал-демократів Е. Давіда та А. Зюдекума⁵³.

Німецьке посольство намагалося переконати лідерів УНР в утопічності їх соціально-економічних проєктів, зокрема щодо соціалізації землі. Із цією метою посол А. Мумм організував зустріч М. Грушевського та В. Голубовича із членами німецької економічної місії в Києві К. Мельхіором і Г. Відфельдом — відомими банкірами та промисловцями. Двогодинна розмова виявилася безплідною. Окрім того, В. Голубович критикував наказ Г. Ейхгорна про засів полів. А. Мумм відреагував на цей закид дуже різко, нагадавши українським керівникам, «що без нашої військової допомоги ні один з них не залишився б на своїй посаді, а відкликання наших військ потягло б за собою їх вигнання і хаос в країні»⁵⁴. Міністр земельних справ М. Ковалевський також згадував, як А. Мумм і К. Мельхіор доводили йому, що організувати сільськогосподарське виробництво без права приватної власності неможливо. Однак переконаний у своїй ідейній правоті соціаліст-революціонер тільки дивувався «цинізму» німецьких дорадників⁵⁵.

Після цієї зустрічі з вищим керівництвом УНР дипломатичний представник Німеччини вже переконався у необхідності зміни українського уряду. 13 квітня А. Мумм повідомляв МЗС про це як справу принципово вирішену, хоч поки що ні він, ні Й. Форгач, ні генерал В. Гренер ще не знають прийнятної кандидатури для заміни нинішнього уряду. Посол запевняв керівництво МЗС, що він досі цілком лояльно ставився до уряду й

до прем'єр-міністра, як особистості, що вселяла симпатії, але нині змушений ввійти у контакт із більш правими партіями⁵⁶.

А тим часом Ф. Штольценберг і В. Гренер тиснули на вище командування Німеччини, добиваючись згоди на усунення Центральної Ради. Ще й у середині квітня не відкидалася ідея встановлення прямого німецького правління Україною у формі генерал-губернаторства. Однак таке розв'язання проблеми зустрічало різке несприйняття в рейхстазі. Даний підхід А. Мумм вважав «із військової точки зору цілком зрозумілим, а з політичної безумовно небажаним»⁵⁷. Досить вагомим аргументом стримування «яструбів» у військовому командуванні була можливість антинімецьких заворушень в Україні, які не тільки потребуватимуть додаткової військової сили, але й поховають сподівання на вивіз продовольства.

Політичне протиборство у питаннях «східної» політики на вищих щаблях німецької влади деякий час стримувало Берлін від директиви про зміну влади в Україні. Певним гальмівним чинником було й МЗС Німеччини. Коли 17 квітня В. Гренер показав свою телеграму до головнокомандуючого Східним фронтом із черговим наполяганням на скиненні Центральної Ради, то А. Мумм радив не робити цього, називаючи зміну уряду з ініціативи німців при незнанні осіб, які можуть бути висунуті наступниками, „стрибком у безвість»⁵⁸.

На наш погляд, не будучи впевненим у повній гарантії акції, обережний А. Мумм не відкривав усіх карт перед МЗС. Адже у разі невдачі перевороту, тобто проведення його із застосуванням німецької сили, відповідальність падала б на Oberkommando, хоч 13 квітня він уже знав ймовірну дату державного перевороту в Україні. У шифрограмі посол писав до МЗС: «Приводом до зміни уряду поки що може послужити, запланована на 15 квітня за старим стилем (28 квітня — Р.П.) селянська демонстрація проти аграрної політики уряду»⁵⁹.

Соціально-політичною силою, яка мала виступити ініціатором перевороту, були обрані Союз земельних власників, Українська демократично-хліборобська партія та Українська народна громада. Найвпливовіший із них — Союз земельних власників подав генералові В. Гренеру записку, в якій пропонував заміну Центральної Ради призначеним німцями генерал-губернатором, який керував би державою з допомогою місцевої директорії. Німеччина отримувала повні гарантії експорту з України продовольства і сировини.

І все ж німці схилилися до заміни Центральної Ради українським урядом. Близький до німецьких окупаційних кіл український діяч О. Скоропис-Йолтухівський у середині квітня розповідав своєму тестеві Є. Чикаленку, що німці шукають людину широко відому і з доброю репутацією, яка б узялася організувати новий уряд. Вони впевнені, що парламентаризм в Україні треба відкласти років на 5-10, а тепер має бути уряд, котрий «правив би республікою самодержавно»⁶⁰.

Німецькі військові вели активний пошук кандидатури майбутнього правителя України. Безперечно, поза увагою розвідвідділу штабу В.Гренера не могла залишитися діяльність новоствореної організації консервативно-ліберального спрямування — Української народної громади та її лідера П.Скоропадського⁶¹. Саме в той час, коли він намагався дізнатися як можуть поставитися до перевороту німці, вони започаткували з ним контакти.

Приблизно 11 квітня його відвідав один з офіцерів штабу Оберкомандо і повідомив про бажання начальника розвідвідділу майора Гассе зустрітися з ним. Увечері того ж дня П.Скоропадський відвідав майора, який жваво цікавився Українською народною громадою, а також висловив думку про “тодішнє групування всіх політичних класів на Україні”. З цієї бесіди П.Скоропадський виніс враження що його репутація в Оберкомандо вселяє їм повагу. Це надало рішучості в підготовці перевороту⁶².

Наступні зустрічі з майорами Гассе і Ярошем відбулися 13 і 15 квітня. П.Скоропадський вже прямо виклав їм свій план і просив їх дотримуватися нейтралітету і, якщо можна, заблокувати січових стрільців, які несли охорону будинку Центральної Ради. Зрозуміло, що майори не могли дати ніякої відповіді. Але повідомили, що начальник штабу генерал В.Гренер, очевидно, зустріне з ним. П.Скоропадський все чіткіше відчував, що симпатії Оберкомандо схиляються до нього. Адже він мав дві незаперечні переваги — досвідчений бойовий генерал і нащадок українського гетьманського роду. Його належність до великих землевласників була запорукою проведення майбутнім урядом несоціалістичності аграрної політики. Неабияку роль відіграла й наявність у нього військово-політичної організації, здатної виступити інструментом здійснення державного перевороту. Слід зауважити, що німці розглядали й інші кандидатури: Є. Чикаленка — відомого українського діяча поміркованих поглядів, І. Луценка — представника Української партії соціалістів-самостійників, І.Полтавця-Остряницю — одного з організаторів Вільного козацтва.

А тим часом у середині квітня генерал В.Гренер в черговий раз ставить перед командувачем Східного фронту питання про схвалення на найвищому імперському рівні усунення Центральної Ради. Діючи в руслі вказівок МЗС, посол Мумм намагається дещо загальмувати цей процес. Він висловив побоювання, що скинення чинного українського уряду за німецької ініціативи, при незнанні осіб, які можуть бути висунуті наступниками, уявляється йому “стрибком у незвіданість”⁶³.

Посол наголошував, що розуміє генерала В.Гренера: “його військовому духу протирічить той факт, що він, володіючи силою, повинен бездіяльно спостерігати всі спротиви і експерименти цього слабого, утопічно комуністичного уряду, який руйнує країну і перешкоджає здійсненню наших цілей”⁶⁴.

Є підстави гадати, що посол Мумм був більше втаємничений у підготовку військовими перевороту і розгляд можливих кандидатур очільника

майбутнього українського уряду. Однак, досвідчений і обережний дипломат, страхуючись на випадок невдач планованої акції, обмежував інформацію до МЗС та рейхканцелярії. Про це свідчить те місце в шифрограмі від 18 квітня, де йдеться про можливу зміну уряду 28 квітня, на яке призначено “селянську демонстрацію проти аграрної політики уряду”, тобто хліборобський конгрес. Повідомляв він й про вжиття генералом Гренером заходів щодо зміцнення військового гарнізону в Києві⁶⁵.

Німці погодилися з ініціативою УДХП провести даний конгрес у кінці квітня, маючи на увазі кілька суттєвих обставин важливих для безконфліктної зміни влади в Україні. По-перше, це дозволяло випередити дії Центральної Ради, яка призначила відкриття Українських установчих зборів на 12 травня. Переважання серед депутатів представників українських політичних партій могло суттєво ускладнити внутрішньополітичну ситуацію у небажаному для німців напрямку. По-друге, це давало можливість німцям завершити підписання з УНР економічного договору, який би беззастережно прийняв до виконання поставлений ними новий уряд.

23 квітня В. Гренер отримав від Е. Людендорфа довгоочікувану телеграму. У ній йшлося про загострення продовольчої кризи в Німеччині і свободу дій Oberkommando щодо Центральної Ради аж до її повалення. У кабінеті В. Гренера увечері відбулася нарада за участю німецьких та австрійських військових і дипломатів — А. Мумма, Й. Форгача, Ф. Штольценберга, Г. Фляйшмана. Ця п'ятірка й ухвалила остаточне рішення про заміну Центральної Ради. Оскільки зійшлися на кандидатурі П. Скоропадського, то погодилися надати їй відповідну форму державності — гетьманат. Тут же були вироблені й вимоги до майбутнього українського уряду⁶⁶.

Штаб В. Гренера приступив до здійснення державного перевороту в Україні. Документи засвідчують системний характер здійснюваних заходів. Вони мали дві складові — військово-організаційну й політичну. Уже 24 квітня німецький гарнізон Києва отримав наказ на випадок спротиву Центральної Ради, за яким німецькі війська мали зайняти будинки Центральної Ради, уряду, військового міністерства, Генерального штабу, установи зв'язку. Передбачалося також роззброєння українських підрозділів. Ще один наказ стосувався можливого страйку залізничників. Із метою його попередження німецькі частини мали зайняти залізничні станції, майстерні, депо, карати агітаторів і страйкарів та захищати тих, хто бажав працювати⁶⁷.

Цього ж дня увечері В. Гренер запросив до себе в штаб П. Скоропадського і, за словами останнього, запропонував «вислухати проект угоди зі мною». Пункти цієї «угоди» були фактичним ультиматумом: визнати договори Центральної Ради з німцями; врегулювати валютні відносини; встановити правильний контроль за вивозом продовольства; гарантувати отримання продуктів німецькими гарнізонами на місцях; скликати сейм лише

за умови дозволу німецької влади; впорядкувати судочинство; відновити вільну торгівлю; надати відповідні преференції Німеччині на купівлю хліба та сировини. Усі ці умови П. Скоропадський прийняв безвідмовно, хоч пізніше у своїх спогадах інформацію про т. зв. угоду дещо відкоригував.

В. Гренер справив на нього добре враження, особливо через відсутність «бажання скористатися і урвати за будь-що». Генерал усіх карт перед П. Скоропадським не відкривав. Він наполягав, щоб той здійснив переворот силами своїх прихильників при нейтралітеті німецьких військ, хоч дав зрозуміти, що великих безпорядків на вулицях вони не допустять. При цьому, за спогадами П. Скоропадського, кілька разів наголосив: «Ми у ваші справи не втручаємося»⁶⁸.

Це «невтручання» наступного дня, 25 квітня, яскраво продемонстрував наказ фельдмаршала Г. Ейхгорна про введення в Україні німецьких військовопольових судів. У першому пункті наказу зазначено: «Всі порушення проти громадського порядку, всі карні злочини, як і всі карні вчинки проти німецьких і союзних військ, так і усіх належних до них осіб, належать виключно особливому німецькому польовому суду». Окрім того, заборонялися вуличні зібрання та агітація, спрямовані на порушення громадської безпеки. Виконання вимог даного наказу покладалося на штаб 27-го армійського корпусу. Оголошення наказу також було однією з ланок забезпечення державного перевороту⁶⁹. Сюди ж слід віднести роззброєння у ніч з 26 на 27 квітня частин Української дивізії, так званих сірожупанників, сформованої із колишніх українців-військовополонених⁷⁰.

26 квітня наказ Г. Ейхгорна був широко оповіщений, але лише наступного дня РНМ почала обмірковувати форму реагування на грубе втручання німців у внутрішні справи України. Міністри М. Любинський, Г. Сидоренко пропонували вдатися до рішучих дій — вимагати відкликання генерала Г. Ейхгорна, посла А. Мумма, або й виводу німецького війська. Українські урядовці перебували в полоні ілюзій, що діїOberкомандо можуть бути засуджені рейхстагом, що вони не відбивають позицію німецького уряду тощо. До того ж обговорення цього вкрай складного питання проходило в умовах урядової кризи. Міністри — члени УПСФ С. Шелухін, І. Фещенко-Чопівський і В. Прокопович, мотивуючи свої дії нездатністю уряду до праці, залишили посади. За таких обставин обговорення ситуації у зв'язку з наказом Г. Ейхгорна перенести до Центральної Ради.

Майже весь день 27 квітня на засіданнях фракцій тривали гострі дискусії щодо сучасного політичного моменту. Пленарне засідання відкрилося о 21 годині. Спочатку йшлося про довибори в Установчі збори, про проект Конституції УНР, справи національних міністерств. Нарешті, слово для доповіді взяв прем'єр В. Голубович. Він спробував пояснити причини запрошення німецько-австрійських військ. Коментував заходи уряду у відповідь на перший наказ Г. Ейхгорна про засів полів, намагався довести,

що такі дії німецького командування засуджуються більшістю рейхстагу⁷¹. Торкнувся він і інциденту із викраденням близького до німецьких кіл київського банкіра А. Доброго, стверджуючи, що німці даремно підняли гвалт, оскільки той ніякого юридичного відношення до них не має⁷².

Дебати у Малій раді щодо наказу Г. Ейхгорна, а насправді про політичну ситуацію, продовжувалися й 28 квітня під головуванням М. Грушевського. Промови членів ради були войовничими, засуджували німецьке командування, вимагали вжити таких дій, «щоб у пана Ейхгорна відпала охота розпоряджатись надалі нашим внутрішнім життям» (М. Порш). Б. Мартос говорив: «нехай генерал Ейхгорн знає, що йому прийдеться тут держати не 300 тис, а 3 млн. війська»⁷³. Із довгою промовою виступив В. Винниченко, який нещодавно повернувся до Києва. Вона була сповнена національного пафосу і соціалістичної риторики, на кшталт: «тільки гармонізація соціальних інтересів із національними дасть ту непереможну силу, якої жодні німці не поборють»⁷⁴.

Аналіз змісту промов переконливо доводить, що члени Центральної Ради не усвідомлювали всієї глибини конфлікту з німецьким командуванням, сподівалися, що загроза зриву щойно укладеного економічного договору змусить керівництво Німеччини «приструнити» чільних військовиків в Україні, наївно покладалися на підтримку з боку німецьких соціал-демократів у парламенті тощо. Лише зрідка лунали більш тверезі міркування. Той же М. Порш визнавав, що причиною втручання німців у внутрішні справи були «розвал і безсилля державної власті, які у нас запанували останніми часами». А О. Зарубін оцінював ситуацію ще реальніше: «Можна з упевненістю сказати, що приказ Г. Ейхгорна було обмірковано й затверджено попереду в політичному відділі Генерального штабу в Берліні. До кого ж тепер звертатись нам?»⁷⁵.

Завершити депутатам цю безплідну полеміку допомогли самі німецькі вояки, здійснивши неочікуване вторгнення до зали засідань, де розігралася хрестоматійно відома сцена з командою «Хенде хох!» і принизливим обшуком та арештом кількох українських урядовців. Поза всіляким сумнівом, ця демонстрація німецької сили також була одним із елементів Гренерового плану підготовки перевороту. Вона ставила за мету деморалізувати членів Ради, зламати їхню волю до спротиву. А намагання заарештувати міністрів військових і внутрішніх справ — позбавити керівництва силові відомства⁷⁶.

А тим часом, переконавшись у підтримці німецького командування, П. Скоропадський розгорнув активну підготовку до здійснення державного перевороту. Військовий штаб очолив генерал В. Дашкевич-Горбацький, велося формування офіцерських загонів, постачання зброї. Правник О. Палтов готував проекти установчих документів нової влади. Одночасно визначалися кандидатури до складу нового уряду, який мав очолити діяльний член УНГ М. Сахно-Устимович. Пізніше у спогадах гетьман напише: “28-го квітня мені нічого не приходилося робити, все вже було

готове”. Майбутній гетьман поїхав до пам’ятника Володимирові Великому, де сказав собі: “Будь що буде, але піду чесно. Зумію допомогти країні — буду щасливий, не впораюся — совість моя чиста: особистих цілей у мене нема”⁷⁷. Увечорі в будинку Безаків, де мешкав П.Скоропадський, архієпископ Никодим (Кротков), утаємничений у справу державного перевороту, благословив майбутнього гетьмана. Наступний день мав стати переломним не тільки в його долі, але й української державності.

Не дивлячись на інцидент з німецькими військовими, 29 квітня Центральна Рада зібралася на своє засідання, не підозрюючи, що воно виявиться останнім. Більше того, зранку уряд додатково виділив 25 млн. на її утримання⁷⁸. Мала рада вирішила направити до посла А. Мумма делегацію на чолі з В. Голубовичем, давши повноваження у разі необхідності заявити про готовність нинішнього уряду піти у відставку, а новому — Центральна Рада доручить переглянути земельний закон із метою пристосування його до потреб життя⁷⁹.

В очікуванні повернення делегатів М. Грушевський доповів, що опівночі його відвідав полковник Ф. Штольценберг, якому він висловив рішучий протест. Вторгнення у приміщення Ради військових той пояснив пошуком організаторів викрадення банкіра А. Доброго. Голова Ради також повідомив, що вже повернуті деякі документи, вивезені німцями. Хронікер газети «Киевская мысль» у звіті про дане засідання УЦР писав: «Заяву М.С. Грушевського члени Ради вислухали мовчки»⁸⁰.

Члени Ради поспішно відразу у трьох читаннях ухвалили Конституцію УНР — «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки» як типово парламентської республіки. А тим часом повернулися посланці Ради до німецького посольства. В. Голубович доповів, що на всі їхні заяви і пропозиції барон А. Мумм відповів сакраментальною фразою: «Zu spat!» (пізно)⁸¹. Це й була остання крапка у стосунках Центральної Ради, а фактично молодій УНР, з провідними державами Четвертого союзу. Тримісячний альянс української демократичної республіки із застарілими центральноевропейськими монархіями завершився її фіаско.

Цього ж дня, 29 квітня близько 11-ї години у цирку Петра Крутикова «Ніпро Паласе» розпочав роботу Хліборобський конгрес, на який прибули понад 6 тис. делегатів. У літературі називаються різні дані про кількість учасників, проте очевидно, що це був представницький форум власницьких верств, рішуче налаштованих проти соціальної політики Центральної Ради. Провідну роль на ньому відіграло керівництво Союзу земельних власників, яке взяло на себе не тільки матеріальне забезпечення делегатів, оренду приміщення, але й реалізацію порядку денного, вірніше сценарію, кульмінацією якого мало стати проголошення генерала П.Скоропадського гетьманом України. Поза сумнівом, такий сценарій існував і був динамічно реалізований президією конгресу і, зокрема головуєчим — одним з лідерів СЗВ, колишнім царським

губернатором Бессарабії М. Вороновичем. Події розвивалися так стрімко, що критика Центральної Ради невдовзі змінилася настійними вимогами “сильної влади”, “диктатора” і, нарешті скандуванням “Гетьмана треба!”.

П.Скоропадський стверджує у спогадах, що взяття влади планувалося на 30 квітня, але з огляду на отриману інформацію про хід конгресу він вирішив, що настав час діяти. Збройні загони отримали наказ про виступ, не очікуючи ночі. Сам генерал прибув на зібрання і урочисто був проголошений гетьманом усієї України. У відповідь він виголосив коротку промову: “Не для власної користі я беру на себе тягар тимчасової влади. Ви самі знаєте, що скрізь шириться анархія і що тільки тверда влада може навести порядок. На вас, хлібороби, і заможні кола населення я буду спиратись і молю Бога, щоб Він дав нам сили та твердість урятувати Україну”. Незабаром на Софійському майдані відбувся велелюдний молебень про “дарування влади над Україною гетьманові Скоропадському”⁸².

Упродовж ночі основні державні установи були взяті під контроль загонами прихильників нової влади, які майже не зустріли збройного опору. Центральна Рада не проявила жодної волі до спротиву організаторам державного перевороту. Військового міністра О.Жуковського напередодні заарештували німці, міністр внутрішніх справ М.Ткаченко змушений був від них переховуватися. Начальник Генерального штабу О.Сливинський, командир охорони споруди Центральної Ради М.Аркас перейшли на бік гетьмана. Січові стрільці стали на позиції нейтралітету і були роззброєні.

Вранці 30 квітня П.Скоропадський переїхав з помешкання Безаків до колишнього будинку губернатора, який на сім з половиною місяців став не просто гетьманським палацом, а епіцентром державно-політичного життя Української Держави.

Отже, історична реконструкція передумов, основних рушіїв та перебігу квітневого 1918 р. державного перевороту в Україні дозволяє зробити наступні висновки. Саме складний перебіг подій світової війни відкрив Україні можливість державно-національного самовизначення. УНР проголосила незалежність і стала суб’єктом міжнародного права, уклала з державами Четвертого союзу мирний договір. Німецькі офіційні кола, усвідомлюючи, що саме вони детермінували появу суверенної УНР, не розглядали її як самодостатнього і рівноправного партнера.

Небажаний розвиток військово-політичної ситуації, створеної більшовицькою експансією, змусив Україну запросити термінової військової допомоги Центральних держав. Поспішність, з якою ті відгукнулися на прохання нової союзниці, була зумовлена насамперед потребами розв’язання продовольчої проблеми, життєво необхідної для продовження ними війни.

Суттєва зміна внутрішньополітичної ситуації в Україні не позбавила провід Центральної Ради намірів продовжувати соціалістичні перетворення,

особливо в галузі земельних відносин. Догматизм соціальної політики УНР інспірував гострий конфлікт між селянами і землевласниками. Приватно-власницька ідеологія поміщиків була зрозумілішою та ближчою німецькому офіцерству.

Члени уряду В. Голубовича як головні репрезентанти України у відносинах із союзниками, виявилися не тільки недосвідченими управлінцями та політиками, але й слабкими аналітиками. Військова конвенція так і не була укладена, породжуючи не тільки нові хвилі німецько-австрійських реквізицій, але й селянського спротиву, ототожнення окупантів із українською владою, яка їх привела. Упевненість у тому, що гостра потреба німців у продовольстві робить уряд УНР незамінним, як і сподівання на підтримку німецьких парламентарів-соціалістів, також були ілюзорними.

Безплідність спроб німецьких військових і дипломатичних чинників повернути кермо соціального курсу УНР вправо, зростаючий скептицизм щодо здатності українського центрального уряду оволодіти ситуацією на місцях, а відтак і пряма загроза зриву експортних поставок з України, все більше підштовхували вище німецьке військово командування до необхідності зміни Центральної Ради.

Не зважаючи на принадливу для Оберкомандо спокусу розв'язати українську проблему введенням прямого імперського правління, його керманічі, з огляду на можливий внутрішній і міжнародний резонанс, вирішили провести зміну уряду УНР шляхом державного перевороту, формально здійсненого опозиційними внутрішніми силами.

З цією метою була використана консолідація приватновласницьких кіл, зокрема структури СЗВ, УДХП, УНГ. Вибір майбутнього глави держави припав на відомого військового діяча, великого землевласника, нащадка гетьманського роду П.Скоропадського. Очевидно, саме з цим значною мірою був пов'язаний і вибір державної моделі у формі гетьманату.

---

¹ Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917-1923 рр. — Тернопіль, 2009. — С. 204–205.

² Грушевський М. По шкоді // Літературно-науковий вістник. — Т. 172 (Кн. XII, грудень). — 1918. — С.33-34.

³ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — Київ; Відень, 1920. — С.15-16.

⁴ Христюк П. Замітки і матеріали з історії української революції: В 4-х т. — Т.3. — Прага, 1921. — С. 9-10; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. — К., 2003. — С.60.

⁵ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. — Т II. — К., 2002. — С.31.

⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К., 1992. — С.489.

⁷ Крип'якевич І. Велика історія України. — Львів; Вінніпег, 1948. — С.786.

⁸ Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. — М.,1996. — С.42-44; Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 р. — Х.,1969. — С.21.

⁹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 141.

¹⁰ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 123.

¹¹ Субтельний О. Україна: історія. — К., 1993. — С. 435.

¹² Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівний нарис. — К., 2003. — С. 12-13.

¹³ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 468–469.

¹⁴ Гнатюк С. Аналіз причин державного перевороту 29 квітня 1918 р. в українській зарубіжній історіографії (1920-1990 рр.) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — К., 1998. — С. 131–133.

¹⁵ Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. — К., 1999.

¹⁶ Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 104–120.

¹⁷ Кришина Н. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році — К., 2006.

¹⁸ Несук М. Зазн. праця. — С. 131.

¹⁹ Гофман М. Записки и дневники. 1914 — 1918. — Ленинград, 1930. — С. 137.

²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т. — Т. 2. — С. 153-154.

²¹ Несук М. Зазн. праця. — С. 134-135.

²² Народня воля. — 1918. — 1 березня

²³ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С. 18.

²⁴ Минц И. Год 1918-й. — М., 1982. — С. 433.

²⁵ Освободительная война... — С. 17.

²⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 174-175.

²⁷ Там само. — С. 177.

²⁸ Там само. — С. 197 — 198.

²⁹ Чого прийшли німці в Україну? Офіційні повідомлення, думки, розмови. — К., 1918.

³⁰ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 184–187.

³¹ Там само. — С. 188.

³² Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 73.

³³ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. — С. 154.

³⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 213.

³⁵ Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1918. — С. 109; Освободительная война... — С. 21-22.

³⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 192.

³⁷ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 14, 18.

³⁸ Там само. — С. 16.

³⁹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 224.

⁴⁰ Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1918. — С. 113.

⁴¹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 272.

⁴² Там само. — С. 283.

- ⁴³ Грушевський М. На порозі нової України. — С.185.
- ⁴⁴ Галаган М. З моїх споминів. — К., 2005. — С. 346.
- ⁴⁵ Українська Центральна Рада. — Т.2. — С.271-272.
- ⁴⁶ Українська Центральна Рада. — Т.2. — С.273.
- ⁴⁷ Там само. — С.347.
- ⁴⁸ Крах германської окупації на Україні. — С. 23 — 25.
- ⁴⁹ Дмитришин В. Зазн. праця. — С.107.
- ⁵⁰ Там само. — С.108.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Крах германської окупації на Україні. — С.30 — 31.
- ⁵³ Там само. — С.38.
- ⁵⁴ Крах германської окупації на Україні. — С.38.
- ⁵⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1962. — С.46.
- ⁵⁶ Крах германської окупації на Україні. — С.43.
- ⁵⁷ Там само. — С.44.
- ⁵⁸ Там само. — С.45.
- ⁵⁹ Там само. — С.47.
- ⁶⁰ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.12.
- ⁶¹ Геращенко Т. Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — Вип. 4. — 2000. — С.196-213.
- ⁶² Скоропадський П. Спогади. — С.140.
- ⁶³ Документи о разгроме немецких оккупантов на Украине в 1918 году. — С.72.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само. — С.73.
- ⁶⁶ Дмитришин В. Зазн. праця. — С.112.
- ⁶⁷ Там само. — С.113.
- ⁶⁸ Скоропадський П. Спогади. — С.148.
- ⁶⁹ Крах германської окупації на Україні. — С.52.
- ⁷⁰ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С.310.
- ⁷¹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С.312-313.
- ⁷² Там само. — С.314-317.
- ⁷³ Там само. — С.318.
- ⁷⁴ Там само. — С.322.
- ⁷⁵ Там само. — С.318, 320.
- ⁷⁶ Там само. — С.324-325.
- ⁷⁷ Скоропадський П. Спогади. — С.153
- ⁷⁸ Там само. — С.325.
- ⁷⁹ Там само. — С.326.
- ⁸⁰ Там само. — С.327.
- ⁸¹ Там само. — С.329-330.
- ⁸² Савченко В. Павло Скоропадський — останній гетьман України. — С.137-138

2.2. Структура та функціонування владно-управлінських інститутів

Ліквідація парламентської за формою, демократичної по сутності, соціалістичної за ідейною спрямованістю УНР і проголошення гетьманату поклало початок нового етапу державотворчого процесу в ході Української революції. 30 квітня були оприлюднені два основоположних документи гетьманської влади: «Грамота до всього українського народу» і «Закони про тимчасовий устрій України»¹. Грамотою П. Скоропадський проголосив себе Гетьманом всієї України. Він пояснював, що до такого кроку його примусила загроза нової катастрофи Україні і категоричні домагання трудових мас населення «негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України, я вирішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади».

Центральна і Мала Рада, всі земельні комітети оголошувалися розпущеними. Міністри УНР та їх заступники звільнялися з посад. Управління Україною гетьман мав здійснювати через призначений ним Кабінет Міністрів на основі законів про тимчасовий державний устрій України. Сповіщалося також про видання найближчим часом закону про новий порядок виборів до Українського Союму.

Грамотою у повній мірі відновлювалися «права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації», оголошувалася повна свобода купівлі-продажу землі. Особливий акцент робився на заходах «по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів». Містилася й декларація щодо забезпечення прав робітничого класу, особливо залізничників. Завершався документ запевненням гетьмана, що головною його метою є «користь і благо народу і всім нам дорогої України». П. Скоропадський закликав громадян і козаків України незалежно від національності й віросповідання «помогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі».

Головним завданням грамоти було інформування населення про підстави зміни державного ладу та декларування програмних засад нової влади. До грамоти додавалися «Закони про тимчасовий державний устрій України». Цей звід з семи актів наголошував на їх чинності до обрання Союму та початку його діяльності. Першим законом «Про Гетьманську владу»

оголошувалася виключність влади гетьмана України в межах усїєї Української держави. Він призначав голову уряду, затверджував та звільняв його склад. За ним закріплювалося право призначення і звільнення інших урядових осіб. Гетьман здійснював керівництво зовнішньою політикою держави, був верховним командувачем збройних сил, йому належало право амністії громадян тощо. Накази та розпорядження гетьмана мали контрасигнуватися підписами голови уряду чи відповідного міністра.

Закон «Про Раду Міністрів та про Міністрів» покладав на уряд як функції законодавчі, так і вищого державного управління. Рада Міністрів, прем'єр-міністр і міністри були відповідальні перед гетьманом за свою діяльність загалом і кожен окремо. За посадові вчинки та злочини вони підлягали громадській і карній відповідальності.

Закон «Про віру» складався з двох статей, якими «первенствующою» в Українській Державі визнавалася віра християнська, православна. Представникам інших релігій надавалося право вільного віросповідування і богослужіння за їх обрядами.

Закон «Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян» гарантував недоторканість особи, оселі, власності, свободу мирних зібрань, висловлювань і друку, вибору місця проживання і праці, об'єднання в спілки, не противні закону. Захист Вітчизни оголошувався святим обов'язком козаків і громадян. Вони мали платити установлені законом податки і збори, відбувати повинності.

Окремим законом встановлювався порядок розробки та ухвали Радою Міністрів законів, затвердження їх гетьманом та подальшого оприлюднення. Після набуття чинності вони ставали обов'язковими для громадян України та іноземців, які тут перебували.

Закон «Про Генеральний Суд» кваліфікував цю установу як «вищого охоронителя і захисника закону та Вищий суд України в справах судових та адміністративних». Усі генеральні судді призначалися гетьманам.

За законом утворювалася Фінансова рада — «вища народна інституція для справ державного кредиту і фінансової політики». Її склад затверджувався гетьманом. На його ж розгляд подавалися висновки ради.²

Цей комплект швидко створених законів увесь період функціонування Української Держави виступав її фактичною конституцією. За дорученням П. Скоропадського їх підготував правник О. Палтов, спираючись на «Основний закон Російської імперії» (квітень 1906 р.). У своїй сукупності ці закони мали забезпечити максимальну концентрацію влади в руках однієї особи — гетьмана.

На зміну задекларованій в Конституції УНР типово парламентській республіці прийшла Українська Держава у формі гетьманату. Організатори повалення Центральної Ради в пошуках альтернативної форми влади

звернулися до досвіду української козацької держави XVII ст., сподіваючись у такий спосіб обіпертися на національну традицію та вивести з неї відновлення Української Держави. Певної легітимності та спадковості мала надавати й постать П. Скоропадського — нащадка давнього гетьманського роду.

Нова модель держави, соціально-економічні та ідейно-політичні підстави її функціонування настійно вимагало зміни кадрів, в першу чергу вищого ешелону влади. Формування уряду було невідкладним завданням П. Скоропадського. Кандидатуру Отамана (Голови) Ради Міністрів, очевидно, він попередньо погодив з німецьким командуванням. Ним став діяльний член УНГ Микола Устимович — виходець з українського старшинського роду, поміщик і конезаводчик. Його підпис стоїть під інавгураційною Грамотою гетьмана.

Вже на другий день після перевороту на 9 годину ранку М. Устимовича викликав начальник штабу Оберкомандо генерал В. Гренер з питань формування уряду. Очевидно, він не справив враження на представників німецького та австро-угорського командування. Зокрема, австрійський посланник Р. Принциг у доповіді МЗС охарактеризував його як постать „не особливо презентабельну”.³ У той же день під приводом хвороби він був звільнений з посади, а складання уряду гетьман доручив Миколі Василенку — вихідцю з дворянсько-чиновницької родини, активному діячеві партії кадетів. Це стало вирішальним політичним критерієм поряд з етнічним походженням при виборі членів уряду. Враховувалася й наявність професійного та управлінського досвіду.

Лідери соціалістичних партій продемонстрували неприйняття нового режиму і влаштували обструкцію формуванню уряду. Це дало дуже зручний привід гетьманові при їх подальших претензіях на міністерські портфелі неодмінно заявляти: вас же запрошували до уряду, а тепер вже пізно. В унісон з П. Скоропадським відповідав і генерал В. Гренер: „Zu spat!” (запізно). Хоч пропозиції робилися одній Українській партії соціалістів-федералістів (УПСФ), яку гетьман іронічно називав „кадетами 3-го сорту”⁴ за помірний лібералізм їх платформи. Що ж до колишніх правлячих партій УНР — Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) і Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), то П. Скоропадський не збирався бачити їх в уряді. Адже навіщо тоді треба було здійснювати державний переворот?

Гетьман поспішав з формуванням уряду. Вже увечері 2 травня його кістяк був складений, про що він інформував головнокомандуючого німецькими військами Г. Ейхгорна.⁵ Головою уряду став Федір Лизогуб — виходець з досить відомого козацько-старшинського роду, людина з великим досвідом адміністративної роботи — близько 15 років очолював Полтавське губернське земство і чимало зробив для розвитку української культури. Рід

Лизогубів — приклад складної долі української шляхти, інкорпорованої в російську імперську систему. Його рідні знали царську ласку і гоніння. Батько приятелював з Т. Шевченком, рідний брат — народник, один з засновників „Землі і волі”, був страчений за підготовку замаху на Олександра II. Сам же Федір Андрійович в 1915-1917 рр. служив радником царського намісника на Кавказі Великого князя Миколи Миколайовича. Належав до партії октябристів, яка на виборах до Установчих зборів передала свій електорат партії кадетів. П. Скоропадський вважав, що прем'єр в „українському питанні” не розібрався і радив спілкуватися з лідерами українських партій. На що той відповідав: „Да я сам украинец, почище их, к чему мне с ними говорить? Мой предок — полковник Лизогуб, а это что за господа?!”.⁶

Віце-прем'єр і міністр освіти М. Василенко — випускник Дерптського університету, відомий історик права, член ЦК партії кадетів. У 1917 р. у свого однопартійця міністра освіти Тимчасового уряду О. Мануйлова був заступником. М. Василенко належав до діячів з роздвоєною лояльністю, намагався раціонально поєднати українську та російську ідентичність. Особливо яскраво це проявилось в його підходах до українізації, у ставленні до російської мови. Зокрема він відзначав: „Ні про яку насильницьку українізацію не може бути й мови. Я за своїми переконаннями абсолютно далекий від насильницьких методів у сфері культури. На мій погляд, у питаннях тієї чи іншої мови кожному повинна бути надана повна *carte blanche*”⁷. Слід відзначити, що саме такі підходи виявилися досить продуктивними в реалізації культурно — освітньої політики гетьманату.

Міністр юстиції Михайло Чубинський — син видатного українського етнографа і фольклориста Павла Чубинського, автора слів нинішнього державного гімну „Ще не вмерла Україна”. Михайло Павлович був відомим вченим в області кримінального права, професором Харківського університету, одним з небагатьох міністрів, які володіли українською мовою. Проте відстоював побудову судової влади Української Держави за російським взірцем. Замість Генерального суду УНР був утворений Державний сенат. Він вважав неможливим українізацію судової системи через нерозвиненість української юридичної термінології. На суддівські і прокурорські посади охоче призначав російських фахівців.

Міністр внутрішніх справ Ігор Кістяковський також належав до відомої родини українських інтелектуалів. Випускник Київського університету, успішний московський адвокат і вузівський професор. Він був близький до одного з лідерів партії кадетів Сергія Муромцева. Водночас співпрацював з українськими діячами, фінансово підтримував редагований Симоном Петлюрою журнал „Украинская жизнь”. Що однак не завадило йому заарештувати і протримати того кілька місяців у в'язниці.

Міністр ісповідань Василь Зеньковський мав українське походження. Перебував під впливом ідей Володимира Соловйова і Сергія Булгакова, професор Київського університету, відомий громадсько-релігійний діяч. Він стверджував, що на 7/8 був українцем, але „по вихованню і почуттях цілком і абсолютно належав Росії і це створювало для мене особисто постійні труднощі на обидва боки”.⁸ Він був переконаний у необхідності нерозривного союзу України з Росією на федеративній основі. Відстоював ідею автономії Української церкви, але автокефалію вважав несвоєчасною. Вже в еміграції писав, що бачив свій обов’язок міністра: „послужити облаштування України в інтересах Росії, борючись проти сепаратизму та русофобства”.⁹ Знаходячись під особистим впливом Павла Мілюкова, проявив себе як активний партієць-кадет.

До давнього українського роду належав й міністр військових справ Олександр Рогоза — Генерального штабу генерал-лейтенант, командувач армією. Він не вирізнявся „українством”, проте чесно працював над створенням збройних сил гетьманату. П. Скоропадський характеризував його „у всіх відносинах лицарем без страху і докору”. Хоч ліві партії й напали на нього за відсутність виразної „українськості”.

Міністр шляхів сполучення Борис Бутенко — активний член створеної П. Скоропадським напередодні перевороту Української народної громади, українець за етнічною належністю і за переконаннями. Активно відстоював українізацію відомства, створив курси українознавства, галузеву термінологічну комісію тощо. Етнічними українцями були міністр охорони здоров’я Всеволод Любинський — лікар-фармаколог, активіст УНГ, міністр продовольства Юрій Соколовський, відомий земський діяч, кадет.

Єдиним ідейним українцем в уряді був керуючий Міністерством закордонних справ Дмитро Дорошенко — нащадок гетьманського роду, відомий український діяч, комісар Галичини і Буковини часів Тимчасового уряду. Німці були спочатку проти його кандидатури, підозрюючи в австрофільстві. Тільки після письмових запевнень послові А. Мумму в лояльності до Німеччини був призначений не міністром, а керуючим МЗС.

Крім етнічних українців до уряду ввійшли росіяни — міністр земельних справ Василь Колокольцев — поміщик, учений агроном, земський діяч, державний контролер Георгій Афанасьєв — історик, директор Державного банку; поляк — міністр фінансів Антон Ржепецький; єврей — міністр торгівлі і промислу Сергій Гутник; міністр праці Юлій Вагнер, який мав німецькі родові корені. Всі вони належали до партії кадетів.

Персональний склад уряду, переважно сформований з етнічних українців, кадетський у партійно-політичному плані, відповідав уявленням П. Скоропадського про модель Української Держави та завдання ліберальних соціально-економічних реформ. Адже програмні положення партії

кадетів допускали наділення землею малоземельних селян, у тому числі й за рахунок відчуження приватних угідь шляхом викупу.

Проте така Рада Міністрів викликала гостру критику лідерів українських партій. Вже 21 травня вони склали меморандум, в якому однозначно стверджували: „Кабінет Міністрів не є українським ні за своїм складом, ні за своєю політичною орієнтацією”. Наголошувалося, що в уряді немає членів українських партій, а до нього увійшли російські кадети, октябристи і взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху та української державності. Документ містив і конкретні звинувачення на адресу міністрів. Зокрема, М. Чубинському закидалося введення в судочинстві рівності української та російської мов, призначення на посади не громадян України. М. Василенко був охарактеризований як „українець за народженням, але російський кадет”, а ця партія ворог української державності. Були й зовсім голослівні заяви: А. Ржепецький — „свідомий ворог української ідеї”, С. Гутник — „добре відомий ворог української державності”.¹⁰

Слід відзначити, що подібні оцінки давали й деякі німецькі експерти. Так, професор П. Рорбах, який на початку травня відвідав Київ, писав канцлеру Г. Гертлінгу: „нинішній (гетьманський) кабінет орієнтується на Велику Росію і намагається привести Україну в лоно Москви. Йому просто не можна довіряти, поскільки він складається в основному з кадетів”. Одна з німецьких газет писала: „Гетьман покликав до кабінету кадетські духи — „Kadetischen Geiste” — а вони синонімічні з російською приязню та німецькою ненавистю”.¹¹ У той же час посол А. Мумм заспокоював МЗС: „У політичному відношенні більшість міністрів, вірогідно, не дуже далекі від великоруської ідеї, проте не слід сприймати це дуже трагічно, враховуючи, що кабінет міністрів є чисто робочим і знаходиться під постійним контролем моїм та верховного командування”.¹² Дійсно у травні-жовтні 1918 р. жоден міністр не був призначений без погодження з німецькою стороною.

Якщо етнічна та партійна належність основної частини Ради Міністрів була цілком визначеною, то проблема національної ідентифікації, глибинної свідомісної „українськості” була набагато складнішою. Названі вище міністри, а також вищі чини гетьманської адміністрації (В. Дашкевич-Горбацький, М. Ханенко та ін.) були вихідцями з козацько-старшинсько-гетьманських родів. Їхні предки у процесі тривалого входження української шляхти в державні та громадські структури Російської імперії, особливо отримавши дворянство, значно русифікувалися. Разом з тим саме це середовище продукувало певний прошарок людей з роздвоєною лояльністю, які вважали себе одночасно і малоросами (українцями) і великоросами (росіянами). З одного боку вони здобували освіту і робили кар’єру на російській державній службі, з іншого — берегли сімейні традиції, сприяли

розвитку української культури. Відречення царя від престолу, динамічний розвиток українського національного руху активізували в їх дихотомній ментальності український компонент.

Яскравим прикладом такої трансформації свідомості був й сам Павло Скоропадський як людина двох культур — української та російської. З першою його пов'язувало родове походження, виховання, сімейні традиції. З другою — блискуча військова кар'єра, належність до царської аристократії. Після падіння імперії, революціонізації армії, він не без внутрішнього спротиву, береться за українізацію керованого ним корпусу, йде на співпрацю з Центральною Радою, але залишається для її лідерів „класово чужим”. В результаті він приходиться до думки про необхідність її повалення.

Система виконавчих органів гетьманату за своєю структурою залишалася близькою до започаткованої ще в УНР функціональної управлінської схеми. Були ліквідовані лише національні (російське, польське, єврейське) та поштово-телеграфне міністерства, а також засновані нові — здоров'я та культів (віросповідань). Міністерство освіти отримало у червні назву народної освіти та мистецтва. У його складі було утворено Головне управління мистецтв і національної культури. Його керівник Петро Дорошенко отримав ранг заступника міністра, а управління — окреме бюджетне фінансування. У міністерстві юстиції подібний статус мало Головне управління місцями ув'язнення. Міністерство пошт і телеграфів було перетворене в департамент МВС. Далеко за рамки ординарного департаменту Міністерства внутрішніх справ виходили й функції Державної варти, яка стала потужним адміністративним органом підтримання правопорядку та державної безпеки.

Внутрішня структура міністерств також зазнала певних змін у порівнянні з добою Центральної Ради. У них були утворені департаменти, які охоплювали основні функціональні напрямки відомчої діяльності. Наприклад, у міністерстві освіти — департаменти вищої, середньої, початкової та професійної освіти. У міністерстві торгівлі і промисловості — внутрішньої торгівлі, фабрично-заводський, гірничий та інші. Майже в усіх міністерствах були введені департаменти загальних справ.

Забезпечувати функціонування Ради Міністрів була покликана Державна канцелярія. За статутом, затвердженим гетьманом, до її складу входили державний секретар та його заступники, юридична рада, департамент законодавчих справ з термінологічною комісією, архівом і бібліотекою, відділ кодифікації законів, секретаріат Ради Міністрів і державна друкарня. Державний секретар на засіданнях уряду мав право дорадчого голосу, а з питань, внесених Державною канцелярією, йому надавалося право вирішального голосу. На юридичну раду, склад якої затверджувався гетьманом, покладалося опрацювання особливо складних законів. З точки зору організації державної служби Державна канцелярія виступала вищим органом

виконавчої влади у цій сфері: формування законодавчої бази, ведення реєстрів органів державної влади, службово-посадових призначень, формулярних списків особового складу тощо¹³. Початковий вибір П.Скоропадським на посаду державного секретаря активного діяча УНГ Михайла Гіжицького виявився невдалим. Зате наступні — Ігор Кістяковський та Сергій Завадський — були не тільки відомими правниками, але й вмілими адміністраторами та управлінцями.

Вже перші засідання уряду виявили непомірну перевантаженість порядку денного, наявність у ньому як питань загальнодержавної ваги, так і доволі дрібних. Тому було вирішено утворити малу Раду Міністрів, статут якої був затверджений 18 травня¹⁴. До її складу кожне міністерство делегувало свого представника у ранзі заступника міністра чи директора профільного департаменту. Порядок денний засідань Малої Ради міністрів формувався з доручень уряду, а також питань, ініційованих головою Малої Ради чи відповідними заступниками міністрів. На цей урядовий орган покладался попередній розгляд тих законодавчих і адміністративних питань, які за своєю нескладністю не вимагали взаємної письмової згоди міністерств і відомств. Зокрема, це обговорення проектів штатів і кошторисів, подань міністерств про надпланові асигнування тощо. При розгляді висновків Малої Ради Міністрів в уряді мав бути присутнім її голова. Очолював Малу Раду Міністрів заступник державного секретаря С. Завадський, а потім заступник міністра продовольчих справ, досвідчений урядовець М. Гаврилов.

Структура міністерств і відомств поступово набувала все більш розгалуженого вигляду за рахунок заснування нових функціональних підрозділів. Зокрема, серед місцевих установ Державного контролю відповідно до закону від 5 серпня був утворений військовий контроль у складі головного контролера, його помічника, старших ревизорів та інших чинів. Прикметно, що ця служба як у ревізійному, так й загальному порядку підлягала виключно відомству Державного контролера.¹⁵ Майже одночасно з цим постановою Ради Міністрів була створена Головна управа військової повинності. Хоч на цей підрозділ й покладалися військово-мобілізаційні завдання, підпорядковувався він МВС, а не міністерству військових справ.¹⁶

До числа вищих державних органів був віднесене й інститут Головноуповноваженого по управлінню та ліквідації інституцій і організацій військового часу. Він мав опікуватися майном, яке під час війни утримувалося на кошти Центрального військово-промислового комітету, Земського союзу, Союзу міст, господарських інституцій військового відомства. Головноуповноважений користувався правами заступника міністра, а у профільних справах брав участь у засіданні уряду з правом вирішального голосу. На цій посаді був затверджений Ю.Кістяковський, якого Гетьман характеризував як „людину видатної волі і енергії”.¹⁷ Згодом його заступив колишній

полтавський губернатор Р.Моллов. Ця інституція відіграла важливу роль у передачі до державної власності величезної кількості майна, спорядження, запасів установ військового часу, припинення спекулятивних оборудок.

Серед виконавчих органів одним з найбільш потужних стала Державна варта — система озброєних підрозділів, які виконували функції дореволюційної поліції і жандармерії. Вже 18 травня уряд ухвалив постанову, якою скасував рішення Тимчасового уряду і Центральної Ради щодо утворення міліційних формувань. Міська і повітова міліція перетворювалася на державну варту, яка підпорядковувалася МВС.¹⁸

У складі міністерства був утворений департамент Державної варті. Посада директора цього підрозділу прирівнювалася до заступника міністра. Він мав двох віце-директорів. У структурі департаменту функціонувало 5 відділів, два з яких мали „освідомчі” функції. Всього у штаті налічувалося понад 150 осіб.¹⁹ Директором департаменту Державної варті був призначений випускник Імператорського училища правознавства, колишній товариш прокурора Віленського окружного суду Олександр Аккерман.

До компетенції департаменту Державної варті було віднесено надзвичайно широкий спектр функцій: охорона громадського порядку і безпеки; організація і контроль за діяльністю місцевих органів; призначення і звільнення службовців варті; прикордонна охорона; контроль за проживанням в Україні іноземців; підготовка процедур набуття та позбавлення українського громадянства; контроль за зберіганням, перевезенням та використанням вибухових речовин тощо. Однак в умовах наростання масового невдоволення гетьманським режимом на передній план діяльності Державної варті висувалася контррозвідувальна робота: запобігання і припинення злочинів проти державного ладу і безпеки, збір інформації про політичні настрої, страйки, партизансько-повстанський, профспілковий рух, політичні партії та організації.

Кадровий склад підрозділів Державної варті формувався за рахунок колишніх поліцейських, жандармів, городових, наглядачів, офіцерів та унтер-офіцерів. При приведенні до присяги службовців Державної варті використовувався текст присяги військових. Повернувшись на службу, вони принесли досвід охоронних структур царських часів, відновили функціонування старої агентури. Прокурорський нагляд за діяльністю чинів Державної варті був формальним.

П. Скоропадський усвідомлював важливість у зміцненні нової влади адміністративно-управлінського апарату, його прихильників до планованих соціально-економічних реформ. І та обставина, що закон про обітницю державних службовців був прийнятий одним з перших, мала досить вагому політичну мотивацію. Апарат колишніх міністерств УНР був насичений представниками донедавна урядових соціалістичних партій. Невизнання їх

керівними органами гетьманської влади могло спровокувати обструктивні дії з боку рядових партійців в управлінських інстанціях. Тому прийняття урочистої обіцянки було своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Ті, хто відмовлявся її приймати звільнялися, або ж не зараховувалися на службу.

Оцінюючи роботу урядового апарату та місцевих адміністрацій, П.Скоропадський писав: „Я далеко не хочу сказати, що центральні управління працювали добре, було чимало людей непідходящих за своїми знаннями і своїми моральними якостями, але для дезинфекції всіх цих установ був потрібен час”.²⁰ Дійсно, сім з половиною місяців це надто короткий термін для налагодження продуктивної діяльності в галузі державного управління.

Особливе місце в Українській Державі займав інститут гетьманства. Закони про тимчасовий державний устрій, зокрема „Про гетьманську владу” визначали лише повноваження глави держави. В ньому зовсім не йшлося про апарат цього владного інституту. Тому гетьманська адміністрація формувалася, виходячи з давньоукраїнської традиції, а також тогочасних потреб виконання управлінських, представницьких та господарських функцій. Вона отримала назву Головна квартира Гетьмана. Фактично це була військова структура, складена з низки функціональних підрозділів. Домінуючу роль у ній відігравав Штаб гетьмана²¹. Його очолив генерал В.Дашкевич-Горбачький, нащадок відомого українського старшинського роду, фактичний військовий керівник державного перевороту. Він вважався командуючим гетьманською Головною квартирою, належав до генеральної старшини, за статусом і платнею прирівнювався до міністра. Підпорядковувався лише гетьманові. Йому ж підлягали всі підрозділи Головної квартири.

Власна канцелярія гетьмана мала опікуватися листуванням, прийомом прохань і скарг, задоволення яких було в компетенції глави держави. Очолював цю структуру генеральний писар — І.Полтавець-Остриця, виходець з давнього козацького роду, фактичний організатор Вільного козацтва. Він став однією з найбільш впливових і наближених до гетьмана осіб. Штат канцелярії був відносно невеликим — близько 15 службовців. Третина з них військові, зокрема, генеральний писар, його помічники, старшини для доручень. Цивільними були завідувач художньою частиною, хронікер, діловод. Іншим традиційним для адміністрації українських гетьманів підрозділом була похідна канцелярія. Очолював її генеральний значковий. Функціонували відділи зв'язку, постачання, кур'єрський та інші.

Гетьманська комендатура забезпечувала охорону резиденції та заходів за участю глави держави. Керував нею генерал К. Присовський, один з організаторів відсічі більшовицькій експансії у січні 1918 р. У його віданні була особиста охорона гетьмана — 25 вартових, гараж з 25 авто і 5 мотоциклами та 22 водії. Після низки терористичних актів у Києві, надходження інформації про можливі замаху на життя П.Скоропадського у вересні 1918 р. були

значно розширені штати особистого конвою гетьмана. До нього додалися дві кінні і одна кінно-кулеметна сотні²².

Гетьманським господарем (посада на зразок гофмаршала) став М.Ханенко — виходець з українського гетьманського роду, великий землевласник. Ця структура забезпечувала обслуговування гетьмана і його родини, офіційних заходів за участю глави держави. Керівні посади займали військові з правами командирів (від бригади до роти). Більшість складав обслуговуючий персонал — постачальники, кухарі, лакеї та ін. В гетьманській резиденції була церква, священик якої також входив до господарського штату.

У складі штабу гетьмана функціонував Особливий відділ, який мав повноваження розвідки і контррозвідки, дізнання та слідства у справах політичного характеру, здійснював цензуру, а також виконував специфічні завдання гетьмана²³. Ця структура діяла паралельно з Державною вартою, але її розпорядження були обов'язкові для посадовців варти, митної служби, прикордонної, лісової, залізничної сторожі, що надавало їй статусу провідної в системі спеціальних служб гетьманату. Фактично це був єдиний підрозділ Штабу гетьмана, який дублював роботу органів державної влади. Діяльність підрозділів Головної квартири регламентувалася положеннями, які ухвалювала Рада Міністрів. На військових також поширювалися статuti армійської служби.

Судова гілка влади умовах гетьманату зазнала суттєвих змін порівняно з часами УНР, еволюціонувавши у бік відновлення дореволюційної системи судочинства. Замість Генерального суду УНР був утворений Державний сенат — найвищий судовий орган, діяльність якого регламентувалася актами Російської імперії — “Учреждением Російского Правительствующего Сената”, “Учреждением Судебных Установлений”, “Уставами Уголовного и Гражданского судопроизводства”. Він складався з трьох генеральних судів — цивільного, карного і адміністративного²⁴.

З утворенням Державного сенату пов'язане й вирішення принципового питання про управління державою у випадку недієздатності або смерті гетьмана. 31 липня був ухвалений тимчасовий закон про Верховне управління державою, за яким у разі важкої хвороби або кончини гетьмана призначається Колегія Верховних правителів держави у складі трьох осіб: одного заздалегідь визначає сам глава держави, одного обирає Рада Міністрів, одного обирає Сенат. Цей закон був застосований лише один раз на час офіційного візиту П. Скоропадського до Німеччини у вересні 1918р. Тоді Колегію Верховних правителів склали: голова Ради Міністрів, сенатор Ф.Лизогуб (від гетьмана), сенатор Д. Носенко (від Державного сенату), міністр військових справ О. Рогоза (від уряду).²⁵

Сенатори призначалися з числа осіб з вищою юридичною освітою. Вони повинні були мати не менше 15-річного стажу праці в судовім відомстві на

посадах не нижче судового слідчого чи заступника прокурора окружного суду, присяжного адвоката, а також особи з ученими званнями магістра або доктора наук. Єдине виключення склали міністри, які могли бути призначені сенаторами, не маючи юридичної освіти та відповідного стажу роботи.²⁶ На урядових осіб Державного сенату був поширений закон від 26 червня 1918 р. про державну службу в цивільних установах.

Сенатори генеральних судів не мали права на суміщення посад, крім лекторської роботи у вищій школі. Сенатори Загального зібрання могли бути призначені на посади міністра, державного секретаря та їх заступників. При цьому платня по Сенату їм припинялася. Це виключення із закону було досить активно використано вищими державними посадовцями. Сенаторами стали прем'єр-міністр Ф.Лизогуб, віце-прем'єр М. Василенко, міністри І. Кістяковський та М. Чубинський, державний секретар С. Завадський та інші. Президент Державного сенату і сенатори Загального зібрання призначалися наказами гетьмана, після попереднього схвалення кандидатур Радою Міністрів.

П.Скоропадський деякий час вагався у виборі голови Сенату між міністром юстиції М. Чубинським і міністром освіти М. Василенком. У зв'язку з цим він писав у спогадах: „Сенат в моїх очах був вищою державною установою, яка в критичний момент життя держави могла, якщо б вона була на висоті, відіграти велику роль. Я шукав у головуючі людину, яка ні при яких умовах не втратить цю висоту, хоча б прийшлося йти проти гетьмана. Я вважав, що Чубинський не така людина, і призначив М. Василенка”.²⁷ На утримання Державного сенату і сенатського архіву з Державної скарбниці мали щорічно відпускатися понад 2 млн.крб.²⁸ Про стан діловодства і документної архівації свідчить той факт, що фонд Державного сенату в ЦДАВО України є одним з найбільших за кількістю справ.

Орієнтація на судову систему царських часів виявилася й у відновленні Судових палат. Відповідні закони Центральної Ради були скасовані. Кваліфікаційні вимоги до членів Судових палат були аналогічні до сенаторських, крім десятирічного стажу роботи за фахом. Вони призначалися гетьманом за поданням міністра юстиції, попередньо доставши схвалення уряду. Були утворені три судові палати — Київська, Харківська та Одеська з штатом урядовців кожна: I розряду — 50; II розряду — 65 і III розряду — 75.²⁹ Для забезпечення їх функціонування відновлювалася чинність російського закону від 3 липня 1914 р.

Окремим законом врегульовувалася проблема військово-судових установ. Військові суди поділялися на вищі (Київський, Катеринославський), корпусні та дивізійні. Визначалася їх компетенція в умовах „нормальної” і „виняткової” підсудності, склад судових колегій, порядок оскарження рішень. Прикметно, що участь прокурора і адвоката була обов'язковою тільки для

вищих судів. Зазначалося, що військові суди, крім цього Закону мали керуватися й колишнім російським законодавством.³⁰

Відсутність достатньої кількості місцевих правників змушувала уряд продовжити перебування на посадах працівників колишніх російських судових установ, направлених в Україну під час війни. Дана обставина стала нездоланим бар'єром у запровадженні української мови в судах. Це були вимушені, тимчасові заходи, породжені кадровим дефіцитом правників і нерозвиненістю власної законодавчої бази. Однак надто широке їх впровадження, поглиблене надзвичайним станом іноземної окупації, діяльністю німецьких і австрійських військово-польових судів, об'єктивно підривали засади формування гетьманату не тільки як правової, але й національної держави.

Серед невідкладних заходів по формуванню централізованої владної вертикалі особливе місце займали органи місцевої адміністрації. Указом гетьмана посади губернських комісарів Центральної Ради та їх помічників ліквідовувалися, а вводився інститут губернських старост. Наказом міністра внутрішніх справ від 14 травня були відправлені у відставку всі повітові комісари „з моменту перевороту державної влади на Україні (29 квітня 1918 року)”. Їх місце займали повітові старости.³¹

Губернськими старостами були призначені: Київщини — І. Чарторизький, колишній царський губернатор; Волині — Д. Андро, поміщик; Чернігівщини — М. Савицький, поміщик, земський діяч; Катеринославщини — С. Черніков, генерал; Харківщини — П. Залеський, генерал, поміщик; Полтавщини — С. Іваненко, земський діяч; Поділля — С. Кисільов, поміщик. Міськими отаманами також були затверджені генерали: О. Хануков (Київ), В. Мустафін (Одеса), Е. де Бонді (Миколаїв). На початку липня вже функціонували 8 губернських і 105 повітових старостів.³²

Один з найоб'єктивніших історіографів гетьманської держави, член уряду Д. Дорошенко зазначав, що „переважна більшість губерніяльних і повітових старост були місцеві земельні власники, найчастіше земські діячі, судді, частина була — військові”.³³ При цьому він визнавав, що знайшлося чимало зовсім випадкових, а то й невдалих призначень. Інший урядовець, заступник державного секретаря М. Могілянський також наголошував на складнощях формування апарату місцевої влади, коли „з фатальною неминучістю доводилося повертати до влади і вербувати для кадрів нової влади людей досвіду старого часу, які були до того ж дуже озлоблені усіма попередніми діями”.³⁴ Фактична передача влади на місцях поміщикам була принциповою помилкою гетьмана. З одного боку завдяки їх підтримці він став главою держави і мав би й надалі шукати в них опори, з іншого — саме земельні власники своїми „відшкодувальними” акціями, каральними експедиціями проти селян інспірували потужний повстансько-партизанський рух,

загальне невдоволення гетьманським режимом. Вони ж стали й головним гальмівним чинником в реалізації земельної реформи, покликаної створити соціальну опору нової влади.

П. Скоропадський був переконаний, що земства і міські думи „вже віджили і показали повну свою нежиттєздатність”.³⁵ Від самого початку цей важливий елемент політичної системи був підданий утискам з боку місцевої адміністрації. Така політика мала досить предметну ціль — ліквідувати демократичні здобутки Центральної Ради у цій сфері, позбавивши її підтримки з боку органів місцевого самоврядування. Присутність в земствах представників соціалістичних партій розглядалося як можлива перепона проведенню планованої гетьманом ліберальної земельної реформи.

МВС намагалося під наступ на органи місцевого самоврядування підвести певну нормативну базу. Розроблений ним статут тимчасових комісій по перевірці земств і міських дум схвалила Рада Міністрів. 29 червня уряд спеціальним законом дозволив губернським старостам розпускати земські зібрання та управи³⁶. Нерідко замість них відновлювалася робота старих цензових органів. До офіційного діловодства поверталася російська мова.

Гоніння органів місцевого самоврядування набули таких масштабів, що примусили голову уряду і водночас міністра внутрішніх справ Ф.Лизогуба терміново направити 7 червня губернським старостам телеграму, в якій висловлювалася турбота з приводу надзвичайних заходів відносно „розпуску земських зібрань, міських дум та їх виконавчих органів, а також арештів їх”. У телеграмі наголошувалося, що самоврядування виконують серйозні державні завдання, а тому треба до них ставитися „по змозі обережно”. Такі заходи, як розпуск земських та міських дум мали застосовуватися у виключних випадках, сповіщаючи МВС про підстави цих дій. Уряд не хотів надавати цій справі публічного розголосу, тому телеграма була опублікована лише 29 липня.³⁷ 16 червня представницька делегація Всеукраїнського земського союзу, очолювана С. Петлюрою, досить різко ставила ці питання на прийомі у П. Скоропадського. Гетьман відмовився задовольнити ці вимоги і вважав, що саме в цей день Петлюра вирішив перейти в опозицію, а якщо можливо, то працювати для скинення уряду”.³⁸

Рада Міністрів врешті була змушена рахуватися з негативною реакцією громадськості на свавілля місцевих адміністрацій. 25 червня своїм обіжником Ф. Лизогуб заборонив розгін земських та міських самоврядувань, дозволивши губернським старостам призупиняти їх „лише у випадках явно революційної діяльності і видимої агітації проти існуючого ладу”.³⁹

У травні була створена комісія по перегляду закону про організацію земського самоврядування на чолі з князем О. Голіциним — великим землевласником, головою Протофісу, колишнім членом Державної думи. Поданий нею проект закону 17-23 серпня у закритому режимі розглядався на

засіданнях уряду. Тривалі і гострі дебати точилися навколо куріальної системи. Більшість міністрів — кадетів усвідомлювали, що „вона поглиблює різницю між окремими класами”, але визнали „державно — доцільним” обмежити доступ до земських виборів „елементів, небезпечних у політичному відношенні”. Не дивлячись на заперечення міністра віровизнань В.Зеньковського та міністра закордонних справ Д. Дорошенка, закон був поданий на затвердження гетьмана. Князь О. Голіцин отримав подяку уряду.⁴⁰

Цим актом відмінявся закон Тимчасового уряду від 21 травня 1917 р. про вибори земств і вводилися суттєві цензові обмеження: майнові — до виборів земських гласних допускалися особи, які володіли майном, обкладеним земським збором; осілості — не менше 1 року; вікові — 25 літ; статеві — лише жінки — власниці майна; соціально-професійні — позбавлялися права участі у виборах військові, студенти, ченці та інші. Державні службовці цивільних установ навпаки мали певні преференції. Для них був не обов’язковим ценз осілості та сплата податків до міської казни. Достатньо було перебування на державній службі та отримання річної платні у 1 тис. крб. і вони вносилися до виборчих списків.⁴¹

Намагаючись запобігти затвердженню цього закону гетьманом, заступник голови Всеукраїнського земського союзу К. Мацієвич направляє на початку вересня П. Скоропадському розлогого листа, в якому доводить згубність цього акту для утвердження української державності, вказує на загрозу вилучення з земських органів українських активістів і заміну їх денаціоналізованими бюрократами, які будуть керуватися „мотивами класової помсти і відкритої ворожнечі до демократичних верств української людності”. Він просив гетьмана не затверджувати шкідливий, на його думку, закон.⁴² Одночасно працювала й комісія по розробці закону про вибори міських дум на чолі з колишнім київським головою І. Дьяковим. Обидва закони у вересні були затверджені гетьманом. Рада Міністрів схвалила графік виборчої компанії, за якими вибори мали відбутися 24 листопада і 8 грудня.⁴³ Але внутрішньополітична ситуація не дозволила їх провести.

Гетьманський устрій держави декларувався як тимчасовий — „до обібрання Союму і відкриття його діяльності”. У своїй інавгураційній Грамоті П. Скоропадський обіцяв найближчим часом видати закон „установляючий порядок виборів до Українського Союму”.⁴⁴ Декларації щодо близьких перспектив обрання представницького органу влади — Союму були спрямовані на попередження негативної реакції громадськості у зв’язку з силовим поваленням парламентської УНР. Цим же цілям служило й спеціальне урядове повідомлення від 10 травня, у якому містилося досить красномовне твердження: „Гетьман не бажає стати самодержавним. Гетьманство — це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній,

національно — українській формі”. Рада Міністрів вбачала своє завдання у зміцненні порядку і спокою, щоб „довести державу до хвилі скликання народного представництва”, яке й виявить правдиву волю українського народу в справі майбутнього державного устрою України.⁴⁵

При цьому не тільки громадськість, але й члени уряду не були інформовані про одну надзвичайно важливу обставину щодо перспективи виборів до Союму. Серед низки зобов’язань, взятих П. Скоропадським перед німецьким командуванням в обмін за підтримку його кандидатури в якості глави держави, містилася й умова не скликати Союм без згоди німецької сторони.

П. Скоропадському так й не вдалося реалізувати заяви про близькі вибори представницького органу. Лише 20 листопада за його наполяганням Рада Міністрів обговорила це питання. Було ухвалено провести вибори до Українського Сейму не пізніше 15 лютого 1919 р. З метою підготовки відповідного законопроекту при Державній канцелярії була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшли відомі правники проф. М. Василенко (голова), проф. Б. Кістяковський, приват-доцент Є. Кулішер, приват-доцент М. Тоцький. На засіданнях комісії точилася гостра полеміка стосовно структури майбутнього парламенту. Б. Кістяковський, посиляючись на досвід Англії і Франції, обстоював дві палати, а М. Василенко наполягав на однопалатному варіанті. Робота комісії була нетривалою і залишилася незавершеною.⁴⁶

Гетьманський режим відзначався недемократичним та надзвичайним характером влади. Це обумовлювалося насамперед іноземною окупацією, дією на території України німецьких та австрійських військово-польових судів, а також методами та засобами наведення порядку і законності в Українській Державі, „не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами”, як задекларував гетьман. Саме на його вимогу всі адміністративні центри і великі населені пункти були обсажені гарнізонами німецьких і австрійських військ⁴⁷, участь яких у придушенні проти поміщицьких, а потім й антигетьманських виступів селян стала вирішальною. Водночас репресії виявилися потужним джерелом дискредитації нової влади як антинародної і насильницької, концентруючи цей негативізм на уряді та гетьмані.

Не дивлячись на те, що Центральна Рада і її органи на місцях не вчинили суттєвого опору новому режиму, П. Скоропадський почав свою діяльність з заходів абсолютно недемократичних. Було припинено вихід низки газет, вводилася жорстка цензура друкованих видань, заборонено проведення з’їздів політичних партій і громадських організацій. Вістря цих дій було спрямовано насамперед проти соціалістичних партій та їх органів. З’їзди українських есерів та есдеків були заборонені, а з’їзд кадетів пройшов цілком легально за участю членів уряду. З’їзд делегатів Селянської спілки було розігнано, а з’їзди Союзу земельних власників та Протофісу відбулися відкрито, за присутності деяких міністрів.

Ще одним елементом надзвичайності стала широка практика реквізицій. Їй було надано законодавчого оформлення. Для потреб гетьманської адміністрації, уряду, міністерств і окремих чиновників ревізувалися споруди, приміщення, транспорт, засоби друку тощо. У поєднанні з проведеними раніше конфіскаційними акціями окупаційних військ це стало масовим явищем, породжуючи невдоволення і протести населення.

Отже, сформована система державно-управлінських органів була покликана максимально сконцентрувати владу в руках гетьмана, забезпечити здійснення ліберально-консервативних реформ, наведення ладу і спокою в краї. Порівняно з урядуванням доби Центральної Ради державні інститути гетьманату діяли більш ефективно, проте реставрація дореволюційних майнових відносин та порядків викликали масове неприйняття нового владного режиму.

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

² Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С.77.

³ Скоропадський П. Спогади. — С.192.

⁴ Державний вістник. — 1918. — 16 травня

⁵ Скоропадський П. Спогади. — С.165

⁶ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. — К., 1991. — С.120

⁷ Зеньковський В., протоирей. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.) : Воспоминания. — М., 1995. — С.11.

⁸ Там само.

⁹ Чикаленко Є. Щоденник. Том 2. 1918-1919. — С. 37-41

¹⁰ Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К., 2008. — С.71.

¹¹ Там само. — С.87.

¹² Державний вістник. — 22 червня.

¹³ Там само. — 5 червня; ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 14.

¹⁴ Державний вістник. — 1918. — 10 серпня.

¹⁵ Там само. — 3 жовтня.

¹⁶ Там само. — 16 червня. Скоропадський П. Спогади . — С.187

¹⁷ Державний вістник. — 1918. — 5 червня.

¹⁸ Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Словник-довідник. — С.126.

¹⁹ Скоропадський П. Спогади . — С.159.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2469. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 116-117.

²¹ Державний вістник. — 1918. — 22 липня;

²² Сідак В. Спеціальні служби в період Української революції 1917-1920 рр. — С.113-114.

²³ Державний вістник. — 1918. — 22 липня.

²⁴ Там само. — 4 серпня; 6 вересня.

²⁵ Там само. — 1918. — 20 липня.

²⁶ Скоропадський П. Спогади . -С.170

²⁷ Державний вістник. — 1918. — 20 липня

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. — 5 липня.

³⁰ Там само. — 26 травня.

³¹ Там само. — 17 липня.

³² Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. II том.— К., 2002. — С.65.

³³ Могилянський Н. Трагедия Украины // Революция по мемуарам белых. — М.- Л., 1930. — С.130

³⁴ Скоропадський П. Спогади. — С.253.

³⁵ Державний вістник. — 1918. — 11 липня.

³⁶ Там само. — 29 липня

³⁷ Скоропадський П. Спогади. — С.205-206.

³⁸ Державний вістник. — 1918. — 11 липня

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп.1. — Спр. 6. — Арк. 180-183 зв.

⁴⁰ Державний вістник. — 1918. — 21 вересня.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп.2. — Спр.23. — Арк. 7.

⁴² Державний вістник. — 21 вересня, 5 жовтня; ЦДАВО України — Ф. 1064. — Оп.1. — Спр. 1. — Арк. 1-1 зв.

⁴³ Державний вістник. — 1918. — 16 травня

⁴⁴ Там само

⁴⁵ ЦДАВО України. -Ф. 1216. — Оп.1. — Спр.10. — Арк. 1-4 зв.

⁴⁶ Державний вістник. — 1918. — 25 липня; 6 серпня.

2.3. Особливості законотворення

Суттєвою відмінністю державно-політичної системи гетьманату була відсутність представницького органу, тобто законодавчої гілки влади. З огляду на цю обставину гетьманський устрій держави декларувався як тимчасовий — „до обібрання Союму і відкриття його діяльності”. Вступаючи на посаду, П. Скоропадський обіцяв найближчим часом видати закон „установляючий порядок виборів до Українського Союму”.¹ Декларації щодо близьких перспектив обрання представницького органу влади були спрямовані на попередження негативної реакції громадськості у зв'язку з силовим поваленням Центральної Ради, яка у суспільній свідомості асоціювалася з органом народоправства. Цим же цілям служило й спеціальне урядове повідомлення від 10 травня, у якому містилося досить красномовне твердження: „Гетьман не бажає стати самодержавним. Гетьманство — це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній, національно — українській формі”. Рада Міністрів вбачала своє завдання у зміцненні порядку і спокою, щоб „довести державу до хвилі скликання народного представництва”, яке й виявить справжню волю українського народу в справі майбутнього державного устрою України.²

Проте справа скликання Союму ускладнювалася зобов'язаннями П.Скоропадського не проводити вибори без згоди німецької сторони.³ Водночас проблема представницького органу влади стала однією з настійних вимог українських політичних партій. У середині червня очолювана С.Петлюрою делегація Всеукраїнського земського союзу на прийомі у гетьмана серед інших питань домогалася призначення конкретної дати виборів до Союму. Згадуючи цей епізод, П.Скоропадський писав: “Вказати термін скликання парламенту в той час для мене було абсолютно неможливо, це означало — повернути країну в стан революції. Не маючи налагодженого урядового апарату, не давши оправитися жодній здоровій політичній партії, парламент у той час являв би щось безглузде”.⁴ Гетьман чітко усвідомлював, що на виборах перемогу отримали б українські соціалістичні партії, а відтак й втрачався б сенс здійсненого державного перевороту.

Не сприйняв П.Скоропадський й пропозицію Д.Донцова про скликання тимчасового представницького органу на зразок “Передпарламенту” з земських, думських, громадських діячів. У такий спосіб Рада Міністрів звільнялася від законотворчої функції і зосередилася б на адміністративній

праці. До того ж опозиційні елементи «мали б трибуну, де говорити». Така позиція глави держави базувалася на усвідомленні того, що Всеукраїнський земський союз тоді очолював доволі популярний діяч С.Петлюра.

Законами про тимчасовий державний устрій України на Раду Міністрів покладалися функції не тільки вищого виконавчого, але й законодавчого органу. Не випадково розділ „Про Раду Міністрів і про міністрів” включав лише чотири, а розділ „Про закони” — одинадцять статей. У них наголошувалося, що “Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі”. Закони були обов’язковими для виконання як громадянами України, так й чужинцями на її території. Незнання законів не звільняло винного від відповідальності. Закон набував чинності тільки після оприлюднення в установленому порядку і міг бути скасований лише іншим законом.

Кожному міністерству надавалося право розробки профільних проектів законів. Вони мали обговорюватися й ухвалюватися на засіданнях уряду, а після цього передаватися на затвердження гетьманові. Міністерства також мали право видавати підзаконні акти “в розвитку і поясненню законів”. Вони також підлягали попередньому схваленню Радою Міністрів.

Нові умови законотворчої роботи вимагали уніфікації технології підготовки, проходження та затвердження законопроектів. Вже на початку червня уряд прийняв спеціальний закон з досить громіздкою назвою „Про складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, розгляд і затвердження у Раді та про форми і порядок оголошення законів”. Відповідно до цього акту розробка законопроектів покладалася на міністерства. Проекти законів вносилися до Ради Міністрів, як правило, через Державну канцелярію. Проте у виключних випадках міністр міг подати документ безпосередньо на засідання уряду. Проекти надходили до Державної канцелярії у 20 примірниках. Кожен з міністрів повинен був отримати його не пізніше, ніж за добу. Закони ухвалювалися простою більшістю голосів. Була відпрацьована й процедура подачі супровідних документів до законопроектів — пояснювальних записок, статистичних матеріалів тощо. Вони підписувалися заступниками міністрів, директорами департаментів, копії завірялися діловодами.⁵

Правники Державної канцелярії готували кінцеву редакцію закону. За підписами голови уряду, галузевого міністра і державного секретаря документ подавався на затвердження гетьманові. Цей день вважався й датою випуску закону, який потім публікувався у „Державному вістнику”. Спочатку Законами про тимчасовий державний устрій України передбачалося, що Генеральний суд буде оголошувати “до загальної відомости всі закони і накази уряду, слідкуючи за закономірністю їх видання”. Однак тривале формування Державного сенату, посилення ролі Державної канцелярії,

нагальна потреба динамічного оприлюднення законів внесли корективи у цей процес.

Як бачимо, в законотворчому процесі важливу координуючу роль відіграла Державна канцелярія. Задумана як управління справами Ради Міністрів, згодом вона набула статусу самодостатнього урядового органу, оскільки отримала право законодавчої ініціативи, а також виконувала функції правової експертизи документів. У підрозділах Державної канцелярії був зосереджений потужний загін фахівців з різних галузей права. Зокрема, до компетенції Юридичної ради, члени якої затверджувалися гетьманом, входило опрацювання найбільш складних законопроектів, ініційованих Державною канцелярією, а також надання юридичних висновків за запитами Ради Міністрів. Департамент законодавчих справ займався розробкою проектів законів та інших актів, а також розглядав усі законопроекти, які надходили до Державної канцелярії. Тут же після ухвали урядом редагувалися остаточні тексти законів, які подавалися на підпис голові Ради Міністрів, а потім й на затвердження гетьманові. Окремий відділ займався кодифікацією законів та складанням збірника зведених законів Української Держави.⁶

В процесі законотворення Мала Рада Міністрів відіграла суттєву роль. Задекларований намір передавати до неї лише нескладні питання незабаром знівельювався. Членам „малого уряду” довелося розглядати надзвичайно широкий спектр законопроектів: від боротьби з безробіттям, утворення Державної варті, проектів штатів, класів та окладів службовців центральних установ до будівництва каналу Північний Донець — Дніпро. Левову ж частину порядку денного складали питання виділення коштів на різні потреби життєдіяльності держави.

Протоколи засідань Малої Ради Міністрів свідчать про принциповість обговорення її членами актуальних проблем, намагання забезпечити державний інтерес, вгамувати необгрунтовні галузеві фінансові апетити. Прикметно, що у серпні 1918 р. при розгляді штатів власного конвою Гетьмана всієї України були запропоновані суттєві скорочення кількості та окладів чинів, коней, авто, бричок та іншого забезпечення цієї служби.⁷ Журнали засідань Малої Ради передають напружену атмосферу обговорення законопроектів, яке нерідко займало кілька днів. Вони містять чимало “осібних гадок” членів ради В.Мазуренка (Мінфін), М.Гаврилова (Мінпрод), О.Вишневського (МВС) та інших.⁸

Слід відзначити, що опрацьовані у Малій Раді Міністрів законопроекти здебільшого підтримувалися урядом і набували чинності. Хоча в протоколах засідань зустрічається й чимало прикладів суттєвої корекції поданих документів. У ланцюгу підготовки законопроектів Мала Рада виконувала функції сутнісної оцінки питання, міжвідомчої координації та фінансового

обмежувача видатків державного бюджету. У поєднанні з правничою експертизою Державної канцелярії все це значно полегшувало працю уряду в процесі ухвалення законів.

Упродовж п'яти місяців функціонування Ради Міністрів з 20 травня по 20 жовтня 1918 р., за підрахунками Д.Дорошенка, було обговорено і ухвалено близько 300 законів.⁹ Павло Скоропадський станом на 29 жовтня називає більшу цифру — 400.¹⁰ Зрозуміло, що, поєднуючи у собі законодавчі та виконавчі функції, уряд змушений був приймати велику кількість розпорядчих актів у формі законів, левову частину яких складали тривіальні ухвали про виділення коштів. І лише кілька десятків були класичними законодавчими актами покликаними регулювати правовідносини в найважливіших сферах життєдіяльності Української Держави.

Провідне місце серед соціально-економічних реформ П.Скоропадського займала земельна. Принципові засади аграрної політики були викладені вже в Грамоті гетьмана до всього українського народу: право приватної власності як фундаменту культури і цивілізації відновлювалося у повній мірі. Тут містилося й концептуальне положення майбутньої земельної реформи „відчуження земель по дійсній їх вартості від великих земельних власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів”. Гетьман цілком усвідомлював, що аграрна реформа мала не тільки розв'язати земельне питання, а й створити потужну соціально — політичну базу гетьманського режиму, забезпечити лад і спокій у країні, а також виконання продовольчо-сировинних зобов'язань перед союзниками.

Спеціальна комісія під головуванням міністра земельних справ В.Колокольцева зосередилася на виробленні законодавчої бази реформи. Закон від 14 червня „Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями” визначив виключно важливу позицію — норму землеволодіння, обмеживши її 25 десятинами.¹¹ Наступними були закони „Про утворення земельних комісій” (9 липня), „Про утворення тимчасових земельно — ліквідаційних комісій” (15 липня), „Про затвердження статуту Державного Земельного банку” (23 серпня) та інші.

Однак реформа наštтовхнулася на суттєвий спротив поміщиків, які вдалися до силового повернення своїх земель та відшкодування за рахунок селян понесених збитків. Плановану купівлю — продаж землі провести не вдалося. У швидкому просуванні земельної реформи не було зацікавлене й німецьке командування, побоюючись дезорганізації поставок продовольства з України. Утворений восени 1918 р. Державний земельний банк так і не став діяльним інструментом реалізації реформи.

В умовах відсутності представницького органу влади важливим атрибутом громадянського суспільства мали виступати органи місцевого самоврядування. Обрані за законом Тимчасового уряду від 17 травня 1917 р.

вони уособлювали демократичні здобутки Центральної Ради. Водночас для гетьмана, який планував ліберальну земельну та інші реформи, базовані на праві приватної власності, важливо було очистити місцеві зібрання та управи від соціалістичних елементів.

У травні була створена комісія по перегляду закону про земське самоврядування на чолі з князем О.Голіциним — великим землевласником, головою Союзу промисловості, торгівлі та фінансів (Протофіс). Підготовлений комісією закон про земські вибори вводив суттєві цензові обмеження: вікові — 25 р., осілості — 1 р., соціально-фахові — не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, студенти, ченці, працівники суду, прокуратури та інші. Одночасно працювала й комісія по розробці закону про вибори міських дум на чолі з колишнім київським головою І.Дьяковим. Не дивлячись на протести Всеукраїнського земського союзу, обидва закони були підписані гетьманом.¹² Рада Міністрів затвердила графік виборчої компанії, за яким вибори мали відбутися 24 листопада і 8 грудня. Але внутрішньополітична ситуація не дозволила їх провести. Підготовка скликання Сейму зупинилася на розробці проекту закону про його вибори.

Особливі надії в пошуках соціальної бази гетьманату П.Скоропадський покладав на відродження козацтва, „яке одвічно було в нас. Оскільки ці всі козаки — хлібороби — власники, то природно, що ідеї більшовизму не прилипли б до них. Я являвся їх безпосереднім главою; спільність інтересів примусила б їх бути відданими мені. Це дуже зміцнило б мою владу, і без сумніву, що тоді можна було б проводити і аграрну і інші корінні реформи”.¹³

Гетьман особисто приділяв велику увагу проведенню козацької реформи і намагався надати їй законодавчого оформлення. Однак ідея відродження козащини зустріла суттєвий опір Ради Міністрів, яка двічі відправляла законопроект на доопрацювання. Закон „Про відновлення українського козацтва” був затверджений лише у жовтні.¹⁴ Українське козацтво очолював особисто гетьман. Пріоритетне право отримання цього статусу мали нащадки українських козаків, лише православні. Відродження козацтва мало в першу чергу вилитися у формування козачих військових частин. Проте, не дивлячись на енергійні зусилля П.Скоропадського, цей процес йшов повільно. А стрімка зміна зовнішньої і внутрішньої політичної ситуації зовсім його згорнула. Спроба законодавчим шляхом створити замкнуту привілейовану національно — соціальну верству, надавши їй форму військової організації, відданої особисто гетьманові, не вдалася.

Найбільш ефективною була законодавча діяльність уряду Української Держави у сферах фінансово-фіскальній та освітньо-культурній. Насамперед це закони щодо введення та зміцнення національної валюти, функціонування Державної скарбниці, відновлення державної горілчаної

монополії, заснування Українського Державного банку, налагодження митної та податкової служби тощо. Завдяки впровадженню заходів законодавчого характеру державні прибутки склали близько 3,2 млрд. крб.¹⁵

Це дало можливість спрямувати значні кошти на розвиток національної освіти та культури. Складний процес українізації отримав досить розлогу нормативно-правову базу. Зокрема, це закони: про обов'язкове вивчення української мови, літератури, історії та географії України в усіх середніх школах; про оголошення колишніх російських вищих шкіл українськими державними; про право захисту дисертацій українською мовою; про заснування Київського та Кам'янець–Подільського українських державних університетів; про створення кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському університетах, Ніжинському історико–філологічному інституті; про заснування Української академії наук та інші. Асигнування в освітньо — культурну сферу склали понад 227 млн. крб.¹⁶

Серед численних законів, ухвалених Радою Міністрів, виділяється “Тимчасовий закон про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України”. Відповідно до цього акту в перелічених у титулі випадках утворювалася Колегія Верховних Правителів у складі трьох осіб: 1. визначеної гетьманом; 2. обраної Державним Сенатом; 3. виділеної Радою Міністрів. В обумовлених випадках цей тріумвірат набував усіх прав і обов'язків гетьмана, окрім внесення змін у конституційний звід законів від 29 квітня 1918р.¹⁷ Цей акт вводився у дію лише один раз під час офіційного візиту П.Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р. Колегію Верховних Правителів склали: голова уряду Ф.Лизогуб, міністр військових справ О.Рогоза і сенатор Д.Носенко.¹⁸

Усього за сім з половиною місяців функціонування гетьманату було видано близько 500 актів, які мали силу закону.¹⁹ Особливістю їх була відсутність чіткої різниці між законами і постановами уряду. Всі вони затверджувалися гетьманом. Багато з них містили імператив зворотної дії. Як правило, це набуття чинності заднім числом. Частина законів вводилася в дію по телеграфу, ще до офіційного оприлюднення. Окремі мали у назві визначення «тимчасовий». Надання простим розпорядчим актам статусу законів приводило до зниження їх регуляторної ролі.

В умовах відсутності парламенту симбіотичне поєднання законодавчих і виконавчих функцій надавало у сфері творення законів явні преференції урядові, який не мав суттєвих противаг і стримувань. Державна канцелярія була урядовою структурою, гетьманська адміністрація не мала повноважень щодо контролю законодавчого процесу.

Не маючи достатніх власних законодавчих напрацювань, відчуваючи значний дефіцит фахових правників, Українська Держава широко послуго-

увалася правовими актами дореволюційної Росії. Саме на базі „Основного закона Российской империи” (квітень 1906 р.) були складені „Законы про тимчасовий державний устрій України”. Найвищий судовий орган — Державний сенат у своїй діяльності керувався „Учреждением Российского Правительствующего Сената”, „Учреждением Судебных установлений”, „Уставами Уголовного и Гражданского судопроизводства”. Була відновлена чинність „Свода военных постановлений 1869 года” з усіма доповненнями, ухваленими до жовтня 1917 р., „Уложения о наказаних”, закону від 2 грудня 1905 р. про покарання за участь у страйках та інші.²⁰

Пряме чи адаптоване використання дореволюційної законодавчої бази подавалося владою як тимчасове. Однак широке його впровадження, поглиблене надзвичайністю іноземної окупації, діяльністю німецьких та австрійських військово-польових судів об’єктивно підривали засади формування гетьманату не тільки як правової, але й національної держави.

П.Скоропадському не вдалося реалізувати декларацію про близькі вибори представницького органу влади — Сойму. Тільки у листопаді розпочала роботу комісія по розробці проекту закону про вибори до Українського державного Сойму. На засіданнях точилася гостра полеміка щодо його структури. Голова Державного Сенату М.Василенко відстоював однопалатний, а авторитетний правник Б.Кістяковський — двопалатний варіант. Робота комісії залишилася незавершеною²¹.

Отже, особливості законотворчого процесу в Українській гетьманській державі полягали в наступному. По-перше, в умовах відсутності представницької гілки влади законодавчими функціями був наділений виконавчий орган — Рада Міністрів. По — друге, прикметною рисою законодавства гетьманату була офіційно задекларована тимчасовість. По — третє, форма прийнятих законів була досить розмитою: від класичних до розпорядчих актів. По — четверте, поряд з новітніми напрацюваннями широко використовувалася законодавча база Російської імперії, залишалися чинними й окремі закони Тимчасового уряду та Центральної Ради. Загалом тогочасна законодавча практика була детермінована авторитарною формою правління, деформаціями політичної системи, консервативно-ліберальною ідеологією реформ, широким використанням дореволюційної законодавчої спадщини.

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня

² Там само

³ Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. с. 108.

- ⁴ Скоропадський П. Спогади. — С.205.
- ⁵ Державний вістник. — 1918. — 9 червня.
- ⁶ Там само. — 22 червня.
- ⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк.156-157.
- ⁸ Там само. — Арк.30, 36 зв., 50.
- ⁹ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С. 48.
- ¹⁰ Державний вістник. — 1918. — 2 листопада.
- ¹¹ Там само. — 16 червня.
- ¹² Там само. — 21 вересня; 18 жовтня.
- ¹³ Скоропадський П. Спогади. — С.122.
- ¹⁴ Державний вістник . — 1918. — 16 жовтня
- ¹⁵ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.193.
- ¹⁶ Там само. — С.194.
- ¹⁷ Державний вістник. — 1918. — 4 серпня.
- ¹⁸ Там само. — 6 вересня.
- ¹⁹ Українське державотворення. Словник-довідник. — С.196.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр. 12. — Арк. 55, 65; — Спр.13. — Арк. 83-84, 87-87 зв.
- ²¹ Там само. — Ф. 1216. — Оп.1. — Спр.10. — Арк. 1-4 зв.

2.4. Державна служба

Усвідомлюючи доцільність впровадження державної служби, Рада Міністрів визнала за необхідне створення насамперед відповідної законодавчої бази. Суттєвих напрацювань у цій сфері уряд УНР зробити не встиг, тому при підготовці нових нормативних документів правники Державної канцелярії та міністерства судочинства змушені були звертатися до Статуту цивільної служби царських часів та відповідних актів Тимчасового уряду. Вже 30 травня міністр юстиції М.Чубинський вніс на розгляд кабінету міністрів проекти текстів урочистої обітниці службовців цивільного відомства, суддів та присяги військових. Схваливши їх, уряд постановив, „щоб урочиста обіцянка бралася від усіх осіб, які знаходяться у відомстві”¹.

Та обставина, що закон про обіцянку державних службовців був прийнятий одним з перших, мала досить вагому політичну аргументацію. Апарат колишніх міністерств УНР був насичений представниками донедавна урядових соціалістичних партій. Невизнання їх керівними органами гетьманської влади могло спровокувати обструктивні дії з боку рядових партійців в управлінських інстанціях. Тому прийняття урочистої обітниці було своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Ті, хто відмовлявся її приймати, звільнялися, або ж не зараховувалися на службу.

Текст урочистої обітниці цивільних державних службовців був досить лаконічним: „Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут”². Як бачимо, наголос зроблено на вірності державі. Однак це фундаментальне положення поглиблене наступною вимогою визнання державної влади. Тобто, йшлося про визнання нового державного ладу, який своїми консервативно–ліберальними цінностями суттєво відрізнявся від демократично — соціалістичних постулатів УЦР.

Не дивлячись на виключність влади гетьмана в межах усієї України, держава визнавалася найвищим ціннісним імперативом. Саме Українській Державі присягалися цивільні службовці та суддівський корпус. Прикметно, що й присяга військових мала відповідну ієрархію пріоритетів — щиро служити Українській Державі і Ясновельможному панові Гетьманові, безумовно слухатися військових начальників, зберігати вірність прапорові, не розголошувати службову таємницю. Православні військовики завершу-

вали присягу словами: „В цих справах най допоможе мені Господь Бог Всесильний”. У тексті присяги, яку склали воїни іншої віри чи язичники, звертання до бога не наводилося³.

Слід відзначити, що урочисті обітничі державних службовців цілком корелювалися з заприсяжним обіцянням (присягою) громадян Української Держави: „Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській Державі, як своїй Батьківщині, охороняти інтереси держави і всіма силами допомагати їй славі та розцвіту, не жалкуючи навіть і життя свого”. Громадяни Української Держави присягалися виконувати всі визначені законом обов’язки, коритися уряду і поставленим від нього властям, ставити добро Батьківщини вище своїх особистих інтересів. Як бачимо, у присязі громадянина більш рельєфно виписані положення про жертвовність та примат державних інтересів над власними.⁴

Протягом червня урочисту обітничу в основному склали службовці органів державної влади, працівники судових установ, військові. Найсуттєвіший спротив учинили працівники апарату міністерства земельних справ, де був досить високий відсоток українських есерів. Вони звинуватили міністра В.Колокольцева в русифікаторській політиці⁵. Ситуація в міністерстві розглядалася на засіданнях уряду, який підтримав рішучі дії міністра. Значна частина працівників була звільнена з роботи і лише згодом повернулася на посади з дозволу міністра. Цей страйк не знайшов широкої підтримки в інших відомствах, за винятком певних проявів у міністерствах освіти та продовольчих справ. Непоодинокими були й випадки відмови від присяги військових, які мотивували це вже складеною раніше присягою цареві чи Тимчасовому урядові.

Для організації ефективної праці апарату відомств важливу роль відігравала законодавчо оформлена посадово — кваліфікаційна ієрархія. Вона забезпечувала правове регулювання відносин держави з працівником, внутрішньовідомчі владні прерогативи і пріоритети, визначала такі соціальні аспекти, як оплата праці, пенсії, пільги тощо. За цих умов виключної ваги набувало законодавство про примірні (типові) штатні розписи міністерств і відомств. Цей складний законопроект з кінця травня й досередини червня опрацьовувала Мала Рада Міністрів. Було кілька спроб провести його через уряд. Нарешті закон „Про нормальний розпис утримання службовців у центральних урядових установах цивільного відомства” був 26 червня затверджений гетьманом⁶.

В преамбулі закону вказувалося на його правову предтечу — Статут про цивільну службу Російської імперії. Типовий розпис вводився у дію з 1 червня. Відповідні класи посад, кваліфікаційні розряди, а також оклади працюючим службовцям вводилися наказами керівників відомств. Закон чітко визначав структуру, клас посад, оклади в річному вимірі (включаючи

й 13-ту зарплату). Цим же актом регулювалися питання про умови відряджень урядових посадовців.

Розглядаючи проблему оплати праці державних службовців, слід наголосити, що перший законодавчий акт з цього питання був ухвалений Радою Міністрів ще 7 травня і стосувався лише вищих посадових осіб держави: гетьмана, прем'єр-міністра, міністрів та їх заступників. Особисте утримання гетьмана визначили у 8 тис. крб. на місяць, а також 10 тис. крб. на представницькі витрати. Згодом Рада Міністрів збільшила суму посадового окладу глави держави до 23 тис. крб. У травні також одноразово виділили 30 тис. крб. для покриття видатків на початкове облаштування гетьмана. Протягом усього періоду уряд приймав ухвали про виділення коштів на різні потреби гетьманської адміністрації.

Що ж до членів уряду, то відправною точкою визначення розмірів посадових окладів міністрів і їх товаришів (заступників) у червневому законопроекті була обрана найнижча межа річної зарплати міністрів Тимчасового уряду. Таким чином, члени Ради Міністрів Української Держави у травні отримували 18 тис., а заступники — 15 тис. Оклад голови уряду визначили у 24 тис. крб.⁷

За законом від 26 червня річні посадові оклади були переглянуті у бік збільшення: прем'єр — 30 тис., міністр — 24 тис., заступник — 18 тис., директор департаменту — 15 тис., віце — директор і радник міністра — 12 тис., начальник відділу — 10 тис. крб. Далі йшли урядовці різних розрядів з діапазоном окладів від 9 до 3 тис. крб. Найнижчий щабель міністерської ієрархічної драбини займала посада практиканта з окладом у 1800 крб.⁸ Слід відзначити, що упродовж майже всього функціонування гетьманату посадові оклади службовців урядових установ не підвищувалися. Лише в умовах антигетьманського повстання 25 листопада Рада Міністрів встановила процентні надбавки до їх посадових окладів та одноразову допомогу з огляду на дорожнечу.

Поряд з законопроектом Державної канцелярії розглядався й інший, внесений МВС. Саме він передбачав збільшення посадових окладів. На засіданні Малої Ради Міністрів 10 червня проти цієї пропозиції виступили представники міністерства фінансів, державного контролю і заступник державного секретаря О.Романов. Останній з цього приводу подав спеціальну записку. Його аргументація базувалася на патріотично-альтруїстських мотивах. Він вважав, що „на Україні, при бідності її бюджету і відсутності великодержавного становища, особисте життя чиновництва повинно бути як можливо більш скромним і простим”⁹. Ні Мала, ні Велика ради міністрів не підтримали цю пропозицію.

Усі службовці міністерств ділилися на 10 посадових класів. Перший — мав лише голова уряду, II — міністри, III — їх заступники, IV — директори

департаментів. І так аж до X, який присвоювався тому ж таки практикантові. Цим законом встановлювалося й пенсійне забезпечення державних службовців. Пенсію першого рангу могли отримати прем'єр, міністри, їх заступники. Загалом ранг пенсії відставав від посадового класу на 2–3 позиції. Найнижчим у міністерстві був сьомий пенсійний ранг¹⁰.

Однак питання про пенсійне забезпечення державних службовців на законодавчому рівні не було розв'язане, оскільки відрахування у „пенсійний та інвалідний капітали (фонди — Р.П.)” не велося. З огляду на складність проблеми вирішили застосувати колишнє російське законодавство, зокрема, Пенсійний статут. Через таку невизначеність Рада Міністрів була змушена періодично розглядати призначення пенсій окремим службовцям. Найбільше таких подань вносилося міністром фінансів А.Ржепецьким (щодо колишніх керуючого Чернігівським відділенням Дворянського банку, Лубенського скарбника, директора канцелярії міністерства та інших).¹¹

Закон від 26 червня також прописував умови матеріально–побутового забезпечення вищих урядовців. Голова Ради Міністрів мав право на казенне помешкання, його опалення, освітлення, а також щорічно 24 тис. крб. представницьких. Міністрам та їх заступникам надавалися квартири або грошова компенсація у розмірі чверті посадового окладу. Передбачалися також підйомні у разі переїзду до місця служби і вагони для майна¹².

Досить складним і диференційованим був й механізм визначення оплати проїзду та добових під час відряджень. Насамперед вона залежала від класу посади. Міністри та їх заступники користувалися безплатним проїздом. Керівникам відомств, крім того надавався окремий вагон. Розміри добових залежали від посади, відстані, міст перебування та їх розряду. Київ, Харків, Одеса були визначені як найдорожчі для проживання і для них встановлювалися окремі добові — від 50 до 10 крб.¹³

Процес затвердження штатних розписів міністерств і відомств розтягнувся аж до кінця осені 1918р. і не був завершеним. На розгляд Малої Ради Міністрів подавалися розписи окремих департаментів і міністерств в цілому. Намагання уряду добитися в цій справі уніфікації не давали бажаних наслідків, оскільки вони розглядалися як тимчасові. Так у штатах МВС передбачалося 50 урядовців для особливих доручень (I і II розрядів — по 20, III розряду — 10). В ухвалі з цього питання зазначалося, що така кількість встановлена „для найближчого часу, коли загальне становище на Україні ще не дійшло нормальних умов”.¹⁴

В той же час створення архіву в МВС було відхилене з досить примітивною аргументацією: „позаяк в міністерстві ще немає архіву та навряд чи швидко буде”. І це при багатофункціональності відомства з його мережею місцевих адміністрацій, органів земського і міського самоврядування. У складі апарату Державної скарбниці така служба була

передбачена з огляду на те, що до неї „надсилаються документи всіх польових скарбниць”.¹⁵

Процес затвердження штатних розписів міністерств і відомств так й не був завершений. Наприклад, штати і статут одного з найчисельніших і структурно найбільш розгалужених міністерств — земельних справ ще й у листопаді обговорювалися Малою Радою Міністрів і були відправлені на доопрацювання.

Наступним документом, розробленим фахівцями Державної канцелярії, став надзвичайно важливий закон про порядок призначення осіб на державну службу. 24 липня він був затверджений гетьманом¹⁶. Висхідною позицією цього акту була ст.3 Законів про тимчасовий державний устрій України. Відповідно до неї гетьман призначав і звільняв голову уряду, міністрів, інших вищих посадовців. Цим законом передбачалося, що урядовці III класу призначаються за підписами гетьмана, відповідного міністра і скріплюються державним секретарем. Особи, віднесені до IV класу — за підписом гетьмана і скріпленням міністром. Для заміщення посад III–IV класів було необхідне схвалення кандидатур урядом. Службовців V класу призначав міністр після погодження з гетьманом. Інші працівники апарату міністерства приймалися на роботу в порядку, затвердженому міністром.

Закон передбачав й процедуру оприлюднення інформації про призначення на відповідні посади. Накази щодо осіб I–IV класів через Державну канцелярію публікувалися у „Державному вістнику”. Тут же вміщувалися й накази про призначення службовців VII і нижчих класів. На посадовців I–II класу відповідний департамент Державної канцелярії вів службові списки (формуляри). Відомості про призначення працівників губерньської та повітової номенклатури оголошувалися в місцевій пресі¹⁷.

Закон про громадянство Української Держави містив статтю, яка надавала право на державну службу лише українським громадянам, вказуючи й на обов’язок „дбати усіма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя”. Водночас ця стаття мала примітку щодо перебування на державних посадах чужоземців. Вони могли служити у тих установах, де це допускається винятковим законом. Інша примітка встановлювала, що „до видання нового закону про державну службу закони Російської держави про цю службу мають чинність і в Українській Державі”.¹⁸ Тобто, право на державну службу в Україні мали всі колишні громадяни Російської імперії, незалежно від того чи одержали вони українське громадянство.

Завдяки активній законотворчій праці співробітників Державної канцелярії та міністерства юстиції упродовж двох місяців була підготовлена, пройшла юридичну експертизу, обговорення в уряді та затвердження

гетьманом низка законів, які створили міцне правове підґрунтя для оформлення інституту державної служби на нових порівняно з добою УНР ідейно — організаційних засадах та забезпечення його інтеграції в процес будівництва Української Держави.

Крім названих фундаментальних профільних законів у царині державної служби, Рада Міністрів періодично ухвалювала акти, спрямовані на вдосконалення цього управлінського інституту. Окремі з них були інспіровані подіями внутрішнього життя міністерств, негативним сприйняттям частиною працівників апарату нової влади. У відповідь на страйк службовців окремих міністерств, 30 травня з ініціативи прем'єр-міністра Ф.Лизогуба уряд ухвалив рішення, яке досить жорстко регулювало питання участі державних службовців у страйках. Такі акції протесту визнавалися неприпустимими, а страйкарі мали бути „усунені з посад”. Повернення на роботу допускалося лише з дозволу керівника відомства¹⁹.

Актуальною залишалася й проблема суміщення посад державними службовцями. 6 вересня державний секретар С.Завадський поставив на розгляд уряду це питання. Державній канцелярії було доручено підготувати довідку про фактичний стан сумісництва та узгодженість цієї практики з чинним законодавством. Як свідчать журнали засідань уряду, до цієї проблеми повернулися лише 20 листопада. Ухвалили при Державній канцелярії створити спеціальну комісію для розробки проекту положення про сумісництво державних службовців. Очевидно, цей документ так й не був підготовлений²⁰.

Щодо сумісництва вищих урядових осіб, то Рада Міністрів ухвалювала певні постанови дозвільного характеру. Зокрема, міністрові освіти і культури М.Василенку, призначеному гетьманом головою Державного сенату, уряд дозволив одночасно займати ці посади упродовж півтора місяця. При цьому він залишався ще й офіційним заступником голови Ради Міністрів. Склалося так, що голова уряду Ф.Лизогуб упродовж майже трьох місяців обіймав й посаду міністра внутрішніх справ. Очевидно, бажання очолювати МВС було обумовлене намаганням мати безпосередній вплив на кадри місцевої адміністрації, а також контролювати роботу головного силового відомства — Державної варті. Тільки у кінці липня під тиском гетьмана Ф.Лизогуб відмовився від посади міністра внутрішніх справ. У офіційному листі до прем'єра П.Скоропадський високо оцінив його зусилля по розбудові складного апарату МВС. Проте пізніше у спогадах констатував, що як міністр внутрішніх справ Ф.Лизогуб „був не на місці”.²¹

Урядовцям–професорам надавалася можливість вести викладацьку роботу у вузах. 1 листопада 1918 р. було врегульоване питання переходу державних службовців з одного відомства в інше. Спираючись на відповідну статтю Зводу законів Російської імперії, уряд дозволив такі

переміщення за взаємною згодою відомств. На такій же підставі в стаж державної служби зараховувалася праця в урядових установах Російської імперії, а також українських — часів УНР.

Цікавим і малодослідженим залишається питання про пільги та преференції державних службовців. Щодо найвищих урядовців, то вони були досить чітко виписані у відповідних законах. А от стосовно основної маси пересічних службовців такої нормативної бази не існувало. Мала Рада Міністрів, виходячи з традиції царських часів, прийняла ухвалу про пасхальні премії. Уряд відхилив це рішення, передавши його на розгляд Фінансової ради. Лише у липні знайшли часткове розв'язання цієї проблеми. Преміювати всіх державних службовців не було фінансової можливості, тому визнали за необхідне надати, так би мовити, „адресну допомогу” найбільш малозабезпеченим категоріям. До таких віднесли тих посадовців, чий річний дохід не перевищував 5400 крб., тобто йшлося про державних службовців VIII–XII класів. Механізм видачі цієї допомоги мала виробити спеціальна комісія при міністерстві фінансів²².

Цей законопроект циркулював все літо і осінь 1918р. між міністерством фінансів і Малою Радою Міністрів. Врешті, мінфіну було доручено скласти новий розподіл кредиту у 6 млн. крб. між окремими міністерствами і подати урядові до 1 грудня.²³ Отже, намір Ради Міністрів виділити матеріальну допомогу найменш забезпеченим категоріям державних службовців так й не був реалізований. Хоч самому міністерству вдалося періодично проводити урядові постанови про грошову допомогу „в виключних випадках” своїм працівникам.

Чимало співробітників ставили питання про суттєву зношеність їхнього гардеробу, неможливість його оновлення через дорожнечу. Уряд спробував вирішити цю проблему, асигнувавши 2 млн крб на видачу авансів чиновникам центральних установ для купівлі сукна. Відповідні ліміти цього матеріалу мало забезпечити міністерство продовольства.

Були спроби створити відомчі кооперативні товариства. Першою домоглася асигнування об'єднанню своїх співробітників безвідсоткової позики у 400 тис. крб. Державна канцелярія. Після поширення цього руху в інших відомствах була створена спеціальна комісія на чолі з заступником міністра земельних справ В. Брунстом. Були вироблені умови, за яких кооперативи могли отримувати позичку до 1 млн. крб. при 4-х відсотках річних. Однак й ці заходи не були втілені у життя.²⁴

Задекларована тимчасовість гетьманського правління, умови фактичної іноземної окупації, складність внутрішньополітичної ситуації накладали відбиток надзвичайності на роботу державних органів — від уряду до повітових адміністрацій. У зв'язку з необхідністю присутності міністрів на місцях протягом робочого дня, було ухвалено регламент, за яким з 5 червня

засідання Ради Міністрів мали проводитися щодня, крім неділі, з 21 години до першої ночі. Але нерідко дебати затягувалися аж до ранку. Згодом виступи міністрів при обговоренні були обмежені 10 хвилинами. У такому напруженому і виснажливому режимі уряд працював усе літо. Лише у кінці вересня частотність засідань скоротили до чотирьох на тиждень, а з 11 жовтня їх відкриття перенесли на 9 годину ранку²⁵.

На початку літа постало питання про відпустки працівників міністерств та відомств, управлінь місцевої адміністрації. Міністерство праці видало інструктивні матеріали з цього питання. Однак 22 липня Мала Рада Міністрів ухвалила постанову щодо літніх відпусток службовців центральних установ. У ній, зокрема, зазначалося: „Визнати, що при множестві роботи у центральних установах, які ведуть в сучасний мент відповідальну і натужну роботу по устрою Української держави, ніякі відпустки, як загальне правило, не можуть бути допущені”²⁶. До виключень були віднесені хвороба, смерть близьких та інші поважні випадки. Виданий раніше циркуляр Мінпраці розходився з позицією уряду і мав бути відмінений. У міністерствах існувала традиція компенсувати працівникам надурочно відпрацьований час. 1 серпня Мала Рада Міністрів скасувала цю практику надання „пільгових днів”.

Державні службовці, на відміну від діючих суддів, прокурорських та слідчих працівників, не користувалися імунітетом недоторканності. Постанова Ради Міністрів від 24 вересня „Про заходи проти осіб, які загрожують правопорядку та державній безпеці Української Держави” дозволяла арешти державних службовців, але при цьому передбачалося, що протягом трьох днів буде проінформоване їхнє начальство²⁷. Справи про напад на урядових осіб цивільного відомства при виконанні ними або з приводу виконання ними службових обов’язків передавалися до компетенції військового судочинства. Вони прирівнювалися до справ, які складають „дійсну небезпеку для державного порядку і громадського спокою”²⁸.

Проблема використання української мови як державної залишилася актуальною упродовж усього функціонування гетьманату. Її статус не був офіційно зафіксований у Законах про тимчасовий державний устрій України. Кадровий склад уряду, в якому лише чотири міністри (М.Василенко, Д.Дорошенко, Б.Бутенко, М.Чубинський) вільно володіли українською мовою, створював певні труднощі у її впровадженні в діяльності міністерств і відомств. До того ж у травні 1918р. з’їзд кадетських організацій визнав за можливе функціонування в Українській Державі української і російської мов.

Деукраїнізація державного апарату стала одним з основних звинувачень на адресу гетьманської влади з боку українських соціалістичних партій. Вже 21 травня у їх меморандумі, направленому гетьманові, німецькому коман-

дуванню та депутатам рейхстагу, наголошувалося: „Рішуча й послідовна заміна по всіх міністерствах українського елементу неукраїнським, головним чином великоруським, витиснення з ужитку української мови по міністерствах — довір'я новому урядові не утворять”.²⁹

Безперечно, вимоги жорсткої і негайної українізації державного апарату не відповідали поглядам ні самого гетьмана, ні більшості міністрів, які були людьми роздвоєної українсько-російської ментальності, і виступали за поступове і помірковане впровадження української мови. Зокрема, П.Скоропадський з цього приводу зазначив: „Я особисто вважав, що державною мовою на Україні повинна бути українська, але нічого не мав проти того, щоб з часом обидві мови, тобто російська і українська, були рівноправні”.³⁰

На державному рівні вживалися серйозні заходи по впровадженню української мови. Офіційні документи публікувалися у „Державному вістнику” українською мовою. Не дивлячись на переважання на зібраннях уряду російської мови, журнали засідань Ради Міністрів і Малої Ради Міністрів, як правило, перекладалися українською. Великого значення надавалося українській науковій термінології. Зокрема, в Державній канцелярії при департаменті законодавчих справ була утворена термінологічна комісія із знавців української мови. На неї „покладалося розроблення української термінології в сфері державного права та редагування з боку правильності державної мови різних законопроектів і других актів”.³¹ Голова комісії користувався правами начальника відділу департаменту міністерства. Прикметно, що до роботи комісії залучалися фахівці на тимчасовій основі, отримуючи за кожне засідання 25 крб., утворювалися й галузеві термінологічні комісії. Зокрема, при міністерстві шляхів сполучень.³²

Слід відзначити, що Б.Бутенко належав до тих небагатьох міністрів, які приділяли значну увагу впровадженню в апараті та службах МШС української мови. Вже 17 травня він видав наказ про українізацію міністерства. Зокрема, у ньому наголошувалося „Наказую твердо пам'ятати, що в Українській Державі державна мова є українська”. Визначався цілий комплекс заходів про впровадженню державної мови в офіційне діловодство. Особлива увага приділялася телеграфу, де вводилися посади коректорів, які мали „виправляти телеграми більш важливого змісту”. Керівники залізниць насамперед мали подбати про заміну офіційних реквізитів — печаток, штемпелів, бланків, а також придбати для друкарень українські шрифти. Б.Бутенко також видав інструкцію керуючим залізницями організувати курси української мови. У штаті міністерства була введена посада інспектора цих курсів.³³

Приступаючи до виконання обов'язків військового міністра генерал О.Лігнау у наказі від 15 травня серед інших завдань розбудови збройних сил вимагав: „Все діловодство, всі офіційні відношення неухильно вести на

державній мові. У всіх установах і частинах організувати невідкладно курси українознавства, маючи на меті доведення у найближчий час знання державної мови до належної високості”.³⁴

МВС у кінці липня видало наказ про вживання української мови у поштово-телеграфному відомстві. В документі констатовалося, що українська мова є державною. Начальникам округ наказувалося домагатися того, щоб співробітники пошти, телеграфу і телефону при виконанні службових обов’язків вживали лише українську мову, включаючи й листування. Нові працівники мали „володіти як в слові, так і в письмі українською мовою”.³⁵

Особливої гостроти набуло впровадження української мови в судочинстві. На думку П.Скоропадського, міністр М. Чубинський прекрасно розмовляв українською, знав українську літературу, задовго до революції писав статті українською мовою. Але, будучи неупередженим у питанні національному, він намагався підібрати собі високий за своїми знаннями і моральними принципами персонал. І тому доводилося йти проти українських діячів, „які хотіли якоїсь ... українізації на шкоду справі правосуддя”.³⁶ Ці слова на захист міністра юстиції писалися гетьманом у 1919 р. трохи раніше, ніж Чубинський став денікінським обер-прокурором, виявивши всю міру „українського патріотизму”. На службу урядові Півдня Росії пішли колишні міністри В.Колокольцев, А.Покровський, Б.Шуцький та інші.

В умовах ослаблення гетьманського режиму питання вірності державних службовців урочистій обітниці стало неактуальним. Порушення зобов’язань перед Українською Державою і Ясновельможним паном Гетьманом було досить поширеним серед цивільних урядовців і масовим — у військових. Причин такого явища кілька. По–перше, переважна більшість службовців присягали новій владі з необхідності забезпечення свого матеріального побуту. По–друге, далеко не всі розділяли концептуальні засади будівництва Української Держави як самостійної, базованої на відновленні права приватної власності, поліцейських структур тощо. І нарешті, оголошення гетьманом грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією стало моральним прикладом і водночас індульгенцією на порушення присяги.

Першим груповим відреченням від даної обітниці були дії десяти міністрів–кадетів, які протестуючи проти українізації складу уряду, висловилися „за зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії”.³⁷ Це призвело до відставки Ради Міністрів. Але через місяць з цих же позицій змушений був виступити й П.Скоропадський, фактично відмовившись від державної самостійності України. З початком антигетьманського повстання командири корпусів чимало старшин, включаючи й начальника особистої охорони гетьмана перейшли на бік Директорії. Більшість генералів пішли до Добровольчої та інших білих армій. Слід зазначити, що у мемуарах П.Скоропадський гнівно засуджував

генералів Грекова, Осецького, Єрошевича та інших за відступ від військової присяги. Водночас осуду на адресу тих, хто став на службу „білій справі” гетьман не висловлював.³⁸ Можливо це пояснюється й тим, що під час написання спогадів подальша доля багатьох високопосадовців Української Держави йому була невідома.

Оцінюючи роботу урядового апарату та місцевих адміністрацій, П.Скоропадський писав: „Я далеко не хочу сказати, що центральні управління працювали добре, було чимало людей непідходящих за своїми знаннями і своїми моральними якостями, але для дезинфекції всіх цих установ був потрібен час”.³⁹ Дійсно сім з половиною місяців це надто короткий термін для налагодження продуктивної діяльності в галузі державного управління.

І все ж створення законодавчої бази функціонування державної служби дозволило формалізувати відносини працівників органів виконавчої влади з державою, відсепарувати їх склад, мінімізувати політизацію управлінських кадрів, особливо середньої ланки. Це також дало можливість уніфікувати структуру урядових установ та місцевих адміністрацій, визначити обов’язки і права державних службовців, створити умови для їх кар’єрного росту. Взяті у комплексі заходи правового, організаційного та матеріального характеру сприяли підвищенню ефективності інституту державної служби як важливого владно-управлінського інструменту розбудови Української Держави.

---

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 92.

² Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. Упор. А. Вишневський. — К., 2008. — С. 104.

³ Там само.

⁴ Державний вістник. — 1918. — 11 липня.

⁵ Нова Рада — 1918. — 29 травня.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 47-50 зв; Державний вістник. — 1918. — 5 липня.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5-8.

⁸ Державний вістник. — 1918. — 5 липня.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 50-50 зв.

¹⁰ Державний вістник. — 1918. — 5 липня.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 103 зв.

¹² Державний вістник. — 1918. — 5 липня.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 78-78зв.

¹⁵ Там само. — Арк. 77зв, 101

¹⁶ Державний вістник. — 29 липня; Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. — С. 106.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Державний вістник. — 11 липня.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 93 зв.

²⁰ Там само. — Спр. 6. — Арк. 237.

²¹ Скоропадський П. Спогади. — С.164-165.

²² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 108.

²³ Там само. — Спр. 12. — Арк. 99.

²⁴ Там само. — Спр. 12. — Арк. 51,55зв.

²⁵ Там само. — Арк. 37, 263.

²⁶ Там само. — Спр. 10. — Арк. 119.

²⁷ Державний вістник. — 1918. — 1 жовтня.

²⁸ Там само. — 1 серпня.

²⁹ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.73-75.

³⁰ Скоропадський П. Спогади. — С.258.

³¹ Державний вістник. — 1918. — 22 червня.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 56.

³³ Державний вістник. — 1918. — 6 вересня.

³⁴ Там само. — 22 травня.

³⁵ Там само. — 14 вересня.

³⁶ Скоропадський П. Спогади. — С.258

³⁷ Голос Києва. — 1918. — 20 жовтня.

³⁸ Скоропадський П. Спогади. — С.178.

³⁹ Там само. — С. 159.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БАЗА

3.1. Власницько-корпоративні та політичні об'єднання

Проблема соціально-політичної підтримки гетьманського режиму залишалася однією з ключових упродовж всього нетривалого періоду його функціонування. Однією з найпотужніших внутрішньою рушійних сил державного перевороту було об'єднання консервативного спрямування — Союз земельних власників (СЗВ). Його організації розпочали діяльність весною 1917 р. як відділення Всеросійського союзу земельних власників (ВРСЗВ), очолюваного відомим російським державним діячем, організатором столипінської реформи О. Кривошеїним. Восени 1917 р. в Україні діяли дві крайові, 9 губернських, близько 50 повітових організацій. Головними завданнями союзу були захист права приватної власності та збереження великого землеволодіння. Аграрна політика Центральної Ради, закон про соціалізацію землі, масові антипоміщицькі акції селянства паралізували діяльність СЗВ. Тільки в умовах німецько-австрійської окупації України у березні-квітні 1918 р. розпочався активний процес консолідації землевласницьких та промислово-фінансових кіл, спрямований на ліквідацію соціалістичних перетворень Центральної Ради. Заборона більшовиками у лютому 1918 р. діяльності ВРСЗВ, необхідність повернення втрачених маєтностей посилили діяльність організацій союзу по створенню всеукраїнського об'єднання земельних власників.

Скликаний у Києві конгрес хліборобів 29 квітня 1918 р. проголосив П.Скоропадського гетьманом всієї України, розв'язавши таким чином питання про нову модель державної влади в Україні. Головував на конгресі один з найактивніших діячів СЗВ, колишній губернатор Бессарабії М. Воронович. Підтримка державного перевороту визначила претензії союзу на участь у формуванні уряду, а на гетьмана наклали певні морально-політичні зобов'язання щодо врахування позицій цієї сили. П.Скоропадський з цього приводу писав: „Вони чомусь вважали, що варто мене обрати, і все піде по-старому, і що цьому старому я цілком співчуваю”¹.

Однак погляди гетьмана і СЗВ на стрижневі проблеми аграрної реформи суттєво розходилися. П.Скоропадський позиціонував себе рішучим противником великого землеволодіння. Його кінцевим ідеалом у цій сфері було

“бачити Україну, вкриту лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами”². СЗВ відстоював неподільність поміщицьких латифундій. До того ж керівники союзу граф Д.Гейден, присяжний повірений І.Дусан та інші стояли на консервативно-монархічних позиціях, розглядаючи Українську Державу як перехідну форму до відновлення єдиної Росії.

Відразу після з’їзду делегація СЗВ подала гетьманові декларацію щодо участі у формуванні управлінських структур, зокрема органів місцевої влади. Документ містив ультимативні вимоги негайної розробки нових законодавчих актів про вибори земського і міського самоврядування. Йшлося про ліквідацію органів, обраних за законами Тимчасового уряду, і відновлення старих цензових земських зібрань і міських дум.

Призначення гетьманом на посади губернських та повітових старост місцевих поміщиків, представників колишньої військової і цивільної бюрократії дало СЗВ важливий інструмент проведення власної політики. Саме їх зусиллями, ще до вироблення нових законів про вибори, земське і міське самоврядування було фактично ліквідоване. Можливо це був певний компроміс з боку гетьмана, який передбачав потужну протидію союзу проведенню земельної реформи і водночас не міг покластися на місцеве самоврядування, успадковане від Центральної Ради.

Енергійні заходи уряду по підготовці нового аграрного законодавства, одним з фундаментальних положень якого стала норма землеволодіння обсягом не більше 25 десятин, викликали негативну реакцію СЗВ і прискорили скликання його з’їзду. Він проходив 26-29 травня і конститувався як Всеукраїнський союз земельних власників. Центральним пунктом порядку денного була земельна реформа. Резолюція з цього питання містила імперативну вимогу, щоб жоден з законопроектів про землекористування і землевпорядкування не розглядався без участі СЗВ. В іншому випадку це потягне “за собою найнебезпечніші наслідки”³. Незважаючи на тиск з боку СЗВ, 14 червня закон про право купівлі та продажу землі був затверджений гетьманом, закріпивши норму у 25 десятин⁴.

Безперечно, такі обмеження викликали невдоволення земельних власників. 21 червня до гетьмана прибула представницька делегація хліборобів Харківської, Полтавської та Волинської губерній. П. Скоропадський зауважив, що для вироблення відповідного земельного законодавства потрібен час, але твердо наполягав на нормі землеволодіння 25 десятин. Що ж до земств, то він запевнив, що до їх складу прийдуть нові люди — хлібороби⁵.

Під тиском СЗВ наступні закони у сфері реформування земельних відносин по суті мали антиселянський характер. Зокрема, це закон від 6 липня “Про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій”⁶. Фактично цей акт надавав право поміщикам на відшкодування

збитків, заподіяних селянами. Встановлювався піврічний термін задоволення вимог землевласників і дозволялося робити приблизні підрахунки їхніх втрат. Ці норми закону фактично унеможливили проведення до кінця року операцій з продажу землі, а відтак й відсунули реалізацію аграрної реформи. До того ж представники СЗВ у земельній комісії фактично заблокували її діяльність. Союз офіційно не ставав в опозицію до влади, навіть час від часу демонстрував лояльне ставлення до гетьмана, однак підтримка його державотворчих зусиль була обмеженою, вибірково концентруючись на тих заходах, які відповідали соціальним інтересам великих землевласників.

В умовах втрати впливу Селянської спілки, послаблення та розколу УПСР як ідейного репрезентанта селянських мас, СЗВ протягом літа нарощував свою організаційну потугу, проводячи регіональні з'їзди, формуючи низові структури. Проте соціальна неоднорідність, відмінність класових інтересів породжували серед членів союзу ідейні розбіжності, наріжним каменем яких було ставлення до української державності. Восени 1918 р. процес внутрішньої диференціації в СЗВ набув активних форм. Представники дрібних землевласників, декларуючи прихильність до незалежності держави і аграрної реформі гетьмана, фактично пішли на розкол союзу.

У жовтні частина членів Київської організації СЗВ виступила з пропозицією створення нової партії — Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). Оприлюднений ними меморандум містив виклад програмних засад майбутньої партії. Україна мала бути суверенною і незалежною державою з демократичним парламентським устроєм при тимчасовому збереженні верховної влади у руках гетьмана. Українська мова визнавалася державною, православна церква мала отримати автокефалію, а земельна реформа передбачала примусовий викуп поміщицьких володінь при збереженні приватної власності на землю⁷.

На початку листопада II з'їзд Всеукраїнського союзу земельних власників не підтримав такі пропозиції і частина його делегатів з дозволу влади провела установчий з'їзд нового Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян)⁸. Гетьман прийняв їх депутацію і висловив думку, що ця партія могла б стати опорою державної влади⁹. Але зміна політичного курсу гетьмана позбавила це партійне утворення перспектив. Як бачимо, нереалізованість земельної реформи не дозволила П. Скоропадському створити потужний клас середніх землевласників, який би й склав головну соціальну базу гетьманської держави.

На правому фланзі українського політикуму діяла ще одна потужна сила консервативного спрямування — Всеукраїнська спілка представників промислу, торгу, фінансів, сільського господарства (Протофіс). Оргкомітет

цього об'єднання був створений ще до державного перевороту. Вже через кілька днів після звільнення Києва від більшовицьких військ були скликані збори представників промислових, торгових, сільськогосподарських організацій з метою створення Всеукраїнського союзу. На них були представлені Союз гірничопромисловців Півдня Росії, Вуглесоюз, Антрацитсоюз, Солеосоюз, Рудосоюз, Союз металевої промисловості, Товариство фабрикантів, Союз борошномелів, Союз цукрозаводчиків, Союз земельних власників та інші. Оргкомітет очолив великий землевласник, підприємець — цукрозаводчик Г. Щеніовський.

Учасники зібрання адресували Раді Народних Міністрів досить розлогу декларацію про господарське становище України. У ній аналізувалися причини занепаду основних галузей економіки, наголошувалося на утопізмі соціалістичних перетворень, доводилася необхідність відновлення права приватної власності як фундаменту налагодження економічного життя. Зокрема, в ній вказувалося: "Тому є абсолютно неприпустимими ті соціалістичні експерименти в області земельної реформи, які пропонуються на основі останніх універсалів, і спрямовані на знищення приватної власності". Автори декларації висловили різке неприйняття спроб соціалізації і націоналізації підприємств, введення робітничого контролю, наголошуючи, що представництво робітників в урядових установах може стосуватися тільки їх професійних інтересів. Висловлювався також протест проти використання української мови як єдиної в державних установах, судах, школах, оскільки це "викличе величезні труднощі у справі налагодження зруйнованого життя країни". Містилася й вимога не скликати Українські установчі збори як такі, що не відображають загального волевиявлення, бо були обрані "в епоху розвитку більшовицьких настроїв". Проте звернення оргкомітету власницьких сил не знайшло відгуку в уряді УНР, оскільки задекларована ним економічна платформа кардинально розходилася з курсом Центральної Ради.

В доопрацьованому вигляді декларація, адресована урядові УНР, була датована 25 квітня і підписана за дорученням оргкомітету Протофісу головою Союзу гірничопромисловців півдня України М. фон Дітмаром. Документ був опублікований 28 квітня в органі ще офіційно не оформленого Протофісу — "Известиях Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины"¹⁰. Вихід газети був явно приурочений до відкриття Хліборобського конгресу, а вимоги декларації вже адресувалися новій владі, адже лідери Протофісу були втаємничені у деталі державного перевороту.

Президія оргкомітету Протофісу в особі колишнього члена Державної ради В.Демченка уже 29 квітня увечері подала П.Скоропадському список пропонованого ними складу уряду, але він його так й не розглянув¹¹. Вона також направила до нової Ради Міністрів записку з викладом свого бачення

розв'язання нагальних проблем державного будівництва в Україні. Насамперед, засуджувалися соціалістичні експерименти Центральної Ради, декларувалася необхідність твердих правових засад, сильної централізованої влади при значному обмеженні прав місцевого самоврядування. Інститут приватної власності розглядався як основа економічного життя. Йшлося й про здійснення “на розумних началах” політики в робітничому питанні тощо¹². Загалом більшість цих позицій збігалася з програмними положеннями грамоти П.Скоропадського від 29 квітня.

Президія Протофісу вітала прихід до влади П.Скоропадського: “Надзвичайної ваги подія відбулася в Києві 30 квітня: завершені соціалістичні досліди над нещасною, хоч і багатющою країною і обраний гетьман всієї України”. Правління Центральної Ради характеризувалося як “модернізована пугачевщина”, “більшовизм наших днів”¹³.

15–17 травня відбувся установчий з'їзд Протофісу. В умовах заборони новою владою проведення з'їздів низки політичних партій, робітничих, селянських організацій це велелюдне зібрання (близько тисячі делегатів) проходило цілком легально і навіть за участю членів гетьманського уряду. Делегатів вітав прем'єр Ф.Лизогуб, закликавши їх до співпраці. Він наголосив, що найменший опір урядові, будь-які спроби підняти смуту будуть придушені міцною рукою. Міністр торгівлі і промисловості С.Гутник був більш відвертий у своєму баченні провідної ролі організованих власницьких сил в державному будівництві: “Я маю особливе щастя бачити це зібрання. Це свідчить, що торгово–промисловий клас прийшов до усвідомлення працювати як широка політична партія, що він не буде жахатися слова “буржуазія”, адже буржуазія представляє собою культуру і вона може нам допомогти”¹⁴.

Делегати затвердили статут організації, головною метою якої було закріплення права приватної власності, відновлення продуктивності поміщицьких маєтків, налагодження промислового виробництва, відкриття державних кредитів для підприємців тощо. Була також ухвалена низка резолюцій, запропонованих профільними секціями. Слід відзначити, що для цього широко використані положення відомої декларації президії Протофісу від 25 квітня. У резолюції з робітничого питання з'їзд виклав рішучі вимоги до нової влади покласти край заходам Центральної Ради у цій сфері. Націоналізація підприємств визнавалася неприйнятною, оскільки вела до занепаду виробництва. Права власників на їхні підприємства мали бути повністю відновлені. Пропонувалося заборонити втручання робітничих організацій у виробничу і технічну діяльність адміністрацій, а роль профспілок суттєво обмежити і звести до культурно-освітніх функцій. Особливе неприйняття викликали положення про 8-годинний робочий день, нормування заробітної плати, соціальне страхування, біржі праці тощо¹⁵.

У резолюції з аграрного питання віталосся проголошене грамотою гетьмана відновлення права приватної власності на землю як один з фундаментальних устоїв, що так турботливо охороняється в усіх культурних країнах. Від уряду вимагалосся широке кредитування та інші заходи сприяння створенню життєздатних і продуктивних сільських господарств. Прикметно, що в резолюції ні слова не йшлося про задекларовану у тій же гетьманській грамоті аграрну реформу. Зрозуміло, що члени Протофісу були проти намірів П.Скоропадського провести “відчуження земель по їх дійсній вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів”.

Однак інша постанова, підготовлена адміністративно–політичною секцією, поряд з засудженням земельної політики Центральної Ради, вимагала від нової влади створення земельних комісій, які б на базі окремо вироблених правил, врегулювали взаємовідносини у справі землекористування, розрахунків за урожай, проведення посівної тощо. Дана резолюція була відверто спрямована на захист поміщиків. При цьому містилося побажання швидше відновити судовий апарат на місцях.

З’їзд також ухвалив ще низку постанов вузькогалузевого характеру — про постачання, вугільну, залізорудну, соляну, цукрову промисловість тощо. Такий підхід цілком закономірний, адже Протофіс фактично був конфедерацією галузевих промислово-торгово-фінансових організацій і виступав як репрезентант їхніх інтересів на державному рівні. Головою Протофісу був обраний великий харківський землевласник князь О.Голіцин, його заступником голова Співки гірничопромисловців Півдня України М. фон Дітмар. До президії також входили великий підприємець і землевласник В.Демченко, цукрозаводчик граф О.Бобринський, відомий банкір А.Добрий та інші¹⁶. Майже всі вони були впливовими діячами загально-російського масштабу, депутатами Державної думи, членами Державної ради, авторитетними у промислово-фінансових колах. Про політичну вагу Протофісу свідчить й та обставина, що делегацію учасників з’їзду прийняв гетьман П.Скоропадський, висловивши намір зіпертися на організовані економічні сили в державному будівництві.

Маючи значні матеріальні засоби, розвинуту структуру центрального і периферійного апарату, досвідчені кадри, лобістів в урядових колах, Протофіс перетворився на потужний чинник не тільки економічного, але й політичного життя Української Держави. При президії функціонували секції — профільні підрозділи фахівців з головних напрямків господарської діяльності. Прикметно, що їх було більше, ніж галузевих міністерств. Вони готували численні доповідні записки з актуальних проблем економіки та внутрішнього життя, які надсилалися до Ради Міністрів. Протофіс був представлений у найважливіших дорадчих урядових органах — Фінансовій

раді, Комісії по земельній реформі, Державному хлібному бюро, Комітеті для зовнішньої торгівлі та інших. Чимало активістів Протофісу брали участь у законотворчій роботі, готуючи проекти постанов уряду.

Наприклад, князь О.Голіцин очолив комісію з підготовки нового закону про вибори до органів земського самоуправління, а інший діяч Протофісу, колишній київський міський голова І.Дьяков — по виборах міських дум. Вже пізніше ці призначення П.Скоропадський визнав неоднозначними: вдалими з точки зору ділової і невдалими “тому, що Голіцин і Дьяков нічого спільного не мали з українцями, хоч обидва були уродженцями нашого краю”¹⁷.

Слід відзначити, що участь Протофісу у формуванні державної політики не обмежувалася лише економічною сферою. То й же І.Дьяков готував також проект закону про українське громадянство. Президія об’єднання активно підтримувала дії уряду по приєднанню до України південних повітів Воронізької губернії.

Перший, в основному кадетський склад Ради Міністрів загалом влаштував Протофіс, адже серед його провідних діячів було чимало кадетів та октябристів. Проте з багатьох корінних питань державного та соціально-економічного розвитку лідери Протофісу вдавалися до обструктивних, а то й відверто опозиційних дій. Це стосувалося земельної реформи, продовольчої політики, відносин з профспілками, впровадження української мови, державної самостійності України.

Під час візиту П. Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р. Протофіс подав до Верховної колегії тимчасових правителів “Записку о русском языке”, в якій наполягав з огляду на недостатню утвердженість в суспільстві української мови залишити в офіційному діловодстві російську мову як державну¹⁸.

У жовтні керівництво Протофісу висловило рішучий протест проти участі в уряді представників соціалістичних партій. П. Скоропадський згадував: “скільки до мене приходило депутацій, особливо від Протофісу і Союзу земельних власників, просили стояти на тому ж, як до цих пір, і не міняти кабінет”¹⁹. У зв’язку з цим Протофіс направив меморандум генералу В. Гренеру, в якому наголошувалося, що серед так званих українців людей, мислячих буржуазно, немає, а соціалісти, що претендують на міністерські портфелі, “беспочвенные идеологи”, які можуть соціалістичні експерименти перенести на промисловість і торгівлю. Під час жовтневої урядової кризи правоконсервативні сили своїх домагань не досягли, хоч портфель міністра промисловості і торгівлі дістався їх протеже цукрозаводчику С. Мерінгу. Під впливом зовнішньополітичних чинників гетьман пішов на українізацію складу Ради Міністрів. Але вже через кілька тижнів Протофіс домігся сформування крайньо правого уряду С. Гербеля

Аналізуючи роль Протофісу у внутрішньополітичному житті, газета “Нова Рада” писала: “На час перевороту малопомітна організація згодом перетворилася на могутню силу, яка диктує свої умови, далекі від державних, народних інтересів”²⁰. Під тиском Протофісу Рада Міністрів ухвалила низку вкрай непопулярних законів: про розпуск профспілок, фабрично-заводських комітетів, заборону страйків, подовження робочого дня та інші. Все це остаточно позбавило владу підтримки робітництва. Невдачі в реалізації головного реформаторського дітища П.Скоропадського — земельної сфери визначальною мірою була зумовлені обструктивними діями лідерів Союзу земельних власників та Протофісу.

Отже, головну соціально-політичну опору гетьманського режиму склали дві потужні групи буржуазії — аграрної і промислово-фінансової, представлених на політичній сцені Всеукраїнським союзом земельних власників і Протофісом. Перші — взяли участь у перевороті з надією на реставрацію старих порядків на селі, отримання компенсацій за матеріальні втрати доби Центральної Ради. Другі — бажаючи повернення старих відносин у промислово-фінансовій сфері, обмеження впливу робітничих організацій, профспілок тощо.

Гетьман і Рада Міністрів від самого початку усвідомлювали економічну і політичну вагу цих організацій. Не випадково вони отримали від влади суттєві преференції. У той час, коли селянський і робітничий з’їзди були заборонені, делегати їх піддавалися гонінням, з’їзди СЗВ і Протофісу проводилися цілком легально за участю міністрів. Не дивлячись на певні розходження з курсом уряду, їх вплив на формування і реалізацію політики гетьманату залишався визначальним. Як на рівні загальнодержавному, так й у місцевих адміністраціях.

Серед правоцентристських консервативних сил на час державного перевороту найближчою до політичної платформи гетьмана була Українська демократично-хліборобська партія. Її програмні засади базувалися на визнанні суверенності українського народу, приватної власності на землю і розв’язання аграрної проблеми шляхом парцеляції поміщицьких земель за викуп, формування провідної верстви з державницькою свідомістю, встановлення державного контролю за економічною діяльністю тощо. Саме національний патріотизм, помірність ліберальних реформ та послідовна опозиційність до Центральної Ради й привернули увагу П.Скоропадського. Ще до перевороту він мав зустрічі з М.Міхновським, В. і С.Шеметами та іншими провідними діячами. На його думку, це була партія не численна, демократична, без соціалістичних крайнощів, визнавала право приватної власності.

Хоч УДХП й позиціонувала себе від СЗВ, проте опинилася у фарватері подій державного перевороту і стала учасником ліквідації УНР. Наступного

дня на партійному з'їзді, заявивши про підтримку гетьмана, делегати виклали у посланні до нього певні застереження: „Ми будемо вважати таку владу державно-розумною, котра піде золотою серединою..., не дасть запанувати в державі українській ні голоті, ні великим богатилям, а зуміє заслужити любов усіх вірних і чесних синів України”²¹. Далі містилися принципові вимоги щодо незалежності Української Держави, виборів до Державної ради після настання спокою і порядку, поділ великих маєтностей і передача “на законній основі” землі хліборобам, українського патріотизму членів уряду і т.д. Гетьман через своїх представників запевнив з'їзд УДХП, що „думки, висловлені в заяві вашій, взагалі й мої думки”²².

Послання П.Скоропадського було зустрінуте з піднесенням, а до заяви було додано кілька нових вимог, в яких вже проступали власницькі інтереси, зокрема, негайне повернення хазяям пограбованого у них майна. Селянські експропріації, на жаль, не обійшли й фундаторів УДХП. Мاستок Шеметів на Полтавщині був розорений селянами. Загалом П.Скоропадський вважав, що УДХП відіграла “велику роль у справі повалення ради. Вона першою нанесла серйозний удар”²³.

Лідери УДХП сподівалися на участь їх представників в уряді, зокрема М.Міхновського, але йому була запропонована лише посада в гетьманській адміністрації, від якої той відмовився. П.Скоропадський ставився до нього упереджено через його “крайньо шовіністичний український напрямок”. Крім того, самі полтавці ніби-то характеризували його як людину дуже невживчиву, з надзвичайною самооцінкою, бажанням будь що грати роль, не маючи для цього відповідних якостей. Поза сумнівом одне — гетьман не хотів бачити М.Міхновського у складі уряду. Ця обставина, а також в основному кадетський склад Ради Міністрів дав підстави керівництву УДХП вже у травні заявити про налаштованість проти нової влади.

Сучасний дослідник історії політичних партій революційної доби О.Любовець вважає, що П.Скоропадський змушений робити вибір між УДХП і Союзом земельних власників. Пріоритет був відданий останньому як об'єднанню більш потужному чисельно, організаційно і фінансово. Це визнавав й сам гетьман: “Я більш був на стороні Хліборобів — Демократів, але мусів у той час рахуватись з далеко сильнішим “Союзом”²⁴. Загалом УДХП можна віднести до політичних сил, які на початковому етапі надали підтримку гетьманській владі, потім відмовили в ній, але залишались в таборі “м'якої” опозиції, намагаючись вплинути на україноцентричність державної політики.

Створена П. Скоропадським навесні 1918 р. організація консервативного спрямування — Українська народна громада була малочисельною, не структурованою, позбавленою периферійної мережі. Виконавши роль інструменту державного перевороту, вона припинила функціонування.

Найбільш діяльні її члени отримали посади в уряді та гетьманській адміністрації. Прийшовши до влади, П.Скоропадський не мав політичної партії з чітко сформульованими програмними цілями, розгалуженим кадровим апаратом і власним електоратом, а тому змушений був шукати підтримки у різних соціально-політичних сил консервативного табору.

---

¹ Скоропадський П. Спогади. — С.176.

² Там само. — С.137.

³ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.17-17 зв.

⁴ Державний вістник. — 16 червня.

⁵ Народня воля. — 1918. — 23 червня.

⁶ Там само. — 15 липня; ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп1. — Спр.13. — Арк.61.

⁷ Любовець О. Українські партії і політичні альтернативи 1917-1920 років. — К., 2005. — С.163.

⁸ Нова Рада. — 1918. — 7 листопада

⁹ Скоропадський П. Спогади. — С.176.

¹⁰ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — 28 апреля

¹¹ Там само. — С.157.

¹² Любовець О. Зазн. праця. — С. 137.

¹³ Там само. — 12 травня.

¹⁴ Там само. — 17 травня.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 139.

¹⁷ Скоропадський П. Спогади. — С. 204-205

¹⁸ Нова Рада. — 1918. — 26 вересня.

¹⁸ Скоропадський П. Спогади. — С.295

²⁰ Нова Рада. — 1918. — 26 жовтня

²¹ Христюк П. Зазн. праця. — Кн.3. — С.143

²² Там само.

²³ Скоропадський П. Спогади. — С. 129

²⁴ Любовець О. Нарис історії Української демократично-хліборобської партії (1917-1920 рр.). — К., 2002. — С. 25-26

3.2. Російські кадети в українській владі

Не спромігшись залучити до роботи в уряді навіть найліберальніші елементи українських політичних партій, гетьман пішов на тісну співпрацю з місцевими кадетськими діячами. Саме вони склали кістяк Ради Міністрів Української Держави. Становище міністрів-кадетів в уряді ускладнювалося тим, що основоположні гетьманські документи “Грамота до всього українського народу” і “Закони про тимчасовий державний устрій України» задекларували будівництво суверенної держави, в той час як програмні положення партії кадетів базувалися на федералістських принципах побудови нової Росії. У зв’язку з прийняттям кадетами міністерських портфелів вже 2 травня Київський обласний комітет партії спробував знайти вихід з цієї колізії. Домовилися, що кадети входять до уряду як приватні особи, а не представники партії. Таку ж позицію М. Василенкові та іншим вдалося відстояти й на територіальному з’їзді кадетської партії. Він проходив 8-11 травня в Києві за участю близько 130 делегатів. Його ухвала визнавала за можливе участь кадетів у державній роботі, зокрема й персональне входження до складу Ради Міністрів. Характерно, що з’їзд прийняв резолюцію про доцільність функціонування в Україні двох державних мов — української і російської¹. Цю принципову позицію розділяла більшість міністрів-кадетів. Адже вільно володіли українською мовою лише кілька членів уряду. Водночас двомовність стала одним з суттєвих „каменів спотикання” у їхній діяльності та джерелом звинувачень в неукраїнськості з боку соціалістичних партій.

Національно орієнтовані українські діячі вбачали суттєву загрозу українській самостійності у такому складі уряду. Зокрема, Є. Чикаленко вважав, що влада попала в руки російських кадето-октябристів, які тягтимуть до „єдиної, неділимої Росії”². Однак треба мати на увазі певну еволюцію поглядів лідерів українських кадетів на питання державного будівництва в Україні, яка сутнісно вирізняла їх від загальноросійських однопартійців. На травневому з’їзді кадетів України більшість делегатів визнала неминучість української державності перед загрозою анархії, не зрікаючись ідеалів відновлення єдиної Росії. Зокрема, міністр освіти М. Василенко заявив на з’їзді: «Україна може і повинна творитися як самостійна держава». Його підтримав й міністр фінансів А. Ржепецький, висловивши думку, “що можемо існувати тільки відокремившись від Росії”³. Безперечно, головним фактором необхідності такого відокремлення був більшовицький режим в Росії. З’їзд також обрав головну крайову управу,

формально незалежну від ЦК Партії народної свободи (офіційна назва кадетів — Р.П.), яку очолив відомий київський правник, один з провідних діячів партії кадетів Д. Григорович-Барський.

На процес автономізації українських кадетів суттєвий вплив справив В.Вернадський. За його ініціативи ще у середині квітня у Полтаві, де він мешкав, місцевий комітет офіційно порвав з загальноросійською партією кадетів. Повідомляючи про це М.Василенка, академік 17 квітня писав: «Треба б з'їхатися. Тут ми вважаємо необхідним створити окрему українську партію народної свободи з незалежним центральним комітетом у Києві з новою платформою»⁴. В.Вернадський був одним із співголів київського зібрання і в щоденникові занотував: «Учора прийняли доповідь про конструкцію партії на Україні. Фактично самодостатня організація, але з'їзд боїться відділення і не йде так далеко, як Полтавський комітет»⁵.

Керівництво ЦК скликало у свою чергу в Києві партійну конференцію кадетів, яка підтвердила незмінність курсу на відновлення єдиної Росії, а членам партії було заборонено вступати до урядових структур гетьманату, оскільки державна самостійність України партією не визнавалася. І все ж пропозиція засудити кадетів-міністрів не набрала достатньої кількості голосів. Лише у кінці червня ЦК партії кадетів висловив несхвалення з приводу їхньої участі “організації влади, яка опирається на німецьку силу”⁶.

У самій партії кадетів влітку 1918 р. велася полеміка з приводу ставлення до самостійності Української Держави. Один з її лідерів П.Мілюков у кінці травня прибув до Києва “шукати більш широких перспектив організації антибільшовицького руху”. Він встановив контакти з німецькими військовими і дипломатами, цілком позитивно оцінював прихід до влади в Україні генерала П.Скоропадського, а на Дону — генерала П.Краснова. П.Мілюков з цього приводу писав: “І у тому і другому факті я побачив явище одного порядку — і явище позитивне — у тому розумінні, що і там і тут ми маємо справу з відродженням російської державності”. Він вважав, що самостійність областей, які звільнилися від більшовизму раніше за Москву є неминучою перехідною стадією до відродження демократичної Росії⁷.

Інший ідеолог кадетства С.Штерн також виправдовував тимчасову самостійність України при умові, що саме з Києва почнеться збирання земель російських. Зокрема, він наголошував: “Ми бачимо Росію, розрізану на окремі частини. У нас є нитки до їх возз'єднання і згуртування і, якщо це збирання російської землі повинно початися в Києві, якщо доводиться перескакувати через бар'єр зовнішньої самостійності, то чи можна перед цим зупинитися?”⁸

Серед лідерів загальноросійських кадетів не було однастайності й у ставленні до Німеччини та її можливої ролі у розв'язанні російського питання. Зокрема, П.Мілюков, раніше переконаний антантофіл, змінив орієнтацію і почав шукати порозуміння з німецькою стороною. Він тривалий час перебував в Україні, отримав аудієнцію у генерала В.Гренера та посла

А.Мумма і намагався прозондувати їх ставлення до можливого протекторату Німеччини над Росією. Він вважав, якщо німці прислали в заплomboваних вагонах більшовиків, то вони можуть й позбавити від них Росію.

7 липня у приміщенні бюро партії на вул. Володимирській відбулося нарада провідних діячів київської організації кадетів — Григорович-Барський, Савенко, Уляницький та інші. Присутній на зібранні П.Мілюков наголосив, що логіка подій спонукає до зближення з німцями. Становище України він визнав незадовільним, оскільки вона опинилася «на роздоріжжі і не усвідомила необхідності тяжіння до центру».

Однопартійці в Росії звинуватили П.Мілюкова у зраді союзників та германофільстві. Однак на думку сучасних російських дослідників, протиріччя московських кадетів, вірних Антанті, і Мілюкова з його переорієнтацією на Німеччину “означали тільки різні варіанти одного й того ж завдання — повалити радянську владу”⁹. Сам же П.Мілюков намагався відхід від орієнтації на Антанту обґрунтувати теоретично: “У даний час фактично не існує того правового суб’єкта, який укладав договори: не існує Російської держави і її відновлення повинно бути нашим першим завданням”¹⁰.

Не дивлячись на формальне відокремлення українських кадетів, П. Мілюков, який влітку 1918 р. мешкав у Києві, мав досить великий вплив на членів гетьманського уряду. Міністри-кадети щотижня збиралися на засідання у голови управи Д. Григоровича-Барського. Тут обговорювалися нагальні питання державного життя та викристалізовувалася позиція, яка зобов’язувала міністрів-кадетів в уряді виступати досить згуртовано¹¹. Міністр віросповідань В. Зеньковський спогадах писав: “Цього літа я дуже зблизився з П. М. (Мілюковим — Р.П) на наших засіданнях кадет — міністрів і не раз забігав до нього радитися стосовно різних питань поза тими засіданнями”¹².

Активна діяльність П. Мілюкова викликала стурбованість у представників Австро-Угорщини та Німеччини. Зокрема, австрійський посол був досить рішуче налаштований проти Мілюкова і на початку липня просив дозволу МЗС на вислання лідера кадетів з України. Невдовзі до такої думки прийшли й німці, запропонувавши українській владі розглянути питання про перебування Мілюкова у Києві¹³.

Взагалі австрійські військові і дипломати на відміну від німецьких колег критично оцінювали германофільство кадетів. Зокрема, посол Й. Форгач відзначав, що “тутешня кадетська партія, яка взагалі без особливого ентузіазму і більше з опортуністичних міркувань підтримує українську державну ідею, завдяки Мілюкову знову повернеться до своєї великоросійської антантофільської програми”¹⁴.

Майже такої ж думки про Мілюкова був і відомий український діяч Є.Чикаленко. В цей час він записує до свого щоденника, що за певних умов П. Мілюков „знов стане германофобом, якщо шанси Антанти стоятимуть вище за німецькі, тоді він знов увійде в союз з Антантою, як давній

англофіл”¹⁵. Як знаємо, його прогноз, до речі, як і Форгача, стосовно політичної мімікрії П. Мілюкова повністю справдився.

У середині липня на засіданні Ради Міністрів питання про ставлення до П. Мілюкова обговорювалася настільки гостро, що частина урядовців — кадетів готова була вдатися до відставки. Врешті він, побоюючись арешту, залишив Київ, деякий час перебував на Чернігівщині, а потім виїхав на Дон¹⁶. На початку осені П. Мілюков знову повернувся в Україну.

Початок розпаду Четверного союзу, прогнозована поразка Німеччини у війні і перемога Антанти реанімували у свідомості кадетів надію на відновлення Великої Росії. Заходи гетьмана під тиском німців та УНС по українізації уряду дали підстави його кадетський більшості виступити з заявою-демаршем.

17 жовтня 1918 р., побоюючись радикалізації самостійницького курсу гетьмана, десять міністрів-кадетів подали прем’єру О. Лизогубу записку, в якій задекларували свої погляди на майбутнє України. Вони зводилося до бажання „бачити своє благополуччя в благополуччі інших російських держав і зокрема Великої Росії”. Фактично йшлося про федерування України з іншими частинами небільшовицької Росії для “скинення більшовицького ярма і зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії”¹⁷. Ця політична позиція міністрів-кадетів довела, що визнання самостійності України для них було ситуативним, як необхідний етап до федеративної парламентської чи монархічної Росії. У кризовій ситуації гору взяв русофільський вектор.

Прикметно, що вже 20 жовтня Головний комітет партії кадетів в Україні за участю П. Мілюкова цілком солідаризувався з позицією десяти міністрів. У резолюції зазначалося, що з огляду на “близьке об’єднання Росії на нових основах” перебування кадетів у кабінеті міністрів є недопустимим.

Та не пройшло й трьох тижнів як вже сам П. Скоропадський у середині листопада проголосив курс на федерацію з небільшовицькою Росією. Відповідно до цих завдань гетьман сформував й новий уряд. До його складу увійшли лише діячі правих, проросійських поглядів. Прем’єром став кадет С. Гербель — херсонський поміщик, колишній царський чиновник, гофмейстер. Вже наступного дня в інтерв’ю кореспондентові газети “Вечер” він задекларував програму нового уряду, визначивши найголовнішим завданням вперту і дружню роботу над відтворенням Великої Росії. Саме в цьому й полягала суть змін в уряді і віднині всі помисли повинні бути спрямовані саме у цей бік. Голова уряду наголосив, що настав час здійснення ідеї, до якої ми прагнемо давно, але розпочати реальне втілення з’явилася нагода лише тепер.

Міністри-кадети А. Ржепецький, Г. Афанасьєв, С. Мерінг та інші отримали можливість відкрито демонструвати свої антантофільські симпатії, вбачаючи у приході до України союзницьких військ не тільки можливість відновлення Росії, а й власний порятунок. Надія на Антанту, як і попередня ставка на Четверний союз, не справдилася.

В установчих документах гетьманату, оприлюднених П. Скоропадським при вступі на посаду, акцент був зроблений на соціальні та політичні права „козаків і громадян України”. У них були зовсім обійдені права національних меншин. Лише в урядовій декларації від 10 травня після запевнень, що нова влада не допустить гніту української національності, її мови, культури і державності, містилася заява про визначення „прав й усіх других національностей що проживають на території України”¹⁸. І все ж на відміну від Центральної Ради, гетьманський уряд цьому питанню не надавав особливого значення. Не випадково, 9 липня Рада Міністрів скасувала закон УЦР про національно-персональну автономію. Були також ліквідовані національні міністерства (російських, польських, єврейських справ)¹⁹. Хоч цей процес затягнувся аж до осені 1918 р., коли були офіційно звільнені з посад їх керівники.

В той же час ставлення національних меншин до гетьманського режиму було вичікувально-лояльним і базувалося насамперед на сподіванні результатів задекларованих соціально-економічних реформ, які ґрунтувалися на праві приватної власності. Нова влада загалом влаштовувала російських і польських поміщиків, єврейські фінансово-промислові кола.

Не дивлячись на ліквідацію національних міністерств, уряд виділяв кошти на організацію літніх курсів учителів польських (Київ, Вінниця, Житомир), єврейських (Київ, Одеса, Катеринослав) шкіл, на допомогу воякам-росіянам, які поверталися на батьківщину тощо.²⁰

Рада Міністрів сприяла створенню національних організацій та товариств, розглядаючи їх як елементи соціально-політичної бази влади. Зокрема, уряд затвердив статут Союзу поляків-землевласників в Україні, який ставив за мету не тільки розвиток аграрної сфери, але й захист прав та інтересів польського населення. В умовах німецько-австрійської військової присутності особливу прихильність українська влада виявляла до німецького населення. Була створена урядова комісія у справах німців-колоністів. Засновувалися українсько-німецькі товариства з культурних та економічних зв'язків.²¹

Ставлення єврейського населення до гетьманської влади було різним. У містах для представників торгового промислу відкривалися широкі можливості проведення бізнесових, спекулятивних операцій. У містечках та селах жорстка позиція поміщиків, німецьких та австрійських військ, місцевої адміністрації щодо селянства викликала масовий повстанський рух, який супроводжувався єврейськими погромами. Особливо жорстокими вони були влітку 1918 р. в районі Звенигородки — Таращі — Сквири. На єврейські общини накладалися контрибуції, їх піддавали екзекуціям, винищували цілі сім'ї.²²

Безперечно, це не була державна політика гетьманської влади. Але її нездатність приборкати селянський рух з його стихійним антисемітизмом породжувала серед єврейського населення недовіру та ненависть до місцевої і центральної адміністрації. 29 серпня представники Київської

єврейської громади подали міністру внутрішніх справ І. Кістяковському записку з викладом фактів про погроми. Приймаючи документ, міністр запевнив, що в Україні антисемітизму немає, а „всі ті убивства і грабунки є результатом більшовизму, в якому євреї беруть участь пропорційно більше, ніж це належить за їх чисельністю на Україні”.²³

Природно, що в ході антигетьманського повстання єврейське населення, особливо молодь, стали на бік Директорії. У зв'язку з цим Волинський губернський староста Д.Андро в кінці листопада викликав членів Житомирської єврейської громади і заявив, що у Бердичеві „підла єврейська молодь” розстрілює офіцерів-добровольців, які захищають державну владу. Він погрожував за участь євреїв у більшовицьких виступах „залити Житомир єврейською кров'ю”.²⁴ Не зважаючи на те, що в Українській Державі єврейські погроми обмежувалися зонами масових селянських повстань, гетьманський режим не дістав підтримки єврейського населення.

---

¹ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.32-33.

² Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.37

³ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.32-33; Киевская мысль. — 1918. — 12 травня.

⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 452. — Оп. — 1. — Спр.20. — Арк.7-8.

⁵ Вернадский В. Дневники. 1917-1921. — К.,1994. — С. 83

⁶ Деникин А. Очерки русской смуты. — С.54.

⁷ Миллюков П. Дневник. 1918-1924. — С.30.

⁸ Одесский листок. — 1918. — 22 травня.

⁹ Миллюков П. Воспоминания. — Т.1. — М., 1990. — С.31-32.

¹⁰ Миллюков П. Дневник. 1918-1924. — С.44.

¹¹ Вернадский В. Дневники. — С.100, 101, 102, 110 та ін.

¹² Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). — С.129.

¹³ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С.318.

¹⁴ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.79.

¹⁵ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С.319.

¹⁶ Вернадський В. Дневники. — С.118; Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.83.

¹⁷ Киевская мысль. — 1918. — 18 жовтня.

¹⁸ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

¹⁹ Там само. — 18 липня.

²⁰ Там само. — 11, 14, 21 липня.

²¹ Українське державотворення. Словник-довідник. — С. 293-294

²² Чериковер І. Антисемітизм і погроми на Україні // Революція на Україні по мемуарам белых. — С. 269-274.

²³ Там само. — С.275.

²⁴ Там само. — С.264.

3.3. Пошуки військової опори

П. Скоропадський у своїх теоретичних конструкціях майбутньої гетьманської держави особливе місце відводив козацькому стану. Зовсім не випадково, що в основоположних документах, виданих ним при вступі на посаду, „Грамоті до всього українського народу”, і „Законах про тимчасовий державний устрій Української Держави” все населення чітко поділялося на козаків і громадян України. У „Законах...” є розділ з 22 статей „Права і обов’язки козаків і громадян”, з явним акцентом на першості козацтва при формальній рівності прав громадян.¹

У кінці травня П. Скоропадський направляє військовому міністрові О.Рогозі відручного листа у справі організації українського козацтва. Гетьман наголошує, що при Центральній Раді Вільне козацтво було утискуваним пасинком. Тому він, ставши до влади, вирішив ужити всіх заходів „аби козаччина, в яку ввійде цвіт української людності стала дійсно провідником національної ідеї і великим кадром будучої Української козацької армії”. Гетьман розпустив усі вільнокозацькі об’єднання та доручив О. Рогозі створити Козацьку раду для підготовки статуту майбутньої організації. Після цього обіцяв видати грамоту, яка визначить закон про козацький стан, його права і привілеї, спираючись на стародавні традиції.² Цей документ свідчить про намагання П. Скоропадського не тільки надати державній моделі традиційних рис, але й створити військово-станову організацію як соціальну і мілітарну опору гетьманської влади. Історик Н.Полонська — Василенко звернула увагу на ще одну важливу складову цього задуму: «Гетьман сподівався втягти в орбіту Української Держави інші козацькі землі — Кубань, Донеччину і т. д.»³

Протягом місяця зусиллями гетьманського писаря І. Полтавця-Острияниці та військового відомства Козацька рада була сформована. Проекту закону вона не виробила, але виявила турботу про своє забезпечення, зокрема про право кожного члена ради мати пару коней, яких фуражем забезпечувала повітова конвойна сотня.⁴

Врешті за підготовку закону про відновлення козацтва взялися правники Державної канцелярії. У середині серпня державний секретар С. Завадський подав перший варіант закону на розгляд Ради Міністрів. Він був відправлений на доопрацювання. Навколо законопроекту велася гостра боротьба. Чимало міністрів-кадетів не бачили сенсу у створенні одержавленого козацтва. 29 серпня уряд перевагою в один голос (6 проти 5) погодився на відновлення козацтва, але як приватної організації. Відповідно мав бути відкоригований і її статут⁵.

Лише на початку жовтня П. Скоропадському вдалося „протиснути” через уряд цей законопроект. Подавався він уже від імені гетьмана, а доповідачем виступав прем’єр-міністр Ф. Лизогуб⁶. 16 жовтня закон був опублікований. Цим актом відновлювалося в Україні козацтво, на чолі якого ставав Ясно-вельможний пан Гетьман. Головною метою козацтва проголошувалося „відродження славетного минулого України і забезпечення державності рідного краю”, фізичне та моральне виховання молодого покоління, культурно-освітня праця тощо. Наголошувалося, що козацькі громади мають уявляти з себе військову організацію. Запис до козацтва добровільний, але в першу чергу це мали бути нащадки колишніх українських козаків, православні. Гетьманові належало визначити, хто таке право втратив.

Закон також визначав структуру козацької організації: губернія — кіш; повіт — полк; в межах повіту — сотні. Утворювана при гетьманові і очолювана ним Велика козака рада мала досить складну структуру: президія — 11 осіб; додаткові члени — 12 осіб; посланці місцевих кошів — 9, а також почесні члени. Всі вони мали затверджуватися особисто гетьманом. Крім того створювалися місцеві козацькі ради при кошових, полкових і сотенних отаманах.

Великій і місцевим козацьким радам надавалося право юридичної особи в справі придбання нерухомого майна для культурно-просвітних і економічних потреб козацтва. Закон передбачав розробку цілої низки профільних підзаконних актів щодо умов прийому до козацьких громад, порядку призначення посадових осіб, правил козацької служби, зразків одностроїв тощо.

Остання стаття закону щодо джерел фінансування відновлення козацтва відзначалася розпливчатістю: „кошти мають бути зазначені особливим розкладом, який повинен проводитися законодавчим шляхом”.⁷ Рада Міністрів на реалізацію цього закону виділила зовсім мізерну, як для такого масштабного проекту, суму в 100 тис. крб. У цей же час для підтримки книгонош було асигновано 110 тис. крб. Прикметно, що гетьман погодився з такою сумою і затвердив її, очевидно, сподіваючись надалі домогтися більшого фінансування свого дітища.

Закон про відновлення українського козацтва супроводжувався спеціальним універсалом Гетьмана всієї України та військ козацьких до українського народу про відродження козацького стану. Ним доводилося до Державного Сенату, Ради Міністрів та всіх урядових інституцій, що «визнали Ми за благо, для зміцнення сили держави нашої, відродити козацтво по всіх місцях його історичного існування на Україні, покладаючись в основі його відродження на ті козацько — лицарські традиції, які донесла нам історія наша з доби минулої боротьби Козацької України за свою долю». Далі повторювалися статті закону про козаків-нащадків славних лицарів-запорожців, які мають скласти „національну військову силу”.⁸ Універсал містив чимало пафосних сентенцій про те, що зі ство-

ренням козацтва український народ матиме військову силу, в якій відіб'ється його національне обличчя, хист і патріотичний вогонь любові до рідного краю, що 250 років тому палав невгасно в серцях його славних предків.

Не дивлячись на ухвалений закон і пишномовний універсал П. Скоропадського, уряд цілком усвідомлював, що в умовах близької військової поразки держав Четвертого союзу, складної внутрішньополітичної ситуації рекрутувати з середовища українського селянства боєздатне козацьке військо буде надзвичайно важко. У цьому переконував і незадовільний стан, сформованої з синів хліборобів, гетьманської гвардії — Сердюцької дивізії.

Керівництво Української Держави у цей час зробило ставку на пошук більш реальної внутрішньої військової сили. Вже 17 жовтня Рада Міністрів ухвалила постанову „Про організацію добровольчих дружин”. Вони мали формуватися губернськими, повітовими старостами та місцевими отаманами за державний кошт. Цього ж дня МВС було виділено 5 млн. крб. для організації добровольчих дружин.⁹

З огляду на цю обставину Головна козача рада на своєму засіданні 19 жовтня апелювала до гетьмана у справі отримання виділених 100 тис. крб., на які планувалося створити загони з кубанських та терських козаків.¹⁰ Однак лише 6 листопада П. Скоропадський наказом по Українському козацькому війську затвердив склад Великої козацької ради, до якої на правах генеральної старшини з правом вирішального голосу увійшли: М. Устимович, І. Полтавець-Остряниця, П. Блаватний, О. Удовиченко, Є. Лібов, Ф. Лукашевич, О. Сахно-Устимович, С. Моркотун. Майже всі вони — люди з найближчого оточення гетьмана. Генеральну канцелярію очолив І. Полтавець-Остряниця.

Були також затверджені вісім отаманів кошів: Київського — полк. Глібовський, Полтавського — полк. Козинець, Чернігівського — ген. хор. Нагорський, Волинського — полк. Борковський, Слобідського — полк. І. Омелянович-Павленко, Запорозького — ген. хор. М. Омелянович — Павленко, Новозапорозького — полк. Гоголь — Яновський, Подільський — ген. хор. Сокира-Яхонтов. Наказ завершувався викладом принципової позиції гетьмана: „сучасна праця по відбудуванню козацтва на Україні не є організація військових одиниць, але організація певних елементів на місцях для об'єднання їх в козацький стан, який з часом його повного національного і козацького розвитку, буде зведено в військові одиниці”.¹¹ Як бачимо, П. Скоропадський був змушений піти на істотне коригування нещодавно ухваленого закону, стаття 3-я якого в імперативній формі стверджувала, що козацькі громади «уявляють з себе військові організації». Тим самим гетьман визнавав національно-свідомісну і організаційну неготовність українського козацтва до виконання функцій озброєного захисника держави. Та й озброювати аморфні, несформовані загони козаків-селян в умовах поширення антигетьманського повстання було справою ризикованою.

Генеральний хорунжий М.Омелянович-Павленко у спогадах передає розмову з гетьманом у зв'язку з призначенням кошовим отаманом козацтва на Катеринославщину. Констатувавши невдачі Вільного козацтва, П.Скоропадський говорив про «відродження козацтва, вже як стану, як хліборобського, сильного й матеріально, мілітарно класу з яскравим національним забарвленням, — в протигагу Протофісу, який почав бути сталою загрозою національній справі, став державою у державі».

Гетьман сподівався, що ця потужна верства матиме своє представництво у майбутньому Соїмі, стане основою права й порядку. Генерал пише, що пройнявся вірою в те, що після організації здорової частини селянства, можна буде знайти якийсь творчий суспільний компроміс, а гетьманові пощастить стати над усіма українськими напрямками і поставити міцне забрало перед Протофісом і «зайдами», які вже надто використовують гостинність гетьманської України. Проте ці оптимістичні сподівання М.Омеляновича-Павленка були швидко розвіяні суворою реальністю. Прибувши до Катеринослава, він переконався, що ні губернський староста, ні командувач 8-го військового корпусу не підтримали гетьманські ухвали щодо створення козацьких формувань в губернії¹².

Козацькі структури перебували на початковій стадії формування, коли П.Скоропадський 14 листопада видав грамоту про федерацію з невеличковою Росією, а в Україні розпочалося антигетьманське повстання. За цих умов Генеральна козацька рада спромоглася на початку грудня видати відозву з закликом уникнути кровопролиття та намаганнями покласти вину за критичну ситуацію на певну «течію європейської політики», натякаючи на Антанту.

В умовах стрімкого розгортання антигетьманського руху П. Скоропадський намагається зіпертися на власницькі кола. 19 листопада він спеціальною грамотою звертається до хліборобів, маючи на увазі організовані структури Союзу земельних власників. Наголошуючи, що вони неодноразово виявляли бажання „утворити свою хліборобську озброєну силу на протигагу розбишакам та більшовикам”, а тому він готовий надати їх формуванням повне озброєння для захисту „рідних полів і маєтку Вашого”, „знищення ворогів порядку і заспокоєння села”.¹³ Однак цей заклик гетьмана був явно запізним. В умовах поширення селянського повстання і втрати підтримки окупаційних військ поміщицтво вже було не здатне на самоорганізацію, особливо творення власної збройної сили.

В умовах обмежених можливостей створення регулярної армії, П. Скоропадський ще влітку 1918 р. розпочав формування традиційних для часів Гетьманщини ХУІІ-ХУІІІ ст. сердюцьких частин, своєї гетьманської гвардії. 24 липня Рада Міністрів ухвалила закон про призов 5 тис. осіб до Сердюцької дивізії. Особливу інструкцію щодо умов набору добровольців мали виробити міністерства військових та внутрішніх справ. У середині

серпня був затверджений „Статут по комплектування війська сердюків Української Держави й відбування служби в ньому”.¹⁴

До цієї елітної військової частини призивалися лише юнаки 18-25 років, сини заможних селян Лівобережної України, православні. Старшинські посади могли займати лише офіцери-українці з відповідною освітою і стажем бойової служби. Восени 1918 р. дивізія мала у своєму складі 4 піхотних, один кінний полки, гарматний та автоброневий дивізіони, інженерну сотню. Начальником Сердюцької дивізії П. Скоропадський призначив командира дивізії у його корпусі генерала В. Клименка, якого характеризував „у всіх відношеннях видним військовим”.¹⁵ Не дивлячись на досить селективний становий відбір, пропаганду козацьких, гвардійських традицій і клятву на вірність гетьманові, в умовах повстання частина вояків дивізії перейшла на бік Директорії і в складі Осадного корпусу січових стрільців брала Київ. Сам же генерал В. Клименко був інтернований властями Директорії і висланий до Німеччини, а згодом служив у білогвардійській Північній армії.¹⁶

У серпні 1918 р. австро-угорське командування погодилося передати Українській Державі, сформовану з полонених українців 1-шу Козацьку дивізію, за кольором одностроїв названу «сірожупанною». У кінці серпня вояки присягнули на вірність Українській Державі і гетьманові. 1 вересня у Києві П. Скоропадський прийняв парад особового складу дивізії, який налічував 140 офіцерів і 3300 стройових вояків. Дивізія була дислокована в районі Стародуба — Конотопа на Чернігівщині з метою захисту північних кордонів України. Очолювали дивізію генерали В. Сокира-Яхонтов, а потім В. Васильєв. Під час антигетьманського повстання це формування також здебільшого перейшло на бік Директорії.¹⁷

У кінці серпня П. Скоропадський прийняв делегацію січових стрільців, яка подала писемну заяву про бажання служити Українській Державі. Гетьман висловив впевненість, що „цей полк буде одною з перших справжніх, збройних, вповні боєздатних одиниць, на які буде можна вповні покладатись”.¹⁸ Дислокований у Білій Церкві полк січовиків у кінці жовтня мав у своєму складі 59 старшин і понад тисячу вояків. Однак сподівання П. Скоропадський не справдились. Більше того, полк січовиків став військовою базою Директорії у поваленні гетьманського режиму.

У жовтні 1918 р. П. Скоропадський робить спробу створити Окремий корпус, набравши на службу колишніх офіцерів і унтер-офіцерів росіян, які після демобілізації залишилися в Україні. Д. Дорошенко писав, що вони „складали доволі неспокійний елемент, незадоволений і навіть озлоблений всіма переслідуваннями, які випали на його долю”.¹⁹ Офіційно в постанові Ради Міністрів вказувалося що з'єднання створюється для боротьби з анархією в прикордонній смузі. Корпус мав складатися з двох дивізій по 4 полки. Підлягав він безпосередньо гетьманові і не входив до української армії. Хоч утримання особового

складу здійснювалося за чинними у ній нормами. У своєму внутрішньому житті корпус керувався статутами і носив форму колишньої царської армії.²⁰ Командиром корпусу гетьман призначив добре відомого йому генерала князя О.Ерїстова, колишнього командувача 3-го Кавказького армійського корпусу. Частини з'єднання повинні були дислокуватися в районі українсько-російського пограниччя між Путивлем і Сумами.²¹ Підпорядковуючи собі корпус, П. Скоропадський, очевидно, мав намір використати його не лише проти можливої експансії більшовицької Росії, але й у боротьбі проти внутрішнього супротивника. Подальший розвиток подій не дозволив сформувати цей корпус.

Отже, головну соціально-політичну базу новітнього Гетьманату складала аграрна та промислово-фінансова буржуазія, репрезентована своїми корпоративними об'єднаннями — Союзом земельних власників і Протофісом. Не спромігшись залучити до співпраці навіть помірковані сили національного політикуму, П.Скоропадський був змушений в державному будівництві зіпертися на місцеві кадри партії кадетів. Основним інструментом мілітарного захисту гетьманського правління від внутрішніх опонентів залишалися німецькі та австро-угорські війська.

---

¹ Державний вістник. — 1918 . — 16 травня.

² Там само. — 2 червня.

³ Полонська — Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К., 1992. — С. 504

⁴ ЦДАВО України. — Ф.1216. — Оп.1. — Спр.268. — Арк.1

⁵ Там само. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.194 зв.

⁶ Там само. — Спр. 7. — Арк. 7.

⁷ Державний вістник. — 1918 . — 16 жовтня.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — 26 жовтня.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф.1216. — Оп.1. — Спр.268. — Арк. 9-9 зв.

¹¹ Державний вістник. — 1918 . — 9 листопада.

¹² Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920). — К.,2007. — С.99-101.

¹³ Державний вістник. — 11 листопада.

¹⁴ Там само. — 29 липня; 19 серпня.

¹⁵ Скоропадський П. Спогади. — С.179.

¹⁶ Литвин М, Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст.: генерали і адмірали. — Львів-Харків, 2007. — С.108.

¹⁷ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.169.

¹⁸ Там само. — С. 170.

¹⁹ Там само. — С. 174.

²⁰ Державний вістник. — 1918 . — 22 жовтня.

²¹ Скоропадський П. Спогади. — С.282.

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

4.1. Проведення земельної реформи

Діяльність гетьманського уряду в економічній сфері була детермінована кількома важливими чинниками. По-перше, усвідомленням П. Скоропадським і правлячою елітою того, що саме консолідація консервативно — власницьких кіл при підтримці німецько-австрійських союзників дозволили перервати соціалістичні експерименти Центральної Ради і встановити гетьманський режим. І ці сили вправі були очікувати від нової влади певних преференцій. По-друге, необхідність пошуку більш широкої соціальної опори у товщі середніх селянських верств, а звідси й нагальність земельної реформи. По-третє, безумовне прийняття Брестських зобов'язань щодо поставок хліба і сировини вимагало проведення продовольчої політики в інтересах союзників. По-четверте, формування і проведення сильної фінансової політики з рельєфною фіскальною складовою як умови поповнення державної скарбниці і зміцнення національної валюти. По-п'яте, подолання наслідків занепаду промисловості і транспорту військового часу, що сприяло б економічній стабілізації та угамуванню соціальних конфліктів

Земельне питання — фундаментальний чинник суспільних відносин. Намагання його вирішити упродовж тисячоліть породжувало протистояння, міжусобиці, війни. Доба Української революції 1917-1921 рр. не стала винятком. Нерозв'язаність аграрної проблеми не тільки визначальним чином відбилася на долі українського селянства, але й самої революції.

У даному контексті вивчення аграрної політики гетьманату П.Скоропадського 1918 р. має не лише суто історико-пізнавальний сенс, а може розглядатися й у площині практично-політичній з огляду на складні і болісні процеси реформування земельних відносин у сучасній Україні. Принципові засади аграрної політики були сформульовані вже в першій Грамоті гетьмана. Право приватної власності “як фундаменту культури і цивілізації” відновлювалося в повній мірі, а всі розпорядження українського і Тимчасового урядів скасовувалися. Зрозуміло, що відмінявся й закон Центральної Ради про соціалізацію землі. Дозволявся вільний продаж-купівля землі. Містилося в грамоті й концептуальне положення майбутньої земельної реформи про “відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів”¹.

На формування поглядів П.Скоропадського щодо основних принципів земельної реформи чітко простежується кілька каналів впливу. По-перше, це

столипінська реформа, палким прибічником якої він був. Вірогідно саме під її впливом погляди великого землевласника еволюціонували у бік доцільності фермерського господарювання. Пізніше він стверджував: “Я також прибічник дрібних господарств, особливо на Україні, і неодноразово казав, що мій кінцевий ідеал був — бачити Україну, вкриту одними лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами...”².

По-друге, це програмна платформа Української народної громади, лідером якої був П.Скоропадський. Саме в цьому документі викристалізовано ліберально-консервативне бачення шляхів розв’язання земельного питання. Не випадково, що такі фундаментальні положення програми УНГ, як право приватної власності, купівлі-продажу землі, відчуження земель від великих власників для наділення хліборобів майже дослівно ввійшли до Грамоти гетьмана від 29 квітня³.

По-третє, це позиція Української демократично-хліборобської партії, котра також відстоювала ліквідацію великого землеволодіння і наділення селян землею за викуп. П.Скоропадський розглядав УДХП як “надзвичайно корисну” не тільки через тотожність поглядів на земельну реформу, але й протизагугу Союзу земельних власників, який твердо обстоював непорушність поміщицького землеволодіння⁴.

І нарешті, гетьман мав враховувати умови, висунуті німецьким командуванням. Вирішення земельного питання німці вбачали у відновленні приватної власності та сплаті селянами вартості отриманої землі. Крім того, вони вважали за можливе залишити більші земельні господарства для збереження продуктивності сільського господарства. Як бачимо, ці вимоги в основному збігалися з реформаторськими намірами гетьмана⁵.

П.Скоропадський цілком усвідомлював, що земельна реформа не тільки стрижень аграрної політики, але й домінуючий чинник стабільності державного ладу, спокою в краї, відносин з німецьким командуванням. Реформу земельних відносин він кваліфікував як “корінне питання нашої політики”. Хоч вже пізніше, аналізуючи причини власних невдач, висловився з цього приводу більш емоційно: “це прокляте земельне питання”⁶.

Підготовка і проведення земельної реформи покладалася на міністерство земельних справ. Постать міністра ставала ключовою в здійсненні цього надзвичайно важливого і масштабного проекту. У первісному варіанті уряду, який намагався скласти перший його голова М.Устимович, на цю посаду розглядався представник Української народної громади Г.Кияницин. Потім гетьман запропонував цей портфель А.Зноско-Боровському — керуючому справами Союзу хліборобів. Однак з’ясувалося, що його погляди діаметрально протилежні гетьманському баченню шляхів розв’язання земельного питання.

П.Скоропадський у спогадах наголошував, що призначення міністра земельних справ було особистим вибором голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба. На цю посаду він рекомендував В.Колокольцева — ученого агронома,

харківського земського діяча, людину чудової репутації. Гетьман відзначав, що він не мав глибоких українських переконань, не володів державною мовою, але був твердим у намірах провести розумну аграрну реформу⁷.

В.Колокольцев був затверджений на посаді міністра 10 травня 1918 р.⁸ Апарат міністерства, в якому переважали українські есери, зустрів нового керівника активною обструкцією. Конфліктна ситуація набула розголосу, страйк службовців мінземсправ підтримали працівники деяких міністерств. Проти В.Колокольцева розгорнули кампанію українські соціалістичні газети. Зокрема, “Нова Рада” назвала його “харківським обрусителем самостійником”⁹. Становище в міністерстві стало предметом розгляду в Раді Міністрів. 29 травня уряд підтримав пропозицію міністра про звільнення усіх страйкарів без вихідної допомоги і права повернення до міністерства¹⁰.

Становище в міністерстві негативно позначилось на початковому стані розробки законодавчої бази земельної реформи. За свідченнями П.Скоропадського, для обґрунтування законопроектів з земельного питання потрібні були відповідні статистичні дані, а міністерство їх не могло дати, що спричинило затяжку реформи¹¹.

10 травня була оприлюднена урядова декларація, покликана дати відповідь на хвилю звинувачень нової влади у державному перевороті, встановленні авторитарного режиму, обмеженні прав і свобод. Серед інших уряд був змушений спростовувати й закиди у служінні інтересам великих землевласників та ігноруванні потреб селянства. У заяві відзначалося, що Рада Міністрів уже приступила до земельної реформи, яка має забезпечити землею мало- та безземельних селян: “Правительство не зупиниться ні перед якими жертвами аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої міри її добробут”. Документ містив запевнення, що землі власників будуть викуплені державою та передані “по необтяжливій ціні потребуючим хліборобам”¹².

Слід відзначити, що заява Ради Міністрів дисонувала з Грамотою до всього українського народу. Гетьман зовсім не збирався забезпечувати землею безземельних, тобто сільську голоту. Проте це була політична, агітаційно-пропагандистська декларація, яка не мала правових наслідків.

Не дивлячись на складнощі початкового періоду діяльності міністерства земельних справ, воно стало базою функціонування урядової комісії по виробленню проектів земельної реформи. Комісію очолював міністр В.Колокольцев. До неї входили представники різних відомств, учені-аграрії, посланці політичних партій. Координація цієї складної роботи покладалася на заступника міністра В.Брунста. Одночасно велася розробка низки законодавчих актів, які у своїй сукупності мали скласти правову базу кардинальних перетворень у сфері земельних відносин.

Готуючи земельну реформу, Рада Міністрів змушена була узгоджувати її з невідкладними заходами сільськогосподарської практики, обумовленої

докорінною зміною приватновласницьких відносин, продовольчими зобов'язаннями перед союзниками, поміщицько-селянським антагонізмом тощо. Насамперед треба було реагувати на виданий ще 6 квітня наказ фельмаршала Г.Ейхгорна про проведення весняних польових робіт, за якими урожай з засіяних площ мав належати сівачеві. Спеціальна комісія розробила законопроект про право на врожай 1918 року¹³. В кінці травня він був винесений на розгляд уряду, де викликав жваву дискусію. Гостро реагували на проект цього закону й земельні власники.

Зокрема, з'їзд хліборобів-власників висунув до уряду вимогу, щоб жоден з законопроектів щодо землеволодіння і землекористування не розглядався без їхньої участі. Попереджуючи, що в іншому випадку це потягне “за собою самые нежелательные последствия”¹⁴. Наказ Г.Ейхгорна вони тлумачили як такий, що стосується виключно земель, засіяних на підставі постанов земельних комітетів. З'їзд також вимагав відкласти публікацію закону на кілька днів для врахування його поправок. Уряд відхилив цю вимогу і закон 27 травня був затверджений гетьманом. Він дістав назву “Про право на врожай 1918 року на території Української Держави”. Цим актом визначалося, що право на врожай озимини, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях — орендарям. Щодо врожаю яровини, посіяної весною 1918 р., то він належить засівачам (як й передбачалося наказом Г.Ейхгорна). Однак останні ставилися в досить жорсткі умови: повернути власникам земель всі господарські витрати, зроблені після жнив 1918 р., а також сплатити всі державні, земські податки та інші платежі. Щодо цукрових буряків, то при неякісній сівбі, проведеній невластниками земель, останні повинні були пересіяти і повернути хазяям земель. Законом передбачалося, що всі спірні питання будуть розглядатися окремими комісіями, призначеними міністром земельних справ. Цілком зрозуміло, що спрямованість цього документу визначалася такими фундаментальними чинниками, як пріоритет приватної власності, зобов'язання перед союзниками, диктат з боку землевласників тощо.

Рада Міністрів у травні почала розгляд надзвичайно важливого в контексті земельної реформи Тимчасового закону про порядок набування і позбування земель на території Української Держави¹⁵. Кожному власникові земель надавалося право їх продажу, а Державний земельний банк міг купувати їх без обмеження. Цей закон визначився у такому принциповому питанні, як норма земельного наділу. Кожна фізична і юридична особа могла купити не більше 25 десятин землі. Придбані понад цю норму площі безоплатно відчужувалися на користь казни. Перевищення цього обсягу землі дозволялося лише для громадських, промислових, культурних цілей мінземсправ. Це ж стосувалося й лісних угідь. Контроль у справі купівлі-продажу землі покладался на губернські та повітові земельні комісії. Законопроект пройшов тривалий шлях доопрацювання і був затверджений 14 червня 1918 р. під назвою “Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями”¹⁶.

Даний закон визначив лише одну, хоч виключно важливу позицію майбутньої реформи — норму землеволодіння до 25 десятин. Сам по собі цей акт виявився функціонально недієздатним, оскільки ще не були вироблені механізми його реалізації. Залишалися неврегульованими способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств (цукрових, насінневих, конярських, вівчарських та інших). Не були вирішені й такі суттєві питання як ціни на землю, процедура торгів, їх публічність, підконтрольність тощо. Рада Міністрів намагалася розв'язати й питання про належність удільних земель. Ф.Лизогуб запропонував передати їх у державну власність, але уряд його не підтримав. Як тимчасовий компромісний варіант ухвалили підпорядкувати колишнє Управління удільним округом міністерству земельних справ¹⁷.

Від темпів підготовки та якості комплексу цих законопроектів залежала доля земельної реформи. Хоч від самого початку її розробка гальмувалася різновекторними устремліннями головних її творців та опонентів гетьмансько-урядового блоку: Союзу земельних власників і Протофісу; німецького командування; українських політичних партій; селянського спротиву. Всі вони закладали живильне середовище гострого конфлікту інтересів, які не вдалося гармонізувати й до падіння гетьманату.

Намагання прискорити ухвалу аграрного законодавства, пристосувати його до поточних потреб негативно відбивалося на якості прийнятих актів. Наприклад, у законі про право на врожай 1918 р. не було врегульоване питання щодо сировини для цукрових заводів. Рада Міністрів змушена була ухвалити окремий закон, який однозначно визначив, що врожай буряків, вирощених на землях заводів чи орендованих, незалежно від умов посіву є власністю заводу. Засівачі зобов'язувалися передати врожай заводі чи зібрати і поставити буряки за певну оплату¹⁸. Як бачимо, закон був цілком на боці цукрозаводчиків. Його положення обумовлювалися необхідністю отримати сировину, виробити цукор, виконати поставки до Німеччини, забезпечити власні потреби держави, підтримати традиційний експорт. До того ж це відповідало намірам гетьмана забезпечити в структурі аграрного сектора статус цукрових заводів як культурних господарств.

Прийняття закону від 14 червня про право на врожай показало не тільки необхідність цілої низки суміжних правових актів, але й гостру потребу створення розгалуженої управлінської вертикалі, яка б змогла забезпечити на всіх рівнях реалізацію земельної реформи. 24 червня мінземсправ внесло до Ради Міністрів законопроект про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій¹⁹. Але він був визнаний недосконалим і відправлений на допрацювання. В кінцевій редакції він був ухвалений урядом 6 липня. Фактично цей акт надавав поміщикам правове підґрунтя на відшкодування збитків, завданих селянами. Встановлювався піврічний тер-

мін задоволення вимог землевласників, а головне дозволялися приблизні підрахунки їхніх втрат. Ця норма закону фактично унеможливила в 1918 р. ведення операцій з продажу землі поміщиків.

Одночасно велася розробка й законопроекту про губернські та повітові земельні комісії. 15 липня закон “Про утворення земельних комісій та відновлення чинності “Положення о землеустройстве (1912 г.)” був затверджений гетьманом²⁰. Голову губернської земкомісії затверджував міністр земельних справ, крім цього до кожної комісії міністерство делегувало двох своїх представників. Керівник повітової комісії також затверджувався міністром. У цей час також були розроблені положення про землеустрій, про селянське землеволодіння та землекористування.

Низка законів з аграрних питань мала надзвичайний характер. Усвідомлюючи можливі наслідки від неотримання врожаю для внутрішнього становища держави і для взаємин з союзниками, Рада Міністрів у середині липня ухвалила закон “Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави”. В засіки держави мав поступити весь тогорічний урожай за винятком харчування і господарських потреб, які мало визначити міністерство продовольства. Передбачалося, що у тих, хто ухилятиметься від передачі врожаю державі, збіжжя буде реквізовано з 30 % знижкою в ціні²¹.

Надзвичайно важко вирішувалося таке стрижневе питання, як встановлення твердих цін на хліб. З цього приводу гостра полеміка велася у міністерствах і в самому уряді. Врешті було ухвалено введення хлібної монополії, міністерство продовольчих справ отримало право реквізиції хліба, на період з 1 серпня по 1 грудня встановлювалися тверді ціни на зерно та хлібовироби з подальшим зниженням на 25 %. Такі абсолютно неринкові підходи викликали неприйняття з боку деяких міністрів. Зокрема, І.Кістяковський і Б.Бутенко надали свої особні гадки. Їхніми зусиллями було вилучено з законопроекту положення про хлібну повинність²².

П.Скоропадський наголошував, що закон про хлібну монополію був прийнятий виключно під тиском німецьких представників в Україні. Він вважав це однією з корінних помилок німців у їх прагненні будь-якою ціною отримати 60 млн. пудів хліба. Врешті-решт німці більше хліба не отримали, але “надзвичайно налаштували проти себе селянство і весь поміщицький клас”²³. З іншого боку, це яскраве свідчення цілковитої залежності гетьманського уряду від волі вищого німецького командування.

Якщо абстрагуватися від втілення в життя ухвалюваних законів, то діяльність урядової комісії по підготовці земельної реформи під керівництвом міністра В.Колокольцева можна вважати досить активною і плідною. Міністерство було явним рекордсменом по кількості поданих законопроектів. Його зусиллями поволі заповнювали лакуни на правовому полі майбутньої земельної реформи. Зокрема, у серпні на розгляд уряду були внесені законопроекти про врегулювання відносин між власниками й

орендарями за угодами на замиське нерухоме майно сільськогосподарського призначення, про принципи укладення договорів найму цього майна у випадку продажу його Державному земельному банку.

Аналіз тогочасної ситуації в аграрній сфері Української Держави переконливо доводить, що окремі законодавчі напрацювання суттєво не впливали на зміну земельних відносин в руслі запланованої реформи. Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло в сфері земельних відносин потужного прискорення і вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Більше того, частина законопроектів об'єктивно слугувала поглибленню цих процесів, носила антиселянський характер. Зокрема, земельно-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури в спорах між землевласниками і селянами, фактично перетворилися в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків в інструмент прикриття репресивних методів “відшкодувальних” акцій місцевих землевласників.

Протягом травня-червня ця антиселянська практика з боку поміщництва набрала шалених обертів та інспірувала зворотну реакцію українського селянства, що вилилася в масовий спротив, широкий повстансько-партизанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

Здійснивши державний переворот під гаслами припинення в країні анархії, наведення порядку і спокою, гетьман та уряд у перші місяці свого правління виявилися неспроможними подолати як поміщицьку вакханалію, так і селянські виступи навіть при сприянні німецьких та австрійських військ. Адже ті стали додатковим подразником селянського спротиву.

Рада Міністрів 4 липня була змушена ухвалити закон “Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства”. Цей документ був спробою обмежити каральні заходи місцевої адміністрації щодо селянства. За порушення постанов губернських земельних комісій — не більше штрафу у 50 крб або 6 місяців ув'язнення. Навмисне псування посівів або зерна не могло каратися більше, ніж одним роком тюрми чи роком примусових робіт²⁴. Як бачимо, уряд намагався стримувати губернських старост та земельні комісії у їх намаганні взяти реванш над селянством.

Проте дія цього закону була малоефективною, репресивні заходи проти селянства продовжувалися. У серпні міністр внутрішніх справ І.Кістяковський надіслав губернським старостам обіжник, спрямований на припинення каральних акцій поміщиків з метою повернення збитків, завданих селянським грабунками доби Центральної Ради та тимчасового більшовицького правління. В документі зазначалося: “У багатьох місцевостях все й ще досі проводять свою діяльність удержувані на приватні кошти карательні загони, які чинять гвалтовні речі. Вважаю за необхідне спинити таку діяльність карательних загонів, бо вони без потреби тільки дратують людність”²⁵.

Аналізуючи причини падіння Української Держави, П.Скоропадський самокритично визнавав ці прорахунки у внутрішній політиці. Він наголошував, що поміщики “хотіли не тільки до копійки отримати за все, що було у них взято або знищено під час аграрних безпорядків, але, на жаль, серед них були і нерідко випадки, коли вони суми своїх збитків дуже перебільшували”²⁶. Шкода, що гетьман у своїх розмірковуваннях не дійшов до визнання, створеної саме урядом правової бази тих неконтрольованих відшкодувань та їх ролі в підриві ще нетривкого державного ладу.

На наш погляд, з запізненням і малоефективно був задіяний такий ключовий інструмент земельного перерозподілу, як Державний земельний банк. Лише 26 липня на засіданні Ради Міністрів почалося обговорення його статуту. Розгляд вівся постатейно і супроводжувався жвавою дискусією. Особливої гостроти набуло питання про спостережну раду банку. Її склад свідчить про істотну перевагу поміщицьких сил. Союз земельних власників мав 3 мандати, а мінземсправ лише два²⁷. Прикметно, що було ухвалено рішення не включати до ради банку представника місцевих земств. Доопрацювання статуту суттєво затяглося і він був затверджений лише через місяць, 23 серпня, а опублікований у “Державному вістнику” 14 вересня²⁸.

Для розгортання діяльності банку з Державної скарбниці асигнували досить скромну суму, як для таких потреб, у 50 млн. крб. Для порівняння зазначимо, що для обслуговування цукрової монополії у липні уряд виділив 278 млн. крб. До банку переходило рухоме і нерухоме майно київських відділень Всеросійських дворянського і Селянського поземельного банків. На жаль, Державний земельний банк успадкував й їхні чималі боргові зобов’язання. До його коштів входили й суми від реалізації свідоцтв, надання кредитів, позик тощо. Головне статутне завдання банку цілком збігалось з цілями земельної реформи — “утворення тривалих, дрібних господарств та піднесення сільського господарства”. Головою спостережної ради був затверджений М.Антонов, а керуючим банком — Р.Будберг²⁹.

Повільна підготовка земельної реформи викликала занепокоєння й у колах ліберальної інтелігенції, яка розділяла думку про доцільність її проведення. Зокрема, у кінці серпня відомий український громадський діяч, знавець аграрної справи Є.Чикаленко виступив у газеті “Нова Рада” із статтею “До земельного питання”³⁰. Він позитивно оцінив законодавче обмеження норми земельного володіння 25 десятинами, що унеможливило появу нових латифундистів. Одночасно він з тривогою констатував, що уряд “не робить ніяких заходів, щоб існуючі вже великоземельні маєтки швидко розпродувалися і переходили в руки хліборобів”. Одну з причин такого становища автор статті вбачав у спротиві “впливових людей”. Розуміючи, що гетьман не піде на непопулярні заходи щодо великих землевласників, Є.Чикаленко пропонував активно задіяти економічні механізми: збільшити норму земельного володіння, диференціювавши її в

межах 50–150 десятин для центральних губерній і в степовій зоні до 250 десятин. Решту ж земель обкласти жорстким податком, стимулюючи власників до продажу земель.

На наш погляд, влітку 1918 р. гетьман недооцінював силу впливу Союзу земельних власників та Протофісу на членів Ради Міністрів, в тому числі й з питань підготовки земельної реформи. На відміну від Є.Чикаленка, він не вважав їх “впливовими людьми”. У “Спогадах” П.Скоропадський зауважує, що вони були далеко не такою серйозною силою, якою намагалися себе видавати і їм не вдалося примусити гетьмана вести їхню політику³¹. Але ж і гетьману вони не дали змоги вести власну політику, насамперед в аграрній сфері.

Стурбованість відсутністю реального просування земельної реформи висловлювали й інші українські діячі. Зокрема, один з лідерів Української демократично-хліборобської партії В.Шемет переконував П.Скоропадського у необхідності якнайшвидшого передавання великоземельних маєтків від російських і польських поміщиків до рук українських селян, що зміцнить прошарок дрібної української буржуазії і складе соціальну базу гетьманського уряду. П.Скоропадський погоджувався з аргументами В.Шемета і навіть розпорядився включити його до складу урядової комісії з розробки проекту земельної реформи, але того так й не запросили на її засідання³².

Реформування сільського господарства в Україні перебувало постійно в полі зору німецького командування. Насамперед йшлося про реальні можливості вивозу продовольства та сировини. Важливо це також і з огляду на врегулювання становища в українському селі. Адже окупаційним військам доводилося все більше втягуватися в місцеві конфлікти, як правило, на боці земельних власників, виносити вироків німецьких військово-польових судів щодо українських селян.

Німецькі фахівці з українських справ — Гетш, Рорбах, Оксборн та інші вміщували в німецькій пресі спеціальні статті, присвячені аналізу помилок Центральної Ради в аграрному питанні, намірів гетьмана провести розумну земельну реформу, про становище українського селянства. Окремі з німецьких експертів навіть відвідали Україну. Зокрема, до Києва приїздив проф. М.Зерінг, людина доволі впливова в урядових колах Німеччини.

Деякі газети досить відверто писали про політику Німеччини щодо України. Так, “Berliner Lokal Anzeiger” наводить слова віце-канцера Пайера з приводу перевороту в Україні: “Головним завданням німецького уряду є закріпити порядок на Україні, а також зробити можливим виконання договору щодо поставок збіжжя для Німеччини і союзних з нею держав”³³. Газета “Berliner Tageblatt” цитує підсекретаря уряду Брауна про те, що “пружиною всіх дій на Україні є німецький інтерес, а все інше річ другорядна”³⁴. Він вважав, що конфлікт з Центральною Радою був неминучим. І це випливало вже з факту самої окупації України та з кінцевої цілі німців: видобути з краю якнайбільше хліба.

Німецькі газети опублікували розмову кореспондента “Reichs-Post” з гетьманом на початку червня, виклавши його погляди на розв’язання земельного питання: перехід великих маєтностей в руки селян за державну ціну через посередництво держави, котра дасть відшкодування земельним власникам. Ціллю цих перетворень гетьман вважав заснування здорового, консервативного селянського стану³⁵.

Берлінський професор Гетш в “Neue Freie Presse” констатував, що й у середині серпня 1918 р. гетьманському урядові не вдалося зрушити аграрну реформу і це є найглибшою основою опозиції гетьманові, яку не можна недооцінювати³⁶. Газета “Ukrainische Blatter” передову статтю цілком присвятила становищу українського селянства на Поділлі та Волині. “Інакше як пеклом не можна назвати такі факти, що польські поміщики, щоб відшкодувати збитки, заподіяні більшовиками, спираючись на військову силу, накладають на селян контрибуцію в 250 тис. крб. за шкоду в 10 тис крб.” — наголошував автор статті³⁷. До речі, вона вийшла після офіційного візиту гетьмана до Німеччини.

Пізніше П.Скоропадський згадував, що під час зустрічі з імператором Вільгельмом той шкодував, що в Росії не були проведені реформи, особливо аграрна. На що гетьман відповів: “у нас на Україні повним ходом ведеться розробка аграрної реформи”³⁸. Оптимістично оцінював хід земельної реформи в Україні й голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб, який здійснив поїздку до Німеччини у серпні місяці. Міністр внутрішніх справ І.Кістяковський на нараді з губернськими старостами також запевняв, що реформа ведеться цілком планово і впевнено. Хоч він був добре проінформований про справжнє становище в українському селі.

У той же час головний промотор земельної реформи В.Колокольцев висловлювався більш стримано щодо її перспектив. Він розумів, що ніхто не наважиться на примусове відібрання землі у поміщиків, а відтак й швидке її завершення неможливе. Восени стало очевидним, що й сам міністр вже є гальмом реформи. Його погляди на перспективи її проведення не відповідали ні поглядам гетьмана, ні сподіванням німецького командування. Під тиском Всеукраїнського союзу земельних власників та Протофісу він був нездатним на рішучі дії, стверджував, що земельні відносини врегулюються через вільний продаж землі³⁹.

Після відставки В.Колокольцева з посади міністра ліва преса звинуватила його в стримуванні земельної реформи, у намаганні “захистити права великих земельних власників, а селянам віддати клинці, одрізки поміщицьких земель”⁴⁰. На наш погляд, це були не зовсім обгрунтовані закиди. В.Колокольцев при відсутності рельєфного українського патріотизму все ж був добрим фахівцем і послідовно відстоював основні засади земельної реформи. Керована ним урядова комісія встигла чимало зробити у справі її підготовки. Проте на якомусь етапі міністр, не бачачи політичної волі

гетьмана і уряду зламати опір великих землевласників, й сам зневірився у можливостях динамічного проведення аграрних перетворень в Україні.

П.Скоропадський вважав, що заради справедливості справжнім автором проекту земельної реформи слід вважати В.Колокольцева, а не його наступника В.Леонтовича, хоч тому й прийшлося представляти документ на розгляд уряду⁴¹.

Восени 1918 р. стало очевидним, що земельні власники за умов вільного продажу землі позбуватися її не мають наміру. Все більших розмахів набувала здача землі в оренду. В період жовтневої урядової кризи директор Українського телеграфного агенства Д.Донцов занотував у щоденнику: “З земельних банків нічого не виходить. Ніхто нічого не продає й не купує. А коли й продають, то великі власники великим. Форма продажі — закладна”⁴².

Документальні матеріали і спогади П.Скоропадського дозволяють зробити висновок, що гетьман лише у жовтні після відставки уряду усвідомив усю небезпеку подальшого затягування земельної реформи. Він активно почав займатися питаннями її розробки, провів ряд зустрічей з представниками політичних партій. Міністерство земельних справ підготувало порівняльні статистичні дані про кількість землі на душу населення в Україні, Росії та інших країнах. Цифрові викладки ще більше ствердили його в думці про обмеженість земельних ресурсів в Україні і можливість забезпечення землею лише малоземельних селян. При цьому він наголошував, що “треба мати на меті — державу, а не жалюгідну сентиментальність”⁴³.

Гетьман розпорядився сформувати нову представницьку комісію з питань земельної реформи під його керівництвом. 11 листопада новий міністр земельних справ В.Леонтович вніс на розгляд уряду проект положення про особливу нараду по земельній реформі⁴⁴. Склад комісії був досить численним і розмаїтим. До неї входили представники гетьмана, уряду, міністерств і відомств, спілок, учені, аграрії-практики. Зокрема, гетьмана представляли Ф.Лизогуб та В.Подпалев. До комісії входили близько 50 вчених. Склад її постійно поновлювався. Майже на кожному засіданні Ради Міністрів йшлося про формування особливої земельної наради⁴⁵. Після проголошення гетьманом федеративної грамоти із складу комісії вийшла група В.Шемета, який заявив, що проведення реформи можливо лише в незалежній Україні. 18 листопада один з членів попередньої урядової комісії, заступник міністра земельних справ В.Брунст запропонував на засіданні уряду розглянути результати роботи комісії. Однак ця пропозиція була відхилена з огляду на вимоги гетьмана сформувати велику особливу нараду з питань земельної реформи⁴⁶.

Перше її засідання було призначено на суботу 23 листопада⁴⁷. Проте стрімкий перебіг внутрішньополітичних подій, невизначеність міжнародного становища України не сприяли налагодженню роботи нової комісії. Формування її складу не було завершено. Делегати українських організацій виходили з її складу. Представники поміщиків у комісії фактично

саботували її роботу, сподіваючись на швидкий прихід військ Антанти, які поховують ідею самої реформи.

Розвиток подій не дозволив гетьманові приділити роботі комісії достатньо уваги. Її засідання перетворювалися на некерований дискусійний клуб. З огляду на це П.Скоропадський наказав В.Леонтовичу підготувати пакет законопроектів на розгляд уряду. Фактично це були напрацювання комісії В.Колокольцева.

Рада Міністрів в основному схвалила проект земельної реформи, але визнала за необхідне продовжити роботу, створеної гетьманом комісії. На початку грудня були спроби провести її засідання, але налагодити діяльність так й не вдалося. Оцінюючи спроби проведення земельної реформи в добу Української Держави, П.Скоропадський стверджував: «Ніколи ще аграрне питання не було так близько до свого розумного вирішення, як у листопаді 1918 року на Україні»⁴⁸. Відомий український фінансист і урядовець Х.Лебідь-Юрчик також вважав цей законопроект найбільш прогресивним на той час, порівнюючи його з новозеландським⁴⁹.

Ці висновки та оцінки, неодноразово також повторені у працях сучасних прихильників останнього українського гетьмана, слід сприймати лише аргументи. Якщо перефразувати слова П.Скоропадського, то Господь не дав йому сили і часу здійснити задумане, в тому числі й земельну реформу. Проте сьогодні більш актуальним є з'ясування об'єктивних і суб'єктивних причин невдалої спроби еволюційного розв'язання проблеми земельних відносин в Українській Державі.

На наш погляд, найголовніші з них зводяться до наступного:

По-перше, вірне з теоретичної точки зору положення про непорушність права приватної власності в конкретно-історичних умовах тогочасної України створило суттєві бар'єри на шляху реалізації іманентно прогресивної аграрної реформи. Поміщицтво отримало юридичні підстави для відновлення своєї земельно-майнової власності, необмеженого відшкодування заподіяних їм збитків, інспіруючи селянський супротив, партизанську війну, масове невдоволення владою окупантів та гетьмана.

По-друге, фактична окупація українських земель породжувало багатопланову залежність гетьманського уряду від економічних та політичних інтересів держав Четвертого союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Україні, проте не могли допустити докорінних змін в аграрному секторі, які б поставили під загрозу отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини.

З іншого боку наміри гетьмана щодо реалізації головної ланки земельної реформи — ліквідація латифундистських володінь стримувалася усвідомленням необхідності дотримання взятих економічних зобов'язань перед союзниками. Він був змушений відкласти ці елементи реформи до завершення збирання врожаю, суттєво затягуючи процес аграрних перетворень.

Навіть при найсприятливішому перебігу подій впровадження основних положень земельної реформи могло статися не раніше весни 1919 р.

По-третє, уряд Української Держави виявився неготовим до здійснення повномасштабного фінансового та технологічного забезпечення земельної реформи. Спеціально створений Земельний банк так і не виступив реалізатором головних положень реформи. Крім тривалої відсутності законодавчих підстав, зокрема твердих цін на землю, недостатніми були й його валютні резерви. Банк не розпочав активних операцій не тільки щодо поміщицьких земель, але й стосовно власного земельного фонду у 142 тис. десятин.

У розпорядженні влади не було необхідної кількості геодезичних та землемірних інструментів, які довелося замовляти у Німеччині. Бракувало й відповідних фахівців. Лише в останній день своєї діяльності уряд ухвалив рішення про відкриття землемірської школи.

По-четверте, протягом усього періоду Гетьманату П.Скоропадський і уряд піддавалися могутньому тиску протидії земельній реформі з боку таких впливових організацій, як Всеукраїнський союз земельних власників та Протофіс. У жовтні-листопаді 1918 р. їх представники фактично заблокували роботу очолюваної гетьманом Великої земельної комісії. У питаннях аграрної реформи гетьман не мав підтримки й політичних партій — ні лівих, ні правих. Перші не сприймали гетьманат ідейно і готувалися до його повалення, другі — стояли на сторожі інтересів великих землевласників.

І нарешті, українське селянство, розбещене спокусами безоплатної “соціалізації” землі не було готове психологічно викладати за неї свої кровні кошти. До того ж апокрифічність гетьманського режиму, підтримуваного окупаційними військами, потенційно таїла у собі можливість нових владних змін, а відтак — й експропріації куплених селянами земель.

---

¹ Державний вісник. — 1918. — 16 травня.

² Скоропадський П. Спогади. — С.137.

³ Геращенко Т. Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — 2000. — Вип. 4. — С.209-210.

⁴ Скоропадський П. Спогади. — С.137.

⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — Т. 2. — С.24

⁶ Скоропадський П. Спогади. — С.202, 283

⁷ Там само. — С.150, 162, 170.

⁸ Державний вісник. — 1918. — 16 травня.

⁹ Нова Рада. — 1918. — 28 травня.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк. 25 зв.

¹¹ Скоропадський П. Спогади. — С.202.

¹² Державний вісник. — 1918. — 16 травня.

- ¹³ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.13. — Арк.22-24.
- ¹⁴ Там само. — Спр.6. — Арк.17-17 зв.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 6. — Арк.13.
- ¹⁶ Державний вістник. — 1918. — 16 червня.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.13. — Арк.35-35 зв.
- ¹⁸ Державний вістник. — 1918. — 16 червня.
- ¹⁹ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.13. — Арк.61.
- ²⁰ Державний вістник. — 1918. — 19 липня.
- ²¹ Там само.
- ²² ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.140-142 зв.
- ²³ Скоропадський П. Спогади. — С.290.
- ²⁴ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.84.
- ²⁵ Нова Рада. — 1918. — 14 серпня.
- ²⁶ Скоропадський П. Спогади. — С.183.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.113 зв.
- ²⁸ Державний вістник. — 1918. — 14 вересня.
- ²⁹ Там само. — 21 вересня.
- ³⁰ Нова Рада. — 1918. — 27 серпня; Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. — С.110.
- ³¹ Скоропадський П. Спогади. — С.208-209.
- ³² Чикаленко Є. Щоденник. — С.109.
- ³³ Berliner Lokal Anzeiger. — 1918. — 5 травня.
- ³⁴ Berliner Tageblatt. — 1918. — 16 травня.
- ³⁵ Kolnische Zeitung. — 1918. — 7 червня.
- ³⁶ Українське слово. — 1918. — 16 серпня.
- ³⁷ Ukrainische Blatter. — 1918. — 25 вересня.
- ³⁸ Скоропадський П. Спогади. — С.276.
- ³⁹ Нова Рада. — 1918. — 6 вересня.
- ⁴⁰ Там само. — 16 жовтня.
- ⁴¹ Скоропадський П. Спогади. — С.282-283
- ⁴² Донцов Д. Рік 1918, Київ. — К., 2002. — С. 111.
- ⁴³ Скоропадський П. Спогади. — С.285-286.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.7. — Арк.38 зв.
- ⁴⁵ Там само. — Арк.53-62.
- ⁴⁶ Там само. — Арк.51.
- ⁴⁷ Там само. — Арк.53.
- ⁴⁸ Скоропадський П. Спогади. — С.287.
- ⁴⁹ Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. — Львів, 1927. — С.135-136; Дорошенко Д. Зазн.праця. — С.202.

4.2. Організація продовольчої справи

Однією з найскладніших проблем економічного розвитку гетьманату було налагодження продовольчої справи. Умови тривалої війни, мобілізація продовольчих ресурсів для потреб армії, важкі наслідки експропріаторських акцій селянства за часів Центральної ради, більшовицька експансія початку 1918 р., скорочення майже на половину загальної площі посівів, дефіцит бюджетних асигнувань створили загрозу дезорганізації сільськогосподарського виробництва та виникнення труднощів з постачанням харчових продуктів не тільки на внутрішній ринок, а й поставок хліба та сировини до Центральних держав.

У першому складі уряду Української Держави міністром продовольчих справ став Юрій Соколовський — учений агроном, земський діяч з Полтавщини, член партії кадетів. Його заступником був затверджений Микола Гаврилов, знаний фахівець, який і раніше обіймав цю посаду. Грунтовна професійна підготовка та досвід галузевої праці дозволили відомству виробити стратегію ведення продовольчої справи. Вона базувалася на суворій централізації, значному державному кредитуванні, економічному стимулюванні виробників, боротьбі зі спекуляцією.

До перших суттєвих організаційних заходів уряду слід віднести утворення у середині червня Української продовольчої ради. До її складу ввійшли керівні працівники Мінпроду, Мінторгу та Головної господарської централі союзників. За її рішенням територія України для організації чіткої схеми харчового забезпечення була розділена на три категорії: 1) Київ, Одеса, Донбас, збройні сили, залізничники; 2) окремі незернові повіти Чернігівщини, Волині, Гомельщини; 3) решта.

У середині липня розпочало роботу Державне хлібне бюро (ДХБ) — спеціальний орган Мінпроду, заснований ще до перевороту. Тому затверджений 17 липня статут ДХБ вважався чинним з 3 квітня. До числа його членів входили хлібно-біржеві товариства, кооперативи, союзи виробників зерна, які займалися його зсипкою, власники та орендарі млинів та круподерень. ДХБ мало права юридичної особи. Воно отримало виключні повноваження у справі заготівель, зберігання, перероблення і транспортування хлібопродуктів. Йому підлягала також мірошницька і круп'яна промисловість. ДХБ надавалися надзвичайні права щодо реквізиції хлібопродуктів, торгових і промислових підприємств, транспортних засобів,

магазинів, складів тощо. Аналогічні функції по заготівлі тваринницької продукції мав відповідний департамент міністерства. Він опікувався заготівлею м'яса, сала, смальцю, худоби та їх експортом.¹

Очевидно, закон готувався досить спішно і був не досить досконалим, бо вже наступного дня до нього також у формі закону були внесені суттєві доповнення. Зокрема, визначалася структура ДХБ — центральне правління у Києві і місцеві контори, кількість і райони діяльності яких мав визначати міністр продовольчих справ. До складу правління цих контор входили представники Мінпроду, центрального правління, німецько-австро-угорської господарчої комісії. Розширилося й коло організацій, які могли залучатися до виконання завдань ДХБ — місцеві земства, союзи хліборобів, сільгосптовариства та інші².

Міністерство поступово монополізувало розпорядження основними ресурсами харчових продуктів. 15 липня був ухвалений закон “Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави”. Відповідно до його положень весь урожай продовольчого і фуражного зерна поточного року, за винятком запасу на харчування і господарські потреби власника, надходив у розпорядження держави і міг відчужуватися тільки офіційними продовольчими установами. Закон містив вичерпний перелік поняття “хліб”: “жито, пшениця, просо, гречка, сачавиця, квасоля й горох, кукурудза, ячмінь і овес, всякого роду борошно, висівки, крупи та відходи продуктів з названого хліба, а також масляні насіння і всякі жмихи”. Власник хліба був зобов'язаний на першу вимогу представників продовольчого органу подати відомості про обсяг і місце збереження хліба, кількість десятин землі, чисельність родини та наявної худоби. Хліб підлягав здаванню державному продовольчому органу у визначені строки по твердих цінах. У тих, хто ухилився від задачі, врожай міг бути реквізований із значною знижкою в оплаті — до 30 відсотків³.

Очевидно, німецьке та австро-угорське командування у справі заготівель хліба не покладалися тільки на українську сторону. На початку серпня головні контори Державного хлібного бюро діяли в усіх губернських містах, а їхні філії в 31 повітовому центрі масового зерновиробництва. До всіх головних контор і більшості філій були відряджені представники німецьких і австро-угорських економічних комісій. Крім того, окупаційною владою введені посади так званих агрономічних офіцерів, яких супроводжували військові загони. Їх головним завданням було забезпечення збирання врожаю та заготівля хліба.

Уманський повітовий староста 23 липня циркуляром сповіщав землевласників, що у разі потреби у військовій силі для примусу селян до збирання врожаю слід запрошувати німецьких агрономічних офіцерів. Витрати на утримання військових загонів покладалися на винних селян.

Керуючий маєтком княгині О. Долгорукової поспішив скористатися такою можливістю з метою примусити жителів сіл Россоховатки і Новоселиці жнивувати на полях княгині.

Організацією хлібозбиральної кампанії безпосередньо займалося німецьке командування на місцях. Так, командир дивізії, дислокованої у Яготинському повіті Київщини, генерал Меліор видав наказ, в якому наголошував на потребі максимально швидкого збирання врожаю. Він встановлював граничні межі оплати праці селян при десятигодинному робочому дні: дорослий чоловік — 6 крб., доросла жінка і підліток — 4 крб. Наказ містив суворе попередження про покарання за перевищення оплати — штраф 20 тис. марок або ув'язнення терміном до одного року.

Інший генерал, командир 215-ї піхотної дивізії, розташованої на Харківщині, фон Вірніц, вдався до оригінального способу стимулювання хлібоздачі. За кожні 25 пудів зсипаного хліба видавався талон на купівлю однієї пляшки горілки, а за 10 тис. пудів — три чверті відра безоплатно. Зазначимо, що відро горілки коштувало близько 140 крб⁴.

Не рідкістю були й прямі реквізиції продовольчих товарів. Херсонський губернський староста Піщевич скаржився австро-угорському командуванню на дії військових загонів, відряджених на допомогу конторам хлібного бюро: “абсолютно самостійно проводять реквізицію хліба, сіна, соломи, коней, волів, худоби тощо⁵”.

Водночас реалізація продовольчої політики вимагала великих державних видатків, в першу чергу для виконання зобов'язань перед Німеччиною та Австро-Угорщиною. Вже у кінці травня Мінпроду були терміново відкриті кредити у сумі 230 млн. крб. на заготівлю м'яса, яєць, овочів, тари для забезпечення експортних поставок⁶. На фінансування цукрової промисловості уряд надав міністерству право отримання позик у Державному банку і приватних кредитних установах. До того ж саме міністерство визначало ціни на цукор нового врожаю.⁷ Був також ухвалений спеціальний закон “Про надання Мінпроду оборотних капіталів”. З цією метою в Держбанку відкривався спеціальний поточний рахунок, який забезпечувався гарантіями Державної скарбниці на півроку. Кошти мали витратитися виключно на закупівлю харчових продуктів⁸.

Загалом продовольча справа була джерелом найбільших видатків державного бюджету. Всього на потреби Мінпроду у 1918 р. було асигновано 1 млрд. 252 млн. крб. До цього показника наближався лише бюджет міністерства шляхів сполучень. Решта міністерств мала більш скромне фінансування.⁹

Не дивлячись на значні асигнування, реалізація продовольчої політики суттєво стримувалася неефективною працею апарату міністерства, причетністю окремих його співробітників до спекулятивних оборудок. Дійсно,

у спадок від попередньої влади гетьманату дістався широкий розмах спекуляції. П.Скоропадський кваліфікував її як “огидне злочинне явище, що підточує економічні засоби Держави”. 20 червня він звернувся до голови уряду з спеціальним листом. У ньому наголошувалося, що спекуляція набирає все більших розмірів, ведеться відкрито як у Києві, так й у інших містах. Глава держави доручив Раді Міністрів терміново розробити і внести на його затвердження заходи боротьби із спекуляцією¹⁰.

Особливої ваги Мінпрод приділяв продовольчому забезпеченню столиці держави Києва. Вже 3 червня Ю.Соколовський видав спеціальний наказ, яким для керівництва діяльністю всіх продовольчих органів міста призначався тимчасово уповноважений міністра “щодо постачання хлібом і розподілу його між населенням”. На цю посаду було призначено А.Засенка. Йому підлягала міська продовольча управа. При отамані міста створювалася дорадча колегія з представників міської управи, міської продовольчої управи, ДХБ, Мінпроду. Останньому належала ініціатива її скликання¹¹.

Якщо столиця постачалася доволі стабільно, то забезпечення продовольством інших міст, особливо промислових центрів нерідко було критичним, викликало невдоволення і страйки. Чернігівська міська дума 22 червня констатувала, що запасів хліба вистачить лише на два тижні, і визнала становище загрозливим. Представник Ради Міністрів Української держави при австро-угорському командуванні С.Гербель інформував уряд про катастрофічний стан з продовольчим забезпеченням Одеси. У середині липня міські запаси борошна становили всього 53 тис. пудів при добовій потребі у 15 тис. пудів. При цьому він описував досить невідрадну картину: “хвости біля хлібних лавок чергують удень і вночі, не дочекавшись хліба, розходяться в дуже підвищеному настрої”¹².

Незважаючи на наявність в українському селі значних продовольчих ресурсів, заготівельні операції проводилися досить повільно. В багатьох промислових центрах почали виявлятися ознаки продовольчих труднощів, перебої з постачанням хліба. Міська влада змушена була вводити нормування продажу хлібовиробів. Наприклад, у Миколаєві було заборонено продавати більше 4-х фунтів хліба одній особі в день. У деяких містах вводилася карткова система¹³.

Незадовільні темпи заготівель на експорт, стрімке підвищення цін, зростання спекуляцій хлібом викликали занепокоєння П. Скоропадського. Він направив голові Ради Міністрів Ф. Лизогубу спеціального листа, в якому кваліфікував боротьбу уряду із спекуляцією як незадовільну, наголошуючи, що “нелад в цій області викликає загальне невдоволення і броження серед маси населення”.¹⁴ Не дивлячись на вагання прем’єр-міністра, гетьман наполіг на відставці міністра Ю. Соколовського.

На цю посаду був призначений С. Гербель, великий херсонський земле-власник, колишній член Державної ради, кадет. Новий міністр енергійно взявся за справу, скоротивши близько 350 працівників апарату міністерства. Була також утворена слідча комісія, яка відкрила понад сотню кримінальних справ за фактами зловживань у продовольчій сфері.¹⁵ Міністерство видало обов'язкову постанову про припинення спекулятивного підвищення цін, якою заборонялося заготівля не тільки хліба, але й худоби та м'яса без дозволу міністерства. Незаконно заготовлена продукція підлягала реквізиції із 20% зниженням оплати вартості. Порушники цієї постанови каралися штрафом до 3 тис. крб. або тримісячним арештом.¹⁶

Мінпрод домігся затвердження Радою Міністрів цін на збіжжя та фураж. На період з 1 липня по 1 грудня 1918 р. встановлювалися сталі ціни: за пуд пшениці — 9,6 крб., жита — 7,8 крб., ячменю — 6,9 крб. Надалі передбачалося поетапне зниження цін з 1 грудня 1918 р. та 15 травня 1919 р. в середньому на 15%.¹⁷

Відразу після вступу на посаду С. Гербель висловився проти хлібної монополії, введеної ще за поданням попереднього міністра. Проте німецький посол А. Мумм ужив енергійних заходів протидії цим намірам. У споминах П. Скоропадський введення хлібної монополії кваліфікував як одну з корінних помилок німців.¹⁸ Хоч й сам не встояв у цьому питанні перед натиском союзників, занепокоєних отриманням з України обумовлених обсягів продовольства. І все ж на початку серпня С. Гербель домігся вільного продажу-купівлі м'яса, сала, масла, молока, яєць тощо. Ці заходи суттєво вплинули на продовольче забезпечення населення.

Крім хлібної монополії, в Українській Державі функціонували ще й цукрова та спиртова. Які мали забезпечувати внутрішнє споживання та експортні поставки. В 1918 р. було вироблено 46 млн. пудів цукру-піску і 13,3 млн. пудів рафінаду. Договірні зобов'язання України перед союзниками складали по вивозу цукру 6,5 млн. пудів та 20% від виробництва 4 млн. відер скарбового спирту.¹⁹ Загалом діяльність міністерства головним чином була орієнтована на виконання зобов'язань держави по поставках продуктів та сировини до Німеччини та Австро-Угорщини.

В умовах поразки Четвертого союзу у Світовій війні експортні поставки до його країн втратили актуальність. Можливо саме тому у структурі останнього гетьманського уряду, сформованого у середині листопада С. Гербелем, міністерство продовольчих справ було відсутнє.

Українська Держава отримала у спадок від УНР фінансове господарство у стадії формування. Для відродження економіки необхідно було утвердження власної грошової одиниці, створення банківської системи, Державної скарбниці, мережі фіскальних установ, збалансованого бюджету тощо. Розв'язання цих завдань було покладено на Міністерство фінансів,

яке очолив відомий фахівець банківської та кредитної справи, член партії кадетів Антон Ржепецький. Він, єдиний з міністрів, незмінно працював у всіх складах уряду.

З перших днів функціонування нова влада зіткнулася з гострим дефіцитом обігових коштів на виплату зарплати, утримання державного апарату, кредитування промисловості і сільського господарства. Вже 9 травня за поданням А. Ржепецького Рада Міністрів дозволила емісійний випуск знаків Державної скарбниці на суму 400 млн, а згодом ще 500 млн. крб.²⁰ Усвідомлюючи, що пряма емісія приведе до зростання інфляції, уряд 12 травня ухвалив випуск 3,6 % облігації внутрішньої позики на 500 млн. крб. Постановою від 9 липня Рада Міністрів санкціонувала здійснення ще одного аналогічного за обсягом випуску державних облігацій.²¹ Був дозволений обіг в Україні цінних паперів позик, випущених або гарантованих колишнім російським урядом, а також сплата відсотків по них.²²

Поповнення грошової маси йшло за рахунок друку у Німеччині грошей, замовлених як УНР, так й гетьманатом. Загалом уряд замовив друк грошей на суму 11,5 млрд. гривень, проте встиг отримати лише близько 4 млрд.²³ Міністерству фінансів довелося розв'язувати й проблему нестачі розмінних грошей. З цією метою було продовжено, започатковану ще УНР, практику випуску розмінних марок-шагів, еквівалентних половині копійки. Це значно полегшало проведення розрахункових операцій.

А. Ржепецький зайняв тверду позицію щодо обігу в Україні німецької та австрійської валюти, виступав проти нав'язуваного представниками Центральних держав завищеного курсу марки і крони. Він наполіг на тому, щоб всі валютні операції проводилися через кредитну канцелярію міністерства.²⁴ 22 червня уряд ухвалив закон про обмеження спекуляцій з іноземною валютою, встановивши досить сувору карну відповідальність.²⁵ Були також вжиті заходи по обмеженню ввозу в Україну російських грошових знаків — не більше 20 тис. на одну сім'ю.²⁶

Фактично заново довелося створювати Державний банк, оскільки Центральна рада тільки задекларувала перетворення Київської контори Державного банку Росії в Український державний банк. Формально робота по відкриттю національної банківської установи була завершена 10 серпня з затвердженням статуту Державного банку. Його основний капітал складав 100 млн. крб. і 10 млн. запасний. Банк мав досить розгалужену мережу своїх установ — Київську, Харківську та Одеську контори, а також 21 відділення.²⁷

Для обслуговування потреб аграрної реформи у вересні 1918 р. розпочав діяльність Державний земельний банк. Для створення його резервного капіталу з Державної скарбниці було асигновано 20 млн. крб. Крім того, банк успадкував земельні маєтності Дворянського земельного і Селянського

поземельного банків, на базі яких він власне й фундувався. Державний земельний банк мав також філії у всіх восьми губерніях.²⁸

Значно активізували діяльність приватні комерційні банки. Встановлення в Росії більшовицького режиму сприяло перетіканню їх капіталів до України. 13 листопада Рада Міністрів ухвалила закон про правомочність правлінь акціонерних комерційних банків. Вони отримали значну свободу дій, а повноваження їх правлінь, обраних у 1917 р., продовжені й на наступні роки.²⁹ Їх діяльність сприяла пожвавленню ринкового сегмента економіки України.

Постійний дефіцит державного бюджету вимагав проведення жорсткої фіскальної політики. Були відновлені горілчана та тютюнова монополії. Ставки акцизу з вина, горілки, спирту постійно підвищувалися. Це ж стосувалося й виробів цигаркової та сірникової промисловості.³⁰ Був встановлений патентний збір на виробництво і збут квасу, морсів, штучних мінеральних вод та інших безалкогольних напоїв. Оподатковувалися прилюдні вистави, гуляння, ввезення гральних карт. Запроваджено гербовий збір з усіх актів, документів, клопотань тощо. Встановлювалася плата навіть за проїзд та прогін худоби через дніпровські мости.³¹

Міністерство фінансів активно опікувалося складанням державного бюджету. 19 червня Рада Міністрів зобов'язала всі міністерства і відомства подати кошториси для їх подальшого зведення та підготовку державного бюджету. У липні при Мінфіні була створена міжвідомча бюджетна комісія.³² Однак через зволікання низки міністерств у визначенні власних кошторисів вона лише у кінці вересня розпочала розгляд проекту державного бюджету. Робота ця була завершена вже після падіння гетьманату і подана на розгляд Директорії у кінці грудня 1918 р. На думку Д. Дорошенка, цей документ мав «скоріше характер виконавчої “сміти” або відчиту по державним прибуткам і видаткам за 1918 рік».³³ Загальні видатки державного бюджету склали понад 5,3, а прибутки 3,2 млрд. крб. Загальний дефіцит склав 2,1 млрд. крб. і покривався за рахунок випуску білетів Державної скарбниці та кредитових операцій.³⁴ І все ж зміцнення фінансово-банківської системи було одним з найсуттєвіших здобутків економічної політики гетьманського уряду.

Складений міністерством проект державного бюджету був схвалений новим урядом УНР. Проте один з найфаховіших міністрів гетьманату А. Ржепецький був ув'язнений і помер навесні 1919 р. внаслідок дій слідчої комісії Директорії по розгляду «злочинів» гетьманського режиму.

Базові для економіки галузі промисловості, насамперед важкої — гірничої, металургійної, машинобудівної перебували в занепаді. У легкій та харчовій промисловості питома вага державного сектора була незначною. В складі уряду функціонувало Міністерство торгівлі і промисловості. Вже сама назва його свідчила про галузеві пріоритети відомства.

Міністром був призначений відомий одеський біржовий діяч, кадет Сергій Гутник. З огляду на визнання гетьманом усіх зобов'язань по Брестському мирному договору основним завданням Мінторгпрому й стало виконання економічних угод з Німеччиною та Австро-Угорщиною у частині товарообміну. При міністерстві був створений департамент закордонної торгівлі. Фактично під його егідою діяв комітет для зовнішньої торгівлі, згодом перетворений на торговельну раду, до компетенції якої було включено й внутрішню торгівлю. Законом від 20 серпня Мінторгпром отримав виключне право регулювання і контролю зовнішнього товарообміну.³⁵ Як відомо, Україна мала до 31 липня 1918 р. поставити Центральним державам 60 млн. пудів збіжжя, 2 млн. 750 тис. пудів рогатої худоби, 400 млн. штук яєць, картоплі та овочів 1,5 млн. пудів, а також сировинні матеріали: деревину, залізу, марганцеву руду тощо.³⁶

Влітку 1918 р. стало очевидним, що зобов'язання по поставках харчових продуктів виконані вчасно не будуть, а сировина майже не експортувалася. Тому з ініціативи Центральних держав 10 вересня було підписано новий економічний договір. Він був ще більш обтяжливим для України, яка мала поставити до початку грудня 40 млн. пудів зерна, муки, круп, 6 млн. пудів рогатої худоби тощо. Крім того додавалися поставки овець — 160 тис. голів, домашньої птиці — 2 млн., сала 400 тис. пудів, масла і сирів 60 тис. пудів, цукру 2,5 млн. пудів, спирту до 20 млн. літрів.³⁷ Точних підсумкових даних про кількість вивезеного з України продовольства і сировини за Брестським та наступними домовленостями не існує. Це пояснюється багатоканальністю поставок, які здійснювалися структурами Мінпроду Української Держави, господарчими заготівельними організаціями союзників, військовим командуванням, продуктовими посилками іноземних вояків. До того ж у зведеннях фігурують різні одиниці виміру — фунти, пуди, тонни, вагони.

Д. Дорошенко, спираючись на дані Мінторгпрому, наводить загальні дані за квітень-вересень — 44,5 тис. вагонів, з яких 6,3 тис. хліба.³⁸ Тогочасний фахівець з питань зовнішньої торгівлі О. Андерсон вважав, що на кінець листопада було експортовано до Центральних держав 9,3 тис. вагонів хліба, 23,2 тис. вагонів харчових продуктів.³⁹ Німецькі джерела констатують, що загалом план експорту з України був виконаний лише на 20%.⁴⁰ Сучасні вітчизняні дослідники оцінюють кількість вивезеного хліба приблизно в одну третину від 75 млн. пудів, заготовлених установами Державного хлібного бюро.⁴¹

Уряд вживав заходів до оживлення промислового виробництва. Активізувалася робота Харківського паровозобудівного заводу, який одержав з державної скарбниці кошти, заборговані за поставлені раніше машини. Відновилася робота Катеринославського металургійного заводу.⁴² Було ухвалено надати державну допомогу кораблебудівельним заводам «Наваль»

і “Россуд”, заборонивши продажі суден іноземцям. Щомісячний видобуток вугілля дещо зріс, проте був у тричі менший проти початку 1917 р.³

В умовах глибокого занепаду базових галузей промисловості, Рада Міністрів проводила політику концентрації основних ресурсних засобів у руках держави. У червні уряд ухвалив закон про підпорядкування Мінторгпрому всіх установ і урядовців, які відали виробництвом, заготівлею і продажем палива.⁴⁴ Наступним законом впроваджувалося контроль і регулювання торгівлі металом і металовиробами. Міністерство отримало надзвичайні повноваження у цій сфері аж до накладання арешту на продукцію. При ньому діяла особлива нарада з питань металу.⁴⁵ Було також засновано Державне бюро по закупівлі за кордоном і продажу в Україні нафти та виробів з неї. Аналогічні бюро функціонували при Мінторгпромі з питань торгівлі залізною рудою, розподілу паперу тощо.⁴⁶ Суттєвих зрушень у промисловій сфері домогтися не вдалося, тому Україна була змушена завозити з Центральних держав вугілля, паливно-мастильні матеріали, сільськогосподарські машини тощо. Монопольне розпорядження промисловою продукцією дозволило задовольняти першочергові потреби держави, однак вело до згортання товарного ринку, зростання ажіотажного попиту та спекуляції.

Налагодження транспортної інфраструктури стало одним із життєво важливих завдань уряду. Міністерство шляхів очолив досвідчений та ініціативний інженер Борис Бутенко. Значні кошти були виділені на реконструкцію та добудову залізничних колій Гришино — Рівне (40 млн. крб.), Жмеринка — Могилів (10 млн. крб.). Розпочалося проектування ліній Миколаїв — Умань, Херсон — Джанкой, Новоград-Волинський — Жмеринка та інших. Понад 90 млн. крб. було виділено на збільшення оборотних капіталів залізниць⁴⁷. Водночас продовжувала накопичуватися заборгованість залізничникам з заробітної плати, їх сім'ї були позбавлені безплатного проїзду, обмежені права галузевої профспілки тощо. Це привело у липні до загальноукраїнського страйку залізничників, який фактично паралізував рух. Уряд вжив жорстких заходів щодо страйкарів — звільнення, арешти, вислання тощо. Шляхом тиску, а також певних поступок з боку влади конфлікт вдалося владнати.

Опікувалося міністерство й облаштуванням шосейних та ґрунтових шляхів. Зокрема, Київській шляховій окрузі було виділено близько 4 млн. крб.⁴⁸ Значні кошти асигнувалися на підтримання життєдіяльності портів Одеси, Херсона, Миколаєва, Маріуполя, а також річкового флоту.

Не дивлячись на численні біжучі проблеми, міністерство працювало над перспективними проектами — Вісло-Дніпровського водного шляху, каналу Північний Донець — Дніпро та іншими. Зокрема, на проектно-пошукові роботи по шлюзуванню суден на дніпровських порогах уряд виділив 8 млн. крб.⁴⁹ Загалом на потреби міністерства шляхів з державного бюджету

було виділено 1 млрд. 151 млн. крб⁵⁰. Як уже зазначалося, більше асигнування мав лише Мінпрод, основні видатки якого спрямовувалися на виконання продовольчо-сировинних зобов'язань перед Центральними державами.

Отже, в результаті реалізації економічної політики, базованої на принципах приватної власності, Українська Держава спромоглася здійснити суттєві зрушення у створенні дієздатної фінансово-банківської системи, проведенні прогресивної аграрної реформи, поліпшенні роботи залізничного транспорту, налагодженні зовнішньої торгівлі. Проте діяльність уряду по розвитку економіки стримувалася не тільки наслідками глибокої господарської кризи, але й становищем гетьманату як держави-сателіта центральноєвропейських імперій. Пріоритет їхніх економічних інтересів детермінував гальмування земельної реформи, деформації у продовольчій справі, валютно-курсову асиметрію, одновекторність зовнішньоторговельних зв'язків. Безперечно, далось взнаки й надто короткотермінове функціонування української гетьманської держави.

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 24 липня.

² Там само. — 29 липня.

³ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.92.

⁴ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине. — С.113 — 114.

⁵ Там само. — С.111

⁶ Там само. — 5 червня

⁷ Там само.

⁸ Там само. — 7 червня.

⁹ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.194, 217

¹⁰ Державний вістник. — 1918. — 26 червня.

¹¹ Там само. — 11 червня

¹² Документи о разгроме немецких оккупантов на Украине в 1918 году. — С.103, 117

¹³ Серединський С. Миколаївщина в період гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава. — С.112.

¹⁴ Державний вістник. — 1918. — 26 червня.

¹⁵ Скоропадський П. Спогади. — С.221.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.16. — Арк. 51-53.

¹⁷ Там само. — Арк. 54.

¹⁸ Скоропадський П. Спогади. — С. 221.

¹⁹ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С. 211-215; Державний вістник. — 1918. — 4 серпня.

²⁰ Державний вістник. — 1918. — 9 червня.

²¹ Там само. — 27 липня.

- ²² ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк. 253-253 зв.
- ²³ Гай-Нижник П. Фінансова політика Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня-14 грудня 1918 р.). — С. 61.
- ²⁴ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк. 25, 137-137 зв.
- ²⁵ Там само. — Спр. 3. — Арк.45-45 зв.
- ²⁶ Державний вістник. — 1918. — 29 липня.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф.1509. — Оп.5. — Спр.6. — Арк. 20-20 зв.
- ²⁸ Державний вістник. — 1918. — 6 вересня.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.191. — Арк. 1-1 зв.
- ³⁰ Там само. — Спр.6. — Арк. 133-133 зв.; — Спр. 12. — Арк. 42-42 зв.
- ³¹ Там само. — Спр. 12. — Арк. 29-30.
- ³² Там само. — Спр.6. — Арк. 59-59 зв.
- ³³ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.192.
- ³⁴ Там само. — С. 194-195.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.152.
- ³⁶ Притуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917-1918 р.). — С. 164.
- ³⁷ Там само. — С.165.
- ³⁸ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.208.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Deutche — Russische politik. 1917-1941. — Dusseldorf — Bonn, 1962. — S. 33
- ⁴¹ Притуляк П. Зазн. праця. — С.175.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.40; Народня воля. — 1918. — 1 серпня.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.7. — Арк. 4-4 зв; Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.215.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк. 101-101 зв.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 113.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 112; — Державний вістник. — 1918. — 6 серпня.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 10. — Арк. 79 зв; — Спр.12. — Арк. 44 зв.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 10. — Арк. 75.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 10. — Арк. 117, 140.
- ⁵⁰ Гай-Нижник П. Зазн. праця. — С.3

4.3. Прагматичний інтерес союзників

Вступаючи в альянс з німцями, П.Скоропадський сподівався провести якусь серединну лінію: “не сваритися з ними через дрібниці, давати рішучу відмову у всіх серйозних питаннях, поставлених не до нашої вигоди або на шкоду Entente”¹.

Безперечно, ще були абсолютно апріорні і навіть ідеалістичні наміри, які швидко зруйнувала жорстка дійсність відносин нерівноправного партнерства. Вже пізніше гетьман досить реалістично визнавав, що “в нашому сумному становищі доводиться йти на жертву, через те, що німці, які появились зі своїми арміями, не прийшли сюди, щоб нічого від нас не взяти, ні Антанта не побажає нам допомогти, якщо ми їй нічого давати не будемо”². Однак, якщо міркування автора стосовно Німеччини можна визнати слухними, то у випадку з Антантою навіть принесена їй у жертву самостійність не дала порятунку Україні.

Вже прелімінарні умови угоди майбутнього гетьмана з німцями несли в собі суттєві обмеження суверенітету нової української держави. Союзники визначали такі важливі атрибути незалежності, як скликання парламенту, створення збройних сил, визнання договорів УНР тощо. До того ж гетьманату дісталися у спадок такі одіозні, ухвалені в односторонньому порядку акти німецької військової адміністрації, як накази фельдмаршала Г.Ейхгорна про примусовий засів полів, введення військово-польових судів, окупаційної цензури та інші.

Численні джерела свідчать, що виконанню головного тактичного завдання східної кампанії центральних держав — взяти з України хліб і сировину — були підпорядковані основні зусилля військових і дипломатів. Економічні і валютні угоди від 23 квітня і 10 вересня постійно порушувалися союзниками, а українська влада була безсила щось протиставити цьому масштабному грабунку. Спробуємо проілюструвати цю нерівноправність відносин, безсилля українського уряду матеріалами його засідань.

Вже з перших днів свого функціонування Рада Міністрів змушена була розглядати самочинні дії німецьких та австро-угорських військових по захопленню майна, матеріалів, спорядження, продовольства тощо. 8 травня головний начальник портів Чорного і Азовського морів адмірал А.Покровський доповів урядові про масове захоплення німцями суден³. З цього

питання була прийнята ухвала про категоричний протест. На інформацію з місць про самовільне забирання німцями і австрійцями різного майна постановили — енергійно протестувати. 9 травня на засіданні Ради Міністрів детально обговорювався відомий наказ фельдмаршала Г.Ейхгорна “Про право на врожай”. Дійшли висновку, що цей документ може привести до важких наслідків і є порушенням того принципу власності, який покладено в основу грамоти гетьмана. Доручили голові уряду увійти в контакт з послом Муммом та генералом Гренером⁴. 10 травня на засіданні уряду було констатовано, що німці продовжують вивозити з армійських складів у Києві, Гомелі, Конотопі, Білій Церкві військові озброєння та спорядження. Після заявлених німецькому командуванню протестів Рада Міністрів погодилася визнати вже вивезене “німецькою здобиччю”, а далі все вирішувати на засіданнях спеціальної комісії. 24 травня уряд знову повернувся до цього питання, але суттєвих ухвал не прийняв. 27 травня міністр продовольства Ю.Соколовський доповідав про непорозуміння з німецькою торгівельною місією щодо імпортованих в Україну сільсько-господарських машин і знарядь. Німці виставили надзвичайно високі ціни. Уряд змушений був заплатити⁵.

Часто на засіданнях уряду розглядали доповіді, скарги міністрів про втручання німців і австрійців у внутрішні функції української адміністрації. Зокрема, міністр шляхів сполучення Б.Бутенко говорив про вплив німців на розподіл обов’язків між залізничними агентами, встановлення тарифів тощо. Під тиском німців для них були залишені старі ціни на перевезення 60 млн. пудів збіжжя, хоч в Україні вони були значно підвищені. Рада Міністрів була змушена продати на вимогу німців запаси латуні зі складів військових заводів⁶.

28 травня міністр юстиції М.Чубинський доповів урядові суттєві ускладнення правничої практики у зв’язку з наказом Г.Ейхгорна про підсудність українських громадян німецьким військово-польовим судам. Було ухвалено звестися з німецьким командуванням і запропонувати створення комісії з представників Мінюсту, МВС, Державної канцелярії, гетьманської комендатури та німецької сторони⁷.

Услід за введенням на території України німецьких військово-польових судів цю практику підхопила й Австро-Угорщина. Військовий аташе майор Флейшман 14 травня у доповіді генеральному штабу настійно пропонував термінове оголошення про підсудність українських громадян австро-угорським польовим судам в оперативному районі їхньої дії. При цьому він не рекомендував вступати в будь-які переговори з українською владою⁸. Вже 30 травня Рада Міністрів ухвалила: “підсудність Австрійським військовим судам поширити на громадян Української Держави, які вчинили злочини проти офіцерів і солдатів австро-угорських військ”⁹.

У ці ж дні уряд призначив українських послів до Берліна — барона Ф.Штейнгеля, а до Відня — В.Липинського¹⁰. Ф.Штейнгель був відомим громадянсько-політичним діячем, членом Товариства українських поступовців і одночасно партії кадетів, а потім Української партії соціалістів-федералістів, одним з лідерів київських масонів. Його дипломатичне призначення було негативно сприйняте частиною українських патріотичних сил. Зокрема, Є.Чикаленко, дізнавшись про таку місію Ф.Штейнгеля занотував у щоденнику 29 травня: “І от тепер цей гарячий російський патріот буде обороняти в Берліні інтереси “самостійної” України. Коли я про це сказав Василенкові, який призначив Штейнгеля, то той одповів: “Політичні обставини так склались, що ми, т.є. кадети українські, тепер всі стали самостійниками”. Не знаю!”¹¹ Постає же В.Липинського з національно-українського боку була бездоганною. Не випадково на посаді посла у Відні він залишився й після падіння гетьманату.

Угода, підписана 23 квітня з Німеччиною ще Центральною Радою, суттєво обмежувала економічну діяльність гетьманського уряду. Коли на початку червня постало питання про обмін українського цукру на мануфактуру з РСФРР, то МЗС Української Держави довелося погоджувати це питання з представниками Німеччини¹².

Для стимулювання продажу українського хліба австрійці нав’язували ввіз горілки власного виробництва. Але Рада Міністрів після тривалої дискусії (9 проти 4) визнала це шкідливим для вітчизняної горілчаної промисловості. Було ухвалено: у випадку подальшого тиску австрійської сторони вдатися до протесту. Іншого разу австрійські військові власті вимагали відпустити 300 тис. аршинів марлі. Уряд доручив міністрові В.Любинському порозумітися з австрійським послом Й.Форгачем¹³.

При вступі німецьких та австрійських військ на територію України у лютому — березні 1918 р. вони безперешкодно для своїх потреб рекувізували величезну кількість не тільки казарм, але й приміщень цивільного призначення. Розгортання урядових установ, місцевих адміністрацій гетьманату наштовхнулося на гострий брак службових приміщень. Уряд був змушений звертатися до військової адміністрації союзників для розв’язання цього нагального питання¹⁴.

Не дивлячись на протести української сторони, німецькі військові не вгамували своїх зазіхань на частину запасів майна армії, Червоного хреста, інших громадських організацій військового часу. Уряд вирішив вдатися до створення спеціальної комісії, у відання якої від військового міністерства передавалися відповідні запаси¹⁵. На чолі комісії став один з братів Кістяківських — Юлій. За характеристикою П.Скоропадського, “людина видатної волі і енергії”¹⁶.

На початку липня фельдмаршал Г.Ейхгорн звернувся до Ради Міністрів з офіційним листом, яким висловив стурбованість повільними діями уряду по збиранню хліба та проведенню інших сільськогосподарських робіт. Він вимагав їх прискорення. Після обговорення міністри дійшли думки, що цей лист став наслідком непоінформованості німецької сторони про дії уряду. Насправді ж заходи з цих питань вживаються¹⁷.

Втручання німецького та австрійського командування в сферу сільгоспвиробництва, земельних, продовольчих відносин було постійним і доволі безцеремонним. Адже йшлося про реалізацію цільових завдань всієї “східної компанії” — отримання обумовленої кількості продовольства та сировини. Зокрема, у серпні німці наполягали на створенні окремої комісії за участю їхніх представників для підготовки закону про відносини земельних власників та орендарів. І коли уряд ухвалив власний законопроект, то генерал В.Гренер надіслав протест з вимогою не публікувати текст закону. У відповідь на це Рада Міністрів просила гетьмана звернути увагу німецької сторони на неприпустимість втручання в законодавчу працю уряду і оприлюднити закон¹⁸.

29 липня на засіданні кабінету з позачерговою заявою виступив міністр фінансів А.Ржепецький. Він доповів, що німецькі і австрійські представники вимагають примусового прийому марок і крон по завищеному, ними ж встановленому курсу, в той час як відповідною угодою передбачено це робити на залізницях та у поштових відділеннях і то за курсом 75 коп. за марку і 50 коп. за крону. Ухвалили постанову, якою доручили МЗС звернутися з нотами до обох країн¹⁹. Слід зазначити, що це рідкісний випадок у практиці зносин України з центральними державами, як правило, уряд апелював до німецького чи австрійського командування та посольств.

Представник австрійського військового командування граф Спаноккі на початку серпня офіційною нотою вимагав від Ради міністрів неодмінної реєстрації усіх військовозобов’язаних галичан²⁰.

Німецьке та австрійське командування було зацікавлене у форсуванні підготовки нової торговельної і валютної угоди. Адже договір 23 квітня був недосконалий і виконувався незадовільно. Над українським урядом тяжіла невідворотність відповідальності за взяті зобов’язання. До того ж дія попередньої економічної угоди закінчилася у липні. 9 серпня Рада міністрів після тривалого обговорення угоди ухвалили наступну постанову: “Усвідомлюючи всю тяжкість сучасного економічного становища України внаслідок крайньої нестачі сировини, розладнаного транспорту, незадовільності врожаю і цілого ряду інших причин, Рада міністрів вважає, проте, необхідним прийняти на себе моральне зобов’язання за підписання договору, умови якого не можна визнати зовсім сприятливими, в глибокій впевненості, що підтримання і зміцнення державного порядку в Україні

дасть їй можливість відновити господарські сили країни і вийти з труднощів, які вона переживає”²¹.

Вдумливе прочитання цього, не властивою для ділового стилю уряду, дещо пишномовного документа, створює враження, що міністри писали його не стільки для себе, як для своїх наступників, можливо й майбутніх поколінь. Вони намагаються пояснити, що йдуть на підписання не зовсім вигідного для української сторони економічного договору під тиском суворих обставин задля головного — “підтримання і зміцнення державного порядку в Україні”, бо власне від цього й залежить її майбуття. Природно, що в постанові зовсім не йшлося про могутніх контрагентів наступної угоди.

Для вироблення договору було утворено 8 змішаних українсько-німецько-австрійських комісій, до яких уряд делегував керівних працівників міністерств та відомих науковців. Українську делегацію очолив міністр торгівлі і промисловості С.Гутник, а німецьку і австрійську відповідно посла А.Мумм і Й.Форгач. Переговори розпочалися 10 серпня і тривали рівно місяць. Складний переговорний процес детально висвітлив український дослідник П.Притуляк, дійшовши наступного висновку: “Не дивлячись на поразки на французькому фронті, представники Центральних держав вели себе зухвало, проголошуючи довгі повчальні промови на тему користі, яку принесла німецька окупація України і про необхідність для них повної свободи торгівлі”²². Порівнявши хід підготовки квітневої (уряд Голубовича) і серпневої (уряд Лизогуба) угод автор пересвідчився, що восени 1918 р. німці та австрійці обманювали представників українського уряду більш розв’язно, будуючи свої розрахунки на неосвіченості і недалекоглядності гетьманського уряду²³. Можливо автор дещо категоричний у своїх оцінках, але пресинг сторони, що репрезентувала віськову силу, від якої цілком залежала доля гетьманського режиму, був очевидним.

Прикметно, що німці у досягненні своїх цілей діяли випробуванним методом “батого і пряника”. Німецькі економічні радники Відфельд і Мельхюр, як головні переговорники, від самого їх початку відчували можливу непоступливість української сторони. Таку позицію урядовців гетьманату вони не без підстав пояснювали поразками Німеччини на Західному фронті. Вже на третій день, 12 серпня вони доповіли послу Мумму про можливі труднощі переговорів. При цьому наголошувалося, що з міністром С.Гутником важко працювати “російськими методами”²⁴.

Вони пропонували вирішити питання про нагородження німецькими орденами прем’єра, групи міністрів та учасників переговорів з української сторони. Того ж дня посол Мумм передав це прохання заступникові міністра закордонних справ Буше, домагаючись дозволу попередньо, ще до рішення

повідомити про це номінантів. Він висловив впевненість, що “найвищі нагороди вірогідно справлять враження на нинішній український уряд і принесуть нам реальну користь”²⁵.

Згодом “заохочувальні” нагороди були вручені керівникам Української Держави П.Скоропадському і Ф.Лизогубу під час їх офіційних візитів до Німеччини, а міністрам С.Гутнику, А.Ржепечькому, С.Гербелю та іншим учасникам переговорів після підписання угоди. Важко сказати чи насправді німецькі нагороди відіграли вирішальну роль в укладенні договору. Міністр С.Гутник вперто протривав натиску німецько-австрійської сторони аж до 7 вересня. А потім раптово став поступливим і 10 вересня договір був підписаний²⁶. Привертає увагу не тільки поспішність укладення такої принципово важливої угоди, але й те що сталося це під час відсутності в державі П.Скоропадського. Саме тоді він перебував з офіційним візитом у Німеччині. Очевидно, в цьому й криється розгадка: такою могла бути плата за дозвіл німецького керівництва П.Скоропадському будувати національні збройні сили та перебрати владу над Чорноморським флотом. До того ж у нього відбулася зустріч з графом Татищевим, міністром фінансів кримського уряду, який досі займав антиукраїнську позицію. Мабуть, він отримав чіткі вказівки у Берліні тримати курс на альянс з гетьманом. В спогадах П.Скоропадський пише: “Через які обставини, я вже не знаю, але граф Татищев, очевидно, цілком змінив свої погляди на кримське питання”²⁷.

Новий економічний договір від 10 вересня передбачав поставку з України до Центральних держав не менше 40 млн. пудів хліба, 6 млн. пудів рогатої худоби, 300 тис. овець, 2 млн. штук домашньої птиці, 400 тис. пудів сала, 2,5 тис. вагонів яєць, 2,5 млн. пудів цукру, до 20 млн. літрів спирту. Поставка сировини також мала значні обсяги: 11 200 вагонів деревини, 750.000 пудів коноплі, 700.000 шкур великої рогатої худоби, 700.000 шкур малої рогатої худоби, 500.000 пудів тютюну, великої поставки металу тощо²⁸.

П.Скоропадський і міністри розуміли, що досить обтяжливі умови економічної угоди є своєрідною платою за військову підтримку і захист гетьманського правління. Напередодні підписання договору Рада Міністрів це відверто задекларувала у зверненні до німецького командування: “Уряд, йдучи назустріч німецьким військам у полегшенні їх продовольчих потреб, сподівається з свого боку, що німецькі війська допоможуть йому підтримати на Україні той порядок при якому тільки й можливо буде виконати поставлені урядом в інтересах самих військ (німецьких — Р.П.) завдання”²⁹.

Однак укладення економічної угоди від 10 вересня аж ніяк не вплинуло на справді грабіжницьку практику німецьких та австрійських окупаційних військ. Міністри гетьманського уряду були безсилі щось вдіяти. Так, міністр

фінансів А.Ржепецький у листі до колеги Д.Дорошенка писав 17 вересня: “З того часу реквізиції не тільки не зменшуються, але навіть збільшуються і стають загрозливими, оскільки забираються відразу величезні кількості цукру”. Він повідомляв, що з цукрових заводів Київщини та Поділля забрано 550 тис. пудів. При чому ці реквізиції не мають ніякого відношення до поставок цукру за договором³⁰.

Міністерство торгівлі і промисловості інформувало представника українського уряду при австро-угорському командуванні генерала Г. Рауха про самочинний вивіз через одеський порт: 2 859 пудів соди, 3106 пудів каніфолі, 6499 пудів мила, 4,5 тис. коней і ще багатьох товарів і сировини. При цьому наголошувалося, що “ці цифри виявляють тільки частину того, що насправді було вивезено з Одеси–порт, але вони дають яскравий образ того, як здійснюється товарообмін і які важкі результати буде мати все це для українського економічного розвитку в майбутньому”³¹.

Уповноважений по управлінню та ліквідації установ і організацій військового часу на Херсонщині склав і подав тому ж генералові Рауху чергові зведені відомості про вивезення австро-угорськими військовими без дозволу української влади різноманітних товарів, матеріалів і продовольства на загальну суму 7 млн. 160 тис. крб.³²

Представники гетьманської адміністрації фіксували численні випадки самочинних реквізицій з боку окупаційних військ, подавали дані по інстанціях, але матеріали осідали в міністерствах, не даючи бажаних наслідків. Їх керівники давно пересвідчилися, що ні гетьман, ні прем’єр, ні Рада Міністрів не в змозі суттєво вплинути на масштаби грабіжницької практики союзників.

Представник гетьманату при головному австро-угорському командуванні Г.Раух доводив ці дані до генералів Крауса і Бельца. Але це не давало суттєвих результатів. Більше того, військова адміністрація наклала на м. Одесу величезну контрибуцію. Цей факт став предметом обговорення на засіданні Ради Міністрів 23 вересня. Такі дії були визнані неправомірними австрійському військовому представникові направили черговий протест³³.

Під час візиту гетьмана П.Скоропадського до Німеччини на вимогу Колегії верховних правителів (прем’єр Ф.Лизогуб, міністр О.Рогоза і сенатор Д.Носенко) Рада Міністрів 14 вересня ухвалила постанову: “просити всі відомства зробити розпорядження, щоб підвідомчі установи надсилали точні відомості про всі незаконні дії німецьких і австрійських властей”³⁴. Очевидно керівники міністерств і відомств зневірилися у можливості суттєво вплинути на стан речей і подавати такі зведення не спішили. Через два тижні, 1 жовтня прем’єр Ф.Лизогуб у котрий раз вимагав від міністрів таку інформацію, подовживши термін подачі ще на тиждень³⁵.

Стрімкий розвиток внутрішньополітичних процесів в Австро-Угорщині і Німеччині, гостра жовтнева урядова криза в Україні зробили подальший збір цієї інформації безцільним.

Нерівноправний характер відносин гетьманату з Центральними державами був обумовлений засадами “східної” політики Німеччини, військовою окупацією краю, низкою асиметричних договірних зобов’язань української сторони, продовольчою кризою в країнах Четверного союзу. Реалізація цілком прагматичних потреб німецько-австрійського блоку привела до ігнорування інтересів України, нерівноправних методів проведення товарообміну, поширення експропріаційної практики німецької та австрійської військової адміністрації. Не тільки українська влада на місцях, але й гетьман, Рада Міністрів були безсилі протистояти нехтуванню союзниками національних інтересів України, оскільки німецький інтерес був *uber alles* (над усе).

---

¹ Скоропадський П. Спогади. — С.146.

² Там само.

³ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк. 9 зв.

⁴ Там само. — Арк. 10.

⁵ Там само. — Арк. 12.

⁶ Там само. — Арк. 17 зв., 23.

⁷ Там само. — Арк. 23 зв.

⁸ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С.120.

⁹ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк. 28.

¹⁰ Там само. — С.46.

¹¹ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С. 36-37.

¹² ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк. 40.

¹³ Там само. — Арк. 39, 46.

¹⁴ Там само. — Арк. 34.

¹⁵ Там само. — Арк. 67 зв.

¹⁶ Скоропадський П. Спогади. — С.187.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк. 83.

¹⁸ Там само. — С.176.

¹⁹ Там само. — С.137 зв.

²⁰ Там само. — С.154.

²¹ Там само. — С.241.

- ²² Причуляк П. Зазн. праця. — С.139.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Крах германской оккупации на Украине. — С.101.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Причуляк П. Зазн. праця. — С.139.
- ²⁷ Скоропадський П. Спогади — С.280.
- ²⁸ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.295-301; Нова Рада. — 1918. — 10 грудня.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк. 202.
- ³⁰ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С.129.
- ³¹ Там само. — С.130.
- ³² Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С.257.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк. 260 зв.
- ³⁴ Там само. — Арк. 247.
- ³⁵ Там само. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр. 7. — Арк. 1-2 зв.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ

5.1. Гетьманат з німецько-австрійського погляду

Ставлення провідних країн Четверного союзу до створеної за їх допомогою у кінці квітня 1918 р. Української Держави визначалося цілями їхньої “східної” політики, військовою формою сприяння у боротьбі проти більшовицької експансії, становищем Центральних держав у ході Світової війни. Пошук альтернативи соціалістичній Центральній Раді привів німецьких військових і дипломатів до доцільності спертися на консервативно-ліберальні кола і встановити традиційну для України минулих століть державну модель — гетьманат. Найорганічнішою постаттю на чолі нової держави був визнаний царський аристократ і нащадок давнього гетьманського роду, генерал П.Скоропадський.

Стрижневою лінією у відносинах німецько-австрійських альянтів до української сторони виступала реалізація економічного потенціалу Брестського миру, названого “Brotfrieden” (хлібним миром). Саме здатність забезпечити виконання договірних зобов’язань по поставках продовольства і сировини визначала перспективи взаємин союзників з новим режимом і його подальшу долю.

Формально гетьманат отримав суверенний статус, однак німцями розглядався як “фікція дружньої держави”. Це обумовлювалося військово-політичною гегемонією Німеччини, фактичною окупацією теренів України, її становищем сателіта одного з блоків світового протиборства.

Аналіз історичних джерел дозволяє чітко простежити відсутність цілісної “східної” політики Німеччини, суттєві розходження з українського питання серед імперського правлячого істеблішменту, гострі протиріччя між німцями і австрійцями у ставленні до гетьманату.

Для висвітлення цієї теми автор використав широке коло історичних джерел німецького та австрійського походження. Це досить специфічні, з погляду джерелознавчого аналізу, документи і матеріали, які потребують критичного підходу. Водночас вони піддаються достатній верифікації і не залишають сумнівів у їхній автентичності.

Останніми роками склалася, на наш погляд, не зовсім обґрунтована практика ігнорування дослідниками археографічного доробку радянських істориків та архівістів, особливо 1930-х років. Над тогочасними публікаціями документів тяжіє тавро “заідеологізованих”, “партійно-класових”, “необ’єктивних”, “сфальсифікованих” тощо. Такі оцінки, звичайно, не

безпідставні. Проте, на наш погляд, вони стосуються проблемно-тематичної визначеності, однозначної ідейно-політичної спрямованості на рівні документальних комплексів (збірників). Інша річ, використання окремого історичного джерела як носія ретроспективної інформації. Адже воно більш повно піддається логічній і фактологічній перевірці.

Обрана тема диктує потребу по-новому, прочитати, осмислити та інтерпретувати археографічні напрацювання радянської доби, зокрема, з серії “История гражданской войны в документах”; “Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов)”, “Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов”; “Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году” та інші¹.

У своїй сукупності вони містять найповніше зібрання опублікованих оригінальних документів, листування офіційних органів Німеччини і Австро-Угорщини з своїми військовими і дипломатичними представниками в Україні. На відміну від публічних документів, заяв, інформацій преси і, навіть, мемуарів, ці матеріали позбавлені необхідності будь-якого толерування Української Держави та її глави. Вони призначалися для досить вузького, внутрішнього кола користувачів, циркулювали закритими каналами, а відтак й зафіксували справжнє ставлення німців та австрійців до нового союзника.

Слід наголосити, що доля оригіналів архівних документів, опублікованих у радянських збірниках, виявилася досить складною. Під час Другої світової війни вони були переміщені в США, а вже згодом повернуті до Німеччини.

Ставлення німецької сторони до гетьманату знайшло суттєве відбиття у мемуарах провідних військових діячів, які були творцями і реалізаторами “східної” політики рейху. Спогади одного з “батьків” Брестського миру генерала М.Гофмана та фактичного керівника збройних сил генерала Е.Людендорфа вийшли у Німеччині і були перекладені російською². На жаль, мемуари начальника штабу головного командування німецьких військ в Україні генерала В.Гренера, людини найтісніше інтегрованої в українські справи, видані лише німецькою мовою³.

Природно, що українська проблематика 1918 р. знайшла широке відображення на шпальтах німецьких та австрійських часописів. Здавалося б, що відслідкувати їх реакцію сучасному вітчизняному досліднику майже не під силу, оскільки довелося б тривалий час працювати в німецьких бібліотеках. Однак, завдання виявилось набагато простішим. Досі залишається обійденим увагою вчених таке унікальне історичне джерело, як часопис “Вісти закордонної преси”⁴. Він видавався Департаментом преси при Державному секретаріаті.

Це квінтесенція перекладених українською матеріалів німецькомовних газет про становище в Україні і світі. Статті, огляди, інтерв’ю з української тематики публікували цивільні і військові кореспонденти, відомі німецькі та австрійські експерти, політичні діячі.

Спираючись на репрезентативне коло історичних джерел, вдаючись до їх верифікації за допомогою інших видів ретроспективної інформації, спробуємо показати: основні цілі держав Четверного союзу в українському питанні; з'ясувати детермінованість державної моделі гетьманату німецькими економічними інтересами; виявити суттєві розбіжності в оцінці гетьмана і уряду між публікаціями преси і закритою офіційною документацією; висвітлити німецько-австрійські протиріччя у відносинах з Українською Державою.

Прихід до влади генерала П.Скоропадського викликав у Німеччині, Австро-Угорщині і багатьох європейських країнах чималу зацікавленість, жваві відгуки преси та політичних діячів. Відразу ж після перевороту у штабі армій Г.Ейхгорна для головнокомандуючого Східним фронтом склали характеристику нового керманіча України: “Гетьман Скоропадський — людина років 45, високий, стрункий, з різко окресленим профілем, дещо кавказького типу. У нього породисте обличчя, він прекрасно виглядає у своїй чорній козацькій формі. У наш час ідеологів, фантастів і недоумкуватості він все ж проявив себе як чоловік. Якою буде його подальша поведінка важко сказати. В усякому випадку він створює враження непересячної особистості”⁵. На думку авторів документа, Скоропадський знаходився цілком і повністю під впливом головного командування. Очевидно, авторами характеристики були офіцери Оберкомандо у Києві майори Ярош і Гассе, які найбільше контактували із Скоропадським.

Німецька преса особливо підкреслювала германофільську позицію гетьмана. Так, газета “Vossische Zeitung” наводила слова Скоропадського про те, що він “не знає нікого від кого можна навчитися б більше державності і винести більше користі, ніж від Німеччини”⁶.

Військовий кореспондент газети “Die Post” з явною симпатією змальовує постать гетьмана: “темний стрій кубанських козаків, де як одинока ясна пляма виділяється георгієвський кавалер; подовгувате ясне лице та холодні енергійні очі, ласкаве поведіння, саркастична рисочка біля уст; видно уміння володіти собою і волю, головно прикмету властиву державним мужам — прислуховуватися. Цікаво, що товариші по гвардії, де він виховувався в корпусі пажів, прозивали його вже гетьманом”⁷.

Зустрічаються порівняння П.Скоропадського з видатними європейськими діячами. Зокрема, лозанська “L’Ukraine” писала: “коли генерал Скоропадський зуміє, як колись Людовик XIV, підібрати і групувати навколо себе найінтелігентніші і найталановитіші сили краю, зуміє поставити республіку на ноги — народ буде певно вдячний йому”⁸. Депутат рейхстагу Ф.Ерцберг заявив, що гетьмана “вважають за Буланже і він не приховує своїх планів повернути порядок в Росії”⁹.

У німецькій пресі з’явилася низка інтерв’ю з П.Скоропадським. Зокрема, в розмові з кореспондентом газети “Vossische Zeitung” він наголосив, що

тісне зближення України з Німеччиною не лише особиста потреба гетьмана, але й усієї України. П.Скоропадський висловив намір запросити до Києва кількох представників соціалістичних партій для ознайомлення із становищем у краї і висловлення правдивої думки¹⁰.

В інтерв'ю іншій німецькій газеті “Berliner Lokal Anzeiger” гетьман розлого говорив про важливість для самостійної України добросусідських відносин з центральними державами. Не обійшов і певні прикрі обставини, зокрема, зайняття німцями Криму, деяких портів тощо. Й цього разу П.Скоропадський підтвердив запрошення німецьких парламентарів до України. Кореспондент за підсумками бесіди з гетьманом виніс враження, що “це регент, який зуміє навіть під час такої анархії повести творчу працю і зуміє вивести щедру на природні багатства Україну на шлях здорового розвитку”¹¹.

Будучи поінформованим, що в зарубіжний, в тому числі й німецький пресі, з'явилось чимало звинувачень у проросійському складі гетьманського уряду, П.Скоропадський у своїх інтерв'ю підкреслював, що перед ним стоїть висока і прекрасна мета — збудувати самостійну Україну, а звинувачення у прихильності до старої Росії безпідставні. Так, в інтерв'ю газеті “Neue Freie Presse” П.Скоропадський заявив: “Хибним є припущення, що я маю на думці зрусифікувати урядування. Мої устремління такі: притягти до співпраці здатних і корисних для краю людей без огляду на походження, навести порядок і утвердити самостійність України”¹². Очевидно, гетьман не зовсім переконав кореспондента, оскільки той резюмував бесіду власним висновком, що нині самостійна Україна існує, але чи буде вона існувати й далі, чи ввійде у злуку з федеративною або централістично-абсолютистською Росією, сказати зараз не можна.

Німецька преса формувала у громадськості думку, що окупація України є справою цілком вмотивованою і вимоги деяких політичних сил щодо невтручання у внутрішні справи краю є нереальними, оскільки воно зумовлене вже однією військовою присутністю Німеччини, а головною “пружиною всіх вчинків на Україні є німецький державний інтерес”¹³.

Газета “Der Tag” все ж намагалася довести безпідставність звинувачень на адресу німців щодо державного перевороту в Україні: “Однак це не доведено. Все зробили самі українці... Говорять, що з переворотом до влади прийшли великоруські елементи. Проте всі ці люди були й є українцями”¹⁴.

Публікувалися враження німців, які відвідали в цей час Україну. Зокрема, доктор Вірт після повернення з Києва висловив впевненість, що нарешті там встановився остаточний порядок і Україна знову стане хлібною коморою Європи. Поза сумнівом, це була поспішна і надто оптимістична оцінка¹⁵.

Для виправдання “східної” політики Німеччини нерідко наводилася теза, що метою допомоги Україні з боку Центральних держав було недопущення

її злуки з Росією. Зокрема, оглядач газети “Der Tag” Е.Енлі писав, що завданням Німеччини є “викопати якнайбільшу прірву між Росією і Україною”¹⁶.

Частина оглядачів намагалася обґрунтувати прихід П.Скоропадського до влади. Так, газета “Deutsche Warschauer Zeitung” наголошувала “на історичній традиції українського народу, над яким до часу цілковитого поневолення Московщиною панували гетьмани”. Автор статті прогнозував, що П.Скоропадський виводить свій рід від останнього гетьмана України, а тому “селянин охоче буде повинуватись новим розпорядженням, які так різняться від фантастичних програм комуністичних теорій (Центральна Рада — Р.П.)”¹⁷. На жаль, це були досить схоластичні міркування, які аж ніяк не підтвердилися перебігом подій в Україні.

Німецькі газети жваво обговорювали склад українського уряду, подавали прогнози своїх кореспондентів щодо окремих персоналій міністрів. Зокрема, називалися прізвища колишнього депутата Державної думи, лідера Української демократично-хліборобської партії С.Шемета на посаду міністра фінансів, популярного підполковника П.Болбочана — військового міністра тощо. Матеріали преси суттєво відставали від форсованого складання українського уряду і їхні передбачення щодо персоналій здебільшого не справдилися¹⁸.

Завершення формування гетьманського уряду значно посилило критичний тон німецької та австрійської преси щодо можливого політичного курсу України. Вже 12 травня газета “Neue Lemberger Zeitung” писала: “Владу перейняв генерал Скоропадський і зложив правительство з кадетів. Закон же знесення великої земельної власності відкладено і через це зміцнено впливи польських і російських великих земельних власників. Українська мова, найважливіша підвалина незалежної від Росії українсько-національної державності сходить на другий план. Конгрес багатих хліборобів — вів наради по-російському. Побудовано тисячі мостів, які ведуть до Росії. Великоросійським тенденціям пригтовляється ґрунт. Брест-Литовський мир втратить своє історичне значення, коли так далі буде. Німецькі кола зрозуміли цей переворот, коли їх публічна думка занепокоїлась подіями у Києві. Генерал Скоропадський пообіцяв виконувати постанови Берестейського миру і поборювати польські і великоруські тенденції. Покаже це майбутність. Гетьман покликав до кабінету кадетські духи — “Kadetischen Geiste” — а ці є синонімі з російською приязню і німецькою ненавистю”¹⁹.

Газета німецьких соціал-демократів “Vorwarst” послідовно наголошувала на неукраїнському складі і політиці уряду Ф.Лизогуба. 23 травня вона опублікувала статтю під промовистою назвою “Контрреволюція на Україні”. Наводилися факти припинення виходу газет “Нова Рада”, “Боротьба” “Народня воля”, “Відродження”, заборона селянського, робітничого та

інших з'їздів, повернення російської мови до державних установ. Газета робила висновок, що “ці елементи, які при німецькій допомозі прийняли тепер до влади, з піднесеним прапором перейдуть на бік Росії, якщо на місце більшовицького уряду в Москві прийде нове, буржуазне правління”²⁰. Військовий оглядач “Frankfurter Zeitung” відзначав, що українські соціалісти залишилися осторонь уряду, а до гетьмана туляться люди не зовсім вільні від русо — і царєфільства²¹.

Шведські аналітики побачили в новому складі українського уряду іншу перспективу — початок примирення між німцями і російською буржуазією, а відтак можна очікувати, що вплив кадетів в Україні перекинеться й на Росію²².

МЗС Німеччини у кінці травня надіслало послу А.Мумму огляд російської преси з відгуками на прихід до влади П.Скоропадського. Зокрема, газета “Наш век” (колишня “Речь”) наголошувала, що генерал раніше був улюбленцем великого князя Михайла Олександровича, а своїм становищем зобов'язаний зв'язкам дружини, племінниці члена Державної ради П.Дурново. Публікація містила висновок, що український гетьман — особа, прийнятна з точки зору інтересів Великої Росії. Газета “День” також вважала П.Скоропадського скоріше російським, ніж українським кандидатом²³. Не обійшлося й без курйозу. Одна з газет стверджувала що в 1914 р. Скоропадський разом Родзянком подав російському урядові меморандум, в якому заперечувалося право українського народу на існування. Видання сплутало генерала Павла Скоропадського з Георгієм Скоропадським — членом IV Державної думи, одним з лідерів партії октябристів²⁴.

Слід відзначити, що не лише німецькі ліві, але й серйозні аналітики з числа військових і науковців вже в перших заходах гетьманського режиму побачили ознаки русофільського курсу. Зокрема, відомий німецький військовий діяч М.Гофман — начальник штабу Східного фронту і один з творців Брестського миру, 23 травня записав у щоденнику: “Нинішні правителі ведуть країну прямо до союзу з Великою Росією”²⁵. Авторитетний німецький вчений проф. О.Гетш у статті “Центральні держави і Україна” звернув увагу на те, що проголошений гетьманом проект конституції (“Закони про тимчасовий державний устрій України” — Р.П.) взятий з Основного закону Російської імперії 1906 р.²⁶

Австрійська преса з гордістю писала про високу місію імператорської і королівської армії, яка зайняла українську територію обсягом 176 тис. 697 кв. км, що більше ніж Чехія, Моравія, Шлеськ, Галичина і Буковина разом узяті. Конфлікт між Центральною Радою і німецьким командуванням зводився лише до питань весняної сівби. Містилися запевнення, що українське селянство і широкі верстви міщан виявляють щирі симпатії до Австро-Угорщини²⁷.

Відзначалося, що П.Скоропадський знаходить опору в лавах самостійників, українських незалежників і кадетів. Однак оглядачі наголошували, що “кінцевою метою цих елементів є федеральний зв’язок з Росією в конституційно-монархічній державі”²⁸.

Побоювання щодо політичного курсу нового українського уряду виникли й у депутатів австрійського парламенту від Галичини. Вони відвідали Берлін і мали аудієнцію в міністра закордонних справ Р.Кюльмана, який запевнив їх, що ніякої загрози самостійності України немає²⁹.

Німецькі соціалісти прогнозували можливу зміну влади в Україні. Напередодні перевороту один з лідерів соціал-демократів, депутат рейхстагу Ф.Шейдеман направив спеціального листа віце-канцлеру Ф.Пайєру, попереджаючи, що усунення Центральної Ради може привести до влади людей, які не мають підтримки в Україні. Тому проголошення гетьманом П.Скоропадського викликало у лівих партій гостру реакцію³⁰.

4 травня на засіданні рейхстагу з докладною інформацією про події в Україні виступив Ф.Пайєр. Він наголосив, що головним завданням німецького уряду є зміцнення порядку в Україні, а також зробити можливим виконання договору про поставки збіжжя до Німеччини та союзних з нею держав.

Чимало місця він відвів поясненню дій німецького командування в краї. Зокрема, видання наказу Г.Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. про примусовий обробіток землі було викликане неспроможністю Центральної Ради організувати проведення весняних польових робіт. На думку Пайєра, цей наказ був звернений не до населення, а до німецької військової адміністрації на місцях. А відтак й не мав характеру втручання у внутрішні справи УНР.

Знайшов віце-канцлер пояснення й арештам членів Центральної Ради, кваліфікуючи його як вимушений акт захисту проти дій “Комітету спасіння України”, який домагався вигнання німців. З метою самооборони Ейхгорн змушений був видати наказ про поширення юрисдикції німецьких військово-польових судів на громадян України.

Коментуючи утворення нового українського уряду, Пайєр запевнив депутатів, що це повністю внутрішня справа, у якій німці жодної участі не беруть. Він наголосив: “Для Німеччини важливо, що новий уряд відкидає комуністичні теорії, а також стоїть на ґрунті договорів, заключених з Німеччиною, в т.ч. й про збіжжя”³¹.

Безперечно, доповідь Пайєра не відбивала повної картини державного перевороту в Україні та ролі в його організації німецької сторони. Він прямо і відверто пов’язував цю акцію з прагматичним інтересом Німеччини в отриманні продовольства і намагався мінімізувати враження від втручання військових у внутрішні справи України. Пояснення віце-канцлера щодо подій в Україні парламентарів задовольнило, крім групи депутатів-соціалістів.

6 і 7 травня у головній комісії рейхстагу продовжувалося обговорення становища в Україні після державного перевороту. Інформація заступника міністра закордонних справ Г.Буше не зовсім задовольнила парламентарів. Зокрема, депутат Гаас (народна партія) критично оцінив дії німецьких військових, а новий український уряд охарактеризував як великоруський. Такої ж думки дотримувався й представник національно-ліберальної партії доктор Штареземан. Депутати від лівих партій висловлювали невдоволення надмірною самостійністю військових в Україні, наголошуючи, що вони мають бути “органами реалізації політики, а не керманічами політики”³². Не дивлячись на певні розходження, більшість учасників дебатів підкреслювала, що на передньому плані мала бути практична мета — захоплення якнайбільше хліба.

Серед німецьких генералів та дипломатів не бракувало прогнозів щодо перспектив функціонування такого державного утворення, як гетьманат. Зокрема, аналітики з штабу групи армій Ейхгорна після перевороту відзначали: “Чи довго Скоропадський утримається при владі — сказати важко. Це буде залежати не тільки від нього, але в першу чергу від працездатності уряду і від того, чи залишиться він під німецьким впливом”³³. Відразу ж між військовим командуванням і МЗС виявилися старі розходження щодо легітимації форми української державності. Головне командування німецьких військ в Україні вважало, що для отримання хліба “необхідно відмовитися від політики, яка зводиться до фікції дружньої країни. Новий уряд буде робити те, що ми вважаємо необхідним”³⁴.

Така позиція військових немало збентежила керівництво німецького МЗС. Заступник міністра Буше терміново запросив посла Мумма пояснити смисл заяв військових: чи значить, що тепер до України треба ставитися не як до держави, з якою встановлені мирні відносини, а тільки як до окупованої території³⁵.

А.Мумм, який мав зважати на позиції власного відомства, але останнім часом все більше розділяв погляди військових в Україні, вже наступного дня сформулював своє бачення проблеми. Він підкреслив, що не поділяє точку зору про Україну лише як “дружню країну”. Проте вважає “необхідним підтримати на Україні фікцію самостійної дружньої нам держави постільки, поскільки це збігається з нашими інтересами”. Дипломат обґрунтував це багатьма причинами: потребою враховувати громадську думку у Німеччині і зарубіжних країнах; авторитет українського уряду буде підірваним, якщо різко показати, що він “є тільки куклою в наших руках”; слід думати й про майбутнє відносин з Україною тощо³⁶.

У середині червня німецькеOberкомандо в Києві вже наголошувало на важливості зміцнення незалежної української держави як з тактичного, так і стратегічного погляду німецьких інтересів. Разом з тим визнавалося, що

багато, якщо не більшість людей, сумніваються у можливості існування такої держави. Г.Ейхгорн робив висновок, що “існування української держави тісно пов’язане з особою гетьмана. Вона або вистоїть, або впаде разом з ним”³⁷.

2-3 липня у Спа відбулася нарада вищих керівників Німеччини під головуванням кайзера. Провідне місце на ній зайняли питання східної політики. Учасники засідання не поділяли навіть поміркованого оптимізму Оберкомандо стосовно майбутнього України. Е.Людендорф запевняв: “Життєздатної української держави не вийде. Поширення української національної ідеї цілком залежить від присутності в країні наших військ”³⁸.

Генералу В.Гренеру і послу А.Мумму, як головним реалізатором планів рейху на Сході, доводилося рахуватися з доволі невизначеною політикою Берліна у цьому питанні, коли навіть генерал Е.Людендорф не мав сталої думки. Спочатку він був налаштований підтримувати гетьманат, вважаючи його “єдиною державою на Сході, здатною вижити”. Однак невдовзі під впливом міністра колоній Р.Ліндеквіста прийшов до висновку, що Україна є “ефемерною державою, яка незабаром приєднається до Росії”. Він висловився за формування антислов’янської федерації навколо Грузії. Оберкомандо і посольству довелося докласти чимало зусиль, щоб переконати в нереальності цього проекту³⁹.

Документи німецького посольства в Україні, відображають оцінки діяльності Ради Міністрів і прем’єра Ф.Лизогуба. 20 травня посол А.Мумм, інформуючи МЗС про становище в Україні наголошував: “Поки що гетьман користується більшою популярністю серед населення, ніж уряд. Проте останньому не можна відмовити у тому, що він працює сумлінно, швидко і передбачливо”. Дипломат досить точно визначив, що більшість міністрів не дуже далека від великоруських ідей, але вважав, що це зовсім не трагічно, оскільки “кабінет міністрів є чисто робочим і знаходиться під постійним контролем моїм і верховного командування”⁴⁰.

У кінці червня А.Мумм у листі до генерала В.Гренера писав, що Ф.Лизогуб висловив побоювання стосовно зменшення підтримки уряду з боку німців. На що посол висловив побажання надати кабінетові міністрів дещо більшого “couleur locale” (місцевого колориту — фр.), щоб запобігти переходу його на бік Великої Росії.

Поза увагою німців не залишалося міністерство внутрішніх справ, яке очолював особисто прем’єр. Серед заступників міністра були люди антиукраїнських, промонархічних поглядів. Не випадково А.Мумм порадив Ф.Лизогубу: “почистити своє міністерство залізною мітлою і взяти собі за правило німецьке прислів’я: “Landgraf, werde hart” (Ландграф, будьте тверді)⁴¹.

Слід зазначити, що процес формування і змін у складі українського уряду від перших днів функціонування гетьманату й до жовтня знаходився під

жорстким контролем німецьких військових і посольства. Як перший склад Ради міністрів формувався 30 квітня у кабінеті генерала В.Гренера⁴², так й другий склад у жовтні формувався під контролем генерального консула у Києві Е.Тіля та радника посольства графа Берхема⁴³. Безперечно, це не означало, що німці нав'язували лише свої кандидатури, але й гетьман без їхнього погодження не міг призначити жодного міністра. Це підтверджується численними документами німецької сторони.

Історичні джерела дозволяють висвітлити й таке складне питання, як ставлення німецького командування і посольства в Україні до постаті П.Скоропадського. Генерал В.Гренер у спогадах відзначав, що йому особисто гетьман був симпатичний від самого початку, а “у всіх німецьких діячів, з якими він спілкувався, викликав увагу і повагу. Він був надійний і чесний”⁴⁴.

Барон А.Мумм усвідомлював велику залежність П.Скоропадського від німців і не раз це демонстрував, однак вважав гетьмана “чимось середнім між правлячим монархом і президентом республіки”. При підготовці візиту глави Української Держави до Німеччини саме посол запропонував вжити до гетьмана офіційне звертання *Durchlaucht* — “ясновельможний”⁴⁵.

Слід відзначити, що й П.Скоропадський у своїх спогадах досить високо оцінив фахові і людські якості цих двох провідних постатей в реалізації політики рейху щодо України⁴⁶.

Оцінки П.Скоропадського і гетьманської держави австро-угорською стороною значно відрізнялися від німецьких. Це було зумовлено суттєвими відмінностями, а не рідко й протиріччями політики двох головних суб'єктів Четверного союзу з українського питання. Особливо яскраво це проявилось під час укладення Брестського мирного договору, коли австрійці були змушені погодитися на передачу УНР частини західноукраїнських земель.

Немає сумніву, що на початок східної військової експедиції (лютий 1918 р.) Австро-Угорщина була набагато більше інтегрована в українську проблему, ніж Німеччина. Ухвалюючи рішення про військову допомогу Україні німецьке командування спочатку розраховувало обійтися власними силами, проте змушене було запросити й Австро-Угорщину. Двоїста монархія не мала такої військової потуги як Німеччина і тому опинилася в ролі молодшого партнера. До того ж угода про розподіл сфер впливу в Україні між ними була підписана лише 29 березня. До австро-угорської зони окупації відійшла частина Волині, Подільська, Херсонська і Катеринославська губернії, до німецької — решти губерній, а також Таврія і Крим. Зрозуміло, що за економічним потенціалом і геостратегічним положенням ці території суттєво відрізнялися. Явно, не на користь Відня⁴⁷.

Австрійці хоч і визнали гетьманат, але так й не ратифікували Брестської угоди. Більше того вони домоглися знищення оригіналів (в т.ч. й українського) таємного протоколу щодо Галичини, які зберігалися в Берліні.

Більше того граф С.Буріан допустив витік інформації з цього питання, поставивши П.Скоропадського у досить скрутне становище. Фактично австрійці заперечували легітимність гетьманського правління, вважаючи Україну “невизнаним протекторатом”. Вони також піддавали сумніву титул П.Скоропадського “гетьман всієї України”, побоюючись сепаратистських настроїв у Галичині⁴⁸.

Певне напруження в українсько-австрійські стосунки вносила й та обставина, що ерц-герцог Вільгельм Габсбург розглядався деякими політичними колами як претендент на український престол. У цей час він очолював один з австрійських військових підрозділів, розквартированих в м. Олександрії⁴⁹.

Природно, що найвищі керівники Австро-Угорщини зовсім не бажали зміцнення української державності і не вірили в перспективу її розбудови. Зокрема, начальник австрійського генерального штабу А.Арц не виключав, що “гетьманство залишиться як коротке інтермеццо”. Він також вважав, що гетьманство Скоропадського німцями й задумане тільки як фундамент для розв’язання російського питання. Згідно німецької точки зору, Україна, позбавлена будь-якої національної єдності, не зможе довго зберегти свою самостійність. І якщо ціллю Німеччини є федеративна Росія під німецьким впливом, то Україна буде приєднана до трону московського царя. Тому гетьманство є тільки перехідною стадією”⁵⁰.

Австрійський імператор Карл I у листі до ерц-герцога Вільгельма у травні писав: “Тепер ще цілком неможливо передбачити чи зміцниться гетьманський режим надовго. Якщо Скоропадський буде скинутий, то це буде тільки епізодом, який нас мало торкатиметься”⁵¹. Прогноз цісаря справдився, але дещо в іншій послідовності. Спочатку впав його трон, потягнувши за собою й повалення українського гетьмана.

Командуючий австрійською Східною армією генерал А.Краус у середині червня підготував для генштабу аналітичну записку про геостратегічні наміри Німеччини щодо колонізації України. Він вважав, що та хоче назавжди закріпити за собою безпечний шлях на Месопотамію та Аравію. Тому німці ніколи не випустять з рук цінного Криму. А Україну вони використовуватимуть з одного боку як свою житницю, а з іншого — ринок збуту своїх промислових виробів. Генерал визнавав повну гегемонію німців в українських справах і був переконаний, що “будь-яка таємна, непогоджена з Німеччиною політика потягне за собою нові втрати, німці визнають про кожен такий крок”⁵².

Безперечно, такою прямою не відзначалися австрійські дипломати в Україні. Очевидно вести подвійну гру було не тільки іманентною фаховою потребою, але й завданням відстоювання національних інтересів в умовах нетривких правил експлуатації окупованого краю. П.Скоропадський був змушений визнати, що граф Й.Форгач був одним з кращих австрійських

дипломатів: “Він дійсно добре знає свою справу, надзвичайно м’який у поведженні, але одночасно з цим рішучий і немилостивий”. Гетьман ілюструє це розповіддю про те, що в Сербії його настільки ненавиділи, що усіх собак у Белграді називали “форгачами”. П.Скоропадський був проінформований, що посол має тісні стосунки з “українцями шовіністичного гатунку”⁵³.

Військовий представник Австрії майор Фляйшман також запевняв лідерів соціалістичних партій у приязні до самостійної України, колишнього уряду УНР. Він переконував, що Німеччина хоче відновити під своїм протекторатом єдину і неділиму Росію на шкоду Австрії, а відтак й Україні⁵⁴. Гетьман писав у спогадах, що німці однозначно підтримували новий уряд, але австрійці вели політику настільки невизначену, що йому доводилося просити пояснень у графа Й.Форгача і князя К.Фюрстенберга⁵⁵.

Отже, аналіз історичних джерел дозволяє зробити наступні висновки про ставлення Німеччини і Австро-Угорщини до Української Держави 1918 року. Воно було надзвичайно складним, суперечливим і детермінувалося низкою політичних, економічних, геостратегічних чинників. Як і будь-яка сфера міжнародних відносин, мало подвійні стандарти, вияви публічного і латентного характеру.

Не дивлячись на розбіжності в поглядах на українське питання, реакція різних владних центрів Німеччини на зміну правління в Україні загалом була спокійною. Навіть основні “збурювачі тиші” — німецькі ліві у рейхстагу усвідомлювали, що зміна соціалістичного уряду УНР в інтересах Німеччини.

Між військовими та їх опонентами в рейхсканцелярії і парламенті склався хоч і нетривкий, але все ж консенсус у визначенні політичної лінії щодо нового українського режиму. Він мав зберігати форму державної самостійності при якнайтіснішому союзі з Центральними державами. Спроможність гетьманського уряду виконувати умови поставок продовольства і сировини було визначальним у ставленні до нього країн Четвертого союзу.

Публічні декларації про рівнопартнерські відносини різко контрастували з окупаційною практикою ставлення до України як васально залежної території, держави-сателіта. Якщо Німеччина обстоювала хоча б формальний державний суверенітет України, то Австро-Угорщина розглядала гетьманат як “коротке інтермеццо”, домагаючись задоволення лише своїх корисливих інтересів.

---

¹ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Под ред. М.Горького, И.Минца. — М., 1936. — 205 с.; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. — К., 1938. — 622 с.; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. Под ред. И.Минца и Е.Городецкого. — М., 1942. — 240 с.

² Гофман М. Записки и дневники. 1914-1919. — Л., 1929; Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. — М. — Минск, 2005.

³ Groener W. Lebenserinnerung. Jugeng. Generalstab Weltkrieg. — Gottingen, 1957.

⁴ Вісті закордонної преси. — 1918. — Травень-листопад. Видання Департаменту преси при Державній канцелярії. Перший номер вийшов 10 травня.

⁵ Крах германской оккупации на Украине. — С.61.

⁶ Vossische Zeitung. — 1918. — 13 травня.

⁷ Die Post. — 1918. — 25 червня.

⁸ L'Ukraine. — 1918. — 4 липня.

⁹ Tagliche Rundschau. — 1918. — 25 травня.

¹⁰ Vossische Zeitung. — 1918. — 13 травня.

¹¹ Berliner Lokal Anzeiger. — 1918. — 21 травня.

¹² Neue Freie Presse. — 1918. — 5 червня.

¹³ Berliner Tageblatt. — 1918. — 16 травня.

¹⁴ Der Tag. — 1918. — 15 травня.

¹⁵ Deutsche Lemberger Zeitung. — 1918. — 12 травня.

¹⁶ Der Tag. — 1918. — 22 травня.

¹⁷ Deutsche Warschauer Zeitung. — 1918. — 22 травня.

¹⁸ Там само. — 7 травня; Breslauer Neueste Nachrichten. — 1918. — 8 травня.

¹⁹ Neue Lemberger Leitung. — 1918. — 12 травня.

²⁰ Vorwarst. — 1918. — 23 травня.

²¹ Frankfurter Zeitung. — 1918. — 20 травня.

²² Neues Wiener Tageblatt. — 1918. — 10 травня.

²³ Крах германской оккупации на Украине. — С.123-124.

²⁴ Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII-XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. — К., 2004. — С.355.

²⁵ Федюшин О. Украинская революция. 1917-1918. — С.177.

²⁶ Neue Freie Presse. — 1918. — 14 серпня.

²⁷ Norddeutsche Fremd Blatt. — 1918. — 30 квітня; Allgemeine Zeitung. — 1918. — 5 травня.

²⁸ Breslau Neueste Nachrichten. — 1918. — 8 травня.

²⁹ Vossische Zeitung. — 1918. — 31 травня.

³⁰ Федюшин О. Зазн. праця. — С.167.

³¹ Berliner Lokal Anzeiger. — 1918. — 5 травня.

³² Там само. — 8 травня.

³³ Крах германской оккупации на Украине. — С.63.

³⁴ Там само. — С.64.

³⁵ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С.83-84.

- ³⁶ Крах германской оккупации на Украине. — С.65.
- ³⁷ Федюшин О. Зазн. праця. — С.185.
- ³⁸ Там само. — С.186.
- ³⁹ Там само. — С.183.
- ⁴⁰ Крах германской оккупации на Украине. — С.122.
- ⁴¹ Там само. — С.75.
- ⁴² Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С.195-202.
- ⁴³ Крах германской оккупации на Украине. — С.141-142.
- ⁴⁴ Groener W. Lebenserinnerung. — S. 400.
- ⁴⁵ Крах германской оккупации на Украине. — С.133.
- ⁴⁶ Скоропадський П. Спогади. — С.191.
- ⁴⁷ Крах германской оккупации на Украине. — С.31-33.
- ⁴⁸ Там само. — С.161.
- ⁴⁹ Скоропадський П. Спогади. — С.208, 239.
- ⁵⁰ Крах германской оккупации на Украине. — С.153.
- ⁵¹ Там само. — С.154.
- ⁵² Там само. — С.73.
- ⁵³ Скоропадський П. Спогади. — С.240.
- ⁵⁴ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.42.
- ⁵⁵ Скоропадський П. Спогади. — С.208.

5.2. Російські монархісти в Україні

Спектр партійно-політичних сил в Україні 1918 р. був широким і різноманітним. За доби Центральної Ради в ньому переважали українські соціалістичні партії — соціалісти-революціонери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти та інші. Державний переворот 29 квітня, утворення авторитарно-бюрократичного правління гетьмана П. Скоропадського з консервативно-ліберальною ідеологією і залежністю від німецько-австрійського командування суттєво змінили розстановку політичних сил. Колишні правлячі соціалістичні партії стали в опозицію до влади, місцеві кадетські діячі склали кістяк уряду і виконували функції правлячої еліти.

Політика соціально-економічної реставрації, базована на приматі права приватної власності, консолідувала власницькі сили, потерпілі від революційно-експропріаторської практики доби Центральної Ради і, особливо, більшовицької експансії початку 1918 р. Вони об'єдналися в дві потужні політичні організації Союз промисловості, торгівлі і фінансів (Протофіс) та Союз земельних власників (СЗВ). Українську Державу їх лідери розглядали як тимчасове утворення, орієнтоване на відновлення єдиної Росії.

Нова соціально-політична атмосфера гетьманату створила сприятливе середовище для регенерації монархічного руху. Масові репресії проти правих діячів в Радянській Росії змусили їх шукати порятунку в Україні. Російські монархісти влітку і восени 1918 р. стали важливим чинником на політичній арені Української Держави.

Діяльність цього сегмента тогочасного політикуму в українській історіографії спеціально не досліджувалося. Окремі сюжети про присутність серед основних політичних сил гетьманату монархістів містяться в працях А. Гриценко та ґрунтовних енциклопедичних статтях А. Буравченкова. В. Крупина розглядає діяльність окремих правих організацій в Україні по наданню сприяння Білому рухові¹.

Стрімкий розвиток революційних подій початку 1917 р., привів не тільки до падіння Дому Романових, але й завдав суттєвого удару по самій ідеї російського монархізму. Відречення Миколи II від престолу дало підстави для звільнення від присяги на вірність цареві. Серед вищого командного складу російської армії лише генерал граф Ф. Келлер та Хан Нахичеванський відмовилися присягати Тимчасовому урядові. Припинили діяльність чорносотенні, праворадикальні організації, які ще від революції 1905 р. були опорою царської влади.

Однак впроваджувана століттями державна ідеологія російського монархізму мала сильні традиції в суспільній свідомості. Її прихильниками залишалася значна частина колишнього вищого державного істеблїшменту, генералїтету, церковних ієрархів. Стихійними царистами були й мільйони селян.

Природно, й в Україні серед колишньої царської адміністрації, дворянства, поміщицтва, військових, священнослужителів було чимало людей, які ідейно залишалися вірними цареві, а після його смерті готовими боротися за відродження Російської монархії.

Скориставшись доволі ліберальним ставленням Центральної Ради до „людей старого режиму», місцеві монархісти провели в червні 1917 р. у Києві свій з'їзд. Його ініціатором став Федір Безак відомий політичний діяч, предводитель дворянства Київської губернії, полковник Лейб-гвардії Кавалергардського Її Величності Государині Імператриці Марії Федорівни полку, шталмейстер Височайшого Двора. В 1907 р. він був обраний депутатом III Державної думи, де згодом очолив об'єднану фракцію націоналістів і помірковано правих. Входив до Головної ради Всеросійського національного союзу, був дійсним членом Київського клубу російських націоналістів, підтримував дружні стосунки з чорносотенним Союзом російського народу. У IV Державній думі Ф. Безак також входив до групи правих, найбільш монархічно налаштованих депутатів. Навіть балотувався на посаду голови Думи. У вересні 1913 р. став членом Державної ради, був палким прихильником П. Столипіна. Саме йому довелося виносити пораненого прем'єра з Київської опери.

На передодні Лютневих подій у Петрограді, довідавшись про наміри відлучення царя від влади, Ф. Безак домагався аудїєнції, щоб порадити йому або дати конституцію з відповідальним перед Думою урядом, або рішучими діями придушити цей рух. Й після падіння царату вважав, що необхідно залишатися вірним присязі Государеві, а до Києва ввести Уральську чи Оренбурзьку козачі дивізії для наведення порядку. На згаданому з'їзді в Києві було утворено Монархічний блок, який очолив Ф. Безак.² Така деталізація його політичної фізіономії виправдана з точки зору провідної ролі цієї постаті у подальшій діяльності російських монархістів в Україні.

Іншою доволі важливою обставиною є близькість Ф. Безака до П. Скоропадського, фактичне сприяння його приходу до влади. Обидва були кавалергардами, мали великі маєтності у Чернігівський і Полтавський губерніях. Сталося так, що саме у будинку родини Безаків генерал Скоропадський знайшов притулок напередодні державного перевороту у квітні 1918 р. Саме тут відбувалися зустрічі майбутнього гетьмана з представниками вищого німецького командування у Києві — майорами Гассе і Ярошем, капітаном Альвенслебеном. Це дало підстави Ф. Безаку потім написати у спогадах: „гетьманство випадково зародилося у мене в будинку”³. Переконаною монархісткою була й дружина Ф. Безака Олена Миколаївна, донька генерала

Шипова, фрейліна Імператриці Марії Федорівни. Її політичну позицію відзначив й сам П. Скоропадський: „Олена Миколаївна палка монархістка, а головне, зовсім не визнає України”. Він згадує, що в день проголошення гетьманом О.Безак піднесла йому кільце з руки святої великомучениці Варвари.⁴

Не дивлячись на неприйняття самої ідеї самостійної України, Безаки підтримали намір П. Скоропадського захопити владу. У цьому вони вбачали насамперед кінець правління ненависної Центральної Ради і можливість перетворення гетьманської України в плацдарм наступу на більшовицький режим. Для родини Безаків було важливим, що на чолі держави ставав представник колишнього царського істеблішменту, до того ж їх добрий знайомий.⁵

Посилення позицій Української Центральної Ради, утворення УНР, більшовицька експансія початку 1918 р. стримали розвиток монархічного руху в Україні. Водночас репресії радянського режиму в Росії щодо представників старої влади, правих політичних партій і організацій, царського офіцерства інспірували потужний потік до України втікачів від більшовицьких переслідувань. Особливої масовості він набув після німецько-австрійської окупації краю та приходу до влади генерала П. Скоропадського. В. Винниченко з властивою йому художньою експресією та класовою ненавистю так змальовує цей процес: „Вони тисячами кидають свій край, свою батьківщину; міняють прізвища; з ризиком потрапити в руки совітських властей перебіраються через українсько-російський кордон; записуються навіть в українське підданство, підробляють пашпорти, все роблять тільки для того, щоб добратися до України. Іменно „добратися”, допастися, всмоктатись, вгризтись в тіло нашої молоді Держави”⁶.

Перебування в Україні сановних російських втікачів з „більшовицького раю” стало явищем настільки масовим, що П. Скоропадський вже ретроспективно спробував створити типологізований психологічний портрет такого „біження”, виділивши кілька стадій у його „київському сидінні”. Перша — після приїзду до Києва — мовчить, п’є і їсть. Друга — хвалить Україну, її благозвучну мову, клімат, красу столиці. В третю стадію входить тижнів через два — виявляється, що візники дуже погані, бруківка нікудишня. І нарешті, такий тип заявляє: „Ваша Україна нісенітниця ... та й українців ніяких немає, це все вигадка німців”⁷.

П. Скоропадський у спогадах дещо затушовує вплив представників російського політичного істеблішменту на українські справи. Очевидно, це пояснюється тим, що в кінці свого правління він був вимушений зіпертися на найбільш відвертих адептів монархізму — графа Ф. Келлера та князя О. Долгорукова, загалом російське офіцерство.

До Києва перебралися найвідоміші діячі російського монархічного руху. Один з лідерів чорносотенних організацій „Союз русского народа” і „Союз Михаїла Архангела” В. Пурішкевич наприкінці 1917 р. був заарештований

ВЧК за участь у контрреволюційній змові, але згодом амністований. Прибувши до Києва, активно прилучивши до діяльності монархічних організацій.⁸

Видатний державний діяч Росії, гофмейстер, статс-секретар, діяльний реформатор столиці О. Кривошеїн після розпаду очолюваного ним антирадянського „Правого центру” також знаходився у Києві. Природно, що постать такого масштабу прийняв П. Скоропадський. Д. Донцов у щоденниковому записі за 22 серпня свідчить, що гетьман розповів йому: „Перед Вами у мене був Кривошеїн. Я посварився з ним. Не знаю, може, колись зайде мова про якість наше відношення до Росії, але не тепер, а тоді коли свою культуру розв’ємо. Це річ наших дітей і онуків.”⁹

О. Кривошеїн відкрито пропагував відродження єдиної, неподільної Росії і абсолютно не сприймав Українську Державу. Саме він 1 листопада спровокував скандал на з’їзді земельних власників, у роботі якого взяв участь і виступив гетьман. Після його від’їзду довгу промову про необхідність відновлення „Великої Росії” виголосив О. Кривошеїн, зірвавши аплодисменти.

Одну з провідних ролей у справі координації діяльності російських організацій відігравав барон В. Меллер-Закомельський — колишній голова Петербурзької губернської земської управи, член Державної ради, відомий підприємець. Після приїзду до Києва він увійшов до бюро Окремої наради членів Держдуми усіх скликань та Державної ради.¹⁰

До Києва прибув й відомий політичний діяч, колишній депутат Державної думи і царський міністр, голова правої групи у Державній Раді граф О. Бобринський. Свого часу він був удостоєний посади обер-гофмейстера Височайшого Двора, очолював Комітет по проведенню святкування 300-річчя династії Романових. Разом з П. Балашовим граф увійшов до керівництва Монархічного блоку.¹¹

Ця організація поповнився також приятелем Ф. Безака, колишнім членом Державної ради генералом В. Гурком, товаришем гетьмана, генералом князем О. Долгоруковим, колишнім членом Державної думи, ольгопольським поміщиком О. Гіжицьким (родич першого державного секретаря гетьманату М. Гіжицького) та іншими політиками.

Другим після Києва центром зосередження монархічного налаштованих діячів була Одеса. За даними австрійських військових аналітиків провідну роль тут відігравали батько і син Сухомлінови (родичі колишнього військового міністра), графи Сумароков-Ельстон, Пален, князі Трубецької і Лівен, колишній міський голова Пелікан та інші. Під впливом цієї групи знаходилася газета „Голос Юга”¹²

Досить згуртованими були й монархісти Харкова. Насамперед, це губернський староста генерал П. Залесський. Звільнений у липні з посади, він займався формуванням монархічної Південної армії, а згодом став

начальником її штабу. Активну діяльність у місті розгорнув проф. П. Новгородцев — відомий діяч правого крила кадетської партії, прибічник конституційної монархії. Інший учений А. Погодін видавав у Харкові газету явно промонархічної орієнтації — „Русская жизнь”. У місті мешкав палкий прихильник царського престолу генерал граф Ф. Келлер¹³.

18-20 липня монархісти провели у Києві з’їзд, законспірований під зібрання Союзу українських консервативних діячів. Ініціаторами його виступили голова Монархічного блоку Ф. Безак, колишній київський віце-губернатор М. Кошкарьов та інші. З’їзд був досить представницьким, близько 70 осіб. У його роботі взяли участь колишні члени Державної думи та Державної ради Гололобов, Новицький, Шечков, Сухомлинов, одеський міський голова Пелікан та інші.

У вступному слові Ф. Безак закликав „людей порядку” до єднання. Були також заслухані доповіді з місць. В ухвалений з’їздом резолюції, вказувалося на необхідність утворення по всій Україні осередків Союзу, розгортання агітації за відновлення в Росії монархічного ладу та приєднання до неї України¹⁴.

Саме під час роботи з’їзду монархістів надійшло повідомлення про смерть імператора Миколи II. Рада Міністрів, виходячи з канонів православної церкви, ухвалила довести до відома митрополита Антонія, що уряд не проти проведення панахиди¹⁵. Проте німецьке і особливо австро-угорське командування з певним побоюванням поставилася до заходу, який міг перерости в монархічну демонстрацію. На пропозицію посла Німеччини Мумма взяти участь у панахиді австро-угорський колега Форгач зауважив, що для нього це можливо, якщо траурне богослужіння матиме не приватний, монархічний, а більш-менш офіційний характер. На запит з цього питання глава МЗС С.Буріан відповів, що молебен в пам’ять царя може бути сприйнятий як маніфестація у великоросійському дусі, спрямована проти української ідеї, а тому молебен видається не бажаним¹⁶.

Як наслідок, ні гетьман, ні члени уряду не були присутні 20 липня на багатотисячній панахиді по вбитому Государеві, яку провели митрополит Антоній, два єпископи та 12 священників¹⁷. До Софіївської площі були стягнуті значні підрозділи німців та Державної варти. Вороже налаштований до російської присутності в Україні Д. Донцов у цей день з задоволенням занотував у щоденнику: „ Російська монархічна маніфестація не вдалася... Бачив купу російських білих офіцерів — з погонями — арештованих і ведених під військовим ескортом. Дуже добре”.¹⁸ Військовий супровід дійсно був, а от щодо арештів, то автор щоденника явно перебільшив.

Не маючи змоги виявити публічну скорботу по Миколі II, колишній флігель-ад’ютант Імператора П. Скоропадський глибоко переживав його трагічну смерть. За спогадами начальника гетьманського штабу генерала Б. Стелецького, гетьман у палацовій церкві відстояв скромну панахиду (без

півчих). І коли до нього звернувся один з найближчих співробітників О. Палтов, то завжди делікатний гетьман „сильно роздратованим голосом попросив залишити його на самоті. Кажуть, що у церкві Скоропадський плакав, як плачуть маленькі діти.”¹⁹

Як відомо, після відречення імператора генерал рішуче порвав з своїм минулим, пов'язаним з царським двором. Проте в подальшому з ідейними монархістами його зв'язували людські, службові та інші стосунки. Хоч лідер усвідомлюваної незалежної держави мав іманентно не сприймати регенерацію російської монархії як загрози самостійності України і його власному статусу.

Ставлення П. Скоропадського до монархічних організацій в Україні значною мірою було зумовлене політикою Німеччини у східному питанні, зокрема щодо перспектив російської державності. Слід відзначити, що цей політичний курс був досить суперечливим і мінливим. У його проведенні існували суттєві протиріччя між основними владними центрами: кайзером, вищим військовим командуванням, відомством канцлера, МЗС, бундестагом.

Оберкомандо та посольство Німеччини у Києві орієнтували П. Скоропадського на зміцнення державної самостійності, намагалися утримати його від орієнтації на російських монархістів і цілком задовольнилися кадетським складом Ради Міністрів. Водночас самі підтримували широкі зв'язки з російськими політичними колами, включаючи й монархістів. Німці не перешкоджали функціонуванню їхніх організацій в Україні. З іншого боку генерал Г. Ейхгорн видав наказ, за яким німецькі офіцери мали утримуватися від виявів співчуття російським монархістам.

Правлячі кола Німеччини на імперській конференції 2-3 липня у Спа під головуванням кайзера зробили спробу узгодити позиції щодо східної політики. Документ мав претензійну назву „Нова орієнтація в Росії”. Одне з основних його положень зводилося до наступного: „У даний час не слід домагатися повалення більшовицького уряду. Проте одночасно слід встановити тісні зв'язки з монархістами, щоб бути готовими до будь-якого повороту подій. Умовою для цього (тісного співробітництва з російськими монархістами) є їх прийняття договору в Бресті-Литовським. Їх не треба позбавляти надії на поступове відновлення Великої Росії. Його величність кайзер рекомендує зібрати в Києві всі (російські) елементи, які виступають за відновлення порядку»²⁰.

Очевидно, у руслі реалізації цього курсу новий глава МЗС Німеччини контр-адмірал П. Гінце дав доручення послу А. Мумму встановити особисті контакти з О. Кривошеїним. Міністра цікавило бачення ним шляхів відновлення монархії в Росії та ставлення до гетьмана²¹. Він характеризував О. Кривошеїна як монархіста, германофіла, надійну людину, котру він особисто добре знав, оскільки служив військово-морським аташе Німеччини в Петербурзі. В столичних колах говорили, що П.Гінце одного часу був ближчий до царя, ніж до кайзера.

Безперечно, діяльність російських монархістів знаходилася й у полі зору розвідувального відділу Oberkommando. Начальник його штабу генерал В. Гренер писав: “Монархісти повністю виключають відділення України з Росії. Ймовірно, вони будуть готові надати Україні в рамках російської федеративної держави широку автономію”²². Загалом, “зигзаги” у ставленні різних владних центрів Німеччини до монархічної перспективи Росії були обумовлені невизначеністю та мінливістю “східної” політики рейху.

На відміну від Німеччини офіційний Відень займав послідовно негативну позицію щодо впливу російського чинника на політичну ситуацію в Україні. Це приводило до латентного протистояння, хоч австрійці як молодший партнер по окупаційній коаліції змушені були рахуватися з позицією німців.

Вже 6 травня начальник австрійського генерального штабу А. Арц повідомляв МЗС, що, на його думку, „гетьманство Скоропадського з німецького боку задумане тільки як фундамент розв’язання російського питання”. Він наголошував, що це є сферою зіткнення інтересів двох держав²³.

У липні командував австрійсько-угорськими військами в Україні А. Краус інформував вище військово командування про суттєве посилення монархічних настроїв у його окупаційній зоні. Головну причину він вбачав у тому, що частина населення особисто сильно потерпіла від грабежів під час революції і тому відмовилася від усіх ілюзій щодо життєздатності республіканської форми правління в російській державі.

Далі він наголошував, що німецьке командування у Києві, з одного боку підтримує і стимулює через Скоропадського монархічний рух, хоч з іншого боку, посол барон А. Мумм робить все, щоб демократизувати Україну. Відзначаючи активізацію діяльності організації монархістів в Одесі генерал доповідав, що її довіреною особою є старший ад’ютант Скоропадського В. Кочубей. Він часто приїздить до Одеси і зустрічається з членами монархічного гуртка.²⁴

Слід відзначити, що вищі церковні ієрархи в Україні були переконаними монархістами. Вікарний єпископ Никодим (Кротков) ще напередодні Лютневої революції разом з іншими київськими священнослужителями звернувся до царя з проханням розпустити Державну думу. Послідовний адепт єдиної і неподільної Росії, він різко виступав проти автокефалії української православної церкви. Саме Никодим, заручившись підтримкою патріарха Тихона, домігся обрання митрополитом Київським і Галицьким непохитного монархіста Антонія (Храповицького). Свою відданість імператору той виклав у прикметній формулі: „від вірності Цареві мене може звільнити лише його невірність Христові”²⁵.

Навіть скоординовані дії гетьмана, уряду і особисто міністра ісповідань В. Зеньковського не змогли перешкодити сходженню Антонія на Київську митрополичу кафедру. Хоч він і намагався демонструвати лояльність до геть-

манської влади, навіть пропонував Скоропадському влаштувати щось на зразок коронації, все ж українофобська позиція митрополита постійно проступала в його діяльності. Зокрема, посилаючись на давню анафему І. Мазепи, він відмовився брати участь у поминальній панахиді. Хоч відправив панахиди по загиблому імператорові Миколі II, розстріляних більшовиками царськими міністрами тощо. З приходом до влади Директорії Антоній був заарештований і тривалий час знаходився в ув'язненні як прибічник гетьманського режиму. Він до кінця життя залишався відданим монархічній ідеї. Архимандрит Кіпран (Керн) писав з цього приводу: „Цар і Монархія для митрополита власне й не були політичними, а чисто релігійними”²⁶.

Різко неприязне ставлення П. Скоропадського до Антонія знайшло відображення й у спогадах гетьмана: „Він, власне кажучи, також чорносотенець старої школи і нічого іншого, як посадити в тюрму, розстріляти звернутися за сприянням до поліції у сенсі впливу на маси і утвердження православ'я — не вміє”. Для більшої переконливості гетьман схвально відгукується про патріарха Тихона, який на десять голів вищий від Антонія. А про митрополита Шептицького пише, що той вміє захопити українців і душою, і тілом, граючи на національному почутті любові до України ²⁷.

У відносинах П. Скоропадського з так званим Парламентським бюро, яке представляло російську політичну еліту в Україні влітку 1918 р. склався статус мирного співіснування. Колишній член Державної ради В. Гурко писав, що як би негативно вони не ставилися до „хохломанії”, як би у приватних бесідах не висміювали „опередковий двір Скоропадського”, однак проти нього ніяких виступів не затіювали, розуміючи, що падіння гетьманської влади „до повалення більшовизму у Москві перетворить і весь південь Росії у більшовицький застінок”²⁸.

Виношувану тривалий час російськими політиками в Україні ідею про утворення єдиного управлінського органу, вдалося втілити лише у жовтні 1918 р. У Києві відбувався з'їзд колишніх членів Державних дум та Державної ради, Церковного собору, земств, політичних партій. Врешті, вдалося обрати Раду державного об'єднання Росії (РДОР) — найбільш представницький орган антибільшовицьких сил того часу. До її складу ввійшло 45 осіб. Головою став барон В. Меллер-Закомельський, а заступником давні політичні опоненти — кадет П. Мілюков і монархіст О. Кривошеїн. Керівники РДОР були монархістами здебільшого не чорносотенного, а націоналістично-октябристського, столипінського типу²⁹.

В. Гурко вважав, що будучи монархістами в душі вони «визнавали, що розгорнути монархічний прапор можна лише при сприятливих для цього обставинах»³⁰. Тому, розділяючи принцип „непредрешення” державного ладу Росії до перемоги над більшовиками, В. Меллер-Закомельський 31 жовтня інформував генерала А. Денікіна по готовність Ради „надати всі сили, знання

і досвід в розпорядження Добровольчої армії”³¹. У відповідь генерал привітав створення РДОР і побажав участі у спільній російській справі.

Активізація монархічних сил в Україні значно посилилася після літніх невдач Німеччини на Західному фронті. Однією з відверто монархічних організацій була „Наша Родина”. Її спочатку очолював активний російський політичний діяч авантюрного типу М. Ацакатов. Проте у зв’язку з реалізацією її головного завдання — вербування кадрів для Південної монархічної армії, домінуючі позиції зайняли військові — генерали К. Шильдбах (Литовцев), Г. Лейхтенбергський, В. Семенов. Вони вважали, що саме армія має привести Росію до старого порядку і відновлення монархії, хоча б й насильницьким шляхом.

Вербувальні пункти Південної армії відкрито діяли в Україні. Вона мала складатися з кількох корпусів, один з яких — Воронізький формувався в Україні і мав стати прикриттям її північно-східного кордону від більшовицької експансії. П. Скоропадський і урядові структури, заручившись підтримкою німців і згодою Донського отамана генерала П. Краснова, фінансово і матеріально сприяли цій справі.

На початку жовтня 1918 р. генерал Ф. Келлер, людина непорушно віддана ідеї російської монархії, запідозрив П. Скоропадського, що той хоче ввести усіх в оману і „сформувати під виглядом Російської армії українську, зовсім не монархічну”³²

Очевидець свідчить, що у Києві офіцери зараховані до Південної монархічної армії одягли золоті погони, нашили біло-жовто-чорні романовські шеврони і двохголових орлів, співали в кафе „Боже, Царя храни”, але мало думали про спасіння батьківщини і царя. Врешті ці нечисленні формування були перекинуті в район Кантемирівки на Вороніжчині³³.

П. Скоропадський постійно відчував вороже ставлення командування Добровольчої армії до Української Держави і до нього особисто. Особливо рельєфно це позначилося після смерті генерала М. Алексеєва восени 1918 р. Сприяючи формуванню Південної і Північної монархічних армій, гетьман не хотів їх підпорядкування А. Денікіну. Він здійснив спроби залучити до загального керівництва антибільшовицькими збройними силами великого князя Миколу Миколайовича, колишнього Верховного головнокомандувача сухопутними і морськими силами Росії (1914–1915 рр.), який проживав у Криму. Однак той не відгукнувся на заклики П. Скоропадського та інших діячів³⁴.

Активну підричну антиукраїнську діяльність проводив Київський національний центр, до якого входила група В. Шульгіна, блок російських виборців, клуб російських націоналістів, товариство „Русь”, праві кадетські політики. Провідну роль у цьому об’єднанні належала відомому правому діячеві В. Шульгіну. Не дивлячись на свої монархічні переконання, він поділяв погляди вождів Добровольчої армії, які вважали, що питання про

форму російської державності слід відкласти до розв'язання головного завдання — повалення більшовицького режиму. В. Шульгін створив розвідувальну мережу „Азбука”, яка постійно інформувала штаб Добрармії про події в Україні. У жовтні Київський національний центр провів нараду, на якій головним завданням було визначена боротьба з українською незалежністю³⁵. Безперечно, оцінки А. Денікіним П. Скоропадського як „українського шовініста”, „самостійника” значною мірою були сформовані під впливом шульгінських донесень.

В умовах втрати гетьманом підтримки Центральних держав деякі праві монархічні організації виношували наміри державного перевороту. За свідченням В. М'якотіна, Союз відродження Росії планував за допомогою офіцерських дружин заарештувати П. Скоропадського і захопити владу в Києві³⁶.

18 жовтня Д. Донцов фіксує у щоденнику: „Чутки про державний переворот монархістів не вщухають. Росіяни стають чимраз більш нахабними”. Далі він пише, що разом з іншими українськими діячами на прийомі у гетьмана звернули увагу на горячкову організацію російських груп та небезпеку перевороту. На що П. Скоропадський відповів, що потрібні заходи вжиті, зокрема Коновалець з січовиками вже у Києві³⁷.

Провідні діячі — монархісти намагалися впливати на внутрішню політику гетьманата. Зокрема, під час жовтневої урядової кризи В. Пурішкевич та О. Кривошеїн через міністра внутрішніх справ І. Кістяковського спробували втрутитися в формування складу Ради Міністрів. Завдяки зусиллям німецького посольства це їм не вдалося. Більше того, на деякий час в кабінеті міністрів посилювалося національне крило. Самому ж І. Кістяковському це коштувало посади. Особливо активно наполягав на його видаленні з уряду В. Винниченко³⁸.

Очевидна перемога Антанти у Світовій війні, початок розпаду Четвертого союзу, а відтак й прогнозоване ослаблення гетьманської влади, сприяли піднесенню духу російських правих кіл. Справжньою демонстрацією сили і впливу монархічних організацій стала проведена у неділю 29 вересня у Софійському кафедральному соборі урочиста панахида за розстріляними більшовиками колишніми царськими міністрами — І. Щегловитовим, М. Маклаковим, О. Хворостовим, М. Макаровим, головою „Союзу русского народа” Г. Ознобішиним. Серед присутніх на панахиді були князі Аргутинський, Долгоруков, Голицин, Прозоровський, Щербатов, граф Келлер, колишній директор департаменту поліції Васильєв, колишній начальник московського охоронного відділення Мартинов, офіцери Добровольчої, Астраханської і Південної армій, колишні офіцери гвардійських і гренадерських полків, представники петербурзької аристократії і московських фінансових кіл, лідери київських монархістів. Порядок забезпечував великий наряд Державної варті³⁹.

Показовим є ставлення правлячого режиму до визначення ворогів української державності. Зокрема, 31 жовтня новий міністр внутрішніх справ В. Рейнбот видав циркуляр щодо боротьби з таємними та легальними партіями. До тих, хто виступав проти державного ладу відносили: РКП(б), КП(б)У, лівих російських та українських есерів, анархістів. Жодна з російських політичних сил чи організацій правоконсервативного, промонархічного спрямування, які діяли в Україні не була зарахована до реєстру ворожих.⁴⁰

Ні влітку, ні тим більше восени 1918 р. така кваліфікація російського монархічного руху в Україні з боку офіційних силових структур була просто неможливою. П. Скоропадський не мав дієздатних збройних сил, гетьманська гвардія — Сердюцька дивізія знаходилася у стадії складання, тому було ухвалено рішення про формування з російських офіцерів і старшин Окремого корпусу, підпорядкованого особисто гетьманові. Офіційне його призначення — протидія більшовицьким військам не афішувалася. Він мав дислокуватися на північному українсько-російському пограниччі. Командиром корпусу був призначений особисто відомий гетьманові по спільній службі генерал О. Ерістов, колишній командир 3-го Кавказького корпусу. Фактично це була реставрація фрагменту царської армії. Тут діяли імператорські військові статuti, стара військова форма з золотими погонами та романівськими шевронами. До корпусу в першу чергу вступало монархічно налаштоване офіцерство. Формуванням цього з'єднання П. Скоропадський вирішував кілька питань. По-перше, це майбутній наступ на більшовиків; по-друге, зменшення притоку кадрів до лав недружньої Добровольчої армії; по-третє, ці частини, врешті, могли бути використані й проти „внутрішнього ворога”.

Проте динамічний фінал Світової війни не дав П. Скоропадському можливості завершити формування окремого корпусу, як і багато інших справ. Направлений ним у Ясси визначний дипломат царських часів І. Коростовець для з'ясування планів Антанти щодо України повідомив невтішні прогнози. Підтверджувалися вони й іншими джерелами. Державипереможниці робили ставку на відновлення Великої Росії. До того ж активну антиукраїнську пропаганду в Яссах проводила делегація російських діячів, очолювана В. Меллер-Закомельським.

У спогадах П. Скоропадський зробив досить щире і настільки ж прикметне визначення: „Нарешті, настало дев'яте листопада, день, який я завжди вважав останнім днем мого Гетьманства”⁴¹. Саме тоді він отримав повідомлення українського посла у Берліні Ф. Штейнгеля про революційні події в Німеччині та повалення імперської влади. Він вважав, що через чотири дні фактично влада була вирвана у нього з рук, маючи на увазі утворення 13 листопада Директорії УНР та початок антигетьманського повстання.

Вже наступного дня, намагаючись виконати вимоги Антанти і забезпечити хоч у якійсь формі гетьманську державність, П. Скоропадський проголо-

шує грамоту про федерування України до складу небільшовицької Росії. Цього ж дня він затверджує нову Раду Міністрів, складену з прихильників єдиної і неділимої Росії. При цьому гетьман мав на увазі не тільки вимоги Антанти видалити міністрів орієнтованих прони́мецьки, але й здобути прихильність російських кіл в Україні. Проте ці сподівання не справдилися і П. Скоропадський був змушений визнати: „Через декілька днів після появи грамоти великоросійські кола вже ніякої України зовсім не визнавали”⁴².

В умовах стрімкого наростання антигетьманського повстання П. Скоропадський добре розумів, що єдиною надійною військовою силою, здатною протистояти наступу Директорії, є російські офіцери. Перед ним постала проблема вибору головнокомандувача, який би був абсолютно авторитетним серед офіцерства. Зрозуміло, що новопризначений військовий міністр, маловідомий генерал Б. Щуцький для цієї ролі не підходив.

Після певних вагань 18 листопада П. Скоропадський головнокомандуючим усіма збройними силами призначив надзвичайно популярного генерала, „першу шаблю” Росії, графа Ф. Келлера. Він отримав надзвичайні повноваження, оскільки в умовах військового часу йому підпорядковувалися й цивільні установи. П. Скоропадський кваліфікував його як людину „надзвичайної хоробрості і рішучості. Украй правого монархіста”⁴³.

Отримавши майже необмежені повноваження, генерал відмінив усі чинні положення у гетьманському війську і повернув старі статuti імперської армії. При головнокомандувачі була створена Рада оборони, до якої увійшли, за свідченням П. Скоропадського, „вкрай праві діячі, які повели політику архіправу”⁴⁴. Гетьман при цьому замовчує, що цей орган очолив не хто інший, як лідер київських монархістів Ф. Безак. До речі начальником Цивільної частини свого штабу Ф. Келлер призначив колишнього голову Київської охоранки, генерала окремого корпусу жандармів О. Спиридовича. Розпочалася агресивна антиукраїнська компанія. У Києві був закритий український клуб, розбивалися бюсти Т. Шевченка, зривалися вивіски українською мовою тощо.⁴⁵

Генерал Ф. Келлер був звільнений, а на його місце П. Скоропадський призначив князя О. Долгорукова, свого однополчанина, члена Київського монархічного блоку. Цей крок гетьман пізніше пояснив тим, що „мені не можна було вже різко змінювати курс”, очевидно, через все те ж побоювання втратити підтримку російського офіцерства. Оголошена загальна мобілізація офіцерів, за даними П. Скоропадського, дала за списками 9 тис. осіб, а насправді на фронті було усього 800⁴⁶. Офіцерські дружини генерала Л. Кирпачова та полковника Святополк-Мирського не змогли стримати наступ військ Директорії. Навіть дивізіон особистої охорони гетьмана, складений виключно з російських офіцерів, був роззброєний. 14 грудня гетьман відрікся від влади.

П. Скоропадський вже пізніше намагався дати відповідь на запитання: чому він, маючи в минулому той же військовий статус, що й Ф. Келлер та О. Долгоруков — командир корпусу, генерал-лейтенант, особисто не очолив збройні сили? Звичайно, він не наважився відверто сказати, що гетьман самостійної України не міг стати прапором російського офіцерства у протиборстві з військами Директорії. П. Скоропадський знайшов інше пояснення: мовляв, як глава держави не мав права в українській уособиці стати на чийсь бік. Таку власну позицію він визнав помилковою⁴⁷.

Сучасні російські історики ставлять на карб гетьману П. Скоропадському і князю О. Долгорукову те, що вони залишили на призволяще своїх останніх захисників — російських офіцерів, а самі врятувалися втечею. Зокрема, В. Волков стверджує, що при падінні Києва в полон потрапили близько 500 російських офіцерів. Не менше 400 були вбиті петлюрівцями у місті в наступні тижні. Захисники Києва утимувались в Педагогічному музеї, куди доставлялися й офіцери, захоплені на Чернігівщині та Полтавщині. За різними даними у приміщенні музею утримувалися від 600-800 до 1500, понад 2 тис., близько 3 тис. полонених офіцерів⁴⁸. На жаль, автор не наводить джерел цих відомостей і, очевидно, не має уяви про тогочасну споруду Педагогічного музею. Інакше, мав би поставити під сумнів такі цифри. Природно, сучасні російські дослідники не виявляють симпатії й до Головного отамана С. Петлюри, ніби-то не без відома якого у грудні 1918 р. на Софіївській площі був розстріляний генерал Ф. Келлер⁴⁹.

Поразка Німеччини, падіння українського гетьманату автоматично зняла проблему орієнтації монархічно налаштованого офіцерства. Підтримувана Антантою Добровольча армія стала основним вмістилищем військових кадрів з України. До лав Збройних сил Півдня Росії перейшла й переважна більшість генералітету гетьманської армії. Не дивлячись на наказ А. Денініна не брати на службу військових і цивільних високопосадовців Української Держави, до Добрармії вступили командири корпусів генерали О. Березовський, Г. Васильченко, В. Слюсаренко, І. Мартинюк, О. Лігнау. Виключення робилися особливо для тих, хто приводив з собою військові частини. Зокрема, командир 8-го Катеринославського корпусу генерал Г. Васильченко під час антигетьманського повстання здійснив з військом рейд до Криму. Начальник штабу гетьмана Б. Стелецький передислокував до Криму Київське юнкерське училище і став на службу до ЗСПР. А от іншому начальникові штабу гетьмана генералові В. Дашкевичу-Горбацькому А. Денікін відмовив і той пішов на службу до армії О. Колчака. У білих арміях служили й військовий міністр генерал Б. Щуцький, морський міністр адмірал А. Покровський, начальник Генерального штабу полковник О. Сливинський і багато інших кадрових військових⁵⁰.

Отже, вивчення діяльності російських монархістів в Україні 1918 р. дозволяє зробити наступні висновки. Встановлення авторитарного правління гетьмана П. Скоропадського, протегування російським політичним силам, орієнтованим на Німеччину перетворили у 1918 р. Україну в «Мекку» російських монархістів, які втікали від перслідувань більшовицького режиму.

Тут у різний час перебували члени імператорської родини, монархічні, правоконсервативні діячі О. Кривошеїн, В. Пурішкевич, В. М'якотін, Ф. Родичев, М. Шебеко, В. Гурко, генерали Ф. Келлер, О. Долгоруков, Г. Лейхтенбергський, В. Біскупський та інші. Майже легально діяли шовіністичні організації „Монархический блок”, „Союз возрождения России”, „Национальный центр”, „Наша Родина”, „Русь” тощо. До праці російських організацій долучалися місцеві політичні діячі Ф. Безак, О. Голіцин, Ф. Гейден, Д. Григорович-Барський, Б. Пелікан та інші. Переконаними монархістами були й вищі ієрархи православної церкви в Україні митрополит Антоній (Храповицький) та єпископ Нікодим (Кротков).

Монархічні організації проводили конспіративні, а згодом й відкриті заходи, пропагуючи відродження єдиної і неділимної держави під скіпетром російського імператора, розходячись у виборі наступника престолу. Восени їхня діяльність концентрувалася на зборі коштів та формуванні монархічних Південної та Північної армій. Найбільш радикальні елементи виношували плани зміщення П. Скоропадського і захоплення влади.

Монархічні переконання флігель-ад'ютанта царя, генерал-лейтенанта П. Скоропадського були підірвані в роки війни засиллям „роспутінщини” в імператорському оточенні. Відречення Миколи II від престолу звільнило його від присяги на вірність цареві. Природно, що й надалі з багатьма ідейними монархістами гетьман підтримував товариські, людські, службові відносини. Статус глави формально незалежної держави вимагав від нього неприйняття відродження в Росії монархічної моделі правління.

Ставлення П. Скоропадського до діяльності російських монархістів в Україні було неоднозначним і визначалося кількома чинниками: по-перше, позицією підтримки монархічних сил на противагу Добровольчій армії, орієнтованій на Антанту; по-друге, спільністю завдань боротьби з більшовицьким режимом; по-третє, потужним впливом внутрішніх правоконсервативних сил, налаштованих на відновлення Великої Росії.

Відсутність дієздатної армії, початковий стан створення гетьманської гвардії — Сердюцької дивізії, аморфність козацьких формувань примусили П. Скоропадського зіпертися на численні кадри російського офіцерства. Почалося формування Окремого корпусу, офіцерських дружин, які виявилися останніми захисниками гетьманського режиму. Керівництво обороною Києва від військ Директорії довелося доручати переконаним монархістам графові Ф. Келлеру та князеві О. Долгорукову.

Поразка Німеччини, падіння гетьманату, встановлення влади Директорії УНР змусили монархічні організації залишити територію України. Відпала й проблема зовнішньополітичної орієнтації, а Добровольча армія стала вмістилищем і республіканських, і монархічно налаштованих військовиків. Переважна більшість генералітету і вищого офіцера гетьманських збройних сил стали на службу ЗСПР та інших білих армій.

Присутні в сучасній російській літературі твердження, що П. Скоропадський був і до кінця своїх днів залишався вірним російському престолу абсолютно не обгрунтовані. Він не прийшов до лав білого руху, в еміграції не пристав до жодного з російських угруповань. Колишній гетьман дійсно став адептом монархії, але української, діничної, класократичної.

---

¹ Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — початок 1919 р.) // Історичні зошити. — К., 1993; Її ж. Спектр основних політичних сил в Україні періоду гетьманату (1918) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — К., 1998; Буравченков А. Білий рух в Україні // Довідник з історії України (А–Я). — К., 2002; Його ж. Білий рух в Україні. — К., 2003; Крупина В. «Білі» сили як чинник активізації політичної боротьби в Українській Державі (1918 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 7. — К., 2004; Його ж. Білий рух в Україні (1917–1920 рр.). — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005.

² http://www.rusk.ru/monitoring_smi/2008/12/17/kavalergard_imperatrix/

³ Спогади не опубліковані. З дозволу дочки Безака Ксенії Федорівни використані А. Івановим у книзі „Верная Гвардия”.

⁴ Скоропадський П. Спогади. — С. 153, 155.

⁵ У 2008 р. у серії „Белые войны” вийшла книга „Русская смута глазами офицеров-монархистов”, присвячена трьом полковникам, російським патріотам німецького походження Ф. Вінбергу, Ф. Безаку, О. Гершельману.

⁶ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. — С.68.

⁷ Скоропадський П. Спогади. — С. 226-227.

⁸ <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B...>

⁹ Донцов Д. Рік 1918, Київ. — С.58.

¹⁰ http://www.nivestnik.ru/2006_1/13_shtme.

¹¹ Черная сотня // Историческая энциклопедия. — М., 2008.

¹² Крах германской оккупации на Украине. — С.129-130.

¹³ Нова Рада. — 1918. — 3 вересня; Граф Келлер. — М., 2007.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф.1216. — Оп.1. — Спр. 258. — Арк.13-14; Нова Рада. — 1918. — 21 липня.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр. 6. — Арк.118.

¹⁶ Документи о разгроме германських окупантов. — С.118-119

¹⁷ Нова Рада. — 1918. — 21 липня.

¹⁸ Донцов Д. Рік 1918, Київ. — С.61.

¹⁹ Папакін Г. До психологічного портрету Павла Скоропадського: віра і церква в його житті(1873-1918)// Науковий збірник присвячений 125 річчю з дня народження митрополита Іларіона (Огієнка). — К.,2007. — С. 333.

²⁰ Федюшин О. Українська революція. 1917-1918. — С. 187.

²¹ Крах германської окупації на Україні. — С. 131.

²² Савченко В. Павло Скоропадський — останній гетьман України. — С. 231

²³ Крах германської окупації на Україні. — С.153.

²⁴ Крах германської окупації на Україні. — С.129-131.

²⁵ Лопухин П.С. Преподобный Серафим и монархическая идея // Православная жизнь. — Джорданвилль. — 1992. — № 10. — С.15.

²⁶ <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%...>

²⁷ Скоропадський П. Спогади. — С.199-200.

²⁸ Гурко В. Политическое положение на Украине при гетьмане // Революция на Украине по мемуарам белых. — С.219.

²⁹ http://www.antibr.ru/textbook/au_lppl_k.html.

³⁰ Гурко В. Зазн. праця. — С. 218.

³¹ http://www.nivestnik.ru/2006-1/13_shtme.

³² http://www.hrono.info/libris/lib_k/krasnov10.html.

³³ Там само.

³⁴ Савченко В. Зазн. праця. — С. 233.

³⁵ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.82.

³⁶ Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 225

³⁷ Донцов Д.Рік 1918, Київ. — С. 108-109.

³⁸ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.142.

³⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документи і матеріали. — С.226-227.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф.1216. — Оп.1. — Спр. 109. — Арк. 72.

⁴¹ Скоропадський П. Спогади. — С.303

⁴² Там само. — С.308.

⁴³ Там само. — С.312.

⁴⁴ Там само. — С.313.

⁴⁵ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.290.

⁴⁶ Скоропадський П. Спогади. —С.313.

⁴⁷ Там само. — С.312

⁴⁸ <http://swolkov.narod.ru/bdorg22.htm>

⁴⁹ Граф Келлер. — с. 799.

⁵⁰ Тинченко Я, Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн.І. — К.,2007; Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. — Львів-Харків, 2007.

5.3. Військовий білий рух

З перших днів функціонування Українській Державі довелося вести складні стосунки з Доном і Кубанню. Об'єднуючим стрижнем мала виступати антибільшовицька позиція цих державних утворень. Важливим чинником виступала й наявність, особливо на Кубані, значної кількості етнічних українців. Однак, між Всевеликим військом Донським, підтриманим Німеччиною, та базованою на Кубані Добровольчою армією, з її орієнтацією на Антанту, склалися досить напружені відносини.

Неприйняття керівниками Добрармії самостійності України та її союзу з Німеччиною від самого початку ускладнили взаємини П.Скоропадського з репрезентантами білого руху. Водночас спілка гетьманату і Дону була досить органічною, оскільки ґрунтувалася на близькій зовнішньополітичній платформі та завданнях боротьби з більшовицькою Росією.

Об'єднуючим не стало й те, що ці військово-політичні сили очолювали відомі полководці колишньої російської імператорської армії П.Скоропадський, П.Краснов, А.Денікін. Тепер визначальними вже стали суттєві ідеологічні розбіжності та різні зовнішньополітичні орієнтації.

Майже одночасно з проголошенням гетьманату у Новочеркаську “Круг спасення Дона” у середині травня обрав Військовим отаманом генерал-майора П.Краснова¹. Рід Краснових був тісно пов'язаний з історією донського козацтва. Його батько, також генерал, був козаком одного з хуторів станиці Вешенської. У біографіях П.Скоропадського і П.Краснова було багато спільного: кадетський корпус, участь у російсько-японській та Першій світовій війні, блискуча військова кар'єра, належність до російської аристократії, високий прояв територіального патріотизму і здатність взяти на себе відповідальність за долю свого краю.

Звільнена від червоних військ Донська область була проголошена самостійним державним утворенням з ще допетровською назвою “Всевелике Військо Донське”. П.Краснов планував входження Дону до “оновленої Росії” після падіння більшовицького режиму. Суттєві розходження Донського отамана з генералами М.Алексєєвим і А.Денікіним щодо тактики боротьби проти більшовиків об'єктивно спрямовували його до контактів з гетьманом П.Скоропадським.

У своїх спогадах, до речі, поданих від третьої особи, П.Краснов писав: “На гетьмана Скоропадського Отаман міг покластися. Гетьман був старим товаришем, майже другом по службі в 1-й гвардійській кавалерійській

дивізії, і, доки П.П.Скоропадський знаходився на Україні, Отаман міг бути спокійним за свій тил і фланг”².

Відразу після вступу в управління Донським військом П.Краснов направив нарочним листа до П.Скоропадського, в якому повідомляв про своє обрання отаманом, наголошував на вічній дружбі між Україною і донськими козаками, вказував на необхідність встановлення старих кордонів земель Війська Донського. П.Краснов також повідомляв про намір направити в Україну своїх представників генералів М.Свечина і О.Черячукіна. Останній у своїх спогадах писав, що П.Краснов, відряджаючи делегацію наставляв: “У нас немає іншого виходу, як увійти в зносини з Україною і поладити з німецьким командуванням, яке просуває свої війська до наших меж». Отаман не знав істинних намірів гетьмана, але у листі відкрито заявив про необхідність взаємної підтримки для відновлення єдиної невідомої Росії³. Вже 11 травня донська делегація прибула до Києва. Одним з центральних завдань місії було з’ясувати питання щодо кордонів між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським.

П.Скоропадський пізніше згадував, що у зв’язку з цим його становище було надзвичайно делікатним, оскільки він мав рахуватися як з позицією німців, так і вимогами “українських кіл”, які хотіли мати Ростов для зв’язку з населеною українцями Кубанню. Швидкого вирішення питання кордонів не вийшло. У Києві залишився генерал О.Черячукін як представник Дону. На думку гетьмана, це була людина розумна, спокійна, доброзичлива і “кращого представника від Дону нам було не потрібно”⁴.

Спільна праця української і донської сторони завершилася укладенням двосторонньої угоди 8 серпня 1918 року. Українська Держава і Донська область взаємного визнавали суверенітет і незалежність, визначали спільні кордони, право влаштування на них митниць та організації товарообміну. Договір містив гарантії українському населенню Дону прав на рідну мову, школу, культуру. Передбачалося також укладення окремих угод щодо торгових відносин, залізничного сполучення, використання Донецького басейну тощо⁵.

У кінці травня до Києва прибула й кубанська делегація на чолі з головою законодавчої ради М.Рябоволом. Кубанці також шукали підтримки з боку України у боротьбі проти більшовиків. Вони готові були розглядати й питання приєднання Кубані до України на правах автономії. П.Скоропадський дуже цього хотів, але вважав, що поспішати не слід, оскільки не були з’ясовані справжні настрої населення Кубані. А крім того, треба спочатку досягти порядку в Україні, а потім ці області самі захочуть прийти до неї. І все ж головною перепоною було те, що з цього питання німці “весною і на початку літа не мали визначеної лінії поведінки”.

П.Скоропадський планував послати на Кубань дивізію З.Нагієва, а також почав формувати військові частини для направлення до Чорноморської

області. Однак цьому на заваді стала та ж невизначеність німецького командування. Договір про торговельні та консульські відносини між Українською Державою та Кубанським крайовим урядом був укладений лише 16 листопада 1918 р. Проте вже з літа 1918 р. військове міністерство Української Держави здійснювало поставки на Кубань зброї та військового спорядження. Пізніше П.Скоропадський писав: “Ми їм дали, що могли. Взагалі в цьому відношенні для боротьби з більшовиками, я допомагав чим тільки міг, іноді на шкоду, скажу, собі”⁶.

Не знаходячи порозуміння з керівництвом Добровольчої армії, П.Скоропадський і П.Краснов приступають до реалізації проекту створення збройних сил для боротьби з більшовицькою Росією. У Києві і Харкові функціонували бюро по запису добровольців. На ці цілі відпускалися досить значні грошові суми. Планувалося створити дві групи цих армій: одну на Дону, на Воронізькому напрямку, другу — у Харкові. У загальному підсумку вдалося розпочати формування лише однієї, але через масовий перехід офіцерів до Добровольчої армії ця акція фактично провалилася⁷.

Повірений у справах Австро-Угорщини князь Е.Фюрстенберг 15 жовтня доповідав МЗС, що в даний час іде організація так званої Південної армії, в тому числі й на території України. За його інформацією, “вербування не вийшло ще з первісної стадії розвитку і в кращому випадку охоплює кілька тисяч осіб”⁸. І все ж, на думку генерала О.Лукомського, формування цієї армії до певної міри зашкодило становленню Добровольчої армії. Слід відзначити, що створення Південної армії на території України велося за згодою німців та участю військового міністерства, очолюваного генералом О.Рогозою.

Зовсім інший характер мали стосунки П.Скоропадського з керівництвом Добровольчої армії. М.Алексєєв і А.Денікін чітко визначилися з орієнтацією на Антанту як союзника Росії у боротьбі проти держав Четвертого союзу. Спільку гетьмана з німцями вони засуджували, а задекларована державна самостійність України кваліфікувалася як “національний шовінізм”. А.Денікін писав про гетьманат та інші держави: “за примарною самостійністю яких виднілася сила німецького меча і капіталу”⁹.

П.Скоропадський підтримував стосунки з колишнім командувачем військами Південно-Західного фронту генералом М.Алексєєвим — фактичним фундатором Добровольчої армії. Листування з ним гетьман вважав приватним. Що ж до допомоги зброєю, то “я завжди йшов назустріч його армії”. При цьому П.Скоропадський зазначав, що німці “оточили мене старанним наглядом, тому видача зброї Алексєєву, а потім Денікіну завжди мала певні труднощі”¹⁰. Коли у жовтні 1918 р. М.Алексєєв помер. П.Скоропадський звелів відслужити в гетьманській церкві урочисту панахиду та оголосити у пресі про кончину генерала.

Саме такий формат відносин П.Скоропадського і М.Алексєєва підтверджував у своїх донесеннях й один з представників Добровольчої армії у Києві полковник Неймирок. Зокрема, він зазначав, що під час неофіційної зустрічі 9 жовтня на квартирі графа О.Олсуф'єва гетьман говорив: “Я російська людина і російський офіцер, і мені дуже неприємно, що, не дивлячись на ряд спроб встановити які-небудь відносини з ген. Алексєєвим ... крім нічого не значущих листів я нічого не отримую”. Ніби-то П.Скоропадський запевняв, що майбутнє України в Росії, до якої вона мала ввійти як рівна з рівною на умовах федерації¹¹.

Близько за змістом була й розмова П.Скоропадського з генералом О.Лукомським, якого гетьман прийняв у травні 1918 року. У своїх мемуарах він пише, що П.Скоропадський переконував у тому, “що він не “щирий українець”, що вся його робота буде й ти на створення порядку в Україні, на створення доброї армії і що, коли Великоросія позбавиться більшовизму, він перший підніме голос за об'єднання з Росією; що він добре розуміє, що Україна не може бути “самостійною”, але становище таке, що йому поки що необхідно розігравати з себе “щирого українця”. П.Скоропадський ніби-то запропонував О.Лукомському посаду військового міністра, але той відмовився. Невдовзі він виїхав з України і став помічником командуючого Добровольчою армією генерала М.Алексєєва¹².

Можна припустити, що інформації Неймирка і Лукомського були досить вірогідними, оскільки П.Скоропадський, вже немало поміркувавши над невдачами будівництва Української Держави, у середині 1919 р. завершив свої спогади такими міркуваннями: “я залишився глибоко переконаним, що Велика Росія відновиться на федеративних засадах, де всі народності ввійдуть до складу великої держави, як рівне до рівного, де змучена Україна може лише вільно розквітнути, де життя не буде пройняте насиллями справа і зліва, як до цих пір...”¹³.

Добрі стосунки були у П.Скоропадського й з іншим організатором Добровольчої армії генералом А.Драгомировим. Гетьман намагався залучити його до організації військової справи, але той не визнавав самостійної України і був переконаний у поразці німців. Улітку 1918 р. він виїхав до Катеринодара, де зайняв посаду голови Особливої наради (уряду) при А.Денікіні¹⁴.

До середини літа 1918 р. у Києві та інших містах цілком легально діяли бюро по запису у Добровольчу армію. Потім, очевидно, за вказівкою німців, гетьманський уряд заборонив їх діяльність. Німецьке командування побачило у зміцненні Добровольчої армії можливу перспективу відкриття проти них Східного фронту.

П.Скоропадський вважав, що з приходом у жовтні 1918 р. до командування Добровольчою армією А.Денікіна ставлення до Української Держави змінилося на гірше. Почалася активна агітація серед офіцерів проти

гетьмана і створюваних ним військових формувань. На думку, П.Скоропадського це дуже зашкодило справі, оскільки внесло ще більший розлад в слабку, незгуртовану і розбещену офіцерську масу¹⁵.

Гетьман був переконаний, що А.Денікін розв'язав проти нього брутальне цькування, головним інструментом якого стала газета “Киевлянин”. Тут П.Скоропадський має цілковиту рацію, тому, що редактором її був один з найреакційніших монархістів, волинський поміщик, член Державної думи В.Шульгін. Він був налаштованим відверто вороже до гетьмана і Української Держави, активно працював задля її повалення. Зокрема, створив розвідувальну мережу “Азбука”, яка постійно постачала інформацією Добровольчу армію. Потім ці донесення А.Денікін широко використав у своїх мемуарах. Чимало місця відведено в них й оцінці гетьманату та особи П.Скоропадського. Хоч він і зазначав, що істинні устремління гетьмана і його уряду в центральному питанні — про стосунки з Росією “для нас було й залишилося нез'ясованим”. Проте вся сукупність фактів української дійсності приводила керівництво Добровольчої армії до незмінної впевненості у безпринципності української політики. На думку А.Денікіна, він і генерал М.Алексеев у стосунках з гетьманом стояли на принциповій ідейній платформі — збереження російської державності. Це положення й було покладене в основу ставлення до гетьмана. Тому й не вступали з ним в офіційні відносини. І лише в умовах близької катастрофи Центральних держав сам П.Скоропадський почав налагоджувати стосунки з Добровольчою армією.

А.Денікін стверджує, що її командування не вдавалося до будь-яких конкретних заходів, ворожих гетьманському урядові. Пояснює він це двома суттєвими обставинами: по-перше, штаб Добровольчої армії не вмів і не хотів вести політичні інтриги, а, “по-друге, сам факт гетьманства не видавався загрозливим для російської національної ідеї”. Щодо другої тези, то вона близька до істини.

Коли ж П.Скоропадський 14 листопада проголосив федерування з небільшовицькою Росією, то генерал А.Денікін вважав за необхідне включення України до єдиного фронту боротьби з більшовиками, спільного військового командування та представництва на майбутньому міжнародному конгресі. Командування Добровольчої армії в основу такого об'єднання ставило наступні вимоги: 1) Єдина Росія; 2) Боротьба з більшовиками до кінця; 3) Дотримання угод з союзниками при відмові від німецької орієнтації. А.Денікін наказав своєму представникові у Києві генералу О.Ломновському об'єднати управління всіма російськими добровольчими силами в Україні¹⁶.

12 листопада у Києві був оприлюднений наказ А.Денікіна про підпорядкування йому всіх військ Росії та мобілізацію офіцерів. Цей документ вніс значну дезорганізацію в українські частини і добровольчі дружини.

Агенти шульгінської “Азбуки” доносили в Катеринодар: “Наказ головнокомандуючого викликав потрясаюче враження. Тисячі людей відразу посміливішали. З інших тисяч людей злетів український дурман, і вони знову відчували себе російськими людьми...”¹⁷. На запит міністра закордонних справ Української Держави Г.Афанасьєва щодо згаданого наказу А.Денікін відповів, що саме в такій редакції його не віддавав, хоч і наказав генералу О.Ломновському об’єднати управління російськими добровольчими формуваннями в Україні. В мемуарах він заповняв, що для нього залишилося нез’ясованим: хто ж пустив в обіг той лженаказ. П.Скоропадський також визнавав, що “апокрифічний наказ Денікіна чи справжній” вніс багато розходжень у лави захисників Києва¹⁸.

Цілком очевидно, різка зміна міжнародної ситуації, пов’язана з поразкою Четверного союзу, а відтак й втратою підтримки Німеччини, примусили П.Скоропадського йти на пошуки порозуміння з Добровольчою армією. Адже генерал А.Денікін, залишившись вірним орієнтації на Антанту, тепер діставав повну військову і політичну підтримку переможців у світовій війні. У той час як орієнтація П.Скоропадського на Німеччину виявилася прогашною.

Гетьман за допомогою свого ад’ютанта графа О.Олсуф’єва у жовтні зустрічається з представниками Добармії у Києві. У цей же час до Катеринодара приїздить Харківський губернський староста П.Шидловський і від імені гетьмана пропонує допомогу зброєю і спорядженням. За словами А.Денікіна, в обмін на відмову того від союзницької орієнтації і визнання нейтралітету щодо Німеччини¹⁹.

На наш погляд, малоімовірно, щоб в умовах поразки Німеччини у війні й, вже ведучи дипломатичні пошуки підтримки в Антанти, гетьман ставив А.Денікіну такі умови. Хіба що виконував побажання німецького військового командування, яке хотіло забезпечити свої сили до евакуації від можливих нападів добровольців.

Більше того, П.Скоропадський зовсім не бажав бачити на чолі об’єднаних антибільшовицьких сил генерала А.Денікіна. Восени він звернувся до великого князя Миколи Миколайовича, який мешкав у Криму, з проханням взяти на себе верховне командування усіма військами колишньої Росії. За цієї умови гетьман був готовий негайно передати йому всю владу. Однак згоди на це великого князя не було²⁰.

А.Скоропадський усвідомлював й можливу власну роль у відновленні Великої Росії. Він пізніше писав: “З першого дня управління країною, ясно доводив, що творячи Україну, я не борюсь, а допомагаю Великоросії. Грошова і інша підтримка військовим спорядженням, санітарним майном і т.д. усіх, хто борюся за відновлення Росії, наш союз з Доном, підготовка союзу з Кубанню, переговори з Грузією все це ясно доводять”²¹.

Розуміючи, що його заходи по об'єднанню антибільшовицьких сил Росії відповідають політиці Антанти, П.Скоропадський робить перший крок у цьому напрямку. На початку листопада за попередньою згодою гетьман зустрічається на станції Скороходово з донським отаманом П.Красновим. Було домовлено про координацію дій обох державних утворень проти більшовиків. Зустріч генералів була санкціонована німецьким командуванням, а його представник майор Г.Кокенхаузен брав участь у переговорах. Гетьмана супроводжував німецький конвой.

П.Скоропадський хотів цю акцію поки що зберегти в таємниці, але П.Краснов дав інтерв'ю харківським газетам. Як згадував П.Скоропадський: "Почалася страшна колотнеча. Я в той час, абсолютно не вважаючи потрібним змінювати свою політику, на обіді новому кабінету міністрів для припинення всіх цих пересудів (слухів) виголосив промову, у якій положення відновлювали наші колишні погляди на всі питання, пов'язані з внутрішньою і зовнішньою політикою"²². Це місце із спогадів П.Скоропадського потребує окремого розгляду. Адже новий склад уряду на чолі з С.Гербелем і був призначений у зв'язку з кардинальною зміною політичного курсу — на федерування з небільшовицькою Росією, а також з метою видалення з кабінету пронимецьки налаштованих міністрів.

На відміну від абсолютно короткої згадки гетьмана про ту зустріч, П.Краснов у своїх спогадах викладає зміст цих переговорів досить розлого. За його словами, залишившись сам на сам з отаманом, П.Скоропадський ніби-то відверто виклав свої політичні погляди: "Ви, звичайно, розумієте, що я, флігель-ад'ютант царя і генерал свити Його Величності, не можу бути щирим українцем і говорити про вільну Україну, але в той же час саме я, завдяки своїй близькості до государя, повинен сказати, що він сам згубив справу імперії і сам винуватий у своєму падінні. Не може бути й мови про повернення до імперії і відновленні імператорської влади. Тут, на Україні, мені довелося вибирати — або самостійність, або більшовизм, і я обрав самостійність. І право, у цій самостійності нічого поганого немає. Дайте народові жити так, як він хоче"²³.

Далі П.Скоропадський заявив, що він не розуміє А.Денікіна, який намагається тільки тиснути. Він також прохав П.Краснова виступити посередником між Україною, Денікіним, Кубанню, Грузією і Кримом у справі створення спільного союзу проти більшовиків.

Відразу по прибутті в Новочеркаськ П.Краснов направив листа помічникові А.Денікіна генералові О.Лукомському, в якому сповіщав про зміст розмови з П.Скоропадським. Отаман наголошував, що гетьман не може відкрито говорити про боротьбу з більшовиками, оскільки зв'язаний умовами мирних переговорів, але тайно і він, і ті російські люди, які його оточують, хочуть і готові допомагати і Війську Донському, і Добровольчій

армії, і Кубані у спільній справі — звільнення Росії від нестерпного гніту більшовизму. П.Краснов повідомляв про згоду гетьмана надати Дону і Добрармії допомогу зброєю і грошми.

Далі генерал писав, що П.Скоропадський незабаром збирається звернутися до Добровольчої армії, Дону і Кубані, якщо можливо — Терека, Грузії і Криму, щоб усі вони вислали своїх делегатів до Києва на загальний з'їзд, єдиною метою якого буде вироблення спільного плану боротьби з більшовиками. Він вмовляв керівників Добрармії не відштовхувати простягнуту гетьманом руку: “Не будемо ж ми самі штовхати Україну на взятий нею фальшивий шлях самостійності”²⁴.

Пропозиції П.Скоропадського і П.Краснова фактично були відкинуті Добровольчою армією. Хоч формально її керівники були за об'єднання, але при одній умові — під командування генерала А.Денікіна. На телеграму міністра закордонних справ Української Держави Г.Афанасьєва про скликання у грудні в Києві згаданого з'їзду генерал А.Драгомиров висунув свої умови: з'їзд зібрати не в Києві, а Катеринодарі або Сімферополі, дотримуватися орієнтації на Антанту, не запрошувати Грузію тощо. Позиція А.Денікіна, загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні, розгортання антигетьманського повстання не дозволили провести планований українським урядом антибільшовицький з'їзд.

В той час у Києві діяли штаби і бюро по формуванню Південної, Північної, Астраханської армії, окремого корпусу, функціонували різні розвідувальні центри і контрозвідки. Взяти їх під єдине командування не вдалося. За цих умов генерал О.Долгоруков — новий командувач збройних сил України наважився на рішучий і водночас вкрай непопулярний захід — арешт представника Добрармії у Києві генерала О.Ломновського. На його захист виступили лідери Союзу земельних власників і Протофісу граф Ф.Гейден і князь О.Голіцин, вимагаючи владнати конфлікт “заради порятунку в Києві загальної російської справи, в яку вкладена велика робота”²⁵. Невдовзі генерал О.Ломновський був звільнений з-під арешту, погодившись передати окремі офіцерські підрозділи місцевому командуванню.

На початку жовтня в Україні почалося формування Окремого корпусу, який призначався для боротьби проти більшовиків. Очевидно П.Скоропадський сподівався у разі необхідності використати цю ударну силу й проти внутрішнього супротивника. При створенні корпусу ставка робилася на російських офіцерів. Не випадково було офіційно дозволено носити військову форму царської армії. Не виключено, що у такий спосіб збиралися кадри військовиків для розгортання української армії.

Полковник-монархіст С.Марков оцінював ставлення російського офіцера до Української держави як “явно зневажливе, як до країни опереткової, створеної німцями”. Він стверджував, що краще, найбільш здібне офіцер-

ство йшло на Дон, Кубань і лише небагато на українську службу. Очевидно, з погляду загальної тенденції це вірно, а от щодо “небагато”, то С.Марков явно помилявся²⁶.

Авторитетнішими є свідчення про українську армію генерала А.Денікіна: “Офіцерський склад її був майже виключно російський. Генералітет і офіцерство йшли в армію тисячами. Генеральний штаб, наприклад, був представлений так широко, що частину обер-офіцерських посад займали полковники”. Службу в українській армії генерал вважав безпринципною, хоч допускав, що найідейніші (з точки зору білого руху — Р.П.) йшли в українське військо в надії, що воно стане готовим кадром армії російської²⁷.

Довіра П.Скоропадського до колишніх царських генералів і вищих офіцерів, намагання їх залучити до військового будівництва та захисту Української Держави були загалом природними. По-перше, чимало з них були його товаришами по службі, бойових діях в роки російсько-японської та Світової воєн. По-друге, до цього спонукав абсолютний дефіцит кадрів вищого командного складу для української армії. І, по-третє, динамічний і несприятливий для гетьманату розвиток міжнародної ситуації, потреба захисту державного ладу від внутрішніх і зовнішніх посягань.

Переважна більшість генералів, які стали на військову службу, не були переконаними українськими державниками. Серед них навіть мало було людей з роздвоєною ментальністю як сам П.Скоропадський. Домінувала іманентна фахова потреба служити і добувати у звичний спосіб “хліб насущний”. Безперечно, були військовики, які відмовилися від пропозицій П.Скоропадського з ідейних міркувань. Це генерали В.Кирей, М.Кільчевський, А.Драгомиров, О.Лукомський, П.Врангель та інші. Всі вони зайняли командні посади у Добровольчій армії.

Федераційна грамота П.Скоропадського, яка декларувала фактичну відмову від державної самостійності, видавалася й в сподіванні дістати потужну підтримку російських сил, особливо офіцерства. Однак ці надії справдилися лише частково. Колишній міністр українського уряду В.Зеньковський писав: “Але й цей жест виявився запізнілим. Він залучив на бік гетьмана російські кола, дав у його розпорядження 5000 російських офіцерів, командування якими взяв на себе генерал Келлер”²⁸. Сучасники подій, сам П.Скоропадський і дослідники називають різні цифри, але цілком очевидним, що останніми захисниками Києва від петлюрівських військ були російські офіцерські дружини.

До честі гетьмана — генерала у час очевидної здачі Києва він вживав заходів для пропуску офіцерських дружин на Дон зі зброєю, а також сприяв виїзду до Німеччини інтернованих Директорією російських офіцерів.

Прикметним є ставлення П.Скоропадського до генералів, які порушили присягу на вірність Українській Державі і гетьману. У спогадах він емоційно

пише про перехід на бік Директорії генералів О.Греківа — начальники Головного штабу Української Держави, генерала П.Єрошевича — командира Подільського корпусу, генерала О.Осецького — командира корпусу залізничної охорони, полковника П.Болбочана та інших. П.Скоропадський кваліфікував цих людей як зрадників, що заслуговують презирства²⁹.

Однак набагато більше було генералів, які не стали на захист Української Держави і гетьмана, не дивлячись на принесену присягу, а перейшли на службу до Добровольчої та інших білогвардійських армій. Це генерали Б.Шуцький — останній військовий міністр, І.Корнієнко та О.Лігнау — заступники міністра, командири корпусів і дивізій — Г.Васильченко, З.Нагієв, А.Діденко, І.Клименко, В.Слюсаренко, адмірала А.Покровський і Д.Ненюков. Останній головнокомандувач українських (по-суті російських військ) О.Долгоруков воював в армії генерала М.Юденича.

Зрозуміло, що їх вибір цього разу мав ідеологічне підґрунтя. До того ж перехід на бік Директорії генералів та офіцерів гетьманської армії був можливим лише на початку повстання. Як це зробили О.Греків, В.Петрів, В.Садовський, В.Сальський, М.Юнаків та інші. В умовах краху гетьманату альтернативи переходу до Добровольчої армії майже не було. Приміром тому трагічна доля генерала Ф.Келлера.

У своїх спогадах переважній більшості з них П.Скоропадський дав добрі характеристики і нікого не затаврував за перехід до білих армій. Очевидно, зробити цього автор федераційної грамоти не міг з ідейних міркувань, адже ті військові билися за відновлення Великої Росії. Зрештою, не можна виключати й того, що у своєму “німецькому сидінні” у 1919 р. він не відав про подальшу долю тих, з ким намагався збудувати власну армію.

Український державі довелося вести складний пошук спільників в організації антибільшовицького фронту. Найтіснішої інтеграції на цьому шляху було досягнуто з Військом Донським, очолюваним генералом П.Красновим. Ця співпраця ґрунтувалася на підтримці обох державних утворень Німеччиною. Найпліднішою вона була у військово-технічній сфері.

Відносини гетьманату з керівництвом Добровольчої армії, орієнтованої на Антанту, відзначалися станом латентної конфронтації. П.Скоропадський вів приватне листування з лідерами білого руху, в Україні весь час діяли вербувальні пункти добровольців, денікінська армія отримувала озброєння з українських складів.

Російське офіцерство, яке осіло в українській “оазі” відносного спокою, було потужним генератором ідей відновлення великої Росії. І незалежно від політичних відтінків — монархічного чи республіканського не сприймало і ненавиділо українську самостійність. Як не парадоксально, але саме ця сила стала останнім захисником Української Держави, уособлюваної П.Скоропадським.

- ¹ Краснов П. На внутреннем фронте. — С.235. За результатами таємного голосування П.Краснов був обраний Донським Отаманом (за — 107, проти — 13, утрималися — 10).
- ² Там само. — С.304.
- ³ Черячукин А. Донские делегации на Украину и в Берлин. — С.165-167.
- ⁴ Скоропадський П. Спогади — С.236.
- ⁵ ЦДАВО. — Ф.3695. — Оп.1. — Спр.193. — Арк. 1.
- ⁶ Скоропадський П. Спогади. — С.237.
- ⁷ Лукомский А. Противосоветские организации на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. — С.205.
- ⁸ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С.331.
- ⁹ Деникин А. Очерки русской смуты. — С.6.
- ¹⁰ Скоропадський П. Спогади. — С.237.
- ¹¹ Революция на Украине по мемуарам белых. — С.143, 165.
- ¹² Там само. — С.202.
- ¹³ Скоропадський П. Спогади. — С.307, 325.
- ¹⁴ Там само. — С.142.
- ¹⁵ Там само. — С.238.
- ¹⁶ Нова Рада. — 1918. — 20 листопада.
- ¹⁷ Деникин А. Очерки русской смуты. — С.163.
- ¹⁸ Скоропадський П. Спогади. — С.299.
- ¹⁹ Деникин А. Очерки русской смуты. — С.165.
- ²⁰ Революция на Украине по мемуарам белых. — С.164.
- ²¹ Скоропадський П. Спогади. — С.267.
- ²² Скоропадський П. Спогади. — С.306
- ²³ Краснов П. На внутреннем фронте. — С.306.
- ²⁴ Там само. — С.307-310.
- ²⁵ Революция на Украине по мемуарам белых. — С.174.
- ²⁶ Граф Келлер. — С.725.
- ²⁷ Деникин А. Очерки русской смуты. — С.63.
- ²⁸ Зеньковский В. Пять месяцев у власти. — С.147.
- ²⁹ Скоропадський П. Спогади. — С.321.

5.4. Зміна орієнтирів

Складність міжнародного становища України посилювалася серйозним загостренням внутрішньополітичної ситуації. Поразка Німеччини викликала динамічну консолідацію опозиційних гетьманові політичних партій і організацій, об'єднаних в Український національний союз. П.Скоропадський постав перед болісним пошуком сили, яка б захистила його владу від зовнішніх і внутрішніх посягань. Власне цей вибір був майже безальтернативним. Гетьман усвідомлював, що треба шукати порозуміння з представниками держав Антанти. До цього спонукав зміст декларації президента США В.Вільсона, де прямо йшлося про відновлення єдиної Росії.

Діставши згоду німецького посольства, українська сторона вживає заходів до встановлення контактів з державами Антанти. На початку жовтня послали у Німеччині та Швейцарії — Ф.Штейнгель і Є.Лукасевич через посередництво нейтральних країн з'ясували, що держави Антанти готові до переговорів з українським урядом. Було також ухвалено послати до держав Троїстого союзу повноважних представників України. 22 жовтня міністр закордонних справ Д.Дорошенко виїхав до Німеччини, щоб заручитися згодою нового уряду М.Баденського не виводити німецькі частини до приходу військ Антанти. Український посол в Болгарії О.Шульгин повідомив гетьмана, що представники Антанти не вважають за можливе існування незалежної Української Держави і наполягають на її злитті з Росією.

Суттєвий вплив на позицію представників Антанти справив приїзд до Ясс делегації російських правоконсервативних організацій, осередки яких знаходилися й у Києві — В.Гурка, В.Демченка, П.Мілюкова, О.Кривошеїна, В.Рябушинського та інші. Вони наполягали перед Антантою на військовій окупації півдня України та невизнанні державних утворень на теренах колишньої Російської імперії. Щодо України, то делегація подала спеціальну записку відверто антиукраїнського спрямування. В ній наголошувалося, що “з українцями недопустимі ніякі розмови, бо само поняття “український народ” вигадано німцями. Офіційне визнання слів “Україна” і “українці” неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі од Чорного моря”¹.

П.Скоропадський вирішив для встановлення контактів з представниками Антанти направити свого посланця. Вибір впав на досвідченого дипломата царських часів І.Коростовця, який намічався послом України в США.

4 листопада він прибув до Ясс. Представники Антанти зустріли його досить насторожено, виходячи з того, що Україна не може бути визнана самостійною, а як союзниця Німеччини — навіть нейтральною. Врешті висунули вимогу змінити уряд, вилучивши звітти прони́мецьких міністрів. А ставлення до України пов'язали з її подальшою політикою. Складність становища І.Коростовця полягала в тому, що послами держав Антанти він сприймався як приватна особа. І розмови з ним вони просили не вважати за переговори, хоч обіцяли їх зміст передати своїм урядам. На можливу самостійність України найбільш ліберально дивився американський дипломат Вопіка, посилаючись на декларацію президента Вільсона, яка передбачала право народів на самовизначення².

Мав І.Коростовець зустрічі й з французьким консулом Е.Енно. Той не бажав навіть вживати слово “Україна”, замінюючи терміном “Южная Русь”. Він запевняв, що край не має ні власної історії, ані мови, ані чогось такого, що відрізняло б від решти Росії, а українське питання — штучний витвір Німеччини та Австрії для полегшення поділу та захоплення Росії. Е.Енно категорично заявив, що уряд Скоропадського має бути усунений і замінений об'єднаним російським урядом. Слід зазначити, що Е.Енно вважався спеціалістом з українських, російських справ і мав великий вплив на французького посла³.

І.Коростовець доводив до відома представників Антанти прохання українського уряду про негайну допомогу. Ті дипломатично визнавали загрозу більшовицького вторгнення після відходу німців, але все ж вимагали від гетьмана публічних відмов від впливу Німеччини, а також об'єднання зусиль українського війська з Добровольчою армією. Місія І.Коростовця не увінчалася успіхом. Пізніше він писав: “обіцянки послів ніколи не були виконані, бо, як видно, не було дійсного бажання Держав Антанти, щоб перемогти російські розрухи”⁴. Проте його інформація разом з повідомленнями українського посла в Болгарії О.Шульгина відіграли важливу роль у прийнятті П.Скоропадським рішення про зовнішньополітичну переорієнтацію Української Держави.

До такого кроку гетьмана примусила низка досить поважних причин. За свідченнями того ж І.Коростовця, який у кінці жовтня мав кілька зустрічей з гетьманом, П.Скоропадський тоді ще був переконаний у необхідності України як цілком окремої держави. Він вважав, що “ані союз, ані федерація з Москвою — не можливі”. П.Скоропадський 24 жовтня досить урочисто відзначив півріччя гетьманування. У спогадах він писав: “в якому райдужному настрої я був, і здавалось, справи склалися добре”⁵.

Приблизно через тиждень, на початку листопада відбулася зустріч П.Скоропадського з генералом П.Красновим. Цей крок гетьмана не можна розглядати як початок плану федерування з небільшовицькою Росією.

Скоріше це було усвідомлення необхідності вжити об'єднаних зусиль України і Війська Донського для зміцнення антирадянського фронту.

Сучасні дослідники не надали уваги одному, на наш погляд, надзвичайно важливому місцю із спогадів гетьмана: “Нарешті, наступило 9 листопада, день, який я завжди вважав останнім днем мого Гетьманства. Через чотири дні після цього обставини так трагічно склалися, що фактично влада була вирвана у мене з рук”. Саме в цей день, 9 листопада гетьман отримав докладну інформацію посла Ф.Штейнгеля про революцію у Німеччині і повалення кайзера. Цього ж дня йому принесли прокламацію УНС про скликання 17 листопада Українського національного конгресу, з якої він чітко зрозумів, що йдеться про наміри повалення гетьманства. Всі наступні дії П.Скоропадського були скеровані на те, щоб “хоч тимчасово врятувати становище, але вийшло по-іншому” .

В умовах наростання внутрішньополітичної кризи, мінливого нейтралітету німецьких військ, войовничої позиції УНС та недружньої налаштованості представників Антанти 14 листопада 1918 року гетьман П.Скоропадський видав Грамоту до всіх українських громадян і козаків, яка означала зміну політичного курсу Української Держави з самостійницького на федерацію з найбільшовицькою Росією. В ній, зокрема, зазначалося: “Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені і пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії”⁶.

У грамоті наголошувалося на особливій об'єднувальній місії України. Адже саме від неї пішло єднання з Всевеликим Доном і славним Кубанським та Терським козацтвом. А тому “їй перший належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії”⁷.

Це був найбільш важкий і суперечливий крок глави Української Держави за весь нетривалий період її існування. Він детермінований низкою надзвичайно складних факторів як міжнародного, так й внутрішнього характеру. У перебігу Світової війни стався злам на користь Антанти. Четверний союз, зусиллями провідних держав якого постав і тримався гетьманський режим, потерпів поразку і розпався. Не маючи власної армії, Українська Держава виявилася беззахисною перед можливістю більшовицької експансії, оскільки уряд РСФРР анулював Брестський мир. На карту була поставлена сама можливість функціонування України як незалежної держави.

Оголошення грамоти П.Скоропадського про федерацію з Росією базувалося на двох головних політичних розрахунках. Перший — дати чіткий сигнал Антанті про те, що вони можуть використати державний потенціал України для відродження Росії. Одночасно це мало слугувати свідченням рішучої відмови гетьманату від орієнтації на Німеччину. Пояснюючи справжні спонукальні мотиви проголошення федеративної грамоти, П.Скоропадський у жовтні 1920 р. заявив кореспондентові “Газет де Лозан”: “Союзні місії ставили мені умови, які зводилися до вимоги федерації з Росією. Я дуже добре розумів небезпеку, що виникла з подібного політичного домагання, але змагаючи перш за все до вищої мети — утримання ладу в Державі, яку я збудував, я мусів всупереч власній волі схилитися перед вимогою союзників і проголосити федерацію з Росією”⁸.

Другим політичним розрахунком було бажання спертися на потужне великоросійське лоббі, яке діяло в Україні. А ще більше — знайти військову силу, здатну захистити гетьманське правління. Головні надії в умовах крутого повороту у бік Росії він покладав на російських офіцерів, яких, за його даними тільки в Києві було до 15 тисяч осіб. Проте сподівання його виявилися марними. П.Скоропадський змушений визнати: “Через кілька днів після появи грамоти великоросійські кола вже ніякої України зовсім не визнавали”⁹.

Федераційна грамота П.Скоропадського з її відверто русофільською позицією викликала невдоволення німецького командування, але ні запобігти її появі, ні примусити її дезавувувати вони не могли. Бо вже й над ними тяжіла позиція переможниці Антанти. З іншого боку вони розуміли, що надати підтримку Директорії також означало б поглибити громадянський конфлікт. Герцог Г.Лейхтенбергський (молодший) писав з цього приводу: “І вони залишилися пасивними глядачами цього повстання, яке вони спочатку могли легко придушити, коли б тільки захотіли”¹⁰. Проте були й інші причини. На цей час військові у Німеччині втратили домінуючі позиції і політичне лідерство перейшло до соціалістичного уряду. Колишні союзники залишили П.Скоропадського наодинці з наростаючим фронтом антигетьманського повстання.

Досить виразний політичний жест, зроблений П.Скоропадським, все ж давав надію на вияв схильності до Української Держави з боку Антанти. Як з’ясувалося пізніше, велику роль у формуванні негативного ставлення до України відіграв колишній французький консул у Києві Е.Енно. Він наполягав на тому, щоб пронимецький уряд П.Скоропадського був ліквідований і замінений об’єднаним російським урядом¹¹. У той же час саме на його прибуття як на останню надію врятувати владу так щиро сподівався П.Скоропадський. У спогадах він писав: “Приїхав би в цей час представник Entente, становище різко б змінилося на нашу користь”.

Однак прибуття до Києва не тільки військ Антанти, але й її представника відкладався, а ситуація для гетьманського режиму ставала все загрозли-

вішою. Федераційна грамота виявилася катализатором дій Директорії по мобілізації сил для повалення влади П.Скоропадського.

УНС домагався скликання 17 листопада Національного конгресу. Це питання кілька разів розглядалося на засіданнях Ради міністрів. З перевагою в один голос його проведення було заборонене. П.Скоропадський серйозно побоювався, щоб цей представницький орган національної демократії не повторив роль хліборобського конгресу 29 квітня, тобто не став державним контрпереворотом, ухваливши рішення про відсторонення від влади гетьмана.

Не маючи підтримки в уряді, П.Скоропадський одночасно з проголошенням федераційної грамоти, формує новий склад кабінету на чолі з колишнім харківським губернатором, міністром продовольчих справ, кадетом С.Гербелем¹². Він відразу отримав назву “уряд російських монархістів”.

Протоколи засідань Ради міністрів відбивають напружену атмосферу очікування прибуття в Україну кораблів Антанти. 16 листопада уряд ухвалив терміново вислати для зустрічі нових союзників урядову делегацію у складі А.Ржепецького — міністра фінансів, Г.Афанасьєва — міністра закордонних справ та адмірала А.Покровського — морського міністра. Гетьман вніс пропозицію про прапори, які мають бути підняті на українських суднах при появі ескадри Держав згоди. Це був мати комбінований морський прапор — андріївський з українським в крижі. Уряд виділив навіть 10 млн крб для продовольчого забезпечення військ Антанти¹³.

Міністр закордонних справ Г.Афанасьєв 23 листопада на прес-конференції запевняв газетярів, що отримав повідомлення від Е.Енно про його приїзд, а також про прибуття військ Антанти, які легко придушуть повстання Петлюри. На засіданні Українського церковного собору цю новину повідомив й митрополит Антоній¹⁴.

За останній місяць уряд С.Гербеля ухвалив численні постанови про виділення десятків мільйонів карбованців: МВС — на підтримання державного порядку і спокою; формування окремого корпусу; потреб Української, Добровольчої та Північної армій. Остання діяла в районі Пскова. Асигнування для неї пробивав генерал Ф.Келлер, який і був одним з її керівників¹⁵.

Мільйонні кошти зовсім не відбилися на зміцненні боєздатності української армії. На бік Директорії перейшов начальник Генерального штабу О.Греків, командири окремих корпусів. Зокрема, командир Подільського корпусу П.Єрошевич наказав направити війська на Київ. До повстання пристали Запорізька, Сірожупанна дивізії та інші частини. Навіть, надія гетьмана — Сердюцька дивізія не стала справжньою опорою і захистом гетьманату. Її начальник генерал В.Клименко, особистий вибір гетьмана, хоч і не пішов на службу Директорії, проте виїхав до Німеччини, а звідти достався Північній армії, де командував бригадою. Одним з перших підтримав Директорію й Чорноморський кіш, який формувався для відправки на Кубань.

Не справдилися сподівання гетьмана й на Українське козацтво. Утворення його почалося лише у жовтні місяці. І стати дієвою військовою силою воно не змогло. Проте навіть декларативно Генеральна козака рада у кризовій ситуації відмовилася підтримати свого командувача. На початку грудня рада виступила з відозвою до громадян і козаків України. В ній наголошувалося, що сама рада знаходиться в тяжкому, критичному становищі і виступає проти братовбивчої війни. Відозва містила заклик відмовитися від вирішення справи за допомогою меча¹⁶.

Основою оборони Києва від наступу військ Директорії були російські офіцери і добровольці. Спочатку дії їх підрозділів під командуванням генерала Волховського мали деякий успіх. Однак частина офіцерства і правих організацій вважали його недостатньо авторитетним і вимагали заміни. Голова уряду С.Гербель та І.Кістяковський наполягали на призначенні головнокомандувачем відомого кавалерійського генерала, “першої шаблі” царської армії, графа Ф.Келлера.

В надії на залучення до захисту гетьманського режиму російських офіцерів П.Скоропадський призначає 18 листопада головнокомандувачем усіх збройних сил України з підпорядкуванням йому й цивільної влади генерала Ф.Келлера¹⁷. Вже пізніше П.Скоропадський писав, що усвідомлював небезпеку правих поглядів та україноненавистництва нового командувача, але не очікував, що той поведе вкрай реакційну антиукраїнську політику.

Відразу після призначення Ф.Келлер повідомив телеграмою А.Денікіна про надання йому диктаторських повноважень в межах України. Цілком очевидно, що керівництво Добровольчої армії хотіло підпорядкування Ф.Келлера своєму впливові вже у новій якості. Тим більше, що напередодні він був затверджений А.Денікіним як командувач Північної армії. Однак, отримавши необмежені повноваження від гетьмана, він у розмові з представником Добровольчої армії у Києві генералом О.Ломновським ухилився від підпорядкування А.Денікіну. Крім того, Ф.Келлер збирався формувати Південно-Західну армію без участі О.Ломновського. У своїх мемуарах А.Денікін визнавав, що “достойний і хоробрий генерал, граф Келлер, як політичний діяч, був прямо небезпечний”¹⁸.

Дійсно, Ф.Келлер створив при собі “Раду оборони”, до якої увійшли праві діячі на чолі з київським монархістом Ф.Безаком, і власноруч написав наказ — заклик до відновлення російської монархії. У Києві почалося гоніння на все українське: закрили Національний клуб, розбивали бюсти Т.Шевченка, почалися арешти українських діячів.

Гетьман був змушений визнати, що, не дивлячись на оголошення федерації і призначення Ф.Келлера, небезпеку захоплення Києва повстанцями Директорії, офіцерство відгукнулося слабо. Була оголошена мобілізація всіх офіцерів. Вони реєструвалися, але на фронт не йшли. З 9 тис. мобілізованих у діючих частинах було лише 800 офіцерів¹⁹.

Дії генерала Ф.Келлера викликали серйозну тривогу не тільки у гетьмана, але й в уряді. Той же І.Кістяковський, який доклав рук до його призначення, тепер ініціював його зняття. 13 листопада до Ф.Келлера прийшли міністри Г.Афанасьєв та В.Рейнбот і заявили, що головнокомандувач неправильно розуміє сутність своєї влади, що йому не може бути підпорядкована законодавча влада, якою є Рада міністрів. До того ж уряд прагне створення федеративної держави, а генерал закликає у своїх відозвах до єдиної Росії. На що граф Келлер відповів ультимативною вимогою повноти усїєї влади.

За таких умов гетьман, отримавши запевнення німецького командування у “новій підтримці на випадок виникнення утруднень”, наважився зняти Ф.Келлера. В останньому наказі генерал так пояснив причини своєї відставки: “1)можу докласти свої сили і покласти свою голову тільки для створення Великої, неподільної, єдиної Росії, а не за відділення від Росії Федеративної держави; 2)вважаю, що без єдиної влади в даний час, коли повстання розгоряється у всіх губерніях, встановити спокій в країні неможливо”²⁰.

На місце Ф.Келлера П.Скоропадський призначив свого товариша по полку і корпусу генерала О.Долгорукова. У спогадах гетьман наголошує що князь також був правих поглядів, “ледве не член якоїсь правової організації”²¹. Насправді ж князь О.Долгоруков був керівником військової монархічної організації у Києві. Як людина чесна, він намагався виправити становище, але для гетьманського режиму воно було безнадійне.

Вже ретроспективно П.Скоропадський намагався пояснити чому він, бойовий генерал не очолив війська особисто. По-перше, глава держави не міг в міжусобній війні стати на чолі однієї з сторін. По-друге, він мав зважати на “інтриги”, які велися проти цього в офіцерському середовищі. По-третє, йому здавалося, що ще можна було припинити усі ці повстання шляхом умовляння однієї й іншої сторони²². На наш, погляд ці пояснення є напівправдою, оскільки гетьман Української Держави і головнокомандувач збройних сил не мав кого очолювати. Ті військові формування, які вдалося створити, стрімко переходили в табір Директорії. У зв’язку з цим уряд змушений був відмінити призначений на 20 листопада призив новобранців.

П.Скоропадський зауважує, що він мав той же командний ценз, що й генерал Ф.Келлер. Це дійсно так, однак йшлося про необхідність очолити не колишніх вояків І Українського корпусу, яким він командував у 1917 р., а російських офіцерів, здебільшого налаштованих промонархічно. І легендарний кавалерійський генерал Ф.Келлер, що залишився вірним цареві, для цієї ролі був більш підходящим, ніж заслужений генерал П.Скоропадський з іміджем самостійника.

Лідер партії кадетів П.Мілюков, який восени 1918 р. перебував у Києві розмірковував: “Що заважає офіцерам, єдиній силі, підтримати гетьмана? І відповідаю: їх російська орієнтація. До гетьмана треба йти лише тоді, коли

він нам може що — небудь сказати, що буде прийнято за повну переміну. Якщо не може, краще не йти”²³.

Таке слово було сказано у грамоті про федерацію, проте кардинально не вплинуло на бажання офіцера битися за гетьманську владу. За цих умов уряд ухвалив рішення з’ясувати можливість “запрошення частин Добровольчої армії для боротьби з внутрішніми більшовиками, переважно в Катеринославській та Харківській губерніях”. З цією метою з коштів Державного казначейства планувалося виділити 10 млн. крб для потреб згаданої армії²⁴.

У той же час Денікін, який дістав могутню підтримку Антанти, не мав жодного наміру виступати на захист гетьманського режиму. Тим більше, що останній командувач обороною Києва князь О.Долгоруков вступив у конфлікт з представником Добармії у Києві.

Німецьке командування було стурбоване одним — забезпеченням виїзду своїх військ. До того ж під впливом революційних подій у Німеччині, була обрана Ради солдатських депутатів, яка повела переговори з представниками Директорії. Гетьман був вражений тим, що прибулий замість В.Гренера начальник штабу німецьких військ полковник Нетге відразу ж відправився на переговори з Петлюрою. І все ж ці домовленості німців з Директорією на якийсь час затримали наступ її військ на Київ.

Розуміючи безвихідне становище гетьмана, німецьке командування пропонувало йому дістатися літаком Одеси. Але П.Скоропадський відмовився. Попередили німці гетьмана й про планований командуванням військ Директорії наступ на місто 14 грудня.

В останні дні П.Скоропадського охороняв окремих дивізіон, складений з офіцерів-росіян. Він вважався однією з найкращих частин, яку гетьман приберіг “для останнього удару”. Але в ніч на 14 грудня його роззброїли. З ранку бої вже точилися на Печерську. П.Скоропадський залишив гетьманський будинок і в готелі “Паласт” в апартаментах турецького посланника підписав відречення від влади.

Гетьман усвідомлював всю небезпеку і безчестя свого полонення республіканським військом, однак до останнього залишався на посту. Фактично він не мав іншого вибору як скористатися допомогою німецьких військових. Тим паче, що сім’ю він завбачливо вже вивіз з Києва. Вісім місяців його співпраці з німцями не можна назвати ідилічними, проте й затьмарені конфронтацією не були. Веймарська республіка гідно поцінувала союзницьку вірність останнього українського гетьмана. Німецька земля, на якій він з’явився на світ, на чверть століття дала йому хліб і прихисток. Вона ж в кінці вже другої Великої війни прийняла його до свого лона на вічний спокій.

Вже дев’ять десятиліть федераційна грамота П.Скоропадського оцінюється як найбільш суперечливий крок. І прихильники і супротивники гетьмана знаходять свої аргументи “pro” і “contra”. Немає сумніву, що такий

різкий злам політичного курсу, фактична відмова від державної незалежності стали результатом кардинальної зміни міжнародної ситуації. Поразка у світовій війні держав-патронів гетьманату поставила перед П.Скоропадським нагальне завдання рятування Української Держави. Він усвідомлював, що її доля в руках Антанти, яка хотіла відновлення державності Росії як свого партнера по “Сердечній згоді”. Саме сподівання на схильність країн — переможиць підштовхнуло його до видання федераційної грамоти.

На нашу думку, цей акт як витвір вимушеного збігу несприятливих обставин, був уможливлений тією дихотомною свідомістю П.Скоропадського, у якій співіснували українські і російські ментальні засади. У конкретній ситуації останні взяли гору і навіть диктували російському аристократові потребу очолити рух за відновлення великої Росії.

---

¹ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.284.

² Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році // Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. — Чікаго, 1973. — С.294-296.

³ Там само. — С.297-298.

⁴ Там само. — С.299.

⁵ Скоропадський П. Спогади. — С.291.

⁶ Дорошенко Д. Зазн.праця. — С.286.

⁷ Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років. Спроби творення і причини поразки. — К., 2003. — С.497.

⁸ Солуха П. Зазн. праця. — С.253.

⁹ Скоропадський П. Спогади. — С.308.

¹⁰ Лейхтейнбергский Г. Воспоминания об Украине. 1917-1918. — Берлин, 1921. — С.40.

¹¹ Дорошенко Д. Зазн.праця. — С.283.

¹² Державний вістник. — 1918. — 15 листопада.

¹³ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.7. — Арк. 47-47 зв.; Нова Рада. — 1918. — 22 грудня.

¹⁴ Нова Рада. — 1918. — 24 листопада.

¹⁵ Там само. — 22 грудня.

¹⁶ Там само. — 6 грудня.

¹⁷ Граф Келлер. — С.738.

¹⁸ Революция на Украине по мемуарам белых. — С.171.

¹⁹ Скоропадський П. Спогади. — С.313.

²⁰ Граф Келлер. — С.757.

²¹ Скоропадський П. Спогади. — С.314.

²² Там само. — С.312.

²³ Милуков П. Дневник. — С.194.

²⁴ ЦДАВО. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.7. — Арк. 68 зв.

БОРОТЬБА ПРОТИ ГЕТЬМАНСЬКОГО РЕЖИМУ

6.1. Соціалістична опозиція

Повалення Центральної Ради виявило слабку дієздатність і відсутність громадської підтримки політичних сил — головних репрезентантів національно-демократичного етапу Української революції. Подальша участь колишніх правлячих партій УНР у суспільному житті вимагала невідкладно визначити їх ставлення до гетьманської влади, скоригувати стратегію і тактику діяльності в нових умовах.

Проголошення гетьманом царського генерала, великого землевласника Павла Скоропадського, авторитарна модель державного устрою, формування уряду без представників українських партій викликала з їхнього боку майже одностайне неприйняття нової влади.

Вже 2 травня міжпартійна нарада лідерів УПСФ, УПСР, УСДРП, УПСС виробила низку умов, за яких їхні представники могли б взяти участь у формуванні Ради Міністрів. Ці вимоги мали за мету дезавуувати насильницьке усунення Центральної Ради, показати згоду на добровільну зміну аграрної політики, проведення перестановок в уряді, встановлення тимчасового представницького органу — Державної ради, скликання у подальшому Установчих зборів. Усвідомлюючи, хто насправді був інспіратором перевороту, делегація соцпартій у складі В. Винниченка, С. Єфремова, П. Андрієвського, О. Салтана і К. Лоського 2 травня виклала ці вимоги В.Гренеру.

Генерал запевнив, що державний переворот здійснено без німецької участі. Повороту до Центральної Ради не буде, оскільки гетьмана визнала найвища влада Німеччини. А їхні побоювання щодо загрози самостійності України безпідставні, бо новий уряд не орієнтуватиметься ні на Росію, ні на Польщу. Він підтвердив бажаність в ньому українських соціалістів.¹

Наслідки аудієнції у В.Гренера знову були обговорені на нараді соцпартій. Їхня спільна платформа зводилася до того, що українське громадянство ображене за „русофільський монархістичний переворот”. Але коли вже це сталося, то вони можуть визнати гетьмана тимчасовим президентом УНР і то за певних умов. В основу державного устрою мала бути покладена конституція УНР, ухвалена на останньому засіданні Центральної Ради. Щодо уряду, то представники українських партій до нього вступають, коли складатимуть там більшість і за ними будуть портфелі прем'єра, міністрів закордонних, земельних та освітніх справ і, що туди не потраплять заявлені гетьманом члени уряду А.Ржепецький, Б.Бутенко, В.Любинський, М.Гіжицький.

Одночасно було складено й проект тимчасової конституції. За ним Україна мала республіканський устрій, законодавча влада належала Народним зборам, а до їх скликання — Державній раді, складеній з представників партій. Виконавчу владу мали здійснювати президент республіки, іменований гетьманом, і Рада Міністрів. Гетьман обирався Народними зборами. Його повноваження фактично були суто представницькими. Цей проект був спробою не зовсім органічного симбіозу парламентської республіки з президентською формою правління та збереженням української владної традиції в особі гетьмана.

Нарада соцпартій склала й свій варіант Ради міністрів. Прем'єром пропонувався відомий український діяч, колишній Генеральний суддя і міністр судових справ УНР С. Шелухин. За партійним складом до майбутнього кабінету мали увійти: чотири соціалісти-федералісти; три соціалісти-самостійники, один хлібороб-демократ. Жодного есера та есдека серед кандидатур до уряду не було.

Чергова аудієнція у генерала В. Гренера закінчилася відмовою взяти до уваги ці вимоги. Єдине, на що могли сподіватися соцпартії, то це кілька портфелів в уряді, які ще залишалися вакантними.² Однак УПСФ, посланців якої П Скоропадський хотів бачити в уряді, відмовилася від пропозицій, не бажаючи нести відповідальність за дії нової адміністрації.

Відстороненість від влади, неприйняття задекларованих гетьманом консервативно-ліберальних реформ, суттєві обмеження демократичних свобод робили опозиційність українських політичних партій до гетьманського режиму безальтернативною. Не дивлячись на заборону проведення масових заходів, вони провели в середині травня свої з'їзди.

У найбільш складному становищі опинилася одна з повідних сил Центральної Ради — партія українських есерів. Фактично на неї падала вся відповідальність за фіаско УНР. 13-16 травня нелегально проходив IV з'їзд партії. На ньому точилася гостра внутрішня боротьба, яка виявила два майже протилежних підходи до оцінки поточного моменту і перспектив подальшої боротьби.

Праве крило партії (Н. Григоріїв, М. Шаповал, І. Лизанівський, П. Любченко та інші), враховуючи тимчасовий спад революції вважали необхідним активізувати роботу по організації мас, піднесенню їх культури, класової і національної свідомості. Наголос робився на використанні легальних і напівлегальних форм діяльності. Не виключалося й участь партії в представницьких органах влади у разі їх утворення. Праві також виступали за блокування з іншими соціалістичними партіями для зміни уряду, хоч виключали участь у ньому своїх представників.

Ліве крило (В. Еланський, Г. Михайличенко, Л. Ковалів, М. Полоз, О. Шумський та інші) вважали революцію завершеною, що вимагало

докорінної зміни тактики боротьби за перемогу соціалізму. Адекватними поточному моменту вони вважали перехід партії у підпілля та організацію збройного повстання робітників і селян проти контрреволюційного гетьманського режиму.

При голосуванні резолюції незначну більшість отримали праві, але при виборах ЦК перевагу взяли ліві, відмовившись виконувати ухвалу з'їзду про тактику партії. Наслідком розколу найпотужнішої колись політичної партії стала поява більш поміркованої УПСР (центральної течії) і УПСР (боротьбистів). Перша задекларувала постулат української державності як абсолютну цінність і оголосила орієнтацію на методи класової боротьби, властиві європейським соціалістам. Друга — ухвалила рішення про перехід партійних організацій на нелегальне становище і підготовку збройного повстання проти гетьмана, не виключаючи й методів індивідуального терору.³

Одночасно з есерами свій V конгрес провела й УСДРП. Державний переворот розцінювався як наслідок збройного вторгнення Центральних держав у внутрішнє життя УНР при опорі на клас великих власників та буржуазії. Його метою було “знищення Української Державності і всіх здобутків революції”.⁴ Ухвала з питань національно-державного будівництва містила суттєву корективу програмного характеру: “лише одстоювання цілковитої самостійності України може дати як Україні в цілому, так і українському пролетаріатові зокрема, максимальне забезпечення їх вільного національно-культурного і соціально-економічного розвитку”.⁵

Сформульовані з'їздом тактичні завдання не відрізнялися радикалізмом і були спрямовані на зміцнення сил пролетаріату у боротьбі з контрреволюцією, антидержавними і антиукраїнськими тенденціями панівних нині верств, розклад великих землевласників, обмеження втручання німецьких та австрійських військових у внутрішні справи України тощо. Характерно, що резолюція містила вимогу всіма силами “вдержувати пролетаріат від виступів на шлях анархічної боротьби”.⁶ Не випадково УСДРП не підтримала літній страйк залізничників.

11-12 травня відбувся й з'їзд найбільш поміркованої серед соціалістичних партій ліберально-буржуазної УПСФ. Делегати висловили невдоволення наслідками державного перевороту. Проте їх опозиційність була досить своєрідною. Так, в резолюції з'їзду містилося твердження про відсутність в українському суспільстві ворожих настроїв стосовно Центральних держав і висока оцінка їх дружньої допомоги. Водночас наголошувалося, що «встановлення німецькою силою гетьманства і абсолютно недемократичного та москвофільського уряду» викликає протест як з боку партії, так й всього суспільства. Проте головне вістря невдоволення УПСФ спрямовувала проти уряду, який був „в багатьох випадках реакційним і протидержавним”. Саме

до нього партія ставала в рішучу опозицію і забороняла своїм членам брати міністерські портфелі. Делегати також висловилися проти обмеження демократичних свобод, заборони з'їздів політичних партій, запровадження цензури тощо.

Положення резолюції “В справі федерації і самостійності” свідчили про певний відхід партії від сповідуваних раніше федералістських принципів. Зокрема, визнавалася необхідність в тогочасних умовах державності України і недоцільність федеративного зв'язку з Великоросією. Хоч не відкидалася можливість федерування “з іншими сусідами, які утворюють нині свою державність”.

Такою ж двоїстістю відзначалася й резолюція з'їзду УПСФ у земельному питанні. З одного боку, в ній декларувалося верховне право на землю держави, а з іншого — містилася вимога “провести рішучу й послідовну демократизацію землеволодіння на підставах приватної власності”.⁷

П. Скоропадський був добре обізнаний з ліберальною платформою соціалістів-федералістів, називав їх „кадетами 3-го сорту” і для надання урядові українськості хотів входження їхніх представників до кабінету міністрів, хоч зазначав, що не бачив у них „значущих, дійсно підходящих людей”.⁸ Але, не бажаючи заплямувати свій соціалістичний мундир, партія не прийняла цих пропозицій.

Лідери УПСФ С. Єфремов, А. Ніковський, О. Лотоцький, С. Шелухін, П. Стебницький та інші були досить впливовими постатями в київському політичному істеблішменті. До того ж партія видавала популярну в інтелігентських колах газету “Нова Рада”, яка вмщувала аналітичні й критичні матеріали. І все ж опозиційність УПСФ до нової влади була досить м'якою і зводилася головним чином до намагань змінити склад уряду на більш український. Відстоюючи статус української мови як державної, Головний комітет УПСФ все ж допускав можливість вживання в офіційному діловодстві до кінця 1918 р. російської мови.⁹

Послідовне неприйняття гетьманату виявила й Українська партія соціалістів-самостійників. Головним постулатом її програми була самостійність України у формі президентсько-парламентської республіки. Партія виступала за передачу підприємств робітникам, землі — селянам за трудовою нормою в тимчасове користування з кінцевою її національною соціалізацією.¹⁰ Задекларовані грамотою П. Скоропадського модель державного управління, право приватної власності, способи проведення земельної реформи для УПСС були не прийнятними. Тому окремі члени партії, які входили до військової організації „Батьківщина” виступили за збройний опір гетьманській владі. Проте реалізувати цей намір не було умов. УПСС послідовно виступала за консолідацію антигетьманських політичних сил. Її представники брали участь у діяльності об'єднань опозиційних партій та організацій.¹¹

Несхильне ставлення до Гетьманату задекларувала й досить малочисельна Українська трудова партія, очолювана одним з засновників Центральної Ради Ф. Крижанівським.¹²

У середовищі опозиційних сил опинилася правоцентристська Українська демократично-хліборобська партія. Свого часу вона виступила проти політики Центральної Ради і підтримала державний переворот з огляду на близькість її програмних цілей з задекларованим П. Скоропадським курсом ліберально-консервативних реформ.

Керівники партії сподівалися на участь їх представників в уряді, зокрема М. Міхновського, але йому була запропонована лише посада в гетьманській адміністрації, від якої той відмовився. П. Скоропадський ставився до нього упереджено через „його крайню шовіністичну українську спрямованість”.¹³ В основному кадетський склад Ради Міністрів дав підстави керівництву УДХП вже у травні заявити про налаштованість проти нової влади. Спочатку її представники входили до блоку опозиційних партій, але згодом залишили його через надмірну, на їх погляд, соціалістичність партнерів. Ті у свою чергу не хотіли бачити в організації правоконсервативну партію.

Зайняття України німецько-австрійськими військами призвело до фактичної ліквідації місцевих більшовицьких організацій. Водночас активізувалася потреба їх об'єднання у всеукраїнському масштабі. Серед провідних партійних і радянських працівників виявилися суттєві розходження у поглядах на тактику революційної боротьби, які обумовили й різні підходи до принципів утворення в Україні комуністичної партії — самостійної чи в складі РКП(б). На установчому з'їзді в Москві у липні 1918 р. була заснована Комуністична партія (більшовиків) України як автономна в місцевих питаннях, але «з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської комуністичної партії і в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП(б)». Тобто, КП(б)У отримала статус обласної організації РКП(б).

В резолюції з'їзду „Про поточний момент” наголошувалося, що державний переворот в Києві 29 квітня „є цілком природним продовженням того процесу поглинання України фінансовим капіталом німецької групи”.¹⁴ У соціальному плані в Україні виділялося два табори — соціалістичної революції і контрреволюційний. Основними центрами притягання політичних сил визначалися: німецько-гетьманський; націоналістичний центр решток Центральної Ради; радянський.

Основне завдання партії на Україні полягало в організації „збройного повстання робітничо-селянських мас проти їх гнобителів”. КП(б)У мала взяти в свої руки військово-технічне керівництво повстанням і вести його під прапором робітничо-селянського уряду України. У тактичному відношенні ніякі угоди з есерами, меншовиками, бундівцями, українськими

есерами і соціал-демократами не допускалися. Виключення складала партія боротьбистів, форми взаємин з якою мав визначити ЦК КП(б)У.¹⁵

На території України діяли й осередки Української партії лівих соціалістів-революціонерів, організаційне складання якої почалося навесні 1918 р. За програмними цілями вона наближалася до більшовиків, виступаючи за радянську владу, диктатуру робітників і біднішого селянства, федеративне об'єднання з РСФРР. В аграрному питанні обстоювала корінний есерівський постулат — соціалізацію землі. Вийшовши з лона лівих російських есерів, УПЛСР ідейно і матеріально ними підживлювалася. Лише у вересні 1918 р. завершилося її формальне конституювання як самостійної партії.¹⁶

Ліві російські есери в Україні не тільки засуджували гетьманську владу, але й брали участь в організації боротьби проти неї. Їх агентом був вбитий командувач німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн. Праві російські есери дали декларацій з осудом державного перевороту не йшли.¹⁷

У травні ЦК партії меншовиків ухвалив спеціальну постанову “Про державний переворот в Україні”, кваліфікувавши його як реакційний, здійснений німецькими імперіалістами і спрямований на розчленування Росії. Резолюція визнавала доцільність боротьби з гетьманським режимом. Ставлення місцевих організацій меншовиків до нової влади виявилось не таким однозначним. Праві меншовики, визнаючи реакційний характер гетьманату, допускали можливість за певних умов його підтримки. Ліві ж вимагали рішучої боротьби з ним.¹⁸

Суттєвий вплив на внутрішньополітичну ситуацію, реалізацію державницького курсу гетьманату справляла діяльність в Україні представників російських правих, шовіністичних, монархічних, антиукраїнських організацій — „Союз відродження Росії”, „Національний центр”, „Монархічний блок”, „Союз російського народу”, „Наша Батьківщина” та інших. Рятуючись від більшовицьких переслідувань у Росії, до Києва перебралися відомі контрреволюційні, правоконсервативні діячі О. Кривошеїн, В. Пуришкевич, П. Мілюков та інші. Тут зібралися десятки членів Державної думи та Державної ради, які утворили своєрідне парламентське об'єднання, навколо якого згуртувалася низка російських організацій. Воно дістало гучну назву „Совет государственного объединения России” (голова барон В. Меллер-Закомельський). Між гетьманом і російським політичним бомондом в Україні склався певний статус-кво.

Проте окремі російські організації проводили відверто підривну діяльність. Найбільш вороже до української державності був налаштований Київський національний центр. Провідну роль у цій відверто шовіністичній установі відігравав відомий діяч-монархіст, один з лідерів правого крила Державної думи, волинський поміщик Василь Шульгін. Він брав активну участь у вербуванні військових для Добровольчої армії.¹⁹

Показовим є ставлення правлячого режиму до визначення ворогів української державності. Так, у кінці жовтня міністр внутрішніх справ В. Рейнбот видав циркуляр щодо боротьби з таємними та легальними партіями. До тих, хто виступав проти державного ладу відносили: РКП(б), КП(б)У, лівих російських та українських есерів, анархістів. Жодна з російських політичних сил чи організацій правоконсервативного, промонархічного спрямування, які діяли в Україні не була зарахована до реєстру ворожих.²⁰

Отже, державний переворот призвів до нової розстановки політичних сил в Україні. Консервативно-ліберальне, урядове крило представляли Союз земельних власників, Протофіс та партія кадетів. Опозиційний до влади табір був досить неоднорідним в ідейно-організаційному плані. Українські соціалістичні партії, представлені раніше в Центральній Раді, склали легальну опозицію гетьманському режиму, використовуючи відкриті методи впливу на владу. Організації більшовиків, боротьбистів, лівих есерів, анархістів виступали за збройну боротьбу проти гетьманського режиму та іноземних окупантів. Проте створення ними єдиного фронту було неможливим через їх територіально локальний вплив, розходження в методах боротьби та сектантську виключність більшовиків. Не йшлося про їх консолідацію з опозиційними партіями, оскільки їх ідеологічні засади і стратегічні цілі кардинально різнилися.

Спроби лідерів українських соціалістичних партій відразу після перевороту донести до гетьмана та німецького командування власне бачення моделі, ідейно-політичних засад державного устрою України не увінчалось успіхом. Не справдилися й надії на масові виступи у захист Центральної Ради та підтримку німецькими парламентаріями українських соціалістів. На проведених у травні з'їздах основні українські партії визначили ставлення до гетьманської влади, намітили тактику дій в нових умовах. Не дивлячись на певні розходження в оцінці політичного становища в Україні, соціалістичні партії вбачали головну загрозу національній державності діяч неукраїнського кадетсько-октябристського уряду.*

Положення про неукраїнськість Ради Міністрів стало стрижневим в нових спробах патріотичних сил добитися „українізації” складу і політики уряду. У середині травня на міжпартійній нараді за участю представників УПСР, УПСР, УДХП, УТП, а також об'єднаної ради залізниць України, Головної ради Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки було утворено координаційний центр — Український національно-державний союз (УНДС). З огляду на виразне правочентристське та центристське

---

* Така характеристика партійного складу Ради Міністрів була досить поширеною. Хоч насправді переважна більшість міністрів належала до партії кадетів, а октябристом свого часу був лише прем'єр Ф. Лизогуб.

спрямування цього об'єднання, ліві соціалістичні партії УСДРП та УПСР (ц.т.) до нього не ввійшли.

Першою публічною акцією нового опозиційного об'єднання стало оприлюднення меморандуму від 21 травня. Зокрема, в документі зазначалося: „Кабінет міністрів не є українським за своїм складом і по своїй політичній орієнтації”. Наголошувалося, що до уряду не ввійшли представники українських партій і українських громадських груп (українські діячі), які власне творили Українську Державу. До нового кабінету включені російські кадети, октябристи та взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху й до української державності, поборювали їх з усіх сил в ім'я “єдиної, неділимої Росії”. Антинімецька орієнтація цих партій і груп, орієнтація на бік Антанти всім давно й загально відома.

У документі наводився довгий перелік недемократичних дій уряду та місцевої адміністрації: заборона робітничого, селянського, земського з'їздів, закриття “Просвіт”, переслідування українських діячів, витіснення з ужитку української мови в державних установах тощо.

Містив меморандум й оцінку дій окремих міністрів. М. Чубинському закидалося введення в судочинстві рівноправності української і російської мов, призначення на вищі посади осіб без українського громадянства, збереження прав і привілеїв “бюрократів бувшої самодержавної Росії”. Міністр освіти М. Василенко кваліфікувався так: “маємо хоч і українця родом, але російського кадета, який ніяк не може відійти від тактики та практики своєї партії, найшкідливішої для нашої державності”. В. Зеньковському нагадували, що хоч гетьман і оголосив православну церкву державною, а тим часом іде похід проти українського собору, створюються нові митрополії, все робиться аби не допустити автокефалії української церкви. Лунали й персональні звинувачення: А. Ржепецькому — “свідомий ворог української ідеї”, С. Гутнику — “добре відомий ворог української державності” тощо.

Завершувався меморандум висловленням вотуму недовіри сучасному кабінету міністрів і твердженням, що добрий державний лад може завести тільки діловий уряд, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які б мали повне довір'я широких українських мас.²¹

Безперечно, така жорстка оцінка уряду, який працював перші тижні була доволі упередженою, хоч і базувалася на аналізі намагань влади навести “лад і спокій” недемократичними методами. А кваліфікації ділових якостей міністрів виводилися з їхнього політичного минулого. 24 травня делегація УНДС вручила меморандум П. Скоропадському і в ультимативній формі вимагала відставки нинішнього і скликання нового уряду, який би дістав

широку суспільну підтримку.²² Гетьман не прийняв цих домагань. Виданий окремою брошурою, меморандум якийсь час використовувався в пропагандистських цілях.

Не знаходячи порозуміння з гетьманом і німецьким командуванням, УНДС 30 травня оприлюднив “Звернення до німецького народу”. Це було намагання донести до громадськості Німеччини інформацію про становище в Україні, де, завдяки втручанням німецьких військових, склався уряд московської орієнтації. Підкреслювалося, що така ситуація не відповідала німецьким інтересам, особливо щодо гарантій отримання обумовленого продовольства і сировини.²³

Очевидно, суттєвого враження ні на німецькі громадські кола, ні на вище окупаційне командування цей документ не справив, оскільки публічна реакція на нього не простежується. Діяльність УНДС й надалі зводилася до протестів проти обмеження української мови, цензурних утисків преси, розпуску органів місцевого самоврядування тощо. Продовжувалися спроби шляхом впливу на гетьмана добитися створення національно-демократичного кабінету. Не залишали члени УНДС й надії внести корективи в урядову політику через німецьке командування та посольство. На початку червня їх делегація добивалася прийому у головнокомандувача Г. Ейхгорна, але була прийнята начальником штабу В. Гренером, який запевнив, що нинішній уряд свідомо обстоює самостійну українську державність і спеціально ніяких репресій щодо українців не чинить.

Такі кроки УНДС пояснювалися не лише поміркованою політичною платформою, але й відсутністю соціальної бази більш рішучих дій. Сподівання на активний опір встановленню гетьманського режиму на місцях не справдилися. Не тільки власницькі елементи, але й значні обивательські верстви спочатку сподівалися від гетьмана швидкого наведення порядку і спокою. І тільки реставраторські дії влади, спрямовані на підтримку домагань поміщиків, створення реакційної місцевої адміністрації, ліквідація земських органів, викликали масове невдоволення та збройний опір гетьманській і окупаційній владі.

Загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні влітку 1918 р. обумовили переформатування організаційних структур опозиції за рахунок більш радикальних сил. На початку серпня в результаті міжпартійних переговорів УНДС суттєво розширюється. До його складу входять ліві українські соціалістичні партії — УПСР (ц.т.) і УСДРП. У зв’язку з цим союз залишає консервативно-ліберальна УДХП. У цьому проявилися ознаки ідеологічної несумісності фундаторів антигетьманського фронту, склад якого явно радикалізувався. До того ж розширювалося представництво у ньому українських професійних, регіональних, просвітницьких організацій: Всеукраїнський союз земств, Селянська спілка, Всеукраїнська учительська

спілка, Українське правниче товариство, Студентський союз, Галицько-буковинська рада, Українська кримська рада, Чорноморська рада, Холмський комітет та інші. Оновлене об'єднання отримало назву Український національний союз (УНС), головну раду якого очолив відомий політичний діяч і публіцист, один з лідерів УПСФ А.Ніковський. Склад керівного органу структурувався за основними напрямками діяльності, які були представлені комісіями — організаційною, земельною, фінансовою, військових, закордонних справ тощо. Протягом серпня-вересня йшов активний процес створення місцевих структур УНС.

Оприлюднений Статут УНС містив виклад головних положень політичної платформи: „1. Мета Союзу: а) утворення міцної самостійної Української Держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по п'ятичленній формулі); г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері”. Досить чітко окреслена платформа, широке представництво політичних сил, розгалуженість організаційної структури виявляли свідомий намір фундаторів УНС перетворити його в потужне загальноукраїнське об'єднання, опозиційне до правлячого режиму. Прикметно, що ні в Статуті, ні в заявах лідерів УНС не йшлося про відверту ворожість чи радикальні методи боротьби проти влади. Зокрема, А.Ніковський у редактованій ним “Новій Раді” наголошував, що сам факт утворення УНС є “дуже позитивним знаком української солідарності і живої енергії тих сил, які вважалися приспаними чи ослабленими”. На його думку, це мало б стати сигналом до того, що „гетьман і німці повинні зрозуміти державну рацію основних домагань Національного Союзу і знайти якесь порозуміння, котре привернуло б народні маси до свідомої участі в державнім українським будівництві”.²⁴

У середині вересня, вже очолюваний В. Винниченком УНС, подав розлогий меморандум до держав Четверного блоку та німецького командування в Україні. Автори документу негативно оцінювали діяльність гетьманського уряду. На їх думку, „ідея самостійної державності стоїть під знаком величезної невпевненості і тяжких сумнівів народних мас”. Виходом з такої ситуації може бути лише зміна політичного курсу, наближення влади до інтересів народу, реорганізація кабінету на основі ознак національного і коаліційного складу з представників інших верств і національностей. Цього разу дана апеляція знайшла відгук у німецьких соціалістів.²⁵

Гетьман у спогадах відзначає, що з „початком жовтня на нього почався тиск про більшу націоналізацію кабінету”. Він, як і раніше, хотів лише часткових змін у бік українства. Це бажання було обумовлене тим, що він „не бачить дійсно державних людей серед українців (соцпартій — Р.П.)”, а тільки партійних діячів, котрі у більшості не придатні для вищих державних посад.²⁶

І все ж гетьман змушений піти на важкі переговори з УНР. 5 жовтня відбувся їх перший раунд. В. Винниченко, А. Ніковський та Ф. Швець від імені української демократії вимагали майже повної зміни уряду. Зокрема, на посаду прем'єра були запропоновані чотири кандидатури — І. Шраг, С. Шелухин, Д. Маркович і П. Стебницький. Було проведено обговорення й кандидатів на міністерські портфелі. Гетьман подякував за пропозиції, але зауважив, що треба діждатися повернення з Берліна генерала В. Гренера.

10 жовтня В. Гренер запросив до себе В. Винниченка і мав з ним двогодинну розмову. Щодо складання нового кабінету міністрів, то генерал умовляв голову УНС відмовитися від максималістських вимог, не добиватися повної відставки уряду і провести його поступову українізацію.²⁷

Відкликання до Берліна генерала В. Гренера і посла А. Мумма в середині жовтня ускладнило переформування уряду, який потребував остаточного погодження з німцями. За свідченням самого П. Скоропадського, переговори з цього питання розтяглися аж на 9 днів. Гостроту боротьби за міністерські портфелі він кваліфікував як надзвичайну. Гетьман прагнув, щоб „українські елементи були представлені в достатній кількості, але одночасно, щоб не було значного ухилу вліво, який міг би привести до краху всієї нашої роботи”.²⁸ П. Скоропадський дійсно перебував у складній ситуації під тиском трьох центрів впливу: Українського національного союзу, блоку Союзу земельних власників з Протофісом і німців. Останні вимагали від нього більш виразної українізації уряду, наголошуючи, що Німеччина може навіть вивести свої війська при умові формування проросійського уряду.

Коли з'ясувалося, що гетьман погоджується на українізацію уряду, 10 міністрів-кадетів виступили з декларацією своїх поглядів на сучасну політичну ситуацію і майбутнє України. Квінтесенцією цього документа було твердження, що інтереси України полягають у сприянні звільненню уярмлених більшовиками частин Росії і „зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії”. Під цією промовистою декларацією першим стояв підпис віце-прем'єра, міністра освіти і сенатора М. Василенка, за ним — А. Ржепецького, С. Гербеля, В. Колокольцева та інших. За цих умов гетьман прийняв відставку уряду.²⁹

Не дивлячись на всі заходи лідерів УНС та позицію німців, П. Скоропадський домігся збереження основного складу Ради Міністрів. Прем'єром залишився Ф. Лизогуб, представництво кадетів в уряді дещо зменшилося, а до нього увійшли чотири соціалісти-федералісти: О. Лотоцький — міністр віровизнань, М. Славинський — праці, В. Леонтович — земельних справ, П. Стебницький — освіти. Гетьман вважав, що й того забагато, підкреслюючи, що „новий кабінет був буржуазним, але з сильним українським забарвленням”.³⁰

В. Винниченко відразу заявив, що УНС залишається в опозиції й до оновленого уряду і не несе за нього ніякої відповідальності.³¹ Поразка Четверного союзу у Світовій війні, розвиток внутрішньополітичної ситуації в Центральних державах вказували на швидку втрату гетьманським режимом іноземної підтримки. Ідея його повалення шляхом збройного повстання поступово утверджувалася в планах дій керівництва УНС. Були й побоювання, що повстанський рух можуть очолити більш радикальні політичні сили. Адже більшовики, ліві есери, боротьбисти створили на місцях свої військово-революційні комітети та штаби.

У вересні ЦК партії боротьбистів розповсюдив заяву про причини свого невходження до УНС. Цей союз кваліфікувався як об'єднання національно-демократичних, буржуазних, псевдосоціалістичних партій, тактика яких досі обмежувалася оббиванням порогів німецької влади та хитромудрих політичних комбінацій з метою українізації нинішньої реакції замість боротьби з нею. Містила декларація й утопічні марксистські догми: „пролетариат України (как всякий пролетариат в эпоху капитализма) не имеет отечества. Он должен его завоевать ... в интернациональной борьбе за уничтожение нынешнего строя и установление социализма”.³²

Дійсно у травні-жовтні 1918 р. опозиційність УНДС-УНС була досить „м'якою” до гетьманської і зовсім лояльною до окупаційної влади. В основному вона зводилася до вимог надання урядовій політиці більш виразного національного характеру.

Від самого перевороту досить жорстку позицію щодо нової влади зайняв очолюваний С. Петлюрою Всеукраїнський земський союз. У кінці травня він направив послам Німеччини і Австро-Угорщини меморандум проти розпуску та арештів земських управ, які нерідко здійснювалися за допомогою німецьких військових. А в середині червня висунув П. Скоропадському ультимативні вимоги розпуску уряду, проведення виборів до Українських установчих зборів, віддання до суду місцевих старост, які допустили репресії щодо земських органів тощо.³³ Однак після арешту С. Петлюри у кінці липня діяльність керівництва ВЗС звелася до захисту земств від утисків гетьманської адміністрації. Один з лідерів союзу К. Мацієвич пізніше писав: „...з портфелем повним телеграм, скарг доводилося їхати до І. Кістяковського, тодішнього всевладного міністра внутрішніх справ, щоб якось полегшувати долю земств і земських діячів”.³⁴

Опозиційна поміркованість українських політичних партій тривалий час обумовлювалася як відсутністю у них достатньої внутрішньосупільної підтримки, так й потужним захистом гетьманської влади військами центрально-європейських імперій. Радикальна, як правило, нелегальна опозиція (боротьбисти, більшовики, анархісти), реалізуючись в середовищі селянського повстанського руху, також не мала кардинального впливу на його розвиток.

Заборона діяльності Центральної Ради і земельних комітетів, відновлення права приватної власності на землю, обмеження демократичних свобод, зокрема заборона проведення всеукраїнських селянського та робітничого з'їздів, розгін місцевих зібрань викликали стихійний протест у багатьох регіонах України. 3 травня Звенигородський селянський з'їзд оголошення грамоти гетьмана супроводжував вигуками „Ганьба самозванцеві Скоропадському!”. Того ж дня у Василькові повітовий з'їзд був розігнаний німцями, а його організатори заарештовані. Катеринославська міська дума закликала до боротьби проти гетьмана. За що окремі члени її управи були взяті під варту. 3 травня Звенигородська повітова організація УПСР видала відозву з засудженням гетьманського перевороту і закликом до повернення влади УНР.³⁵ Гаврилівський волосний сход 9 травня в резолюції відзначив, що „царизму не хоче, гетьмана не визнає, а воліє щоб земля перейшла трудовому народу по соціалізації». Збори висловили підтримку Центральній Раді і вимагали скликати Українські установчі збори.³⁶

На початку травня, не зважаючи на протидію австро-угорського командування, селянські з'їзди відбулися в Ушицькому, Ямпільському, Ольгопільському повітах Подільської губернії. Їх учасники висловлювалися проти визнання гетьмана і нового уряду, за відновлення діяльності УЦР, закликали до збройного повстання.³⁷ На Волині антигетьманські виступи відбулися в Житомирському, Овруцькому та інших повітах. Вони проходили під гаслами захисту отриманої землі і збереження Центральної Ради.³⁸ У Чернігівській губернії організаторами масових селянських сходів виступили керівники розпущених земельних комітетів. Вони закликали не коритися гетьманській владі, не сплачувати податків, чинити розправу над поміщиками. На Київщині жителі сіл Бровок і Городище на сходах ухвалили резолюції на підтримку Центральної Ради, за негайне усунення гетьмана.³⁹

Не дивлячись на заборону, 8-10 травня нелегально працював Всеукраїнський селянський з'їзд. В одній з його резолюцій зазначалося, що „селянство не признає обраного поміщиками гетьмана” і містився закликом до організації в повітах бойових дружин. Німецькими військами були заарештовані кілька десятків делегатів з'їзду, які до кінця травня перебували у Лук'янівській в'язниці.⁴⁰ Услід за селянським також нелегально відбувся Всеукраїнський робітничий з'їзд, який висловився за повернення демократичних і соціальних здобутків доби Центральної Ради: незалежна УНР, скликання Установчих зборів, передача землі без викупу трудовому народу, 8-ми годинний робочий день, забезпечення демократичних свобод, рівноправність національностей тощо.

Спираючись на негативні оцінки гетьманської влади з'їздами українських соціалістичних партій, представниками селянських і робітничих організацій, відомий вітчизняний дослідник історії Української революції

В. Солдатенко робить глобальний узагальнюючий висновок: „з перших днів оформлення режиму П. Скоропадського, формування гетьманом засад нової влади і її інститутів цілком певно виявилось, що абсолютна більшість нації стала їх рішучим противником”.⁴¹

На наш погляд, такий висновок щодо перших днів функціонування нового режиму є дещо гіперболізованим. По-перше, це була рефлекторна реакція політичних сил, позбавлених влади у досить недемократичний спосіб, а також селянських та робітничих організацій, які знаходилися під їх ідейним впливом. По-друге, гетьманат підтримували досить впливові консервативно-власницькі кола, стара бюрократія. По-третє, ставлення переважної більшості населення до нової влади у перші дні все ж було вичікувальним. Наростання масового невдоволення селянства було пов’язане насамперед з початком реалізації земельної реформи.

---

¹ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.39-40.

² Там само. — С. 41-42

³ Бевз Т. Українська партія соціалістів-революціонерів у період Гетьманату // Гетьман П. Скоропадський та Українська держава 1918 року. — С.104-105.

⁴ Резолюції і постанови конгресу Української соціал-демократичної робітничої партії (травень 1918 р.). — К., 1918. — С.40-45.

⁵ Христюк П. Зазн. праця. — С.18

⁶ Там само.

⁷ Там само. — С.144-145

⁸ Скоропадський П. Спогади. — С.205.

⁹ Любовець О. Зазн. праця. — С.158

¹⁰ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. — К.,1993. — С.162.

¹¹ Бавико О. Легальна опозиція гетьманові П. Скоропадському // Гілея. Науковий вісник. Політологія. Вип. 11. — К., 2008. — С.212.

¹² Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — С.112.

¹³ Скоропадський П. Спогади. — С.128.

¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. -Т.1. — С.15.

¹⁵ Там само. — С.17-22.

¹⁶ Любовець О. Зазн. праця. — С.147-148.

¹⁷ Ветров Р. Українська держава Павла Скоропадського та ставлення до неї українських і російських політичних партій // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. — С.18.

¹⁸ Там само.

- ¹⁹ Гриценко А. Спектр основних політичних сил в Україні періоду гетьманату (1918) // Там само. — С.24.
- ²⁰ ЦДАВО України — Ф.1216. — Оп.1 — Спр.109. — Арк. 97.
- ²¹ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.37-41.
- ²² Самостійник. — 1918. — 2 червня.
- ²³ Христюк П. Зазн. праця. — С. 68.
- ²⁴ Там само. — С. 88-89.
- ²⁵ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.120-123.
- ²⁶ Скоропадський П. Спогади. — С. 293.
- ²⁷ Крах германской оккупации на Украине. — С. 31-33.
- ²⁸ Скоропадський П. Спогади. — С. 295.
- ²⁹ Киевская мысль. 1918. — 18 жовтня.
- ³⁰ Скоропадський П. Спогади. — С.296.
- ³¹ Вісник політики, літератури й життя. — 1918. — №43.
- ³² ЦДАГО України. — Ф.43. — Оп.1.- Спр.37. — Арк.7.
- ³³ Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. Історіографія та джерела. — С.139; Скоропадський П. Спогади. — С. 206.
- ³⁴ Мацієвич К. На земській роботі. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). — Прага,1930. — С. 201.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф.1216. — Оп.1. — Спр. 72. — Арк. 3а; Нова Рада. — 1918. — 11 травня; Народня воля. — 1918. — 11 травня.
- ³⁶ ЦДАВО України. — Ф.1115. — Оп.1. — Спр. 50. — Арк. 85;
- ³⁷ Ковальова Н. До питання про ставлення української адміністрації до гетьманського перевороту (на матеріалах Подільської та Чернігівської губерній) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. — С. 95.
- ³⁸ Костриця М., Кондратюк Р. Події доби гетьманщини на Волині за матеріалами періодичної преси (травень — грудень 1918 р.) // Там само. — С.116.
- ³⁹ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. — С.90.
- ⁴⁰ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.32; Христюк П. Зазн.праця. — С.18.
- ⁴¹ Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні ессе-хроніки. У 4-х т.; — Т.ІІ. Рік 1918. — С.185.

6.2. Повстанський і страйковий рух

Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло в сфері земельних відносин потужного прискорення і вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Більше того, частина законів об'єктивно слугувала поглибленню цих процесів і мала антиселянський характер. Зокрема, земельно-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури в спорах між землевласниками і селянами, фактично перетворилися в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків на інструмент прикриття репресивних методів „відшкодувальних” акцій місцевих землевласників.¹

Протягом травня — червня ця практика з боку поміщицтва набрала широкого розмаху та інспірувала зворотну реакцію українського селянства, що вилилася в масовий спротив, широкий повстансько-партизанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

Суттєвим фактором інспірації селянських виступів стали дії німецьких та австрійських військ по підтримці землевласників. Поширення на українських громадян юрисдикції німецьких військово-польових судів відкрило шлях широкому застосуванню до місцевого населення розстрілів (повішень), відправки на каторгу, тривалого ув'язнення, екзекуцій. Звичною практикою стало накладання командирами каральних загонів контрибуцій на бунтівні села (грошима, зерном, фуражем, худобою, одягом тощо). Невід'ємним атрибутом «наведення порядку» стали артилерійські обстріли сіл. Широке застосування іноземної збройної сили для упокорення місцевого населення, спільні дії підрозділів Державної варти з німецькими та австрійськими військами приводили до усвідомлення селянством тотожності гетьманського режиму з окупантами, породжували злобу і ненависть до нової влади.

Одним з перших на шлях збройної боротьби стали жителі Денисівської волості Лубенського повіту. Вони вчинили опір з'єднаному німецько-українському загонові, який займався вилученням зброї. Село піддали артилерійському обстрілу, окремих учасників виступу за рішенням суду розстріляли. Частина повстанців перейшли в Золотоніський повіт, де до них приєдналися близько 10 тисяч озброєних жителів Великої, Малої Бурімки та інших сіл. Для придушення повстання гетьманська влада і німецьке

командування змушені були підтягнути значні військові сили з кількох повітів. Лише застосування артилерії та кулеметів примусило повсталих відійти.²

На бунтівні села була накладена велика контрибуція: Велика Бурімка — 30 тис. крб., Мала Бурімка — 15 тис., Богодухівка — 15 тис., Чорнобай — 10 тис., Великі Канівці — 987 крб. Всього майже 71 тис., з яких 10 тис. крб. німці взяли на свої потреби. Крім того, вони обклали ці села зерновим оброком у 6 тис. пудів.³

Лубенський повітовий староста С. Грачов, який разом з німецькими офіцерами очолював каральну експедицію, змушений був констатувати, «що громадянська війна в наших краях набирає форми добре організованої партизанської війни... Необхідно пам'ятати, що партизанська форма громадянської війни — форма найбільш небезпечна для будь-якої влади». ⁴

Одночасно з лубенсько-золотоніським повстанням масові виступи охопили Єлисаветградський повіт Херсонської губернії. Поштовхом до вибуху селянського спротиву стала розправа карального загону над жителями с. Павлівка, ініційована місцевим поміщиком. На допомогу їм прийшов озброєний загін сусіднього села Каніж, який знищив карателів і атакував німецькі підрозділи в селах Веселівка та Арсенівка. Під натиском переважаючих сил німецько-австрійського війська, повсталі відступили до Каніжа. Після артилерійського обстрілу село було захоплене окупантами, які розстріляли 60 повстанців, а 8 повісили на крилах вітряного млина. Всього загинуло 117 осіб. ⁵

Наймогутнішим проявом антигетьманських, антиокупантських настроїв селянства стало Звенигородсько-Таращанське повстання. У зв'язку з відмовою жителів містечка Лисянка відновити поміщицьке господарство і здати зброю 3 червня туди прибув військовий підрозділ, який був розбитий місцевими повстанцями. До них приєдналися селяни Ольховців, Гусакового, Кирилівки, Стецівки, Тарасівки, Водянки. Об'єднані сили взяли в облогу місто Звенигород і німецький гарнізон був змушений капітулювати. Невдовзі повсталі повернулися в Лисянку. Сили їх постійно зростали і досягли 16 тис. осіб. Під контролем повстанців знаходилася північна частина повіту. Тут відновлювалася діяльність земельних комітетів, обиралися сільські голови, призначалися військові коменданти. Координацію дій у цій зоні здійснював штаб, очолюваний лівим есером М. Павловським.⁶

Незабаром повстання перекинулося на Таращанський повіт. Виступ жителів с. Янушівка і Стрижавка підтримали ще 14 сіл. 12 червня селянські загони оволоділи м. Тараща, а невдовзі вся територія повіту була звільнена від гетьманської адміністрації і німецьких військ. Значна частина Київщини опинилася під владою повстанців, які виявили чималу здатність до самоорганізації: створення штабів, проведення мобілізацій, встановлення

місцевого самоврядування. Майже 2 місяці 30-ти тисячна армія повсталих вела бої з трьома дивізіями німців та гетьманських військ.⁷

Німецьке окупаційне командування було серйозно занепокоєне розвитком подій. Фельдмаршал Г. Ейхгорн змушений був відмінити свої поїздки до Одеси і Криму. А посол А.Мумм доповідав МЗС Німеччини, що «події у Звенигородці більш серйозні, ніж офіційно повідомлялося». Його заступник Берхем змушений був пізніше визнати: “Не дивлячись на жорстокі репресивні заходи наших військ, заворушення серед сільського населення в окремих районах все ще продовжується”.⁸

На початку серпня основна маса озброєних повстанців залишила Київщину, форсувала Дніпро і через Полтавщину та Чернігівщину, зазнаючи чималих втрат, вийшла в нейтральну зону, де згодом частина з них приєдналася до більшовицьких військових формувань.

Влітку 1918 р. повстанський рух з різною мірою інтенсивності охопив майже всі регіони України. Значні партизанські сили в кінці липня зосередилися на Чернігівщині. Вони розгорнули бойові дії проти загонів Державної варти, зайняли села Млин, Мильники, Плоске та інші. Німецьке командування змушене було передислокувати туди чотири дивізії. Частина місцевих повстанців знаходилася під впливом більшовиків. Однак спроба Військово-революційного комітету на початку серпня підняти загальне збройне повстання виявилася невдалою. Селянські загони не змогли оволодіти Ніжином. Заклик до повстання також не знайшов активної підтримки на Полтавщині. Німці і гетьманська влада жорстоко розправлялися з повстанцями. Тільки на Ніжинщині було вбито близько 3 тис. осіб, а майно їх знищене. Провал збройного виступу дав підстави “правим” в КП(б)У добитися зміщення “лівого” Г. Пятакова з посади секретаря ЦК.⁹

У липні-серпні хвиля селянських повстань прокотилася по Волині. Як і в інших регіонах, приводом стали дії місцевої гетьманської влади. 18 липня до Авратинської волості Старокостянтинівського повіту для стягнення штрафів за завдані місцевому поміщикові збитки прибув загін повітової державної варти. Кількаденне знуцання над селянами завершилося розгромом карального загону. Авратинців підтримала Базалійська та Заруддянська волості. Для придушення були кинуті регулярні військові частини та артилерія. Село Авратин було повністю спалене. Проте повстанці впродовж місяця чинили впертий опір гетьманській владі і окупантам.¹⁰

У середині серпня повстання охопило значну територію Подільської губернії, зокрема Могилів-Подільський і Ямпільський повіти. Центром селянських виступів стала Купавська волость, де число повстанців незабаром досягло 2 тис. осіб. Вони вели бойові дії проти австро-угорських загонів. 16 серпня підрозділи селян захопили повітовий центр Ямпіль і кілька днів утримували його. Під натиском регулярних військ окупантів

повстанці відступили, ще деякий час рейдуючи по території сусідніх повітів. Ідейними натхненниками і організаторами боротьби в цих районах Поділля виступали українські есери.¹¹

Загалом найбільший вплив на розвиток повстанського руху в Україні влітку-восени 1918 р. мала партія боротьбистів. Ставши в непримиренну опозицію до гетьманського режиму, її осередки пішли у підпілля і стали організаторами повстанських штабів, об'єднуючи стихійні виступи, надаючи їм ідейного забарвлення. Чималим авторитетом у місцевого населення користувалися й активісти Селянської спілки, які намагалися спрямувати селянський рух на боротьбу за відновлення влади Центральної Ради. В окремих місцевостях повстанці знаходилися під впливом більшовиків, українських і російських лівих есерів, анархістів. Проти свого колишнього отамана П. Скоропадського виступили й уцілілі структури Вільного козацтва, яким не імпонував соціально-політичний курс гетьмана. Вони склали кістяк і командирські кадри багатьох селянських формувань. Масовість повстансько-партизанського руху проти гетьманського режиму і окупантів влітку 1918 р. є незаперечним, документально підтвердженим фактом. Він став природною реакцією на заходи соціально-політичної реставрації, яка зачіпала корінні інтереси значної частини селянства. Втручання у процес цього протистояння іноземної військової сили стало додатковим фактором активізації опору, переростання його у стадію збройної боротьби.

Питання підрахунків чисельності учасників повстанського руху є надзвичайно складним. Намагання радянських істориків перебільшувати ці дані пояснювалися «великою» організаційно-політичною роботою більшовиків. Однак, не зовсім виправдані й спроби сучасних поважних дослідників розв'язати це завдання, користуючись не досить репрезентативними джерелами і методикою обрахунків. Зокрема, П. Захарченко, посилаючись на думку генерала Г. Ейхгорна: «за всіма відомостями тероризують країну 10-12% селян»¹², механічно виводить цифру 2,5-3 млн. повстанців¹³, очевидно зараховуючи до їх лав не тільки дорослих чоловіків, а все населення українського села. Ці дані повторює й інше видання¹⁴, хоч констатує, що у серпні загальна чисельність повстанців і партизан досягла лише 80 тис.¹⁵ То ж звідки візьмуться мільйони, коли у наступні місяці повстанська активність суттєво знизилася.

Селянські виступи влітку 1918 р. не переросли у загальноукраїнське повстання, а з середини серпня пішли на спад, хоч і не вщухали до антигетьманського виступу Директорії. Невдачі селянської війни проти гетьманського режиму та окупантів мають кілька причин. По-перше, це наявність на теренах Української Держави потужної іноземної мілітарної сили, яка була активно задіяна в придушенні селянських виступів. По-друге,

скоординованість дій окупаційних військ і силових структур правлячого режиму у протистоянні з повстанським рухом. По-третє, відсутність в масштабах України єдиного організаційного центру, здатного спрямувати стихійні прояви протесту в загальне русло боротьби. По-четверте, участь у повстаннях лише обмеженого прошарку біднішого селянства при вичікувальній позиції більш заможної його верстви. І нарешті, суттєвим чинником зниження повстанської активності стала жнивна пора.

Одночасно з вибухами селянських повстань в Україні розгорнувся й робітничий страйковий рух, насамперед залізничників. Очевидно, П. Скоропадський і його команда під час державного перевороту усвідомлювали важливу роль залізничного транспорту. В досить лаконічному тексті гетьманської грамоти наголошувалося: “особлива увага буде звернута на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці”.¹⁶

Виконати ці обіцянки уряд не зміг. Заборгованість заробітної плати залізничникам погашалася дуже повільно і склала близько 300 млн. крб.¹⁷ В результаті введення міністерством шляхів сполучень нових тарифних ставок платня низової ланки залізничників зменшилася, а обіцяна індексація за подорожчання харчових продуктів спізнивалася. Був скасований безплатний проїзд залізничників та їх сімей, а також проведено скорочення штатів залізниць відповідно до норм мирного часу.¹⁸ Міністр шляхів сполучень Б. Бутенко вступив у гострий конфлікт з профспілкою залізничників, добившись постанови Ради Міністрів про призупинення її реєстрації “через надзвичайну важливість охорони порядку і спокою на залізницях”. Відтепер статuti профспілок мав затверджувати особисто міністр.¹⁹

Наступ на соціальні права залізничників, утиски професійних спілок викликали у їх середовищі масове невдоволення і привели у середині липня до страйку. Першими 15 липня виступили робітники станцій Здолбунів, Коростень, Сарни. Їх підтримали інші залізниці і 23 липня страйк став всеукраїнським. На всіх залізницях були створені страйкові комітети. У Києві та Одесі діяли центральні страйкоми. Спочатку претензії страйкарів зводилися до виплати заборгованості по зарплаті за червень включно, збільшення хлібного пайка, визнання залізничної профспілки тощо.

Уряд відхилив вимоги делегації страйкому, дав дозвіл на звільнення страйкуючих і відновив чинність закону Російської імперії від 2 грудня 1905 р. щодо заборони участі в страйках.²⁰ Міністр Б. Бутенко у циркулярі начальника залізниць наголошував: “негайно повідомте усіх службовців, майстрів і робітників, що одне тільки припинення робіт, на підставі закону 1905 р., карається ув’язненням у тюрмі від 4 місяців до 1 року і 4 місяців”.²¹ Гетьманська адміністрація, німецько-австрійське військове командування

вдалися до репресій проти залізничників. Почалися масові арешти, віддання до військово-польових судів, висилка за межі України. Проте стійка позиція центрального і місцевих страйкомів, висока організованість і налагоджений зв'язок дозволили залізничникам майже протягом місяця продовжувати важке протистояння.

Загальний страйк у такій стратегічно важливій галузі, як залізничний транспорт, викликав різке занепокоєння з боку вищого окупаційного командування. Генерал В. Гренер у спеціальному листі до Ф. Лизогуба наголошував, що “страйк несе загрозу громадській безпеці і народному господарству”, картав міністерство за бездіяльність і вимагав енергійних заходів по ліквідації страйку. Командуючий австрійськими військами фон Бельц виділив кошти для виплати залізничникам зарплати і водночас вдався до масових арештів. Для підтримання потреб окупаційних військ у залізничному сполученні з Німеччини та Австрії прибули потягові бригади.²²

Більшовики намагалися надати страйкові політичного забарвлення. ЦК КП(б)У, Одеський обком партії видали кілька відозв до залізничників, серед них розповсюджувалася агітаційна література, газети “Правда” та “Известия”. Вони закликали до об'єднання зусиль пролетаріату і біднішого селянства, загального збройного повстання за радянську владу, боротьбу проти світового капіталізму тощо. У РСФРР була організована кампанія по збору коштів на підтримку страйкуючих залізничників України, яким, за різними даними, було передано від 1,5 до 3 млн. крб.²³

Заходи уряду по задоволенню економічних вимог страйкарів, зокрема часткове погашення заборгованості з зарплати, поліпшення продовольчого постачання, розкладницька робота серед членів страйкомів, жорстокі репресії змусили залізничників у середині серпня стати до праці. Очевидно, гетьманська влада очікувала більш тривалого і активного протесту, оскільки П.Скоропадський вважав, що страйк вдалося припинити надзвичайно легко.²⁴ Важливим гальмівним чинником стала й відсутність масової підтримки залізничників з боку інших професійних груп робітництва. Виступи металістів Харкова і Катеринослава, гірників Донбасу, докерів Одеси були стихійними, розрізненими і короточасовими. Страйк залізничників і селянські повстання розвивалися паралельно і не злилися в єдиний потік.

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16, 31 травня

² ЦДАВО України. — Ф.1216. — Оп.1. — Спр.98. — Арк. 1-2

³ Там само. — Спр.75. — Арк.33-34.

⁴ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С.134-135.

⁵ Годы борьбы. 1917-1927. — Елисаветград, 1927. — С.44-46; Малик Я. Українське селянство в умовах гетьманського режиму 1918 року // Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — С.33.

⁶ ЦДАВО України. — Ф.1216. — Оп.1. — Спр.72. — Арк.38; Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів та внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. — С.93.

⁷ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. — С.79; Під гнітом німецького імперіалізму (1918 рік на Київщині). Статті, спогади, документи, хроніка. — С.106.

⁸ Крах германской оккупации на Украине. — С.169-170.

⁹ Малик Я. Зазн.праця. — С.33; Компартія України в резолюціях... — С.33.

¹⁰ Захарченко П. Зазн.праця. — С.97-98

¹¹ Там само. — С.101-102.

¹² ЦДАВО України. — Ф.2311. — Оп.1. — Спр.120. — Арк.143-143зв

¹³ Захарченко П. Зазн.праця. — С.81.

¹⁴ Політична історія України ХХ століття. — Т.2. — С.267

¹⁵ Там само. — С.269.

¹⁶ Державний вістник. — 1918. — 16 травня

¹⁷ Скоропадський П. Спогади. — С.223.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.18; Спр.12. — Арк.17.

¹⁹ Там само. — Арк. 99зв.

²⁰ Там само. — Спр.6. — Арк.28.

²¹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С.489

²² Там само. — С.464-465.

²³ Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. — С.60; Політична історія України ХХ століття. — Т.2. — С.259.

²⁴ Скоропадський П. Зазн. праця. — С.223.

6.3. Повалення гетьманату

Спад повстанського і страйкового руху, успішний візит гетьмана до Німеччини створили на початку осені 1918 р. враження певної внутрішньополітичної стабілізації. П. Скоропадський вжив нових заходів щодо активізації земельної реформи, підготовки законопроекту про вибори до Установчих зборів, пішов на деяку українізацію уряду. Пізніше він згадував: „З початком вересня я почав думати, що дійсно справа піде на лад. Пам’ятаю, 24 жовтня я відзначав 6 місяців Гетьманства, пам’ятаю, у якому райдушному настрої я був, і здавалось справи складаються добре”.

Проте поразка Четверного союзу у Світовій війні кардинально змінила міжнародну ситуацію. Австро-Угорська імперія розпалася. У Німеччині утворився новий уряд. Вивід її військ з теренів України став неминучим. Гетьманський режим залишався беззахисним як перед зовнішньою, так й внутрішньою загрозою. Були сформовані лише кадри восьми корпусів. Сердюцька дивізія, набрана з заможної селянської молоді, перебувала у стадії становлення. Гетьман пішов на створення з російських офіцерів підпорядкованого особисто йому Окремого корпусу для боротьби проти більшовиків. Велася й організація офіцерських дружин.

Розвиток геополітичної ситуації на користь Антанти змусив П. Скоропадського терміново змінювати вектор зовнішньої політики і шукати порозуміння з державами-переможницями. Міністр закордонних справ Д. Дорошенко у жовтні виїхав до Берліна і дістав дозвіл на контакти з урядами країн Антанти. Зокрема, міністр закордонних справ Зольф заявив: «Так, їдьте до Парижа, до Лондона, клопочіться про свою державу, можете навіть відрікатись від усякої спілки з нами: ми вже тепер нічим допомогти вам не можемо, але нам важливо, щоб збереглась і вдержалась самостійна Україна». Щодо залишення ще на деякий час в Україні німецьких військ він обіцяв поставити це питання на розгляд уряду. Таку ж позицію зайняв і прем’єр – міністр принц Макс Баденський¹. До Ясс для переговорів з представниками Антанти був відряджений досвідчений дипломат І. Коростовець. Ті поставилися до нього як до приватної особи і заявили про неможливість визнання України самостійною державою. Приблизно таку ж відповідь від представників США отримав український посол у Болгарії О. Шульгин.²

Водночас проглядалася цілком реальна загроза більшовицької експансії на північних кордонах України, де зосереджувалися військові формування червоних. РСФРР денонсувала Брестську мирну угоду. За цих умов гетьман був змушений шукати спільників для боротьби проти радянської Росії.

3 листопада на ст. Скороходові поблизу Полтави П. Скоропадський зустрівся з донським отаманом генералом П. Красновим. Йшлося про можливу координацію дій у боротьбі проти більшовиків, ставлення до Добровольчої армії тощо. Утримати в таємниці інформацію про цю зустріч не вдалося. Вже у Харкові отаман розкрив зміст перемовин. Це стало додатковим аргументом активізації підривної діяльності УНС.³

На той час його лідери вже переконалися, що міжнародна кон'юнктура і внутрішньополітична ситуація складаються цілком сприятливо для підготовки і проведення антигетьманського повстання. З кінця жовтня зусиллями В. Винниченка, М. Шаповала, А. Макаренка і начальника Корпусу залізничної охорони генерала О. Осецького в умовах посиленої конспірації розроблявся план повалення режиму П. Скоропадського. До участі у ньому були залучені командири військових формувань полковники П. Болбочан — Запорізький полк, С. Пелешук — Чорноморський кіш, Є. Коновалець — січові стрільці та інші.⁴ М. Шаповал згадував: «Військовий план було ухвалено по проекту генерала А. Осецького: повстання починається на периферіях, ближче до Галичини, а відтіль наступає на Київ. Взагалі вся акція далі від Києва, щоб його повільно охопувати концентричними кругами, йти вперед, організуючи політично і адміністративно тил».⁵

Підготовка повстання наштовхнулася на певні складнощі через несприйняття частиною представлених в УНС політичних сил збройного повалення гетьманату. Певні сподівання були на Національний конгрес, який мав зібратися 17 листопада. Організатори виступу навіть вдалися до маскувальних заходів, публічно відхрещуючись від намірів підняти повстання, хоч підготовка його велася повним ходом.

Не дивлячись на те, що 12 листопада німці попередили В. Винниченка про недопустимість антигетьманських виступів, наступного дня увечорі президія УНС висловилася за створення революційного уряду у формі Директорії, до складу якої увійшли В. Винниченко, С. Петлюра (УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), А. Макаренко (Спілка залізничників), П. Андрієвський (УПСС). Члени Директорії виїхали у Білу Церкву в розташування січових стрільців. 15 листопада була поширена її відозва до населення, якою генерал П. Скоропадський кваліфікувався насильником і узурпатором народної влади, а весь уряд його, як протинародний, антинаціональний, оголошувався недійсним. Завершувався документ заклик: «До зброї, громадяне, й до порядку!».⁶

Прикметно, що П. Скоропадський у своїх спогадах особливий наголос зробив на 9 листопада, кваліфікуючи його як останній день свого гетьманування. Таку оцінку він аргументує двома обставинами. Саме того дня надійшла інформація про відмову імператора Вільгельма II від престолу, а також повідомлення про скликання опозицією 17 листопада Національного конгресу. Він не міг не бачити в цих діях УНС аналогії з проведенням хліборобського конгресу, рішеннями якого був освячений квітневий

державний переворот і його сходження на гетьманський престол. Поінформований він був й про підготовку повстання.⁷

14 листопада Рада Міністрів розглядала дуже гостре політичне питання — проведення Національного конгресу. Лише перевагою в один голос, 8 — за, 7 — проти, пройшла постанова про його заборону.⁸ Фактично це означало відсутність підтримки гетьмана з боку Ради Міністрів. Не вагаючись, гетьман розпустив уряд, доручивши сформувати новий С. Гербелю. Цього ж дня з'явилася гетьманська грамота, яка дістала назву федераційної. В ній зазначалося, що після закінчення найкривавішої війни, після пережитих Росією великих заворушень умови її майбутнього існування мають змінитися, повинні бути відновлені давня могутність і сила всеросійської держави. Що ж до України, то “їй першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії”.⁹

Грамота означала, хоч і вимушене, але фактичне зречення П. Скоропадського від державної незалежності України. Безперечно, її ухвала була детермінована низкою зовнішніх і внутрішніх чинників. У 1920 р. П. Скоропадський в одному з інтерв'ю пояснював: “Союзні місії ставили мені умови, які зводилися до вимоги федерації з Росією. Я дуже добре розумів небезпеку, що виникала з подібного політичного домагання, але змагаючись перш за все за вищу мету — утримання ладу в державі, яку я збудував, я мусив всупереч власній волі схилитися перед вимогою союзників і проголосити федерацію з Росією”.¹⁰ Поважною причиною такого кроку стала відсутність твердих самостійницьких переконань і роздвоєна українсько-російська ментальна лояльність гетьмана.

15 листопада П. Скоропадський затвердив нову Раду Міністрів на чолі з С. Гербелем, людиною виразних проросійських, проантантівських поглядів. Склад кабінету був правоконсервативним, жоден з представників соціалістичних партій до нього не ввійшов. Того ж дня була оприлюднена коротка програма дій нового уряду. Вона налічувала лише кілька пунктів. Першим було задекларовано відбудування єдиної Росії на федеративних основах “з задержанням на Україні всіх прав на розвиток її державності і національної самобутності”.¹¹ Далі, як і в попередніх грамотах гетьмана та заявах уряду, йшлося про негайне оголошення закону про Державний Сойм, проведення земельної реформи, поліпшення умов праці тощо. Рада Міністрів вживала термінових заходів щодо призову офіцерів, формування добровольчих дружин, виділяючи для цих цілей значні кошти. Великі надії поклалися й на рятивний прихід військ Антанти. Було навіть виділено 10 млн. крб. для їх продовольчого забезпечення.¹²

16 листопада війська Директорії почали наступ на Київ. Січові стрільці, просуваючись по залізниці, оволоділи Фастовом, розбили гетьманські частини під Мотовилівкою, але були зупинені в районі Жулян. Керівники повстання повинні були враховувати позицію німецьких частин. Їм вдалося домовитися

з Великою німецькою солдатською радою про нейтралітет. З 20 листопада почалася облога Києва збройними силами Директорії. Була оголошена мобілізацію до республіканського війська. Під прапори антигетьманського повстання сходилися, за словами відомого військового діяча М. Омеляновича — Павленка, “всі незадоволені режимом гетьмана, всі, хто так чи інакше вважав себе скривдженим, не оціненим по заслугах, а разом з тим чимало елементу від природи неспокійного, для якого хаос і анархія були рідною стихією”.¹³

Розрахунок П.Скоропадського на те, що зміна зовнішньополітичного курсу принесе прихильність Антанти не справдився. Жаданий прихід її військ до Києва відкладався. Не спрацював і другий спонукальний мотив - виданням федераційної грамоти залучити на свій бік російські, насамперед військові сили. Гетьман згодом визнав: “Через кілька днів після появи грамоти великоросійські кола вже ніякої України зовсім не визнавали”.¹⁴

Намагаючись врятувати ситуацію, П.Скоропадський призначив головнокомандувачем всіма збройними силами популярного генерала — монархіста Ф.Келлера, підпорядкувавши йому й цивільну адміністрацію. Той вжив заходів до повернення у війська статутів і порядків царської армії, а створена при ньому Рада оборони складалася з антиукраїнськи налаштованих діячів. Її очолив глава місцевих монархістів Ф.Безак. У столиці мали місце антиукраїнські погромні акти. Гетьман змушений був замінити Ф.Келлера своїм товаришем по службі генералом О.Долгоруковим. Проте ні кадрові призначення, ні термінове формування дружин з російських офіцерів не поліпшили становище оточеного повстанцями Києва. До того ж ситуація ускладнилася інцидентом, який відіграв демобілізуючу роль. Представник А.Денікіна у Києві генерал О.Ломновський видав наказ, яким усе російське офіцерство оголошувалося частиною Добровольчої армії. Командувач українськими військами князь О.Долгоруков наказав його заарештувати. На захист білого генерала встали лідери Протофісу. Під тиском О.Ломновський скасував наказ, але той все ж відіграв негативну роль¹⁵. На бік Директорії переходили як урядові частини, так і численні повстанські загони, зокрема отаманів Ангела, Зеленого, Григор’єва та інших. Антигетьманське повстання стрімко ширилося по всій Україні. 27 листопада загони повстанців взяли Полтаву, а наступного дня до міста вступили частини Запорозького полку П. Болбачана.

У Вінниці, Харкові, Чернігові успіх повстання був забезпечений переходом на бік Директорії військових формувань гетьманату. Без спротиву залишив Катеринослав і місцевий гарнізон 8-го корпусу. Очоловані генералом Г.Васильченком колишні гетьманські підрозділи, здійснивши тривалий рейд, влившись до Добровольчої армії. Частина губернії знаходилася під контролем Н. Махна, який уклав тимчасову угоду з представниками Директорії. Не вчинив опору і 3-й військовий корпус, дислокований в Одесі.

Сподіваючись на рятівну місію Антанти, гетьман побоювався, що влада в Україні може перейти до “російських білогвардійських рук”. Щоб запобіг-

ти цьому найближчі до нього люди — М.Устимович і П.Дорошенко на початку грудня проводять активні консультації з представниками українських поміркованих політичних сил з метою формування коаліційного уряду. Ініціативна група у складі Є.Чикаленка, Б.Кістяківського, В.Леонтовича, С.Шелухина пропонувала скласти коаліційний уряд з представників Української федеративно-демократичної партії, Української партії соціалістів-федералістів, Української демократично-хліборобської партії та окремих безпартійних. Визнано також за необхідне запросити й представника Української соціал-демократичної партії, щоб залишити можливість зв'язку з Директорією¹⁶. Втілити в життя цей задум не вдалося, оскільки приреченість гетьманської влади вже була очевидною.

П.Скоропадський намагався використати німецькі війська для стримування наступальних дій повстанців. Однак колишні добрі відносини зOberкомандо були втрачені. Начальник штабу В.Гренер і посол А.Мумм ще у жовтні були відкликані до Берліна. Командувач німецькими військами в Україні генерал Г. Кірхбах постійно знаходився у Вільно, а новий начальник штабу полковник Нетге після прибуття виїхав до Вінниці на переговори з Директорією, які завершилися угодою про нейтралітет німецьких військ в обмін на їх безперешкодний виїзд за межі України. Таку ж позицію займала й впливова Велика німецька солдатська рада. Її представники відвідали гетьмана, вимагаючи уникнути кровопролиття.

П.Скоропадський цілком усвідомлював, що зникла остання перепона на шляху республіканських військ до Києва і йому втримати столицю не вдасться. 10 грудня він робить невдалу спробу зв'язатися з французьким консулом в Одесі Е.Енно. У радіограмі П.Скоропадський попереджував, що неприїзд дипломата до Києва “спричинить загибель України і втягне її в анархію і більшовизм”. Однак це звернення не дійшло до адресата, оскільки було перехоплено у Головному штабу, а його начальник генерал О.Греков відповів гетьманові «у найбільш непристойній формі», оскільки перейшов на бік Директорії. Слід відзначити, що у ті дні перехід генералітету гетьманської армії до республіканського чи білогвардійського війська був масовим. Але тільки зраді О.Грекова — генерал-майора Генерального штабу, георгіївського кавалера, нещодавно призначеного керівником Головного штабу, у спогадах П.Скоропадський присвятив гнівні рядки.

13 грудня почався заключний етап повстання — взяття Києва. О третій годині ночі гетьманові принесли телеграму, у якій “Винниченко тоном Наполеона вимагав повної ліквідації Гетьманства”¹⁷. Наступаючі та місцеві загопи оволоділи передмістями, залізничним вокзалом і повели штурм урядових кварталів Печерська. Дивізіон охорони гетьманського палацу, який складався з російських офіцерів, був роззброєний. П. Скоропадський залишив резиденцію і перебрався до офісу турецького посла Ахмеда Мухтар-бея у готелі “Паласт”. У спогадах він так описує свій стан: “Я усвідомлював, що все

пропало. У мене на душі був тягар. Я думав, чи мушу я все-таки відмовитися від влади, чи не слід цього робити”¹⁸. Врешті він прийшов до думки, що його офіційне зречення влади звільнить від присяги останніх захисників гетьманату. Близько другої години дня 14 грудня 1918 р. він власноручно написав текст відмови від влади. Надвечір столиця вже була в руках республіканських військ.

Наступного дня київські газети вмістили текст заяви П.Скоропадського: “Всем, всем по учреждениям Украины. Я, Гетман всея Украины, в течение семи с половиной месяцев все свои силы клал на то, чтобы вывести страну из этого тяжелого положения, в котором она находилась. Бог не дал мне силы справиться с этой задачей. Ныне ввиду сложившихся условий, руководствуясь исключительно благом Украины, от власти отказываюсь. Павел Скоропадский. 14 декабря 1918 года, город Киев”¹⁹. Рада Міністрів Української Держави також ухвалила постанову про складання повноважень і передачу влади Директорії УНР. Підписали цей документ прем’єр С.Гербель, міністри І.Кістяковський, А.Ржепецький, В.Науменко, С.Мерінг, В.Косинський, державний контролер Г.Петров.

---

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр). — С. 365

² Скоропадський П. Спогади. — С.291.

³ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С.281-282.

⁴ Винниченко В. Відродження нації. — Ч.ІІІ. — С.90.

⁵ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С.120.

⁶ Винниченко В. Зазн. праця. — С.111-114

⁷ Скоропадський П. Спогади. — С.303

⁸ Нова Рада. — 1918. — 16 листопада.

⁹ Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби створення і причини поразки. — С.497.

¹⁰ Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. — С.253.

¹¹ Державний вістник. — 1918. — 16 листопада.

¹² ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.7. — Арк.45-45зв., 47-47 зв., 63-68.

¹³ Омелянович-Павленко М. На Україні 1917-1918 рр. Спомини. — Прага, 1935. — С.64.

¹⁴ Скоропадський П. Спогади. — С.308

¹⁵ Революция на Украине по мемуарам белых. — С.220.

¹⁶ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.185

¹⁷ Скоропадський П. Спогади. — С.323.

¹⁸ Там само. — С.324.

¹⁹ Скоропадський П. Спогади. — С.378; Іванис В. Симон Петлюра — президент України. — Торонто, 1952. — С.82.

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ: РОЗДВОЄНА ЛОЯЛЬНІСТЬ ПОСТАТІ

7.1. Прощання з імперією

Багато поколінь старшинсько-козацького роду Скоропадських віддано служили російському престолу. Павло Петрович не був виключенням. Короткий перелік основних віх його військової кар'єри свідчить про вірність «Царю и Отечеству». Прикметно, що «пажем Височайшого двора» дванадцятилітнього Павла пожалував ще імператор Олександр III. Випускник престижного Петербурзького пажезького корпусу в 1893 р. розпочав службу в чині корнета гвардійського Кавалергардського полку. До речі, кавалергардом був і його батько. У 1897 р. Павло стає поручиком. З початком російсько-японської війни 1904-1905 рр. йде добровольцем до діючої армії, очолює кінну сотню, служить ад'ютантом командуючого російськими військами на Далекому Сході.

П.Скоропадський за японську кампанію був відзначений багатьма нагородами: Орден Святої Анни IV ст. (1904), Орден Святої Анни III ст. з мечами і бантом (1904), Орден Святого Станіслава II ст. з мечами (1905), Орден Святого Володимира IV ст. з мечами і бантом, Золота гвардійська зброя (1905). У кінці цього ж року отримує звання полковника і стає флігель-ад'ютантом царя. Згодом нагороджений Орденом святої Анни II ст. з мечами (1906), Орден Святого Володимира III ст. (1909). Генерал-майором став у 1912 р. У роки першої світової війни П.Скоропадський командував полком, дивізією, корпусом. За виявлену хоробрість у 1914 р. нагороджений Орденом Святого Георгія IV ст. Генерал-лейтенант (1916).

Як бачимо, Павло Скоропадський — представник одного з найбільш шляхетних малоросійських родів, давно інкорпорованих до вищих верств Російської імперії, зробив блискучу військову кар'єру і, за визначенням А.Каппелера, належав до кола «вірних слуг династії». Пізніше у спогадах гетьман прямо писав: «Моя вся сім'я була глибоко віддана російським царям». Водночас він наголошує, що у всьому підкреслювалося «ми не великороси, а малоросіяни, як тоді говорилося, знатного походження»¹.

П.Скоропадський вважав, що усвідомлення ним етнічної окремішності було нав'язано у домі його діда, де всюди висіли портрети гетьманів, зображення козака Мамає, постійно співали українських пісень, бандуристи виконували думи, випишувався журнал «Киевская старина», читалися й обговорювалися книги Костомарова та інших українських письменників.

Він кваліфікував це як “перші українські враження”, розкриваючи їх сутність: “Україна уявлялась як славне рідне минуле, але аж ніяк не пов’язувалася з теперішнім, іншими словами, ніяких політичних міркувань, пов’язаних з відновленням України, не було”². Начальник гетьманського штабу генерал Б.Стелецький у спогадах наводить міркування П.Скоропадського про те, що до революції він не уявляв можливості відділення України від Росії. Тільки після відречення царя від престолу, коли “долею російських народів оволоділи якісь різночинці, він вважає себе більш ніж управи, і за своїм станом, і за походженням взяти участь у долі Батьківщини”³.

Проблема подолання П. Скоропадським монархічних переконань після падіння самодержавства в сучасній вітчизняній історіографії глибоко не досліджувалася. Адепти гетьманату вважають його українським патріотом, який намагався будувати самостійну державу, а спроби федерування з найбільшовицькою Росією у кінці правління були детерміновані міжнародною ситуацією. Неприхильні до П. Скоропадського науковці наголошують на маріонетковості української держави, залежності від країн Четвертого союзу, сателітному характері відносин з ними.

Слід констатувати, що цим питанням сьогодні більше переймаються російські історики. При досить широкому діапазоні розкиду політичних оцінок постаті гетьмана (гloffікаційних — О. Смірнов, вимушеного колабораціонізму, природно, щодо Росії — Д. Бондаренко), низка істориків вважають що П. Скоропадський був й залишався переконаним монархістом. Зокрема, такої думки дотримується О. Пученков, вважаючи його людиною відданою монархові. Проте науковець демонструє недостатню впевненість у цій тезі, щодо часу перебування на чолі Української Держави: „Подібних переконань, може бути (підкр. нами — Р.П.), Павло Петрович дотримувався і в період свого перебування на посту гетьмана”. При цьому даний та й інші автори незмінно посилаються на свідчення російських офіцерів про відверту заяву Скоропадського: „цю самостійну Україну, коли прийде час, я покладу до ніг Його Імператорської Величності”. Деякі дослідники вважають, що на початковому етапі свого правління гетьман вдавав з себе „щирого українця”⁴

Інші російські автори вже беззастережно стверджують, що Скоропадський, ставши гетьманом „ні на мить не переставав усвідомлювати себе і залишатися в душі, перш за все, російським Царським генералом”, „був полум’язним патріотом Росії і династії до кінця своїх днів”. Такі сентенції навряд чи можна сприймати як наукові.⁵

Падіння династії Романових, якій самовіддано служило багато поколінь Скоропадських, було внутрішньою драмою царського аристократа Павла Скоропадського. Немає сумніву, що у бойового генерала за роки війни накопичилося чимало запитань до імператора та його оточення. На жаль, у спогадах гетьман зовсім обходить питання про своє сприйняття таких

визначальних подій початку Лютневої революції, як відречення царя від престолу, складання присяги на вірність Тимчасовому уряду, позиції генералітету тощо. Очевидно, ці думки фіксувалися у фронтовому щоденнику, який він вів від початку 1915 і до листопада 1917 рр. Доля цього важливого і, безперечно, цікавого історичного джерела невідома. Та й сподівання на чиюсь архівно-евристичну удачу доволі мізерні. І все ж наявність у розпорядженні дослідників тогочасного листування П.Скоропадського з дружиною значною мірою дозволяє реконструювати рефлексії флігель-ад'ютанта Свити Його Імператорської величності на події тієї переломної доби.

Аналіз його листів до дружини навесні 1917 р. дозволяють стверджувати, що крах самодержавства не став для нього трагедією. Зокрема, 12 березня генерал досить однозначно викладає своє ставлення до царської родини: „Государ і Олександра Федорівна, про яку, я зізнаюсь, не можу тепер без огиди згадувати, самі винуваті. Государ — бідний Государ, через властиву йому безхарактерність, а Олександра Федорівна з багатьох інших причин, головне, через її бажання володарювати і зарозумілість, поза сумнівом вона є головною причиною наших нещасть”.

Слід відзначити, що в той час схожі погляди були досить поширеними серед російського генералітету. Комісар Тимчасового уряду у Києві К.Оберучев докладно передає зміст розмови з командувачем Південно-західного фронту генералом О. Брусіловим у березні 1917 р. Той запевняв, що він монархіст за вихованням і симпатіями, близькістю до царської родини, але те, що відбувалося останнім часом, переконало його у необхідності змін, і він ці зміни вітає. На думку, генерала для Росії найбільш підходящою була б конституційна монархія, але й вона неможлива через відсутність у Дому Романових гідного кандидата. І тому він став республіканцем⁶. Не дивлячись на те, що ці одкровення виливалися емісарові Тимчасового уряду і на дивовижну здатність Брусілова до політичного конформізму, в його визнаннях була доля істини.

Адже й П.Скоропадський, розмірковуючи про майбутню форму державного правління у Росії, в досить скептично оцінював можливості відродження монархії, оскільки „Романови всім остогидли”. Він вважав, що скоріше за все в Росії не буде конституційної монархії, а ліберальна республіканська форма правління. Проте досить прозорливо передбачив, що коли новий уряд провалиться, то влада перейде в руки натовпу і почнеться анархія, яка швидко виродиться в якусь форму диктатури, найдеспотичнішої. П. Скоропадський дає поради дружині: „ не переживуй старе, воно пішло, йди не з натовпом, а з кращими розумними людьми держави відповідно до твого способу думок. Якщо в даний час зупинитися, ти духовно пропадеш. Еволюціонуй, і швидко”.

Слід звернути увагу ще на один смисловий блок цього листа. П. Скоропадський наголошує, що Государ звільнив його від присяги і він до нового уряду прихильний всією душею. Генерал висловлює величезне

задоволення Тимчасовим урядом: „не можу без захоплення згадувати новий наш уряд, так розумно він діє”, „усі ці пани Родзянко, Львов, Гучков, Керенський і компанія розсудливі люди, і ми, і вся Росія повинні дякувати долі, що влада захоплена ними”, „ мені уряд подобається ще своїм благородством, все це люди, які потерпали від попереднього режиму, а вони захищають бідного государя від натовпу. Це показує їх високу душу. Колишній уряд не так ставився б до них”.⁷

Безперечно, людей з таким ходом думок серед вищого командного складу російської армії було чимало. Прикметно, що захоплення П.Скоропадського Тимчасовим урядом майже збігаються з оцінками тієї вузької групи генералів (Алексєєв, Рузький, Кривов та інші), які й стали знаряддям державного перевороту. За свідченнями барона П.Врангеля, генерал О.Кривов дав таку характеристику військовому міністрові Гучкову: “О, Александр Иванович — це державна людина, він знає армію не гірше за нас з вами. Невже ж якісь Шуваєви (військовий міністр — Р.П.) тільки тому, що все життя просиділи у військовому міністерстві кращі нього. Та вони йому в підметки не годяться”⁸.

Після читання листів П.Скоропадського може видатися підозрілим надто динамічне перетворення колишнього кавалергарда імператриці, флігель-ад’ютанта царя, вихованого на традиціях російського монархізму в переконаного республіканця. Та й густі дифірами на адресу Тимчасового уряду не виглядають досить природними. Закрадається, навіть, думка: а чи не для військової цензури призначалися листи генерала?

Ці підозри якоюсь мірою розвіє дописка, зроблена П. Скоропадським до даного листа. З огляду на її важливість для розуміння еволюції політичних поглядів подаємо цей текст повністю мовою оригіналу: „Я должен сообщить по совести, конечно, я благодарен Государю за его отречение, т.к. никогда не изменил бы ему, если бы он не отрекся. Но с момента отречения я почувствовал себя свободным, и конечно, хотя мне его лично жаль, но я теперь вздыхаю полной грудью и счастлив, что хотя мы переживаем время как никогда трудное, все же есть уверенность, что нами правят люди, а не какие-то неизвестные темные личности, которые несомненно докатили бы нас до полной гибели, теперь есть, благодаря уму правительства, еще возможность вывести Россию на счастливый путь”⁹.

Як бачимо, П. Скоропадський намагається обґрунтувати своє звільнення від присяги Государеві і знаходить його легітимацію у відреченні того від престолу. Мовляв, сам цар звільнив його від присяги. А критичне ставлення до імператорської родини у генерала, як і багатьох представників царського істеблішменту, формувалося невдачами Росії у військових та державних справах і, особливо, впливом на Височайший Двір „неизвестных темных личностей”, тобто розпутінщини.

У квітні 1917 р. П.Скоропадський присягнув на вірність Тимчасовому уряду. Генерал А.Денікін у своїх фундаментальних «Очерках русской смуты» звернув увагу на ту обставину, «що крах вікового монархічного ладу не викликав серед армії, вихованої в його традиціях, не тільки боротьби, але навіть й окремих спалахів. Що армія не створила своєї Вандеї». Він наголошував, що йому відомі лише три епізоди різкого протесту: невдалий рух частин генерала М.Іванова до Царського Села і телеграми генералів Г. Хана Нахичеванського та Ф. Келлера на підтримку государя¹⁰. Доля усіх трьох згаданих генерал — ад'ютантів царя склалася нещасливо. Вони лише на якихось півроку пережили колишнього монарха.

М. Іванов після невдалої спроби пробитися до Царського Села залишив службу, згодом приєднався до Білого руху і помер від тифу у січні 1919 р. Г. Хан Нахичеванський на другий день після відречення царя направив на ім'я начальника штабу Верховного головнокомандувача М.Алексеєва телеграму: «Прошу Вас не отказать повергнуть к стопам Его Величества безграничную преданность гвардейской кавалерии и готовность умереть за своего обожаемого Монарха». Телеграму Миколі II не доповіли. Генерал відмовився присягати новій владі і в середині квітня був усунутий О.Брусіловим з посади. У січні 1919 р. розстріляний більшовиками.

Текст телеграми генерала Ф.Келлера, “першої шаблі” Росії був гранично чіткий: “Третий конный корпус не верит, что Ты, Государь, добровольно отрекся от престола. Прикажи, Царь, придем и защитим Тебя”. Він також відмовився приводити корпус до присяги. 5 квітня був відсторонений від посади і замінений генералом О.Кривим. Проживав в Україні, залишаючись вірним престолу й після вбивства царя. Сталося так, що в умовах антигетьманського повстання П. Скоропадський змушений був призначити популярного генерала командувачем збройних сил Української Держави, сподіваючись спонукати російських офіцерів стати на захист гетьманату. Проте невдовзі граф був замінений іншим монархістом князем О.Долгоруковим. Ситуацію це не врятувало, П.Скоропадський зрікся влади. Після взяття Києва петлюрівськими військами у грудні 1918 р. Ф.Келлер був розстріляний.

Безперечно, прояви неприйняття влади Тимчасового уряду серед армійського генералітету не обмежувалися наведеними прикладами. Воно було більш широким. З ініціативи військового міністра О.Гучкова при згоді генерала М.Алексеєва з міркувань політичної благонадійності було одночасно звільнено 143 генерали, які займали вищі командні та адміністративні посади¹¹. Не дивлячись на належність до кола царського істеблішменту, П.Скоропадський не був звинувачений у нелояльності до Тимчасового уряду і продовжував командувати корпусом. З цього приводу він писав дружині: “Меня, к сожалению, пока никуда не не убирают, наоборот новое

правительство, погнавшее массу начальников, меня утвердило. Погнаны Хан Нахичеванский, Арапов и многие другие”¹². Зазначимо, що обидва генерали, як і Скоропадський, були флігель — ад’ютантами Миколи II.

Як свідчать листи, вже на початку березня 1917 р. він серйозно задумується над своїм майбутнім, очевидно, пов’язуючи його з Україною. Він пише дружині: “Данилкові треба вчитися по-малоросійськи (українськи) я також купив собі книжку і збираюся, може бути, зробитися українцем, але мушу сказати по совісті, не особливо переконаним”. Далі він зазначає, що коли залишиться живим, то не збирається заритися і оплакувати минуле, а візьме жваву участь у громадському житті, хоч поки не може сказати де і якій формі¹³.

Очевидно, це були перші, ще імпульсивні прояви малоросійства. П. Скоропадський щиро зізнавався, що він прочитавши у “Киевской мысли” про березневі українські демонстрації у Петрограді та Києві, подумав: «це робота виключно наших ворогів, с метою внести розбрат в нашому тилу. Коли в “Киевлянині” з’явилися статті проти цих демонстрацій, я з тими статтями погоджувався”.

Усвідомлення своєї можливої участі в українському русі приходило досить повільно. У спогадах він наголошує, що у травні і червні жодного разу не згадував про українство. Хоч до пам’яті запали квітневі відвідини гвардійського кінного полку, яким командував з квітня 1911 по жовтень 1914 рр. Один з офіцерів, поляк Ходкевич сказав, що Скоропадський має взяти участь в українському русі і може стати видатним українським діячем, навіть гетьманом. Генералові тоді це видалося малоцікавим.

Створення в російській армії національних частин мало, за задумом військового керівництва, посилити її боєздатність. Саме українізація корпусу й стала для генерала П. Скоропадського своєрідним долученням до українського національного руху. Безперечно, з погляду командувачів Південно-Західним фронтом О. Гутора і 7-ї армії В. Селівачова, П. Скоропадський цілком підходив для цієї ролі. Насамперед, родовитий українець, людина поміркованих поглядів і досвідчений військовий адміністратор.

Сам же генерал до цієї ідеї спочатку поставився досить насторожено, побоюючись того, щоб «українізація не розладнала остаточно мій корпус». Були й міркування політичного характеру. Не дивлячись на те, що він українець і дуже любить Україну, він мало знав і зовсім не співчував українському рухові через його надмірну лівизну. Висувався й ще один аргумент, мовляв я “пан”, а рух антипанський. Відтак він “ніколи не зможе злитися з рештою ватажків руху”¹⁴.

Як людина досвідчена й обережна він звернувся до генерала-квартирмейстера штабу фронту М. Реттеля з розлогим листом щодо можливої українізації корпусу. Він визнавав, що готовий взятися за цю справу, якщо й без охоти, той без особливої відрази, оскільки вважав, що там де примі-

шуються національні почуття, особливо у військовій справі, основи завжди здорові. Перед командуванням фронту він ставив по військовому пряме питання: “все ж хочу знати ясно, що від мене хочуть, щоб не потрапити в брудну історію через звинувачення мене, українця, у проведенні явочним порядком українізації частини російської армії”¹⁵

Для з’ясування деталей українізації, зокрема поповнення частин корпусу, П. Скоропадський здійснив поїздку до Києва, де мав зустріч з головою Українського генерального військового комітету С. Петлюрою. На його думку, комітет нагадував революційний штаб, однак впадало в очі непідробне почуття любові до всього українського.

Повернення П. Скоропадського з Києва в діючу армію збіглося з призначенням новим головнокомандувачем Південно-Західним фронтом Л. Корнілова. Той зустрів його словами: “Я от Вас требую украинизации Вашего корпуса. Я видел Вашу 56-ю дивизию, которую в 8-й армии частью украинизировал, она прекрасно дралась в последнем наступлении. Вы украинизируете Ваши остальные дивизии, я Вам верну 56-ю, и у Вас будет прекрасный корпус”¹⁶.

Українізація корпусу, контакти з УГВК свідчили про повільну еволюцію поглядів колишнього царського генерала в бік усвідомлення ваги українського національного руху. Діяльність П. Скоропадського на чолі 1-го Українського корпусу, його роль в забезпеченні Києва, а відтак й Центральної Ради від нашестя збільшовичених військ 2-го Гвардійського корпусу в історичній літературі досліджена досить повно.

Як відомо, ці дії корпусу П. Скоропадського не були оцінені керівництвом Центральної Ради. У спогадах він не без образи констатував: “не прийми я швидко рішення, 2-й Гвардійський корпус опинився у Києві ще в листопаді. Настрій же у нього під командою знаменитої Бош, був далеко не з миролюбних”¹⁷.

Відсутність підтримки корпусу з боку нового військового міністерства М.Порша, призначення головнокомандуючим усіма збройними силами на Україні полковника Ю. Капкана, остаточно переконало П. Скоропадського у неможливості співпраці з керівництвом УНР. Він розумів, “що тут грала роль моя особистість і боязнь того зростаючого значення, яке придбав в українських частинах”¹⁸. 25 грудня П. Скоропадський написав рапорт про відрахування з військової служби і передав командування корпусом генералу Я. Гандзюку.

Дійсно популярність командира 1-го Українського корпусу була досить високою. Про це свідчило заочне обрання його ще на початку жовтня 1917 р. Всеукраїнським з’їздом вільного козацтва наказним отаманом. Очевидно, спочатку П. Скоропадський, зайнятий справами корпусу, не надавав цій справі особливого значення. Проте, перебуваючи зі штабом в Казатині, він відвідав з’їзд вільних козаків Бердичівського повіту і побачив наскільки

місцеве населення цікавиться утворенням цієї організації. Саме ця подія спонукала генерала “з’ясувати своє ставлення до козацтва і він вирішив при першій можливості поїхати до Білої Церкви”¹⁹. Саме там знаходилася Генеральна козача рада з писарем І. Полтавцем-Остриницею. 12 грудня він вже був у штабі Козачої ради. Тут він ще більше перейнявся у популярності ідеї вільнокозацького руху, зустрівши ходоків з Полтавської, Катеринославської і Херсонської губерній.

П. Скоропадський вирішив використати вільне козацтво для зміцнення свого корпусу і як козачий отаман розіслав відповідну грамоту у Звенигородський та Бердичівський повіти, оголосивши добровільний набір козаків. Невдовзі кілька сот вояків поповнили 610-й полк. Окремі з отаманів виявилися авантюристами. Загалом, П. Скоропадський дійшов висновку, що “з козацтва тільки тоді, може, що-небудь вийде, коли на чолі буде не виборне, а поставлене мною начальство”²⁰. Аналізуючи роль Вільного козацтва в українсько-російській війні початку 1918 р., П. Скоропадський у ньому повністю розчарувався й усвідомив, що “козацтво можливе тільки як цілком планомірна урядова робота і організація, а як приватна справа воно немислиме”²¹. Складні перепити виникнення, розвитку і занепаду вільнокозацького руху в Україні предметно висвітлені у ґрунтовній монографії В. Лободаєва²². Зазначимо лише закономірності того факту, що Вільне козацтво влітку 1918 р. розпустив колишній його очільник вже у якості глави Української Держави. Однак вільнокозацька сторінка біографії П. Скоропадського була закономірним етапом його національно-свідоміського поступування від постулатів російського монархізму до українського самостійництва.

Під час більшовицького нашествя П. Скоропадський пережив немало складних пригод та небезпек. Прихід німецького війська і повернення правління Центральної ради знову принесли домінування у політичному житті українських соціалістичних партій. Аналізуючи ситуацію, генерал відзначав повну розгубленість всіх відтінків більш або менш заможних класів. Німці також відзначили бездіяльність несоціалістичних партій.

Такі думки привели П. Скоропадського до усвідомлення необхідності створення демократичної партії націоналістичного гатунку, який б сповідувала українство, але не шовіністичне, дбало б про розвиток української культури, не виховуючи ненависть до всього російського. Він вважав, що “така партія об’єднає всіх власників без різниці відтінків у боротьбі проти руйнівних соціалістичних гасел”²³. На його думку, така партія мала вести до компромісів, як справа, так й зліва, у соціальному відношенні й в великоросійському і українському питанні в сенсі націоналістичному²⁴.

П. Скоропадський з групою однодумців почав створення організації, яка дістала назву “Українська громада”, а згодом — “Українська народна громада”. Саме вона, за задумом засновників, і мала стати об’єднанням

представників консервативно налаштованих, насамперед власницьких сил. Тривалий час персональний склад і програмні засади цієї організації залишалися недостатньо висвітленими. Щодо її членів, то найбільш активні з них стали відомі вже після державного перевороту, діставши посади в уряді та гетьманській адміністрації.

А от справді архівно-евристичне везіння запорізької дослідниці Т. Геращенко, яка виявила текст програми УНГ у Державному архіві Київської області, дозволяє реконструювати уявлення П. Скоропадського про модель державного утворення, яке мало постати після його приходу до влади. Цьому питанню присвячений п.12, один з найбільш розлогих у програмному документі організації: “У даний час у зв’язку з поточним політичним становищем Громада, визнаючи Українську народну республіку, не вирішує наперед майбутній державний устрій України, який повинен бути вироблений на основах політичного і національно-історичного минулого, вільно висловленою волею народів”²⁵. Далі наголошувалося на тому, що УНГ вважає для себе неприйнятним як самодержавний спосіб правління, нездатний задовольнити різноманітні потреби народу, які виявляються при парламентським ладу, — так й абстрактні теорії максималістів, які не знаходять основ у реальному житті, і на досвіді російської революції виявили свою повну неспроможність²⁶.

Очевидно, визнання УНР мало ритуальний характер, з погляду на визнання її Німеччиною. Задекларувати наперед форму державного правління в умовах абсолютної залежності від країн Четверного союзу також було неможливим. Чимось це нагадувало позицію керманічів Білого руху М. Алексєєва та А. Денікіна, які обстоювали теорію “непредрешенчества” форми державної влади в Росії до її визволення від більшовиків. А от щодо обумовленості форми майбутньої державності політичним і національно-історичним минулим, то тут явно проступає натяк на гетьманське правління, оскільки іншого в історії українського народу не було.

Отже, наявність у програмі УНГ ґрунтового блоку демократичних принципів, а також пряма відмова від монархічного правління дають можливість стверджувати про подолання П.Скоропадським одного важливих постулатів російської імперської спадщини.

---

¹ Скоропадський П. Спогади. — С.387

² Там само

³ Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. —С.27; ЦДАВО України. — Ф.4547. — Оп. 1. — Спр.1. — Арк. 146

⁴ <http://4vlada.net/obshchestvo/aleksandr-puchenkov-ukrainizatsiya-ukrainy-opyt-skoro...>

⁵ <http://www.rusk.ru/st.php?idar=41954>

⁶ Оберучев К. В дни революции. Воспоминания участника великой русской революции 1917-го года. — Нью-Йорк, 1919. — С.59

⁷ Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина.

Історико-архівні нариси. — С.254-255. Листування подружжя Скоропадських зберігається в ЦДІАК України (Ф.1219. — Оп.2. — Спр. 694).

⁸ Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 — ноябрь 1920. —Т. 1. — Минск, 2003. — С. 24.

⁹ Папакін Г. Зазн. праця. — С.257.

¹⁰ Деникин А. Очерки русской смуты. — С. 63-64

¹¹ Генерал Келлер. — С. 574

¹² ЦДІАК України. — Ф. 1219. — Оп. 2. — Спр. 694. — Арк. 9

¹³ Там само. — Арк. 7

¹⁴ Скоропадський П. Спогади. — С. 58

¹⁵ Скоропадський П. Спогади. — С.331; Російський військово-історичний архів. — Ф.2067. — Оп.1. — Спр. 2986. — Арк.2.)

¹⁶ Скоропадський П. Спогади. — С.62-64.

¹⁷ Там само. — С.94.

¹⁸ Там само. — С.100

¹⁹ Там само. — С.94-95

²⁰ Там само. — С.99.

²¹ Там само. — С.122.

²² Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. — К., 2010. Див. також нашу рецензію на дану книгу // Пам'ятки. Археографічний щорічник. — 2010. — Вип.9.

²³ Скоропадський П. Спогади. — С.123.

²⁴ Там само. — С.124.

²⁵ Герашенко Т. Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — 2000. — Вип.4. — С.209.

²⁶ Там само.

7.2. Політичне «галичанство» у сприйнятті П. Скоропадського

Історія останнього українського гетьманату репрезентована досить розлогим комплексом джерел — архівних, археографічних, мемуарних, пресових, епістолярних. Особливе місце серед них займають спогади глави Української Держави 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського.

Серед творів мемуаристів тієї доби вони вирізняються низкою особливостей. По-перше, їх автор центральна і найбільш поінформована постать тогочасного складного і динамічного перебігу подій. По-друге, написані вони відразу після падіння гетьманату, упродовж перших місяців 1919 р. По-третє, їм властива висока ступінь персоніфікації недавнього минулого. По-четверте, спогади рельєфно відображають світоглядні, ментальні засади людини, яка волею обставин і долі була поставлена на чолі державотворчого проекту.

Поза сумнівом, як і будь-які інші, спогади П.Скоропадського не позбавлені суб'єктивізму. Хоч він у перших рядках записів і запевняє, що «не дуже рахувався з тим, як будуть судити мене мої сучасники»¹, все ж створювалися спогади зовсім не для задоволення літературних нахилів. Гетьман цілком усвідомлював як свою роль у спробі побудови української державності, так й власну відповідальність за її невдачу. Очевидно, він відчував іманентну потребу пояснити сучасникам і особливо нащадкам усю складність справи, за яку взявся, об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні чинники нереалізованості задуму новітнього гетьманату.

З часу видання у 1995 р. спогади гетьмана служать важливим джерелом дослідження історії Української Держави. В умовах відставання публікації документів і матеріалів з цієї теми спогади вже півтори десятиліття справляють суттєвий вплив на історіографічні оцінки гетьманської держави та її глави.

Системне вивчення спогадів П.Скоропадського не дає підстав для закидів авторові у явній неправді. Найпоширенішим відступом від історичної дійсності з його боку є свідоме уникнення опису важливих, але не вельми приємних для нього подій. Зокрема, стосовно взаємин з німецькими Oberkommando і посольством, ролі окупаційних військ у придушенні селянського повстанського руху, робітничих страйків тощо.

Це такі речі, які не можна пояснити відсутністю під руками документальних матеріалів, адже створювалися спогади по свіжих слідах подій.

Цілком зрозуміло, що П.Скоропадський не просто не хотів, але й не міг сказати всю правду про багато дражливих моментів в історії будівництва гетьманської держави, відносин з німцями та австрійцями. Врешті, спогади писалися у часи сподівання на прихисток родини у Німеччині.

Для даного дослідження спогади П.Скоропадського важливі не лише як джерело фактологічної інформації, але й як можливість з'ясування світоглядних підвалин його ментальності, які виступали визначальним чинником у формуванні бачення моделі української держави, оцінки тогочасних політичних сил, своїх прихильників і опонентів.

Саме у цьому контексті автор намагається дослідити сприйняття П.Скоропадським однієї з гілок українства — галичан, їх місця і ролі в національному русі та державному будівництві, а також детермінованість оцінок політичного «галичанства» роздвоєною ментальністю гетьмана.

Невід'ємним атрибутом цього дослідження має бути визначення змістовної сутності багатьох термінів, якими послуговується П.Скоропадський при оцінці українського національного руху, конотації їхнього значення.

Комплексний аналіз термінології, яку застосовував гетьман при визначенні ідейно-політичної сутності різних течій українського національного руху та характеристики провідних діячів, подає досить широкий діапазон дефініцій. Найбільш уживане «українцы» — призначаються для кваліфікації антиросійськи налаштованої частини українського політикуму. У такому ж сенсі він розуміє й словосполучення «украинские круги», «щирые украинцы». Зустрічається й термін «узкое украинство», визначене як продукт експорту з Галичини. Діячів типу М.Міхновського П.Скоропадський відносив до «крайне шовинистического украинского направления», підкреслюючи, що навіть «украинцы» попереджували його про небажаність запрошення того на державну службу².

Терміни «галичане», «галицийское украинское направление», «галицкая ориентация», «галицкая закваска» та інші, вживаються автором спогадів здебільшого не у сенсі територіальному, а насамперед для характеристики шовіністичного, антиросійського ідейного напрямку. Тому у сенсі політичному до кола галичан він відносив не тільки західноукраїнських політиків, але й В.Винниченка, С.Петлюру, Д.Дорошенка та інших. Отже, на думку П.Скоропадського, «украинцы» «галичане», «украинцы галицкой закваски» були уособленням політичних сил самостійницького спрямування з рельєфною антиросійською налаштованістю.

Яке ж українство П.Скоропадський вважав «чистим», «здоровим»? Відповідь на це запитання знаходимо у міркуваннях щодо походження та сутності його власного українського патріотизму, який був успадкований від батька, діда та формувався під впливом відомих українських

діячів П.Дорошенка, В.Горленка, Я.Новицького. Він наголошує, що не дивлячись на відірваність від батьківщини, постійно займався історією Малоросії, палко любив Україну, благодатну землю з славним історичним минулим.

Далі він вказує на докорінні відмінності між ним і «українськими кругами», які полягають в тому, що останні, люблячи Україну, ненавидять Росію, а у нього цієї ненависті немає. Він любить російську мову, а «українці» її не можуть терпіти. Він любить середню Росію, Московщину — вони ж вважають її гидкою. Він вірить у велике майбутнє Росії — «українці» у нього не вірять і т.д. П.Скоропадський робить досить категоричний висновок: «немає жодного пункту, в якому б я з ними в цих питаннях сходився»³.

Без сумніву, до кола «чистих українців» П.Скоропадський відносив голову уряду Ф.Лизогуба. На його думку, прем'єр «був українець, любив Україну і цілком віддався створенню України, звичайно, без усякої ненависті до Росії.» Коли гетьман закидав Ф.Лизогубу, що треба зважати на український рух, той відповідав: «Да я сам українець, почище их, к чему мне с ними говорить? Мой предок полковник Лизогуб, а это что за господа?!»⁴

Такої ж думки притримувався гетьман і про міністра освіти М.Василенка, вважав що той був добре обізнаний з українським питанням, але, як людина чесна, не міг заперечувати значення російської культури і ставився до українства свідомо, без шовінізму і без будь-якої нетерпимості⁵.

У спогадах містяться цікаві міркування щодо «українськості» міністра юстиції М.Чубинського: «Чистий українець, його батько написав гімн... «Ще не вмерла Україна». Однак це не завадило тому, що Чубинського — сина «українці» не визнавали. П.Скоропадський наголошує, що за їхніми поняттями, необхідно було в міністерство набрати лише людей «крайнього українського-галицького гатунку, ярих шовіністів»⁶.

Серед членів уряду єдиним кого П.Скоропадський повністю зараховував до «шовіністично налаштованих українців» був міністр закордонних справ, відомий український діяч Д.Дорошенко. На думку гетьмана, той «вів тільки галицьку політику. Він був там раніше. У нього було багато друзів у Львові, і він постійно возився з цими українськими справами»⁷. Врешті П.Скоропадський усвідомив, що занадто згустив фарби в ідеологічному портреті Д.Дорошенка і вніс певну корекцію: «Він був українцем, але дещо пом'якшеного типу в сенсі шовінізму».

П.Скоропадський визнавав, що помилився у Д.Донцові, якого призначив керівником Українського телеграфного агентства, оскільки «фізіономія його при роботі в уряді з'ясувалася зовсім не такою, як я очікував, а головне, що мені у ньому не подобалося, це його крайня галицька орієнтація»⁸.

Такі характеристики були обумовлені глибокою переконаністю гетьмана, що серед галичан багато вузьких фанатиків, особливо через сповідування ідеї ненависті до Росії. Саме таких людей й засилала в Україну австрійська влада. Він вважав, що українсько-російські антагонізми, ненависть до росіян розжеврюються уніатськими священиками.

Водночас П.Скоропадський визнавав, що уніатство велика сила. Він залишив досить докладні міркування щодо постаті митрополита А.Шептицького, вважаючи його людиною надзвичайно розумною і спритною, яка користується будь-яким зручним випадком для добування собі презелітів (навернених в уніатство — Р.П.). Далі П.Скоропадський пише, що читав звернення Шептицького, які здатні «захопити українця і душею, і тілом, граючи на національному почутті і любові до України». Гетьман був змушений визнати, що уніатство все більше імponує нашій українській молоді. Він зауважує, що коли б наше вище духовенство брало приклад у цьому відношенні з Шептицького, то «ми б усі палали любов'ю до нашої віри»⁹. Донька П.Скоропадського Єлизавета згадувала, що батько з повагою ставився до греко-католицької церкви і вважав, що було б великим лихом, як би постала яка-небудь релігійна боротьба між православними і греко-католиками.

Аналізуючи становище в Україні після приходу німецьких військ, майбутній гетьман прийшов до висновку, що владні політичні сили українських есерів і ескеків інтелектуально були безсилі вивести країну на творчий шлях. Головною ж перешкодою був «той шовіністичний галичанський український напрям, який нашій народній масі зовсім не так подобався, як про це думали сучасні вожді українства»¹⁰.

Ці роздуми привели його до усвідомлення необхідності створити демократичну партію і зовсім не обов'язково соціалістичну. Ця партія сповідувала б українство, але не крайньо шовіністичне, ставлячи завдання розвитку української культури і не виховуючи ненависті до всього російського. Така партія уявлялася П.Скоропадському «певним компромісом, як справа, так і зліва, в соціальному відношенні й у великоруському й в українському питаннях в сенсі націоналістичному»¹¹.

Слід відзначити, що створена навесні 1918 р. П.Скоропадським політична організація виразно консервативного спрямування — Українська народна громада виробила власну програму, яка чітко відображала завдання такої середньої лінії «вести до компромісів між власністю і неможливими, між великоросами і українцями». Як відомо, ця організація не перетворилася в політичну партію, а виконавши роль інструменту державного перевороту, припинила існування.

У березні 1918 р. розмірковуючи про політичну постать, яка б змогла очолити «сильну і приязну до народу владу», П.Скоропадський прийшов

до висновку, що серед українських діячів такої людини немає. Всі вони, на думку гетьмана, мрійники або крайні шовіністи галичанської орієнтації, а відтак за ними ніхто з великоросів не піде. Серед останніх такої фігури те ж не було, та й українці цього б не допустили¹².

П.Скоропадський приходиться до висновку, «що дійсно найбільш підходящий — я». Обгрунтовує це тим, що він відомий як в українських, так й великоросійських колах, і йому легше буде примирити ці два полюси. Правобережні політики-католики нічого до нього не повинні мати. Знанням він був й в армії¹³.

Гетьман зізнається, що в той час подумав про Петлюру, але відкинув таку думку. Мотивує це він тим, що «Петлюра честолюбний, ідеаліст без будь-якого розмаху, а головне — за ним пішли б тільки крайні ліві кола України і галичани, потім він не стільки державний діяч, стільки партійний, а це для творення держави не годиться». Ще раз повернувшись до постаті Петлюри, він резюмує «головне — його галичанська закваска, вона нам не підходить». І тут же додає, що проти галичан нічого не має і поважає їх за сильну любов до батьківщини¹⁴.

П.Скоропадський також вважав й В.Винниченка політиком з «галицькою орієнтацією, абсолютно нам російським українцем (підкресл. нами — Р.П.) не властивою, з уніатством, з крайньою соціалістичною програмою...». Зауважимо, що визначення «російські українці» у тексті спогадів зустрічаються у сенсі «наддніпрянські» чи «підросійські»¹⁵.

Вже ретроспективно П.Скоропадський намагається окреслити підвалини національної політики. Як і в інших сферах державного будівництва, вона позначена намаганнями провести якусь серединну лінію, а відтак нерідко виглядає досить суперечливою. Зокрема, він вважав, що врятувати Україну можна, «висунувши сильно український націоналізм, але не на шкоду російським культурним починанням і не виховуючи ненависті до Росії, а даючи вільно розвиватися здоровим починанням українства». П.Скоропадський наголошує, що тяжіння до Галичини і галицького світогляду він не хотів, вважаючи, що це «привело б нас до духовного і фізичного зубожіння»¹⁶.

П.Скоропадський порівнював наддніпрянську інтелігенцію з галицькою. Він вважав, що розвиток революції склався щасливо для українського руху, закрутив голови його лідерам і вони «закусили вудила». Галичани інтелігентніші, але, на жаль, їхня культура надто різниться з нашою. З точки зору соціальної галичани поміркованіші, вони навіть не соціалісти, а просто дуже демократично налаштовані люди. У цьому відношенні вони були б дуже нам корисні і стримали б запал нашої інтелігенції, вихованої в російських школах з усіма їх негативними рисами. Але через ненависть до Великої Росії доводилося багато з ними боротися¹⁷.

Водночас П.Скоропадський досить детально зупиняється й на українофобстві правих російських кіл, вважає їх поведінку нестерпною, особливо в час його гетьманства, коли в Україні «зібралася ледве чи не вся інтелігентна Росія». Він наголошує, що вони абсолютно не розуміли українства, вважаючи його вигадкою німців і австрійців задля послаблення Росії. А насправді ж українство іманентно властиве для місцевого населення, особливо для дрібної інтелігенції, сільського священства тощо.

П.Скоропадський погоджувався, що спілкування з Галичиною мало велике значення для посилення української ідеї серед певних кіл. Але це спілкування було природним, а не шляхом підкупу та агітації. Він визнавав роль Львова в цих процесах, оскільки відношення до всього українського тут було вільним. Великороси не визнають української мови, стверджуючи, що «це галицька говірка, яка нам не потрібна, вона потворна, це набір німецьких, французьких і польських слів, пристосованих до української мови»¹⁸.

Гетьман погоджується, що деякі галичани говорять і пишуть своєю мовою, що їх багато в окремих міністерствах і вони «дратують публіку своєю говіркою». В той час як існує літературна українська мова, хоч і недостатньо розвинута в деяких спеціальних галузях, зокрема в судочинстві¹⁹.

П.Скоропадський не один раз розмірковує про галицьку культуру, наголошуючи на її меншовартості. Він переконаний, що вузьке українство виключний продукт, завезений з Галичини, культуру якої цілком пересяджувати нам немає ніякого сенсу, ніяких даних на успіх немає і є просто злочином, так як там, власне, й культури немає». Це наслідок того, що галичани живуть об'їдками з німецького і польського столу. І вже одна їхня мова це ясно відображає, де на п'ять слів чотири польського і німецького походження. Далі він ще раз засвідчує власну повагу до галичан за їх глибоку відданість батьківщині і дійсний демократизм. Врешті він визнає, що у галичан все ж є освічений клас, а це дає впевненість у тому, що вони зуміють зберегти свою народність²⁰. Як бачимо, у цих міркуваннях гетьмана чимало суперечливих тез.

П.Скоропадський був переконаний, що великороси і «наші українці» створили спільними зусиллями російську науку, російську літературу, музику і живопис, і відмовилися від цього свого високого і гарного для того, щоб взяти те убожество, яке нам українцям, так наївно люб'язно пропонують галичани, просто смішно і немислимо. Для посилення власної аргументації він залучає авторитет Т.Шевченка, наголошуючи, що той від російської культури ніколи б не відмовився і не бажав, щоб українці від неї відмовлялися²¹.

Хоч П.Скоропадський і сприймав галичан як носіїв українського шовінізму, на державній службі гетьманату перебувало багато вихідців з західноукраїнських земель. Особливо широко залучав їх до роботи у МЗС Д.Дорошенко. Зокрема, на посаду свого радника він запросив відомого галицького діяча, депутата австрійського парламенту Л.Цегельського. У цьому ж міністерстві на посаді заступника директора департаменту працював галичанин В.Оренчук. Буковинський діяч Є.Лукаевич був призначений послом до Швейцарії. Інший буковинець А.Галіп не тільки займав посаду заступника міністра, але й входив до близького оточення гетьмана. Призначення на всі ці посади погоджувалися з главою держави.

Спогади П.Скоропадського свідчать, що він до кінця не усвідомив, або ж не хотів публічно визнати справжніх причин падіння гетьманату. Він вважав це справою рук українських соціалістичних партій, які побачили заманливу перспективу захопити Україну перед приходом Антанти. Він вбачав також прошуки галичан, які підбивали лідерів соцпартій до виступу, бо їм було важливо подати Антанті не справжню картину існуючої України «з різкою гранню між галицькою Україною і нашою», а нібито єдину Україну у всьому ворожу до Росії, при чому в цій Україні головнішу роль грали б самі галичани. П.Скоропадський був переконаний, що це дві різних країни. Вся культура, релігія, світогляд жителів абсолютно у них інші, а тому «наш народ цього не захоче ніколи»²².

Галицьке питання було важливим чинником у складанні відносин гетьманату з Австро-Угорщиною, репрезентованою в Україні військовими і дипломатами. Стосунки ці були досить складними, а під час і напруженими. Проте українська сторона мала рахуватися з присутністю австрійської військової сили, хоч і вважала Австро-Угорщину молодшим партнером в коаліції центральноєвропейських імперій.

Вибір німцями П.Скоропадського в якості глави Української Держави був підтриманий і австро-угорською стороною. Відразу після вступу до Києва їх військові і дипломатичні представники почали вивчати провідні постаті українського політикуму. Вже у березні уповноважений австро-угорського генерального штабу при уряді УНР майор Фляйшман мав зустріч із Скоропадським. На генерала він справив враження блискучого офіцера, надзвичайно спритного і, очевидно, не дурного, цікавився вільним козацтвом, почесним отаманом якого був П.Скоропадський. З розмови майбутній гетьман зробив втішний для себе висновок про те, що Український корпус і козака організація зробили його відомим у Галичині.

У середині квітня майор австрійської розвідки Фляйшман склав характеристики основних українських державних і політичних діячів, особливо акцентуючи увагу на їхньому германо- чи австрофільстві. На його

думку, переважна більшість керівного складу Української Центральної Ради і уряду УНР були прихильниками Німеччини: В.Голубович — «на утриманні у германців», М.Любинський — «цілком в руках німців», О.Жуковський — «німецька кукла» і т.д. Лише самостійники Луценко та Степаненко кваліфікувалися як прихильники Австрії. Причому останній ніби то хотів бачити принца з сім'ї Габсбургів монархом України²³.

Фляйшман не обійшов увагою й постать П.Скоропадського, характеризуючи його як лідера новоутвореної національно-демократичної партії (йдеться про Українську народну громаду — Р.П.) і прихильника сильної централізованої влади у формі давньоукраїнського гетьманства. Майор повідомляв, що в даний час П.Скоропадський працює над доповідною запискою для нього, в якій має викласти свої погляди на українську національну політику і реорганізацію армії. Фляйшман припускав, що генерал може бути залучений на бік Австрії. П.Скоропадський у спогадах відомості про контакти з австрійським представником підтверджує, хоч про підготовку якихось матеріалів для нього нічого не повідомляє.

На відміну від Німеччини Австро-Угорщина мала спільну з Українською Державою нерозв'язану територіальну проблему. За умовами Брестського мирного договору Холмщина і Підляшшя в межах колишньої Холмської губернії були визнані складовою частиною УНР. До того ж за таємними додатками до договору не пізніше 20 липня із східних територій Галичини та Буковини мав бути утворений окремий коронний край у складі Австро-Угорщини. Від самого початку таке рішення зустріло гостре неприйняття з боку польських політичних кіл, які посилили тиск на Відень з метою зірвати реалізацію цих домовленостей.

Австрійці хоч формально й визнали гетьманат, але так і не ратифікували Брестської угоди. Більше того вони домоглися знищення оригіналів (в т.ч. й україномовного) таємного протоколу щодо Галичини, які зберігалися в Берліні. Глава МЗС граф С.Буріан допустив витік інформації з цього питання, поставивши П.Скоропадського у досить скрутне становище. Реакція української сторони на абсолютно недружній акт Відня була досить млявою, оскільки гетьманові стало відомо, що вчинено це було за офіційної згоди Німеччини. Фактично австрійці заперечували легітимність гетьманського правління, вважаючи Україну «невизнаним протекторатом». Вони також піддавали сумніву титул П.Скоропадського «гетьман всієї України», побоюючись сепаратистських настроїв у Галичині.

Певне напруження в українсько-австрійські стосунки вносила й та обставина, що ерц-герцог Вільгельм Габсбург, розглядався деякими політичними колами як претендент на український престол. У цей час він

очолював один з австрійських військових підрозділів, розквартированих у м. Олександрії. П.Скоропадський визнає, що його непокоїло перебування в Україні нащадка австрійської корони. Гетьман вважав, що цей молодий чоловік «грунтовно готувався до своєї ролі, оскільки він вивчив українську мову, ходив в українській сорочці і своєю поведінкою привертав на свій бік українців шовіністичного відтінку»²⁴.

Дійсно такі наміри у молодого і амбітного ерц-герцога були. Щодо цього він, навіть, радився з імператором Карлом I. Цісар застерігав небожа від прийняття будь-яких пропозицій, вважаючи, що «кандидатура ерц-герцога на Україні, звичайно, викликала б великі труднощі у взаємовідносинах з Німеччиною»²⁵. Крім того, за нинішніх умов важко встановити, яка в дійсності воля більшості українського народу. І все ж П.Скоропадський був переконаний, що це прошуки проти нього уніатів і Віденського двору. Врешті через німецьке командування і посольство гетьман домігся переводу у жовтні 1918 р. В.Габсбурга з України.

Природно, що найвищі керівники Австро-Угорщини зовсім не бажали зміцнення української державності і не вірили в перспективу її розбудови. Зокрема, начальник австрійського генерального штабу А.Арц не виключав, що «гетьманство залишиться як коротке інтермеццо». Він також вважав, що гетьманство Скоропадського німцями й задумане тільки як фундамент для розв'язання російського питання.

Австрійський імператор Карл I у листі до ерц-герцога Вільгельма у травні також писав: «Тепер ще цілком неможливо передбачити чи зміцниться гетьманський режим надовго. Якщо Скоропадський буде скинутий, то це буде тільки епізодом, який нас мало торкатиметься»²⁶. Прогноз цісаря справдився, але дещо в іншій послідовності. Спочатку впав його трон, потягнувши за собою й повалення українського гетьмана.

---

¹ Скоропадський П. Спогади . — С.47

² Там само. — С.128

³ Там само. — С.48.

⁴ Там само. — С.165.

⁵ Там само. — С.165-166.

⁶ Там само. — С.169.

⁷ Там само. — С.169.

⁸ Там само. — С.129.

⁹ Там само. — С.199.

¹⁰ Там само. — С. 123.

- ¹¹ Там само. — С. 124.
- ¹² Там само. — С.133.
- ¹³ Там само. — С.133.
- ¹⁴ Там само. — С.134.
- ¹⁵ Там само. — С.183.
- ¹⁶ Там само. — С.132.
- ¹⁷ Там само. — С.52-53.
- ¹⁸ Там само. — С. 49.
- ¹⁹ Там само. — С.49-50.
- ²⁰ Там само. — С.233.
- ²¹ Там само. — С.233-234.
- ²² Там само. — С.184-185.
- ²³ ЦДАГО України. — Ф.17. — Оп.1. — Спр.24. — Арк.3-4.
- ²⁴ Скоропадський П. Спогади. — С.208
- ²⁵ Крах германской оккупации на Украине. — С.154
- ²⁶ Там само. — С.154

7.3. Симон Петлюра в оцінках гетьмана

Взаємовідносини між провідними діячами Української революції 1917–1921 рр. були надзвичайно складними, напруженими, нерідко антагоністичними, а то й ворожими. Породжені вони цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних причин. Насамперед ідейно–політичними розходженнями, ментальними відмінностями, різновекторними зовнішніми орієнтаціями, особистісним протистоянням у боротьбі за владу і головне — різним баченням шляхів та моделей будівництва української державності.

Завданням цього параграфу є історична реконструкція сприйняття лідером правоконсервативних кіл України гетьманом П.Скоропадським одного з визначних діячів українського національно-демократичного табору — С.Петлюри в добу Центральної Ради та Української Держави, тобто у 1917–1918 рр. Слід відзначити, що в новітній українській історіографії понад десятиліття тому вже були намагання висвітлити ці дві постаті шляхом порівняння їх діяльності у 1918 р. За це досить складне завдання взявся один з перших вітчизняних петлюрознавців С.Литвин. Стаття мала досить виразну назву і претензійну мету: „Скоропадський і Петлюра: спроба спростування деяких міфів в історіографії Української Держави 1918 року”¹.

Проте автор, будучи палким адептом С.Петлюри², піддався впливу старої історіографічної традиції, яка ще з емігрантських післяреволюційних часів ділила істориків на прогетьманське і уенерівське крило. Дослідницькі прийоми С. Литвина цілком будувалися на вивищенні „свого героя” за рахунок розвінчання його опонента. Природно, це не дозволило повністю реалізувати задекларовану мету, зате спричинило творення нових міфів.

На жаль, подібну методику використовують й завзяті прихильники П.Скоропадського. Намагаючись вивести гетьмана “з тіні центрально-радівців М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри”, вони йдуть на свідоме приниження останніх. Зокрема, Л.Осауленко і В.Засєкін стверджують, що Грушевський і Центральна Рада намагалися “загасити національні прагнення українців”, “плазували й загравали перед Тимчасовим урядом”, “демобілізували 1,5 мільйонну українську армію”, “займаючись крутіємством і демагогією, проголошували безликі універсали” тощо. Ні в яке порівняння з П.Скоропадським не міг іти й С.Петлюра — “літератор”, “учитель”, “журналіст”.³ У цьому плані ще далі йдуть деякі російські автори. Так, О.Анісімов пише, що П.Скоропадський являв “собою приклад освіченого

абсолютизму”. Намагаючись підкреслити явну меншовартість його опонента, автор наголошує, що людині, в жилах якої текла царська кров, протистояв “соціаліст зсередини і ззовні, недоучка Симон Петлюра”.⁴ Сучасні історики вже вказували на непродуктивність таких підходів до «олюднення» історичного процесу.⁵ Йшлося, зокрема, й про необґрунтовану ідеалізацію С.Литвином постаті С.Петлюри.⁶

Аналізуючи інформаційні можливості висвітлення сучасним дослідником оцінок П.Скоропадським і С.Петлюрою один іншого, слід вказати на певну джерельну асиметрію. Гетьман у сприйнятті С.Петлюри постає лише з текстів окремих офіційних документів та епістолярію. У той же час П.Скоропадський залишив фундаментальні спогади, наповнені досить розлогими оцінками С.Петлюри як військового, державного, політичного діяча і людини.

Фактологічне і оцінкове значення спогадів посилюється недостатньою археографічною репрезентацією джерельної спадщини цієї доби. Сталося так, що при публікації найважливіших документів періоду Української революції були видані фундаментальні збірники з історії Центральної Ради (березень 1917–квітень 1918 рр.) і Директорії УНР (грудень 1918–1920 рр.).⁷ Залишається незаповненою ніша — квітень–грудень 1918 р. І це при тому, що життєдіяльність Української Держави задокументована досить повно.⁸

П.Скоропадський розпочинає спогади характерним зверненням: „Може бути, майбутнім історикам революції мої записки пригодяться. Прошу їх вірити, що все мною записане буде вірно, тобто що я буду заносити так, як мені здавалося становище в даний час, а там чи правильно я мислив чи неправильно, в усьому допоможе розібратися майбутнє”.⁹ Слід відзначити, що сподівання гетьмана збулися. Видані в Україні 1995 р. „Спогади”, вже друге десятиліття справляють потужний джерелознавчий, а відтак й змістовний вплив на новітню українську історіографію гетьманату.

Поза сумнівом, як і будь-які інші, спогади П. Скоропадського не позбавлені суб’єктивізму. Хоч він і запевняє, що „не дуже рахувався з тим, як будуть судити мене мої сучасники”, все ж писалися спомини зовсім не для задоволення літературних потреб. Гетьман цілком усвідомлював як свою роль у спробі побудови української державності, так й власну відповідальність за її невдачу. Очевидно, він відчував внутрішню потребу пояснити сучасникам і особливо нащадкам усю складність справи, за яку взявся, об’єктивні і суб’єктивні, внутрішні і зовнішні чинники нереалізованості проекту новітнього гетьманату.

Спогади П.Скоропадського добре скомпоновані з точки зору історично достовірного опису подій. Автор нерідко балансує на грані напівправди, зумовленої особистими уявленнями чи неможливістю в той час сказати всю правду, але йому важко закинути пряму фальсифікацію. Ще одна характерна

риса спогадів — це вияв аристократизму, який не дозволив йому опуститися до брутальних кваліфікацій своїх опонентів, і навіть ворогів.

Відзначаючи наявність в споминах П.Скоропадського детальних оцінок тогочасних державних і політичних діячів, слід наголосити на особливому місці у них С. Петлюри. Якщо визначити умовний індекс персональних згадувань у тексті „Спогадів” за іменним покажчиком, то С.Петлюра займає перше місце, залишивши позаду В.Винниченка, М. Грушевського і, навіть прем’єра Ф.Лизогуба, з яким службове спілкування гетьмана було найбільш інтенсивним.¹⁰

На наш погляд, це пояснюється кількома причинами. Контакти генерала П.Скоропадського з головою Українського генерального військового комітету (УГВК), а потім й керівником військового секретарства УНР С.Петлюрою розпочалися влітку 1917 р. і завершилися з падінням Української Держави у середині грудня 1918 р. Політична позиція С. Петлюри як голови Всеукраїнського земського союзу щодо гетьманського режиму вже у травні—червні відзначалася проявами демонстративної непримиренності. Опозиційний радикалізм В.Винниченка проявився пізніше з утворенням Українського національного союзу та підготовкою антигетьманського повстання. М.Грушевський у той час зовсім відійшов від політики, жив напівлегально, „шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці”.¹¹ Хоч С.Петлюра й не був причетним до підготовки повстання, однак саме він став його публічним вождем і прапором, а відтак персоніфікованим „могилищиком” гетьманату. І нарешті, спогади створювалися П.Скоропадським у січні — травні 1919 р., коли фактичним лідером українського визвольного руху і державного проводу УНР був С.Петлюра.

Не дивлячись на цілком природні розбіжності в оцінці постатей П.Скоропадського і С.Петлюри, сучасна вітчизняна історіографія визнає, що це були видатні діячі Української революції. Абсолютно різні за походженням, ідейним світоглядом, ментальністю, баченням шляхів побудови і конструкції української державності. Саме на ниві творення цієї державності й перетнулися шляхи нащадка давнього українського шляхетського роду, царського аристократа, великого землевласника, бойового генерала, людини консервативно—ліберальних поглядів, роздвоєної українсько-російської ментальності Павла Скоропадського і Симона Петлюри — вихідця з української козацько—священницької родини, діяча з типовою біографією революціонера, талановитого журналіста і пропагандиста, українського соціал—демократа, волею обставин і часу покликаного стати першим військовим міністром, а згодом й Головним отаманом військ УНР, який рішуче позбавився федералістських поглядів і став переконаним самостійником.

Падіння царського режиму, революційні події в Росії і Україні кардинально вплинули на долі і С.Петлюри і П.Скоропадського. Перший зустрів Лютневу революцію на посаді уповноваженого Всеросійського союзу земств на Західному фронті. Поступово включився в українське політичне життя. Як делегат від українців фронту взяв участь у травні 1917 р. в роботі I Українського військового з'їзду. Був обраний до складу, а потім й очолив Український генеральний військовий комітет (УГВК), який власне й став для нього першим щаблем до великої політики.

Такою формою залучення П.Скоропадського до громадського руху стала українізація військ, у якій вище командування російської армії вбачало інструмент підвищення боєздатності збройних сил. Спочатку генерал досить скептично поставився до такої реорганізації, але під тиском командувача Південно–Західним фронтом генерала О.Гутора приступив до українізації 34-го армійського корпусу. Для з'ясування конкретних обставин цієї нової справи він відправився до Києва в УГВК.

Перше знайомство П.Скоропадського з С.Петлюрою відбулося на початку липня 1917 р. Про цю зустріч він так пише у спогадах: „З Петлюрою я мало говорив. Він зовсім не був у курсі військових справ, а більше займався київською політикою. Був люб'язний, тоді ще розмовляв зі мною російською, а не по-українськи, взагалі, тоді українська мова ще не нав'язувалася силоміць”.¹² УГВК справив на П.Скоропадського враження типового революційного штабу, однак з помітною атмосферою любові до всього українського. Зустріч з командувачем Київського військового округу полковником К. Оберучевим показала, що той був проти створення національних частин. Однак сумніви П.Скоропадського були перервані наказом нового командувача фронтом генерала Л.Корнілова українізувати корпус. Не дивлячись на висловлені П.Скоропадським побоювання, що українізований корпус може дати серйозні підстави для розвитку українства в небажаному для Росії сенсі, Л.Корнілов все ж наполіг на своєму.¹³

Протягом серпня–жовтня українізація 34-го корпусу була майже завершена і він дістав офіційну назву 1-го Українського. У цей час П.Скоропадський не раз був у Києві, зокрема в генеральному секретарстві військових справ, але відомостей про зустрічі з С.Петлюрою у спогадах не подає. Частіше згадуються контакти з членом УГВК П.Скрипчинським.

Жовтневий переворот у Петрограді, падіння Тимчасового уряду загострило політичне протистояння у Києві, значно ускладнило становище у військах. П. Скоропадський, який, за власним визначенням, мав чисто дисциплінарне військове „воззрение”, тобто був прибічником „единоначалія”, болісно сприймав погіршення ситуації у військах.

В корпусі активізувалася діяльність різних комітетів, які мали зв'язки з генеральним військовим секретарством, з Києва приїздили певні особи і

підбурювали офіцерів та солдат проти відправки на фронт. За словами П.Скоропадського, розслідування встановило, що „ці вимоги виходять від Петлюри, який був тоді Генеральним Секретарем, тобто міністром”.¹⁴

Корпус отримав наказ командування готуватися до відправки на фронт 5 листопада. У зв'язку з цим у частинах намітилася певна роздвоєність — одні готові були виступити на фронт, а інші відмовлялися. П.Скоропадський був переконаний, що „Петлюра ж підсилав різних панів переконувати йти на Київ, мені ж присилав папери, навпаки, про необхідність терміново виступати на фронт”.¹⁵

Були спроби представників радикально налаштованих солдатських комітетів примусити П.Скоропадського спрямувати війська на Київ. При цьому також йшли посилення на вимоги Петлюри. Інший революційно налаштований комітет пропонував генералові прийняти командування над усіма українськими частинами, сформованими на фронті, й рухатися на захист Києва.

П.Скоропадський відмовився від цих вимог і поїхав до нового командувача фронтом генерала М.Володченка з проханням припинити „вахханалію”, яка мала місце в корпусі через присилку Петлюрою різних агітаторів, які переконували йти на Київ, а не на фронт. Оскільки головком не бажав сваритися з Центральною Радою, то він запропонував П.Скоропадському поїхати до Києва для з'ясування справи з Петлюрою .

При зустрічі секретар військових справ запевняв, що не посилав ніяких агітаторів, навпаки, він прихильник відправки військ на бойові позиції. При цьому демонстрував телеграму з добрими побажаннями в діяльності корпусу на фронті. П.Скоропадський не повірив у щирість С.Петлюри, відчуваючи, що той „ухиляється від істини”.¹⁶ Відчуття генерала незабаром підтвердилися. С.Петлюра приїхав до Бердичева у штаб фронту і, не дивлячись на протести П.Скоропадського, домігся того, щоб 153-тю дивізію послали у передмістя Києва, а 104-ту відправили на фронт. У частинах корпусу падала дисципліна, почалися безпорядки, військові комітети вимагали скасування наказу йти на позиції.

П.Скоропадський пише, що С.Петлюра продовжував розкладницьку роботу. Зокрема, одному батальйону дав дозвіл не виступати на фронт. Депутація Богданівського полку, як з'ясувалося, послана С.Петлюрою, обрала революційний комітет, який почав розпоряджатися частиною. За цих умов командир корпусу, побоюючись, що „розкладання може дійти до геркулесових стовпів”, телеграфував командуючому фронтом (копія Петлюрі), що Петлюра продовжує пропаганду в полках поза його спиною і просив звільнити з посади. Командувач фронтом відставки не прийняв. П. Скоропадський відзначає, що крім пропаганди Петлюри, значно ускладнював становище у військах ще й армійський комісар Тимчасового уряду, розпорядження якого йшли у розріз

з наказами стройового начальства. Загалом у спогадах цей період командування корпусом П.Скоропадський називає „суцільним страхіттям”.¹⁷

У другій половині листопада П.Скоропадський відмовляється виконувати накази радянського главковерха М.Криленка і приймає важке для себе рішення спрямувати війська корпусу не на фронт, а на захист Києва від можливого вторгнення частин 2-го гвардійського корпусу, розпропагандованого більшовиками. На початок грудня підрозділи 153-ї дивізії зайняли всі залізничні пункти по лінії Гнівань — Казатин, а також Шепетівка — Вапнярка — Казатин. Ще 23 листопада він відправив телеграму С.Петлюрі, у якій виклав взяті ним завдання, а також просив домовитися з командуванням фронту про підпорядкування корпусу Генеральному військовому секретарству УНР. Однак лише через вісім днів, вже завершивши оволодіння вказаними залізничними комунікаціями, він отримав від С. Петлюри телеграму про передачу корпусу у відання Генерального секретаріату УНР і покладення на нього завдань оборони всієї Правобережної України, а також підпорядкуванням йому інших частин.¹⁸

Підлеглими військовими силами, П.Скоропадський здійснив роззброєння підрозділів 2-го гвардійського корпусу і домігся відправки їх до Росії в об'їзд Києва. Сам генерал високо оцінював цю важливу місію його військ: „Взагалі, я без будь-якого перебільшення можу сказати, що якщо більшовики появилися в Києві лише 21 січня 1918 року, а не в листопаді, то причиною тому мій Корпус, який зайняв вказані вище залізниці і рішуче протривівся появі озброєних частин більшовицького спрямування на цій лінії”.¹⁹

Ці місця спогадів пронизані ледве прихованою образою на лідерів Центральної Ради, які по-справжньому не оцінили дій 1-го Українського корпусу та його командувача. В іншому місці він знову резюмує: „Не приймаю я швидкого рішення, 2-й Гвардійський корпус опинився б у Києві ще в листопаді”.²⁰ Отже, П. Скоропадський усвідомлював свою роль фактичного рятівника Центральної Ради.

Однак у спогадах він зовсім уникає констатації того факту, що вчинив дії, яких фактично домагався від нього С.Петлюра. Необхідністю захисту Києва генерал вмотивує відмову вести війська на фронт, хоч раніше такі вимоги з боку солдатських комітетів розцінював, як боязнь ризиків окопного життя. Щоправда, зміна ця сталася вже після більшовицького перевороту у Петрограді.

Доки штаб П.Скоропадського курсував залізницею між своїми частинами у військовому відомстві УНР сталися суттєві зміни. С.Петлюра подав у відставку з посади глави військового відомства, мотивуючи цей крок фізичним знесиленням, хоч насправді головну роль відіграли розходження з керівництвом Центральної Ради як у військовій сфері, так й у зовнішньополітичній орієнтації.²¹

18 грудня до виконання обов'язків генерального секретаря військових справ приступив М.Порш.²² Намагання П. Скоропадського отримати необхідне для корпусу спорядження і постачання завершилося нічим. Вже ретроспективно він щиро визнав: „Петлюра, хоч і був неможливим військовим міністром, все ж він був значно кращим, ніж його наступний заступник [Порш]”.²³

У ці дні командуючим Київським військовим округом був призначений підсавул М.Шинкар, а полковник Ю.Капкан став „командуючим всіма Українськими військами для оборони України від наступу Армії Народних Комісарів”. П. Скоропадський характеризував останнього як „підозрілого авантюриста” з „несхвальною репутацією”. З таким призначенням він погодитися не міг.²⁴ Крім того, жодних потреб у постачанні корпусу М.Порш не задовольнив. П. Скоропадський зрозумів, що «тут грала роль особа і боязнь того зростаючого значення, яке я набував в українських частинах». 29 грудня він передав командування корпусом генералу Я.Гандзюку.

Півроку епізодичних контактів на ниві українізації армії сформувавши у П.Скоропадського уявлення про С.Петлюру як типового українського революційного діяча, непрофесійного у військових справах і не досить щирого у службових відносинах. Очевидно, ці враження П.Скоропадського щодо С.Петлюри в контексті подій 1917 р. були загалом адекватним. Аналогічні міркування висловлював і такий авторитетний український діяч, як Є.Чикаленко. У своєму щоденнику він писав: „Петлюра, безумовно, талановита і недурна людина, був нікчемним військовим міністром, бо нічого не тямив у справах військових...”. Цілком збігається з відчуттями П.Скоропадського і думка Є.Чикаленка про побоювання С. Петлюри, що „хтось з військових стане на чолі війська і скине соціалістичний уряд, а значить і його, і відбудує гетьманство”. Як і П. Скоропадський, Є.Чикаленко був переконаний, що „Петлюра зійшов з політичної сцени (у грудні 1917 р. — Р.П.), принаймні чистим, з незаплямованою репутацією”.²⁵

Залишивши військову службу, П. Скоропадський як почесний отаман зосередився на справах Українського вільного козацтва. На початку січня 1918 р. в умовах більшовицької експансії проти УНР до нього звернувся С.Петлюра за допомогою у формуванні Гайдамацького коша. Пославшись на відсутність у Києві вільнокозацьких підрозділів, П.Скоропадський відмовив, хоч змушений був визнати, що С.Петлюрі дана акція більш-менш вдалася і той з „рештками цього коша брав, не без успіху, участь у справах Арсеналу в пам'ятні січневі дні 1918 року”. П.Скоропадський писав, що за цю відмову С. Петлюра на нього образився.²⁶

Наступний епізод у спогадах, пов'язаний з приходом до Києва німецьких військ, а точніше вступом до столиці підрозділів Гайдамацького коша на чолі з С.Петлюрою. Про цю демонстративну картину він відгукується

досить скептично: „...коли німці почали наступати, все українське підбадьорилося і почало також наступати. І от, всі начальники намагалися наввипередки входити в Київ і отримувати овації. Першим увійшов Петлюра із своєю дружиною (кошем — Р.П.). За українцями у безпосередній близькості, рухались німці”.²⁷ Певним дисонансом з цими рефлексіями виглядають наступні рядки спогадів про надзвичайно радісне почуття, яке охопило генерала, коли він побачив на вулицях міста першого українського кінного козака.

П.Скоропадський навіть висловлює задоволення тим, що 1 березня німців до Києва привів С.Петлюра, а не він. Інакше б „всі звинувачення народу впали б на мене”.²⁸ Як виявилось, його сподівання не справдилися. Вже 3 березня С.Петлюра був звільнений від командування кошем, а нового призначення так й не отримав. Його активна натура знайшла інше поле діяльності — у квітні 1918 р. він очолив Всеукраїнський земський союз.²⁹

П.Скоропадський в цей час працював над створенням Української народної громади — політичної організації правоконсервативного спрямування, „яка повинна була вести до компромісу між власністю і не-імущими і між великоросами і українцями”.³⁰ Генерал серйозно обдумував план повалення Центральної Ради, розмірковував над постатями діячів, які б могли очолити нову владу і водночас з ними б рахувалися німці та австрійці.

Він вважав, що серед українських діячів такого немає, оскільки „всі вони мрійники або крайні шовіністи галичанської орієнтації”. З великоросів також нікого не було та й українці його б не допустили. Врешті П.Скоропадський поступово прийшов до думки, „що дійсно найбільш підходящий — я”. Він вмотивовує це тим, що його добре знають в українських колах, відомий він і серед росіян, пропольськи налаштовані правобережні поміщики-католики проти нього нічого не мають, в армії також знаний.³¹

П.Скоропадський пише, що у даній ситуації згадав й про С.Петлюру, але відкинув цю думку, оскільки: „Петлюра честолубець, ідеаліст без усякого розмаху, а головне, за ним пішли б тільки крайні ліві кола України й Галичини, потім він не стільки державний діяч, скільки партійний, а це для створення держави не годиться. До того ж, з ним не рахувались би німці”.³²

П. Скоропадський досить точно підмічає, що С.Петлюра хоч і щирий, але в нього багато пози, вважаючи це рисою, яка вихована в українських діячах усім минулим українського руху. Мовляв, у старій Росії в сфері українства був дозволений лише театр, а „відтіля пішла любов до усілякої театральності і захоплення не стільки сутністю справи, скільки її зовнішньою формою”. Хоч спостереження щодо С.Петлюри слухне, однак пояснення доволі спрощене. П.Скоропадський наголошує, що С.Петлюра заслабкий, щоб вивести Україну з прірви. Інша причина цієї державотворчої неспроможності його «галичанська закваска», яку не могло сприйняти «здорове українство».

Запобігаючи можливим закидам щодо його особистої неприязні до С.Петлюри, а відтак й необ'єктивних оцінок, П.Скоропадський кілька разів повторює, що хоч і був повалений „ніби то під фірмою Петлюри” і „повинен мати на нього зуб”, все ж вважає його єдиним з соціалістичних діячів на Україні, який „в грошовому відношенні залишився чистою людиною”. Як бачимо, серед українських політиків П.Скоропадський виділяє саме С.Петлюру, наголошуючи, що „Винниченко та інші — це вже абсолютно інша марка, про яку говорити не доводиться”.³³

Природно, що у спогадах основні оцінки постаті С.Петлюри припадають на добу гетьманату. П.Скоропадський пише, що в ході перевороту С.Петлюру заарештували, але невдовзі за його наказом відпустили. С.Литвин навпаки вважає, що заарештували С.Петлюру за наказом П.Скоропадського, однак незабаром звільнили. Науковець стверджує: „гетьман навіть запропонував Петлюрі увійти до його уряду”. Евентуальні роздуми П.Скоропадського автор вже кваліфікує як dokonаний факт. При цьому він ігнорує пряму вказівку П.Скоропадського на те, що призначення С.Петлюри до уряду було абсолютно немислимим, оскільки „в складі уряду не було жодної людини, яка б до нього ставилася з довірою”. П.Скоропадський вказує ще на низку перепон — „скажене чистолюбство” і зв'язок з усіма крайніми соціалістичними партіями, які мало чим відрізнялися від більшовиків.

У спогадах досить широко описуються зустрічі гетьмана з С.Петлюрою особисто і на чолі депутації Всеукраїнського земського союзу. Така деталізація, на наш погляд, зумовлена потребами обґрунтувати не тільки абсолютну неприйнятність вимог земців, але й пояснити логічність арешту їх лідера. Він вважав, що на прийомі у червні очолювана С.Петлюрою земська делегація поставила ультимативні вимоги щодо розпуску комісії з підготовки проекту закону про земські вибори, призначення терміну скликання Сейму, відставки уряду як неукраїнського і формування нового складу, віддання до суду усіх старост, які допустили розпуск земських органів, виділення безпосередньо Всеукраїнському земському союзу 100 млн. крб. для фінансування місцевого самоврядування тощо.³⁴

Тригодинна аудієнція переконала П.Скоропадського, що жодної з вимог земців виконати не можливо. У спогадах він наводить свою аргументацію, подаючи в прямій чи завуальованій формі неприйнятність претензій С.Петлюри. Розпустити комісію князя О. Голіцина по підготовці нового закону про земські вибори гетьман не міг. Адже обрані за законами Тимчасового уряду органи місцевого самоврядування з перших днів були піддані новою владою цілеспрямованим чисткам. Дані кроки мали на меті досить прагматичну ціль — ліквідувати демократичні здобутки Центральної Ради у цій сфері, а відтак і позбавити її можливої політичної підтримки. Для гетьмана, який планував ліберальну земельну та інші реформи, базовані на

праві приватної власності, важливо було звільнити місцеві зібрання та управи від соціалістичних елементів.

Гетьман не приховує майже ностальгічної туги за дореволюційними земствами, які „володіли величезними капіталами, підприємствами, прекрасно обладнаною мережею лікарень” тощо. А рік революції довів нездатність нових земців створити щось суттєве в цій життєво важливій для країни справі. Слід наголосити, що побоювання С.Петлюри відносно недемократичності нового закону про земські вибори справдилися. Розроблений комісією князя О.Голіцина законопроект містив значні цензові обмеження: вікові — 25 р., осілості — 1 р., соціально — фахові — не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, студенти, ченці, працівники суду, прокуратури та інше.³⁵ Не дивлячись на активні протести земської громадськості і особисте звернення до гетьмана в.о. голови ВЗС К.Мацієвича, П. Скоропадський затвердив цей закон.

Вимога проведення виборів до Сейму, на думку гетьмана, означала б „повернення країни в стан революції”. Це суперечило його переконанням, що тільки диктаторські повноваження глави держави можуть забезпечити „лад і спокій”. До того ж гетьман був зв’язаний прийнятою ще до перевороту умовою — не скликати Сейм без дозволу німців.

Абсолютно неприйнятною була вимога земців щодо формування Ради Міністрів з представників українських політичних партій. Кадетський склад уряду загалом відповідав поглядам гетьмана на проведення ліберальних реформ. Щодо віддання до суду старост за розгін земських зібрань і управ, то П.Скоропадський обмежився визнанням випадків перевищення прав з боку місцевої адміністрації.

Фінансові претензії С.Петлюри на 100 млн. крб. також не могли бути задоволені. Оскільки це була дійсно величезна сума. Але головне полягало в іншому, і гетьман про це пише відверто: „настійні вимоги Петлюри видавалися підозрілими, оскільки гроші могли йти зовсім не на потреби земств, а на підготовку повстання”.³⁶ Що ж до українських діячів, за яких заступався Петлюра, то П.Скоропадський запевняв, що арештовані вони були за антиурядову агітацію.

У цьому місці спогадів він повертається до деталізації оцінки Петлюри: „Слід сказати, що Петлюра мені завжди уявлявся як надзвичайно честолюбна людина демагогічного штибу з великою авантюрною жилкою, але щирий у своїх ставленнях до України і потім чесний в грошовому відношенні. Це сентиментальнічаючий ідеаліст, з дуже легким культурним багажем”.³⁷ Навряд чи дана характеристика С.Петлюри у всіх своїх сюжетах була об’єктивною і адекватною. Зокрема, й щодо культурного багажу, але ці оцінки зроблені гетьманом з власних світоглядних, ментальних позицій.

Загалом П.Скоропадський відхилив усі домагання і пропозиції земської депутації. Він писав: „Я бачив, що йдучи Петлюра був дуже прикро вражений. Мені згодом хтось з моїх наближених казав, що саме в цей день Петлюра вирішив перейти в опозицію. А якщо можливо, то працювати для повалення уряду”.³⁸ Гетьман вважав, що у Петлюри був й інший вихід, більш підходящий — допомогти роботі того ж уряду. Навряд чи останні сентенції можна вважати щирими.

Наступні сторінки спогадів свідчать, що П.Скоропадський йому повністю не довіряв. Говорячи про Звенигородське селянське повстання, він наголошує, що у його піднятті серйозні російські і українські партії участі не брали, але окремі їх члени були причетні. Врешті він доходить до думки, що „Петлюра і Винниченко там працювали”. Державна варта здійснювала широкий нагляд за опозиційними діячами. Природно, що активність С.Петлюри непокоїла керівництво Міністерства внутрішніх справ. 27 липня він був заарештований.

Ув'язнення С.Петлюри у спогадах гетьмана постає як результат праці Державної варти по боротьбі з лівими політичними партіями. Було з'ясовано, що Петлюра грає помітну роль і його заарештували. Хоч далі гетьман визнає, що „арешт Петлюри не справив значного впливу на зміну становища”. Загалом він намагається відповідальність за численні арешти покласти на міністра внутрішніх справ І.Кістяковського, який „думав, очевидно, що він усіх невдоволених може посадити в тюрму”.³⁹ Викладу власного ставлення до ув'язнення С. Петлюри гетьман уникає.

За С.Петлюру клопоталися багато людей і перед І.Кістяковським і перед П. Скоропадським. Міністр закордонних справ Д. Дорошенко згадував, що одного разу гетьман запитав його, а чи не зробити так, щоб Петлюра виїхав за кордон, одержавши якесь урядове призначення, і не ускладнював ситуацію своєю присутністю. На думку, Д.Дорошенка це був цілком прийнятний вихід, але здійснити цю акцію перешкодив той же І.Кістяковський.⁴⁰

Спроба дати оцінку політичних поглядів С.Петлюри у спогадах виглядає не досить виразною, а місцями й суперечливою. Позиціонуючи себе представником „здорового українства”, людиною для якої іманентно близькі і українська і російська культури, адептом українського територіального патріотизму, П.Скоропадський відносить С.Петлюру, В.Винниченка, Д.Дорошенка до діячів «галичанської орієнтації», «галичанської закваски», «галичанського спрямування». При цьому дані терміни вживаються не в територіальному, регіональному сенсі, а слугують для кваліфікації поглядів антиросійськи налаштованих українських діячів.

Вмотивовуючи, чому С.Петлюра не годиться для будівництва гетьманської держави, П.Скоропадський наголошує: „головне — це його галичанська закваска, вона нам не підходить”. Далі він пише, що проти галичан

нічого не має, „поважає їх за сильну любов до батьківщини”. Чому С.Петлюра не може любити „правильно” Україну, гетьман пояснює наступним чином: „різниця між мною і українськими колами та, що останні, люблячи Україну, ненавидять Росію; у мене цієї ненависті немає”.⁴¹

На відміну від С.Петлюри, представниками „здорового”, „чистого українства” П.Скоропадський, крім себе вважав прем'єра Ф.Лизогуба: „був українець, любив Україну і цілком віддавався створенню України, звичайно, без усякої ненависті до Росії”. Такої ж думки гетьман був і про міністра освіти М.Василенка, вважаючи, що той добре обізнаний з українським питанням, але, як людина чесна, не міг заперечувати значення російської культури і ставився до українства свідомо, без шовінізму і будь-якої нетерпимості. Чесним українцем називав гетьман й міністра юстиції М.Чубинського, наголошуючи, що його батько — автор українського гімну. А „українцы” не визнавали його тому, що він не хотів набирати в міністерство людей „крайнього українсько-галицького гатунку”. Навіть Д.Дорошенко, на думку П.Скоропадського, „вів тільки галицьку політику”. Врешті, усвідомивши, що явно згустив фарби в ідеологічному портреті глави МЗС, він певну корекцію: „він був українцем, але дещо пом'якшеного типу в смислі шовінізму”.⁴²

Водночас в спогадах знаходимо й такий пасаж: „якщо взяти всіх цих панів Петлюр і Винниченок кожного окремо, то вони зовсім не такі й ліві”. Гетьман наголошував, що, наприклад, соціальні теорії Винниченка мало чим відрізнялись від його власних, хоч вважав себе „далеко не крайнім лівим”.⁴³ Якщо погодитися з цими твердженнями, то можна зробити висновок, що священне для П.Скоропадського право власності було зовсім не чуже й В.Винниченку, але загальновідомо, що це не так.

Останні звернення П.Скоропадського на сторінках спогадів до постаті С.Петлюри, пов'язані антигетьманським повстанням у листопаді–грудні 1918 р. Він пише, що 14 листопада дізнався про від'їзд нещодавно звільненого С.Петлюри у Білу Церкву до січових стрільців, які того ж дня почали наступ на Фастів.⁴⁴ Про свою причетність до виходу С.Петлюри з тюрми гетьман не пише, хоч свого часу акцентував увагу на його наказі про звільнення С.Петлюри у травні після перевороту.

П.Скоропадський був впевнений, що німці, зацікавлені у збереженні порядку для організованого виїзду на батьківщину, тому більше вірять гетьманському урядові, ніж Петлюрі і Винниченку, при яких неодмінно наступить хаос, що загрожуватиме й без того деморалізованим німецьким військам. Такі міркування не враховували ролі німецької солдатської ради, яка увійшла в контакт з штабом С.Петлюри і, фактично визнавши його, пішла на певні домовленості.

П.Скоропадський пише про намір С.Петлюри заарештувати його й уряд. У цьому він впевнився після переходу на бік Директорії начальника його

особистої охорони полковника М.Аркаса. Безперечно, гетьману була відома відозва С.Петлюри, у якій він характеризувався як зрадник, бувший царський наймит, „самочинно присвоївший собі права гетьмана України”. Під загрозою військового суду населенню заборонялося „допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканню, подавати споживання і захист”. Більше того громадяни зобов’язувалися арештувати його і передати до рук республіканської влади.⁴⁵

Останні сторінки спогадів передають атмосферу судовних намагань гетьмана врятувати ситуацію. Зокрема, надання всієї повноти влади генералові Ф.Келлеру. Як виявилось, це було невдале рішення. Довелося новим головнокомандувачем призначити князя О.Долгорукова. Власною помилкою вважав гетьман й відмову прийняти особисто командира січовиків Є.Коновальця. П.Скоропадський писав: „В Києві всі вважали, що Петлюра буде розбитий, але я з кожним днем відчував, що справа більше і більше ускладнюється і ґрунт втікає з-під ніг”. Він з жалем констатує, що всі ті діячі, які ще недавно товпилися у його приймальні, перекочували або до Петлюри або до Долгорукова. Біля нього залишилися тільки особи ближчого почту та охорона, серед яких вже відчувалося роздвоєння.⁴⁶

Намагаючись відвернути катастрофу, П.Скоропадський робить спробу вступити в переговори з Директорією. 13 грудня, коли вже велися бої за Київ, він запросив для такої місії відомих українських діячів С.Шелухина, П.Стебницького, М.Славінського та В.Короліва. На засіданні уряду вони висловили думку про недоцільність подальшого опору. Присутній при цьому князь О.Долгоруков обізвав С.Петлюру бандитом. Очевидець пише, що П.Скоропадський перервав його: „Кинь, Долгоруков. Пан Петлюра чесна і розумна людина але, звичайно, панове, таке слово, як „капітуляція” тут недоречно”⁴⁷

Однак, вже наступного дня П.Скоропадський власноруч написав короткий і по-військовому лаконічний акт відречення від влади: „Всім, всім по установах України. Всім військовим частинам і установам. Я, Гетьман всія України, упродовж семи місяців всі свої сили клав на те, щоб вивести країну з того важкого становища, в якому вона знаходилася. Бог не дав мені сили справитися з цим завданням. Нині через умови, що склалися, керуючись виключно благом України, від влади відрікаюсь. Павло Скоропадський. 14 грудня 1918 року, місто Київ”.⁴⁸

Незважаючи на провідну роль С.Петлюри у поваленні гетьманату, П.Скоропадський у спогадах неодноразово демонструє до нього лояльне і навіть співчутливе ставлення, будучи переконаним, що скинувши гетьманську владу, лідери повстання погублять українську державність. Зокрема, він писав: „Кажу відверто, я ніскільки не озлобився на солдатські маси, які пішли проти мене, ні на напівінтелігентних офіцерів, які пішли за Петлю-

рою, ні на самого Петлюру”. Водночас гетьман наголошує, що генерала О.Грекова, „який зрадив мене, після посиленних клятв, що поділяє мої переконання, я презираю”. Досить зневажливо відгукується він й про повстанців, наголошуючи, що до С. Петлюри „пристала маса всякої голоти”.⁴⁹

П. Скоропадський розмірковує про долю України після падіння гетьманщини: „...будуть або Петлюра з Винниченком, з його галичанською орієнтацією, абсолютно нам, російським українцям (підкр. нами — Р.П.), не властивою, з уніатством, з крайньою соціалістичною програмою наших доморослих демагогів, яка, поза сумнівом, приведе до більшовизму, або ж справжній більшовизм з усіма його наслідками”.

Є в тексті спогадів міркування П.Скоропадського, які цілком можна назвати пророчими: „пройшло два місяці після падіння гетьманства, я не встиг завершити ці спогади, як вже ті передбачення, які я робив на перших сторінках моїх записів, збулися. Петлюра і Винниченко щезли з Києва, далі буде гірше. Більшовизм залле всю Україну. Не буде ні України, ні Росії”.⁵⁰

Отже, у спогадах гетьмана П. Скоропадського С. Петлюра займає одне з центральних місць. Він отримав різнопланові оцінки, серед яких можна виділити кілька іпостасей цієї постаті.

Перша — С.Петлюра як військовий діяч з фахового погляду бойового генерала виглядав „неможливим військовим міністром”. Однак він змушений визнати, що восени 1918 р. за С.Петлюрою пішли і солдатські маси, і напівінтелігентні офіцери і, навіть, заприсяжені йому генерали. Однак за цими фактами ніде не проступає визнання військового хисту головного отамана.

Друга — С.Петлюра як державний діяч, на думку П.Скоропадського, мав низький потенціал, оскільки більше був партійним лідером.

Третя — С.Петлюра як політик був віднесений до діячів „галицької орієнтації”, тобто людей з щирим національними почуттями, але з нелюбов’ю до Росії, що й складало докорінну відмінність від «здорового» українського патріотизму.

Четверта — С.Петлюра в ідейному плані уявлявся гетьманові революційним соціалістом, чий радикалізм межує з більшовизмом, а відтак й доволі небезпечним для правлячого режиму.

І нарешті, С.Петлюра як людина, для П.Скоропадського це концентрат честолюбства аж до „скаженого”. Однак ця прикмета не завжди подається як абсолютно негативна. А „фінансова” порядність розцінюється гетьманом як одна й найбільших чеснот С.Петлюри.

Слід навести ще одну оцінку С.Петлюри, висловлену П.Скоропадським вже за межами його спогадів. У кінці травня 1926 р. в листі до організаторів панахиди по загиблому Головному Отаманові у Берліні він писав: «Прибуду вшанувати пам’ять Небіжчика, позаяк — не зважаючи на розбіжність наших

шляхів — бачив завжди у ньому щирого українського націоналіста. Перед одвертою могилою схилию голову»⁵¹. Очевидно, така політична кваліфікація покійного зроблена під впливом неординарних обставин. Однак треба взяти до уваги й суттєву еволюцію тогочасних поглядів гетьмана у бік самостійності України.

Безперечно, сприйняття П.Скоропадським постаті С.Петлюри є суб'єктивним, оскільки базувалося на власних ідейних, політичних, професійних критеріях. Водночас вони є й віддзеркаленням його світоглядних позицій.

---

¹ Литвин С. Скоропадський і Петлюра: спроба спростування деяких міфів в історіографії Української Держави 1918 року // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава. — С.232 — 237.

² Литвин С. Симон Петлюра у 1917 — 1926 роках. Історіографія і джерела. — К., 2000.

³ Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. 29 квітня 1918 року — 14 грудня 1918 року. — Кн. 1. — Луцьк, 2003. — С.539 — 540, 542 — 543.

⁴ Смирнов А. Проект „Украина” или звездный год гетьмана Скоропадського. — С. 24–26.

⁵ Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті української революції // Український історик. — 1999. — №2 — 4. — С. 43.

⁶ Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. — К., 2007. — С.167, 222 та ін.

⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1,2. — К., 1996-1997; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918 — 1920. Документи і матеріали. У 2-х томах. — К., 2006.

⁸ Підготовлений науковцями Інституту історії України рукопис збірника документів і матеріалів “Рада Міністрів Української Держави (квітень — грудень 1918 року)” переданий до видавництва, однак затримується з виходом.

⁹ Скоропадський П. Спогади. — С.47.

¹⁰ Там само. — С. 487.

¹¹ Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.С.Грушевського. — К., 1992. — С. 239.

¹² Скоропадський П. Спогади. — С.61–62.

¹³ Там само. — С.64.

¹⁴ Там само. — С.86.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С.87.

¹⁷ Так само. — С.89.

¹⁸ Так само. — С.92.

¹⁹ Так само. — С.93.

²⁰ Так само. — С.94.

²¹ Нова Рада. — 1917. — 19 грудня.

- ²² ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 1-а. — Арк..22.
- ²³ Скоропадський П. Спогади. — С. 203.
- ²⁴ Так само. — С. 101.
- ²⁵ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.85.
- ²⁶ Скоропадський П. Спогади. — С.103-104.
- ²⁷ Так само. — С. 121.
- ²⁸ Так само. — С.125.
- ²⁹ Литвин С. Симон Петлюра у 1917 — 1926 роках. — С. 137.
- ³⁰ Скоропадський П. Спогади. — С. 132.
- ³¹ Так само. — С. 133.
- ³² Так само. — С.133-134.
- ³³ Так само. — С.134.
- ³⁴ Там само. — С. 205.
- ³⁵ Державний вістник. — 1918. — 21 вересня
- ³⁶ Скоропадський П. Спогади. — С. 204.
- ³⁷ Там само. — С. 203.
- ³⁸ Там само. — С. 206.
- ³⁹ Там само. — С. 252.
- ⁴⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 341.
- ⁴¹ Скоропадський П. Спогади. — С. 48.
- ⁴² Там само. — С. 165, 166, 169.
- ⁴³ Там само. — С. 254.
- ⁴⁴ Там само. — С.305.
- ⁴⁵ Христюк П. Заїтки і матеріали до історії української революції 1917–1922. — С.133.
- ⁴⁶ Скоропадський П. Спогади. — С.317.
- ⁴⁷ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С. 187 — 188.
- ⁴⁸ Скоропадський П. Спогади. — С. 378.
- ⁴⁹ Там само. — С. 107 — 108, 311.
- ⁵⁰ Там само. — С. 182 — 183.
- ⁵¹ Тризуб. — 1926. — Ч. 35-36. — С.50.

СТАРІ І НОВІ МІФИ

8.1. Гетьманська псевдограмота

29 квітня 1918 р. генерал П. Скоропадський при підтримці німецьких окупаційних військ в Україні здійснив державний переворот. Глибинні політичні і економічні причини силового усунення від влади Української Центральної Ради (УЦР) коренилися в збігу невдоволення її правлінням як з боку німецько-австрійського командування, так й правоконсервативних власницьких кіл України. Політика УЦР породжувала сумнів щодо реалізації головного завдання окупаційних військ — отримання вкрай необхідних для продовження війни продовольчих і сировинних ресурсів. Перед поміщицтвом постала реальна загроза остаточної втрати своїх маєтностей, що радикалізувало їх спротив політиці уряду УНР. Визначальна роль у проведенні державного перевороту належала вищим німецьким військовим та дипломатам в Україні. Саме вони визначали форму майбутнього державного утворення, кандидатуру глави і коло основних його зобов'язань перед союзниками.

29 квітня датовані й два основоположних документи нової влади: “Грамота до всього українського народу” і “Закони про тимчасовий устрій України”¹. Грамотою П. Скоропадський проголосив себе гетьманом всієї України і взяв на себе “тимчасово всю повноту влади”. У ній пояснював, що до такого кроку його примусили загроза нової катастрофи Україні і категоричні домагання трудових мас населення “негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці”. Центральна і Мала Рада, всі земельні комітети оголошувалися розпущеними. Міністри УНР та їх заступники звільнялися з посад. Управління Україною гетьман мав здійснювати через призначений ним Кабінет Міністрів на основі законів про тимчасовий державний устрій України. Сповіщалося також про видання найближчим часом закону про новий порядок виборів до Українського Союму.

Грамотою у повній мірі відновлювалися “права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації”, оголошувалася повна свобода купівлі-продажу землі. Особливий акцент робився на заходах “по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів”. Тут містилася й декларація щодо забезпечення прав робітничого класу, особливо залізничників. Завершався документ запевненням гетьмана, що головною його метою є “користь і благо народу і всім нам дорогої України”. П. Скоропадський закликав

Природно, що українські соціалістичні партії, особливо донедавна правлячі у Центральній Раді — соціалісти-революціонери та соціал-демократи, новий режим зустріли неприязно. Оговтавшись після бруталного відсторонення від влади, ці партії у середині травня 1918 р. провели з'їзди, на яких задекларували опозиційність до гетьманату. Особливо непримиренну позицію зайняло ліве крило УПСР, яке оформилося в партію боротьбистів.

На початку 1990-х рр. серед документів ЦК КП(б)У щойно створеного Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишній Архів ЦК КП України) мою увагу привернув друкарський відбиток грамоти гетьмана Павла Скоропадського до всього українського народу³. Ознайомлення з російськомовним текстом уже тоді породило певні сумніви в її автентичності. Пізніше, предметно займаючись дослідженням історії Української Держави, вдалося провести його порівняльний аналіз. Ось що він показав.

Текст грамоти за «Державним вістником»	Текст грамоти за друкарським відбитком
Грамота до всього Українського народу	Грамота ко всему Украинскому народу
Громадяне України!	Граждане Украины!
Всім Вам, козаки та громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.	Всем памятные события последняго времени, когда реками лилася кровь лучших сыновъ Украины и когда все помещицкія земли перешли безъ всякого выкупа въ руки безземельныхъ и некультурныхъ крестьян, а бедные помещики таким образомъ очутились на краю гибели.
<p>Спаслась Вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своему слову, продовжують і по цей час боротись за цілісність і спокій України.</p> <p>При такій піддержці у всіх зародилась надія, що пічнеться відбудовання порядку в Державі й економічне життя України віjde, врешті, в нормальне русло.</p> <p>Але ці надії не справдились.</p> <p>Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.</p> <p>Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.</p>	<p>Но они не погибли. Спасениемъ своимъ они обязаны мощной поддержке дружественнымъ намъ немецкимъ генераламъ, которые пришли сюда главнымъ образомъ для того, чтобы не дать погибнуть помещикамъ на Украине. Видя такую поддержку, мы помещики, и должны принять все меры к тому, чтобы все то, что у насъ разграблено было возвращено намъ с избыткомъ. Боятся теперь Центральной Рады [...] ибо немецкіе генералы хорошо узнали къ чему стремится она. Рада поставила себе целью награждать нашей землей мужиковъ, которые уже и поделили ее, а нас помещиковъ, хотела пустить нищими. Но мы постарались немецким генералам разьяснить это. И они поняли насъ. Поняли и обещают намъ свою мощную поддержку. Они зовут насъ на борьбу съ врагами.</p>

<p>При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була-б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.</p>	
<p>Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.</p> <p>Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.</p> <p>Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обгрунтованні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.</p> <p>Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.</p> <p>Всі інші урядовці, працюючі в державних Інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.</p>	<p>И я какъ потомственный дворянинъ, имеющий немалыя площади земли, и даже потомокъ гетьманскаго рода, решилъ откликнуться на этотъ зовъ.</p> <p>Настоящимъ актимъ объявляю себя Гетьманомъ усея Украины.</p> <p>Центральной и Малой Раде, а также земельнымъ комитетамъ приказываю разойтись. Министрамъ и ихъ товарищамъ уволиться, а если это не будетъ сделано по доброй воле, то немецкіе штыки заставятъ ихъ повиноваться мне.</p>
<p>В найближчий час буде виданий закон, установляючий новий порядок виборів до Українського Союму.</p>	<p>Въ ближайшемъ времени я издамъ законъ про выборы въ Украинскую Государственную Думу, куда трудно будетъ попасть Грушевскимъ, Винниченкамъ, Поршамъ и всякимъ там такъ званымъ «социалистамъ» и безземельнымъ крестьянамъ.</p>
<p>До цього я буду стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагатись негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.</p>	<p>Впредь до сего я буду твердо стоять на стражъ интересовъ обиженныхъ помещиковъ и не останавливаясь ни передъ какими резкими мерами заставлю возвратитъ имъ все, что у нихъ разграблено.</p>
<p>Права приватної власности — як фундамент культури і цивілізації, відбуваються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського</p>	<p>Право частной собственности возстановляю в полномъ объемъ и все распоряжения б[ывших] Украинскаго Правительства, а равно и Россійскаго</p>

<p>Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відмінюються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.</p>	<p>Временнаго Правительства, отменявшія или ограничивавшія эти права, а также всякую социализацію земли — отменяю и разрешаю полную продажу и покупку земли.</p>
<p>Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.</p> <p>Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.</p> <p>В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи.</p> <p>Передбачаю всю трудність стоючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.</p>	<p>Предвижу всю тяжесть предстоящих мне трудовъ и твердо верю, что немецкіе генералы, пока они на Украине, не оставят насъ однихъ въ этой тяжелой борьбе, ибо для нихъ есть желательнымъ иметь на Украине хорошія земли, а для насъ, помещиковъ, лучше продать немцамъ по дешевымъ ценамъ, чемъ даромъ отдать безземельнымъ крестьянамъ.</p>
<p>Мені далекі і чужі які-б-то не було власні побудження, і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.</p>	<p>Мне далеки и чужды какіе-либо личныя побужденія и единственной своей целью я ставлю интересы обиженныхъ [помещиковъ] (дописано від руки — <i>Р. П.</i>).</p>
<p>В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України — без різниці національності й віросповідання — допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі.</p>	<p>Съ такими мыслями призываю всехъ гражданъ Украины, безъ различія национальностей и вероисповеданія, кому нежелательно разстаться съ землей и вообще кому Центральная Рада своими универсалами сделала что-нибудь вредное — помочь мне в этой важной работе.</p>
<p>Гетьман Всієї України <i>Павло Скоропадський</i> 29 квітня 1918 р. м. Київ</p>	<p>Гетьман Всея України <i>Павло Скоропадский</i> 29 Апреля 1918 года, г. Киевъ</p>

Як бачимо, тексти суттєво відрізняються. Зрозуміло, що препарування проводилося з політичною метою. По-перше, гетьман мав постати в уяві читача грамоти рішучим захисником поміщицького землеволодіння. З цією метою у текст вставлено фразу: “единственной своей целью я ставлю интересы обиженных помещиков”. Автори підробки свідомо випустили положення грамоти про намір гетьмана провести “відчуження земель по дійсний їх вартости від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів”. Більше того, в уста гетьмана вкладено провокативне твердження: “для нас, помещиков, лучше продать немцам (земли — Р.П.) по дешевым ценам, чем даром отдать безземельным крестьянам”. Наголос робився на тому, що все відібране у поміщиків має бути їм “возвращено с избытком”. Текст документа спрямований на створення враження повної тотожності інтересів гетьмана-поміщика з великими землевласниками. По-друге, текст підробки складений таким чином, щоб продемонструвати класову зневагу спадкового дворянина, “имеющего немалые площади земли”, до безземельних, некультурних селян. Не випадково у розділі присвяченому виборам до Української державної думи (у гетьманській грамоті Союму — *Р. П.*) йдеться про те, що у думі не знайдеться місця “всяким там так званым социалистам и безземельным крестьянам”. По-третє, видозміни тексту спрямовані й на ініціацію ненависті до німецьких окупантів, які дружні гетьманові та землевласникам і “пришли сюда главным образом для того, чтобы не дать погибнуть бедным помещикам”.

Отже, політичні цілі творців “паралельної” грамоти цілком прозорі і сумнівів не залишають. Розрахована вона, насамперед, на масову селянську аудиторію, якій новий режим ніс кінець соціалізації землі, жорстку практику повернення експропрійованих у поміщиків землі, худоби, реманенту. У цьому сенсі розрахунок був абсолютно точним, оскільки порушував найбільш болючі і вразливі проблеми українського селянства.

Очевидно, дослідникам вже не вдасться персоніфікувати авторів, які склали лжеграмоту. Однак, спробувати ідентифікувати політичну силу, яка інспірувала цю підробку, все ж можливо. На перший погляд, ймовірно припустити, що це справа рук більшовиків. Тим більше, що у фонді ЦК КП(б)У й відклалася ця листівка, складена російською мовою. Більшовики гетьмана ненавиділи і в серпні 1918 р. зробили спробу підняти проти нього повстання після утворення КП(б)У на І з’їзді у Москві. Проте навесні цього ж року картина була зовсім іншою. Цитуємо за “Нарисами історії Комуністичної партії України”: “Багато партійних організацій у перші дні окупації були розгромлені. Кількість членів партії різко скоротилась. Більша частина комуністів влилася в ряди Червоної Армії і з зброєю в руках билася проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції. Комуністи, які залишились у тилу ворога, пішли у глибоке підпілля”⁴. Провідні діячі більшовицьких організацій України у травні-червні перебували у Москві, готуючись до з’їзду.

Цілком ймовірно, що загнані у глибоке підпілля більшовицькі осередки не мали технічної можливості виготовляти друковану продукцію. Лише наприкінці липня у розпорядження ЦК КП(б)У в м. Орлі було виділено друкарню, де видавалася газета “Коммунист”⁵. Але підробляти грамоту П. Скоропадського в той час уже не було особливого сенсу. Тоді партизансько-повстанська боротьба проти гетьманського режиму розгорнулася досить широко. Щодо видання псевдограмоти російською мовою, то слід мати на увазі, що справжня грамота поширювалася й російською⁶. Можна припустити, що підробка існувала й в українськомовному варіанті, але в архівах не відкладалася або ж не виявлена досі. Щодо місця перебування “грамоти” — у Архіві ЦК КПУ, то слід відзначити, що там же зберігалися й фонди так званих “українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій”, включаючи й документи партії боротьбистів⁷.

На нашу думку, більш аргументованим є припущення, що «грамота» була створена українськими есерами. Ця партія була найрадикальніше налаштована проти гетьманського режиму. В той час як праве крило УПСР у складі коаліції соцпартій намагалася вплинути на гетьмана у напрямі українізації уряду, ліва частина (боротьбисти) головну свою соціальну опору вбачала у безземельному селянстві, виступали за нелегальні форми боротьби і підготовку збройного повстання. Аналіз тексту підробки підтверджує, що вона повністю звернена до цієї верстви, розрахована на її рефлексії, класові інстинкти. Коли б “грамоту” монтували більшовики, то обов’язково було б звернення до робітників. Зазначимо, що у фонді ЦК УПСР зберігаються боротьбистські відозви до селянства переважно українською мовою. А от звернення до робітників складалися двома мовами — українською і російською. Важливо, що останній друкований з уживанням характерної й для підробленої грамоти букви “Ъ”⁸. Але ж у випадку з “грамотою” її компілятори повинні були виходити з того, що оригінал мав й російськомовний варіант. Цього вимагали правила жанру підробки.

Щоденникові записи одного з найоб’єктивніших і найпоінформованіших тогочасних діячів Є.Чикаленка не тільки підтверджують існування такого фальсифікату, але й дозволяють досить встановити досить точну дату його появи. 7 травня він занотовує у щоденнику: “...есери, очевидно, замишляють таки якийсь повстання, бо розпускають по селах апокрифічний маніфест гетьманський, в якому говориться, що він, будучи сам поміщиком, оборонятиме інтереси покритих поміщиків, а селян каратиме за ті збитки, що вони нарobili панам, захопивши землю та порозкрадавши інвентар. Такий маніфест може справді обурити селянство і воно почне вирізати панів та німецьких солдатів, які їх обороняють; в результаті німці будуть жорстоко розправлятися з селянством і хто знає, до чого це приведе; у всякому разі це спричиниться до руйнації України, до її ослаблення, яким скористується той, хто буде дужчий з сусідів”⁹.

Прискіпливий текстологічний аналіз показав, що архівний відбиток “грамоти” виявився не просто одним з багатьох видрукованих екземплярів, а коректорським примірником. Тут є виправлені від руки чорним чорнилом друкарські огріхи. Зокрема, у набраному з помилкою слові “свомь”, вставлена потрібна буква “и” — “своимь”. До фрази “интересы обиженных” дописано слово “помещиковъ”. Очевидно, згорнута вчетверо листівка тривалий час носилася в кишені, бо аркуш має на краях згинів потертості аж до наскрізного пошкодження паперу і часткової втрати тексту.

Цей єдиний виявлений нині примірник “грамоти”, дозволяє стверджувати, що вона була надрукована масовим накладом, дійшла до селянської аудиторії і відіграла певну роль посилювача ненависті до гетьманського режиму, реставрації поміщицького землеволодіння, німецьких окупантів.

Підробка згаданого документа, на щастя, не витіснила справжнє історичне джерело. Багато поколінь українських і зарубіжних істориків послуговуються автентичним текстом грамоти П. Скоропадського. На початку травня її вмістили газети, а 16 травня опублікувало офіційне видання гетьманату — “Державний вістник”.

І все ж, навіть, сама спроба здійснити таку підробку цікава з точки зору історичного джерелознавства. Адже ми маємо справу з мімікруючою підробкою. Це не була гола вигадка, абсолютна фальсифікація. За основу було взято автентичний документ і препарований з певними політичними цілями.

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С.35–36; Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. — С.21–22; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003. — С. 474–475. Усі ці джерела подають україномовний текст грамоти. Наведена Д. Дорошенко, має деякі особливості порівняно з офіційним викладом у «Державному вістнику». Очевидно, автор користувався газетною подачею, або ж сам вніс деякі редакторські правки. Наприклад, русизм «спаслась» замінено «врятувалась», незграбний зворот «стоючої переді мною праці» — на «праці, що стоїть переді мною» тощо.

² Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

³ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 146. — Арк. 1.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України. Вид. третє, доповнене. — К., 1971. — С. 239.

⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 31.

⁶ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. — С. 21.

⁷ ЦДАГО України. -Ф. 43 — “Центральний комітет та місцеві організації Української комуністичної партії (боротьбистів)”. — 109 справ. 1917–1920 рр.

⁸ Там само. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 4.

⁹ Чикаленко Є. Зазн. праця. — С.28.

8.2. Реанімація старого міфу

У сучасній російській історичній літературі поширюється твердження про службу у 1918 р. в штабі німецьких військ в Україні Великого герцога Гессенського, рідного брата російської імператриці Олександри Федорівни. З енциклопедії Ф.Брокгауза і І. Ефрона дізнаємося, що Ернст-Людвіг — єдиний син Великого герцога Людовіка IV від його шлюбу з англійською принцесою Алісою. Народився у 1868 р. в Дармштадті, відвідував університети в Гессені і Лейпцигу, служив у пруській гвардії. У 1892 р. успадкував престол. Одружений з принцесою Вікторією-Мелітою, другою дочкою герцога Альфреда Саксен-Кобург-Готського і великої княгині Марії Олександрівни, герцогині Саксен-Кобург-Готської. Єдина донька Єлизавета (1895 р.н.) померла від сепсису.

Адепти версії про службу в Києві Великого герцога стверджують що він мав чин майора і працював у штабі Оберкомандо під псевдонімом Гаазе (Haase), очолюючи розвідувальний відділ. Зокрема, відомий письменник і історик Вадим Кожин, описуючи зустріч лідера кадетів П. Мілюкова влітку 1918 р. з начальником німецької контррозвідки у Києві Гаазе, з викривальним пафосом констатує: „Свого роду жорстка іронія долі полягала в тому, що під іменем Гаазе фігурував великий герцог Ернст-Людвіг Гессенський і Рейнський — старший брат російської імператриці Олександри Федорівни — тієї самої, яку Мілюков усього півтори роки тому звинувачував у зрадницькій діяльності на користь Німеччини.”¹

Історик Олександр Пученков у статті під доволі епатажною назвою „Переверот у цирку. Страсний тиждень Павла Скоропадського”. Цілком ствердно пише „Під псевдонімом Гаазе (Haase) фігурував Великий герцог Гессенський і Рейнський — старший брат Імператриці Олександри Федорівни.”²

Аналогічні відомості наводить ще один російський історик Андрій Іванов у книзі „Верная Гвардия” та інтернетпублікаціях.³ При цьому він посилається на відому радянську дослідницю Наталію Думову.⁴ Інші автори також пишуть про службу Великого герцога Гессенського у Києві як доведений факт.

Серед українських вчених першим поставив під сумнів дану інформацію Г. Папакін, вказуючи, що праві російські кола в Україні вважали майора Гасе „законспірованою головною фігурою німецької політики на Сході — принцом Гессенським, рідним братом останньої російської імператриці”.

Автор наголошує на відсутності конкретних підтверджень цієї версії. Однак й сам породжує певну інтригу, повідомляючи без посилань на джерело, що хтось з Гессен-Дармштадських все ж служив у складі німецьких військ в Україні.⁵ Можливо автор почерпнув цю інформацію у спогадах В. Петріва, де міститься згадка про те, що у боях за містечко Хорол німецький генерал Едлер фон Донау зв'язковим до українських підрозділів виділив молодого безвусого лейтенанта, представивши його як князя Гессенського, «родича Вашої імператриці». При цьому генерал просив берегти лейтенанта, бо він та його рід користуються в них великою повагою. На що полковник В.Петрів ввічливо пояснив його екселенції, що хоч дійсно принцеса Аліса Гессенська була колись імператрицею тої армії, у якій він раніше служив, але Україна ніколи не мала своїх імператорів, а тому його, як українського командира, не зобов'язує ніяка російська спадщина.⁶ Цілком очевидно, що безвусий принц аж ніяк не міг бути п'ятидесятилітнім Великим герцогом.

Витоки конспірологічної інформації про перебування у Києві Л.Гессенського своїми коренями сягають літа 1918 р. Такі чутки активно циркулювали в українських урядових колах. Видатний учений і один з лідерів партії кадетів В. Вернадський, близький до міністра освіти М. Василенка, на початку червня занотовує у щоденнику його розповідь про прийом у командувача німецьких військ генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна: „На терасі після обіду у Вас[иленка] була явно влаштована розмова з Гаазе (псевдонім принца Гессенського, брата імператриці) Олекс[андри]”.⁷

Майор, який володів російською мовою, запитав у Василенка чи не настав час возз'єднання з Росією? Той відповів, що дійсно Німеччині вигідно мати на Сході сильну єдину державу. Гаазе висловив думку, що об'єднання має йти з Києва, а не Москви. Він також запитав про місцезнаходження П. Мілюкова, очевидно, будучи поінформованим про перебування лідера кадетів у Києві. Через кілька днів така зустріч майора з Мілюковим відбулася. Проте вже 7 червня В. Вернадський у щоденнику висловлює сумнів щодо родового походження німецького офіцера: „Неясно — Гаазе — принц Гессенський чи ні. Деякі міністри (Гутник*) заперечують це (зі слів Палтова?)”.⁸

Походження цієї легенди з'ясувати не вдалося. Проте численні джерела доводять, що майор Гасце (Гаазе) цілком реальна дійова особа, один з найвпливовіших функціонерів штабу вищого німецького командування в Україні. Поряд з командувачем генерал-фельдмаршалом Г.Ейхгорном, начальником штабу генерал-лейтенантом В. Гренером він відігравав провідну роль у реалізації політики рейху щодо України.

---

* Гутник С. — міністр торгівлі і промисловості.

**Палтов О. — заст. міністра закордонних справ.

Різні джерела по-різному називають посаду майора Гассе — начальник розвідувального, контррозвідувального, політичного відділу, відділу зв'язку, пресофіцер тощо. На наш погляд, найточнішим був гетьман П. Скоропадський, який писав у спогадах: „до мене приїхав офіцер в російській формі, який представився службовцем якогось відділу „Оберкомандо” і повідомив, що начальник розвідувального відділу „Оберкомандо” майор Гассе, просить, чи може він до мене приїхати у важливій справі. Я не хотів його приймати у себе і сказав, що краще зайду до нього сам”.⁹ Того ж вечора така зустріч відбулася. Після неї генерал впевнився, що його репутація в Оберкомандо „вселяє їм повагу”.¹⁰ П. Скоропадський і Гассе зустрічалися й в наступні дні у справі підготовки усунення від влади Центральної Ради. Підтвердження цьому дають спогади близького товариша гетьмана, колишнього кавалергарда, лідера київських монархістів Ф.Безака. Саме у його будинку мешкав П. Скоропадський напередодні перевороту. Тут проходили його зустрічі з офіцерами Оберкомандо Альвенслебеном, Ярошем, Гассе. Це дало підстави Ф. Безаку написати у спогадах: „гетьманство випадково зародилося у мене в будинку”.¹¹

Гетьман залишив розлогі характеристики провідних постатей Оберкомандо: „Ейхгорн був поважний старий в повному розумінні цього слова, розумний, освічений дуже, з широким світоглядом, доброзичливий, не дарма він був онуком філософа Шиллінга”. Про В. Гренера П.Скоропадський писав: „На мене цей генерал справив добре враження. Спокійний, врівноважений, чесний, без бажання скористатися й урвати за будь-що”.¹² Поза сумнівом, в цих кваліфікаціях є певна доля ідеалізації. Тим більше, що Ейхгорн поклав голову на українській землі в результаті теракту російських есерів. А з Гренером П. Скоропадський підтримував дружні стосунки й в еміграції.

Гетьман володів інформацією про керівних військовиків німецького штабу, з якими доводилося співпрацювати. Зокрема, про капітана Альвенслебена він писав, що той походив з аристократичної пруської родини, був досить незалежним і тримав себе так, щоб думали „він є дійсним виразником ледве не поглядів самого імператора”.¹³ Не випадково цьому офіцерові доручили супроводжувати Скоропадського під час офіційного візиту до Німеччини у вересні 1918 р. Безперечно, будь майор Гассе справді рідним братом імператриці, колишній флігель-ад'ютант царя знав би про це.

У той же час місце та роль майора в німецькому штабному істеблішменті, його поведінка щодо українських посадовців створювала живильне середовище для підтримання легенди про його належність до імператорської родини. Тим паче, що візити герцога до Росії в дореволюційний час широко висвітлювалися в пресі. Так, 21 березня 1908 р. телеграфні агентства повідомили, що в Царське село прибув августійший брат Государині

Олександр Федорівни великий герцог Ернст-Людвіг Гессенський з дружиною великою герцогинею Елеонорою. Його зустрічали цар з царицею, Великі Князі Михайло Олександрович і Микола Миколайович, міністри, свита Государя і вищі придворні чини.¹⁴

Про політичну вагу майора Гассе в українських справах є чимало свідчень. Зокрема, керівник Українського Телеграфного Агентства (УТА) Д. Донцов передає атмосферу вечері у гетьмана на початку червня 1918 р. На прийнятті майор сидів поруч із Скоропадським. Коли зайшла мова про роботу агентства, то Гассе, „безцеремонно інтерпелював мене з приводу „тенденційності” УТА”. Зокрема, він був незадоволений, що подаються відомості про „розрухи” в провінції.¹⁵

Та обставина, що саме майор Гассе вів переговори з лідером кадетської партії П. Мілюковим, серйозно підносила значущість майора в очах гетьманських урядовців — кадетів. Мілюков записав зміст розмови, стрижневою лінією якої було відновлення за допомогою Німеччини монархічного ладу в Росії. З цими записами він ознайомив лідерів київських кадетів — Д. Григоровича-Барського, М. Василенка, В. Вернадського та інших.¹⁶

Природно, що начальник розвідувального відділу Оберкомандо підтримував широкі контакти з провідними урядовцями гетьманату, виходячи з професійної необхідності. Очевидно, складені ним аналітичні записки щодо політичного становища в Україні, оцінки її вищого державно-політичного керівництва вже ніколи не стануть надбанням німецьких чи зарубіжних дослідників. А відтак й не розширять наші уявлення про роль майора Гассе в українських подіях 1918 р.

За свідченням доктора Петера Ліба, 14 квітня 1945 р. в результаті нальоту британської авіації на Потсдам було знищено поряд з іншими об'єктами й військовий архів. Майже всі матеріали колишньої пруської армії згоріли. „Тож більшість документів про окупацію України 1918 року слід вважати втраченими” — резюмує німецький історик.¹⁷

На щастя, архівні матеріали зовнішньополітичного відомства Німеччини, в тому числі й конфіденційне листування з посольством в Києві, збереглися. Свого часу їх копії стали надбанням головної редакції „Истории гражданской войны” (М. Горький, І. Мінц, Є. Городецький) і були опубліковані упродовж 1936-1942 рр. у низці радянських документальних видань.¹⁸ Вони відображають невизначеність „східної” політики рейху, суттєві відмінності в підходах до її реалізації між військовими і дипломатами. Послу А. Мумму тривалий час вдавалося згладжувати ці розходження. Однак поразка Німеччини у Світовій війні, створення нового уряду привели до падіння впливу військових. Ця ситуація відбилася й на долі чільних постатей штабу Оберкомандо, в т.ч. й майора Гассе.

Вже 10 жовтня щойно призначений міністр закордонних справ В. Зольф направив до німецького посольства в Києві шифрограму з викладом нової політичної лінії щодо України. Вона мала поки що зберігатися як самостійна держава. Великоруські елементи і агенти Антанти повинні бути видалені з України. Гетьманові належало продовжувати курс українізації, спираючись на Український Національний Союз, який мав стати національними зборами, тобто парламентом України.¹⁹

Така конкретизація завдань пояснюється суттєвим впливом лідерів УНС на німецьких лівих. 9 жовтня провідні діячі українських соціалістів — федералістів С. Єфремов, А. Ніковський та А. Марголін послали телеграму депутатам рейхстагу Гаазе, Готхейну та доктору Давіду з проханням через МЗС вплинути на орієнтацію Німеччини в українському питанні. Керівники опозиції кваліфікували майорів Гассе та Яроша як провідників проти-української політики. Тому зовсім не випадково у директивах В. Зольфа містилася вказівка на те, що для реалізації цих заходів до Києва прибуде група чиновників на чолі з депутатом А. Зюдекумом, а „пани Гассе і Ярош будуть на цей час *ad adiendum verbum* (для особистого звіту) відкликані в Берлін”.

Через відсутність посла Мумма в Києві та хворобу радника Берхема реагувати на цю доволі скороспілу директиву МЗС довелося генеральному консулу Німеччини у Києві генералові Е.Тілю. Слід відзначити, що він проявив досить самостійну позицію, не погоджуватись з багатьма положеннями вказівок МЗС. Зокрема, у телеграмі до Берліна вказувалося на утопічність видалення з України усіх монархістів, оскільки серед них багато українських громадян. Сумнівним назвав він й драконівські методи щодо агентів Антанти, яких ще треба виявити. Приїзд доктора А. Зюдекума дипломатично визнавався „ не зовсім зручним”, оскільки гетьман особисто підтримує контакти з УНС.

Суттєві заперечення зустріло й положення щодо відкликання Гассе та Яроша. Е. Тіль писав з цього приводу: „Хоч нам відомо, що майори Гассе і Ярош — це „*betes noires*” (ненависна людина) для місцевих націоналістичних кіл, ми б не підтримували їх раптового відкликання”. Консул пояснював це тим, що Гассе щойно повернувся з Німеччини, а Ярош права рука генерала Гренера і той так просто не змириться, не зробивши з цього факту небажаних висновків. На завершення він пропонував передати ведення політичної пропаганди посольству, відсторонивши у такий спосіб офіцера зв'язку (тобто Гассе), інформація якого не підлягає контролю посольства.²⁰

План В. Зольфа щодо Гассе і Яроша не реалізувався. Обидва офіцери залишилися в Києві, а майор Ярош після відкликання Гренера у кінці жовтня 1918 р. до Берліна, якийсь час виконував обов'язки начальника штабу Оберкомандо.

Одним з переконливих аргументів на користь того, що майор Гассе аж ніяк не Великий герцог Гессенський, є його пасивна участь у заходах київських монархістів по врятуванню царської сім'ї. Природно, що будь Гассе герцогом, він би ревно опікувався цією гострою проблемою, адже йшлося про долю його рідної сестри. Жодного свідчення про якісь дієві кроки майора Гассе у цій справі виявити не вдалося.

Один з російських монархістів, заступник директора Департаменту Державної варти Української Держави Микола Тальберг свідчив, що за завданням монархічної організації він намагався отримати аудієнцію в справі безпеки царської сім'ї у німецького посла в Москві графа В. Мірбаха. Однак йому вдалося поспілкуватися лише з секретарем посла. Переїхавши до Києва, він з питання врятування царської родини подав завідувачу політичним відділом штабу окупаційних військ в Україні майору Гассе спеціальну доповідну записку, але той відповів, що задоволення даного прохання залежить від Мірбаха.²¹

Проте активну діяльність у цьому питанні розвинув капітан К. Альвенслебен. За свідченням члена таємної монархічної організації у Києві генерал-лейтенанта князя О. Долгорукова, на початку липня з ініціативи Альвенслебена на квартирі лідера київських монархістів Ф. Безака відбулося засідання, присвячене врятуванню царської сім'ї.

З цією метою Ф. Безак і О. Долгоруков дали 30 тис. крб. на поїздку трьох пар російських офіцерів з німецькими паспортами до Москви, Котельнича та Єкатеринбурга. При цьому вони висловили певні сумніви щодо реальності такого задуму, однак капітан просив їх покласти на німців. Крім того, він попередив, що між 16 і 20 липня будуть поширюватися чутки чи повідомлення про вбивство царя. Проте вірити в них не слід, оскільки вони будуть фальшивими. З огляду на цю інформацію Олена Безак терміново виїхала до Криму і попередила царицю — матір про можливі сумні повідомлення.

Така інформація дійсно з'явилася. У Києві відслужили панахиду за убієнним Государем, а спростування про його смерть так й не надходило. Окрема панахида за царем була відправлена в церкві гетьманського палацу. Присутні звернули увагу на щирі сльози капітана Альвенслебена. Якийсь час він уникав зустрічі з Долгоруковим, а згодом визнав, що німецький план врятування царської сім'ї зірвався.²²

І все ж для з'ясування питання: чи служив Великий герцог Гессенський в штабі Оберкомандо у Києві, надзвичайно важливі свідчення іншого російського монархіста, людини безмежно відданої цареві — корнета Сергія Маркова. Цей молодий (23 роки) офіцер за завданням Анни Вирубової — фрейліни цариці навесні 1918 р. здійснив поїздку до Тобольська, де утримувалися члени царської родини. У липні-серпні він намагався з'ясувати долю царської сім'ї у німецькому генеральному консульстві у Петрограді.

6 серпня дипломатичними каналами С. Марков послав листа Великому герцогу Ернсту-Людвігу в Дармштадт. Він описував свою подорож до Тобольська, становище царської сім'ї, вмовляв „врятувати Їх”, вважаючи єдиним способом — вивезення німцями членів царської родини в одну з нейтральних країн або окупований німцями Крим.

Вже перебуваючи у Києві, С. Марков отримав 9 вересня телеграму німецькою мовою з Дармштадської резиденції герцога: „Пан Магенер з Москви вийде з Вами на зв'язок. Ернст Людвіг В. герцог Гессенський”.²³

Отже, цілком очевидно, що влітку і восени 1918 р. Великий герцог перебував у Німеччині і аж ніяк не в Києві. В цей же час він вживає енергійних заходів до врятування сім'ї сестри. Зокрема, звернувся в радянське посольство в Берліні з обіцянками відвернути можливий наступ німецьких військ на Москву, а також анулювати контрибуцію, накладену на Радянську Росію за Брестським мирним договором, в обмін на відправку царської сім'ї до Німеччини. Відомо також, що герцог листом повідомив іншу сестру маркизу Мілорд — Хевен, що Олександра Федорівна жива.

С. Марков у січні 1919 р. відвідав Великого герцога у Дармштадті. З'ясувалося, що останні відомості про те, що російська цариця жива він отримав ще у жовтні 1918 р. перед революцією у Німеччині. Помер Е.-Л. Гессенський у 1937 р.

Що ж до майора Гассе, то це цілком реальний кадровий військовий розвідник. Керівник австрійської спецслужби полковник Максиміліан Ронге у мемуарах „Розвідка і контрозвідка” пише, що на початку війни німцями до Відня був відряджений штабс-капітан Гассе, який згодом був направлений у розвідувальний відділ штабу головного німецького командування. Австрійці в свою чергу відправили в Берлін у відділ III-б штабс-капітана фон Фляйшмана, який у 1918 р. став представником австрійського генштабу при німецькому командуванні. Обоє розвідників доля звела вже в чині майорів у Києві.²⁴

Існують й документальні підтвердження того, що після переїзду на постійне проживання до Берліна П. Скоропадський активно спілкувався з колишніми військовими зі штабу Оберкомандо. За інформацією посольства УНР у Німеччині, серед них „Альвенслебен та майор Гассе, бувший начальник німецької контрозвідки в Києві”.²⁵

Отже, поширене останнім часом у російській історіографії твердження про те, що начальник розвідувального відділу штабу командування німецьких військ в Україні майор Гассе і Великий герцог Ернст-Людвіг Гессенський одна й та ж особа є тривіальною реанімацією старого міфу, який коріннями сягає німецько-австрійської окупації українських земель 1918 р. На наш погляд, це стало можливим у контексті посиленої уваги сучасних російських істориків до постаті останнього імператора, долі царської родини та монархічного руху.

¹Кожин В. Россия. Век XX. — Кн.1 (1901-1939). — Ч.1. — М.,2002. — С.92; <http://Kozhinov.voskres.ru/cher-sot/3.html>.

² Див.: Родина. — 2007. — №7. — С.82.

³ http://www.rusk.ru/monitoring_smi/2008/12/22/kavalergard_imperatricy/

⁴ Думова Н.Г. Кадетская контрреволюция и её разгром (октябрь 1917-1920). — М., 1982. — С.117.

⁵ Папакін Г. Українська Народна Громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р. // Наукові записки ІПіЕНД. — 2008. — Вип. 39. — С.135.

⁶ Петрів В. Військово — історичні праці. Спомини. — К., 2002. — С.432.

⁷ Вернадский В. Дневники 1917-1921 гг. — К., 1994. — С.106.

⁸ Там само. — С.108.

⁹ Скоропадський П. Спогади . — С.140

¹⁰ Там само. — С.141.

¹¹ Пученков А. Переворот в цирке. Страстная неделя Павла Скоропадського // Родина. — 2007. — № 7. — С.82.

¹² Скоропадський П. Спогади. — С.148,171.

¹³ Там само. — С.147.

¹⁴ Газетные старости. — 1908. — 22 марта.

¹⁵ Донцов Д. Рік 1918. Київ. — С. 45,65.

¹⁶ Вернадский В. Дневники. — С.110.

¹⁷ Окупація України 1918 року: історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки. (Матеріали міжнародної наукової конференції). Упорядники Вольфрам Дорнік, Стефан Карнер; переклад з нім. мови Миколи Кушніра. — Чернівці, 2009. — С.111.

¹⁸ Крах германской оккупации на Украине; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году.

¹⁹ Крах германской оккупации на Украине. — С.136.

²⁰ Там само. — С.137-138.

²¹ Российский архив. Том УШ. — Париж, 1920-1922. — С.296-297.

²² http://www.rusk.ru/monitoring_smi/2008/12/22/kavalergard_imperatricy/

²³ Предварительное следствие 1919-1922 гг. — М., 1998. — С.312-316.

²⁴ http://militera.lib.ru/other/ronge_m/11.html.

²⁵ Осташко Т. Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років (за даними дипломатичної служби УНР) // Архівознавство, Археографія. Джерелознавство. — К., 2008. — Вип.9. — С.132.

8.3. П. Скоропадський у фокусі глорифікації

Постать останнього українського гетьмана П. Скоропадського стала помітним дослідницьким об'єктом сучасної російської історіографії. Діапазон його оцінок як державного, політичного і військового діяча досить широкий. Від властивих ще радянському часові кваліфікацій „реставратора буржуазно-поміщицького монархізму” до нестримних глорифікацій. Безперечно, й сьогодні не бракує принизливо саркастичних визначень: гетьман — „туземний вождь”, „природний” германофіл¹ „опереткове, маріонеткове” гетьманство, „цирковий спектакль”² тощо. Частина дослідників вважають П. Скоропадського українсько-російським патріотом, чий „колабораціонізм вимушений”, а його внесок у формування антибільшовицького фронту переважає „самостійницькі” домагання.³

В цілому для сучасної російської історичної літератури у висвітленні образу П. Скоропадського властиві кілька тенденцій. Перша — майже повна відмова від сформованого російською міжвоєнною мемуаристикою, насамперед А. Денікіним, постаті «гетьмана як „українського шовініста”, „самостійника”, „другого Мазепи”⁴ і зарахування його до Білого руху⁵. Друга — поява більш об'єктивних оцінок П. Скоропадського у працях науковців з історії громадянської війни на Півдні Росії⁶. Третя — міфологізація образу гетьмана П. Скоропадського під гаслом “сказати правду”. Саме про останню й піде мова.

Слід відзначити, що новітня регенерація інтересу інтелектуальної публіки до творчості М. Булгакова, особливо роману „Біла гвардія” та кінофільму „Дні Турбіних”, справляють досить помітний вплив на формування сучасного бачення постаті П. Скоропадського. Неприхильні до українського гетьмана російські історики не проминають нагоди акцентувати „комізм його обрання в цирку”, „оперетковість” Української Держави (офіційна назва якої незмінно береться в лапки), кваліфікуючи Україну як „германштат”, „шуц-штатен” тощо.

Серед різноманітної російської „гетьманознавчої” літератури, в якій переважає жанр статті, особливо вирізняється книга О. Смірнова „Проект „Україна” или звездный час гетмана Скоропадского”.⁷ По-перше, він чи не єдиний з російських авторів виступає палким адептом гетьмана. По-друге, намагається захистити його честь і гідність від очернительства М. Булгакова. По-третє, презентує себе першопрохідцем в царині правди

„про долю цієї незвичайної людини”. І нарешті, здійснює благородну місію — “вперше” публікує спогади П. Скоропадського.

Не дивлячись, на численні монографії, статті, матеріали наукових конференцій, дисертації про гетьманську державу, які з’явилися останнім часом в Україні, вихід в Росії книги з задекларованими науковими та публікаторськими цілями можна було б тільки вітати. Однак ретельне ознайомлення з цим виданням переконує не лише в непрофесійності історика, але й недобросовісності археографа О. Смірнова.

Відразу зазначимо, що книга, позначена іменем О. Смірнова, зовсім не є розлогим авторським дослідженням життя і діяльності П. Скоропадського. Це простенький публікаторський проект — перевидання спогадів гетьмана з невеликою передмовою укладача, яка має багатообіцяючу і дещо епатажно-публіцистичну назву „Правда о гетмане Скоропадском или “Белый кентавр” украинского казачества”.

Насамперед, впадає в очі самореклама О. Смірнова як першопрохідця даної теми. Він стверджує, що ім’я гетьмана Скоропадського згадується лише у зв’язку з романом М. Булгакова „Біла гвардія” та кінофільмом „Дні Турбіних”. З чим частково слід погодитися. А от наступний пассаж сприйняти аж ніяк не можна: „Більше нічого про цю людину і державного діяча часів Великої Смути початку ХХ ст. практично не відомо. Ні українські, ні російські письменники і історики постаті „ясновельможного пана гетьмана більше не торкалися”⁸. А відтак саме йому довелося взяти на себе непросту місію — „сказати правду” про останнього українського гетьмана. Наголосимо, що декларується це у 2008 р.

Способом реалізації авторського задуму є захист П. Скоропадського насамперед від головного джерела його гротескного зображення письменника М. Булгакова. Це принципово відрізняє О. Смірнова від багатьох російських авторів, які нерідко екстраполюють на гетьмана та його оточення образи персонажів булгаковської белетристики та драми.

Для більшої контрастності постатей гетьмана і письменника, доказів нищості останнього автор наголошує, що в той час коли „засновник суверенної Української держави і гетьман запорізького козацтва успішно займався стратегічним державним будівництвом”, М. Булгаков „лікував тихенько венеричні хвороби й знати його ніхто не знав”. При цьому О. Смірнов відмовляє письменникові у художньому зображенні пережитих ним подій і переконує читача, що М. Булгаков „виконував замовлення радянської влади, що лягло важким гріхом на його совість”⁹.

Тепер докладно розглянемо як О. Смірнов шляхом „говоріння правди” очищує постать П. Скоропадського від очернительства М. Булгакова та інших. Детальне вивчення змісту передмови дає підстави стверджувати, що її автор взявся за висвітлення теми, якою він предметно і досконало не

володіє. Тому кожна сторінка рясніє плутаними формулюваннями, невиваженими оцінками, фактологічними неточностями, сумнівними відомостями тощо. Як наслідок, у своїх намаганнях обілити П. Скоропадського О. Смирнов так далеко зайшов у глорифікації цієї постаті, що здивував би й найпослідовніших прихильників гетьмана.

Прикметно, що задля піднесення постаті П. Скоропадського автор навіть приносить у жертву своє несприйняття української державності як такої. Нагадаємо, що книга має назву „Проект „Украина” или Звездный год гетмана Скоропадського”. Вже самою назвою автор підкреслює, що насправді України не було, а був однойменний проект, відомо чий — німецький.

Проте у тексті О. Смирнов неодноразово акцентує увагу на самостійності України „суверенну Україну офіційно визнали 30 держав світу”, Скоропадський — „засновник суверенної Української держави”¹⁰. А от в іншій книзі цього ж автора „История Южной Руси”, яка вийшла одночасно з рецензованою, читаємо зовсім протилежне. Він таврує українських істориків за те, що вони замовчують факт типово маріонеткового характеру гетьманату Скоропадського і УНР. Остання (очевидно, перша — Р.П.) називалася високопарно Державою! Німці справжні творці таких „держав” презирливо називали їх „шуц-штатен” (буферними)¹¹. Цю ж тезу О. Смирнов повторює й іншому місці книги, кваліфікуючи Центральну Раду і гетьманат Скоропадського як шуц-штатен — пряме породження Першої світової війни на східному фронті¹².

Доволі плутаними є й твердження О. Смирнова щодо моделі гетьманської держави. Він вважає, що „Скоропадський встановив практично абсолютну козацьку монархію”¹³. На наш погляд, таке визначення не відповідає ні формі, ні змісту гетьманату як державного утворення. Щодо „козацької монархії”, то це термінологічна новація О. Смирнова. Адже гетьманати ХУІІ-ХУІІІ століть були виборними, напівреспубліканськими. Правління ж П. Скоропадського не було монархічним, а держава козацькою. А про абсолютну монархію, тобто необмежену владу гетьмана, вже й говорити не приходиться. Що то за монарх, який без згоди (дозволу) представників іншої держави не міг призначити уряд, створити армію, оголосити вибори і т.д.

Для підтвердження монархічних претензій П. Скоропадського О. Смирнов запевняє читача, що спеціальним законом від 1 серпня 1918 р. „гетьман затвердив спадковість вищої державної влади по родству”¹⁴. Очевидно, автор в очі не бачив цього закону, бо називає його універсалом. Але головне, що абсолютно перекручує його суть. Ні про яку династичну спадковість гетьманської влади там не йшлося. Навпаки, цим законом, який мав офіційну назву „Тимчасовий закон про Верховне управління державою”, на

випадок смерті або важкої хвороби глави держави утворюється своєрідний тріумірат — колегія Верховних правителів: один від гетьмана, другий від уряду, третій від Державного сенату¹⁵. За весь час правління П. Скоропадського цей закон вводився у дію лише один раз — під час його вересневого візиту до Німеччини¹⁶.

О. Смірнов стверджує, що за певних умов гетьман Запорозького козацтва ХХ віку міг би бути „багатообіцяючим монархом”¹⁷, тобто, його правління — перспективним. Водночас у вже цитованій іншій праці знаходимо: „навіть дивно читати в українській сучасній історичній літературі про якусь „консервативну перспективу”, пов’язану з „державою” гетьмана Скоропадського. Це не більше ніж черговий міф, причому низькопрофесійний”¹⁸. Залишається загадкою: як такі діаметрально протилежні погляди укладаються в історичній свідомості одного й того ж автора. Очевидно, все залежить від цільового призначення його творів. Наприклад, одні — українофільські для обґрунтування «зіркового часу» гетьмана Скоропадського, інші — українофобські для доведення того, що ні за гетьманату, ні раніше держава Україна не існувала, а була „Южная Русь”.

Питання про легітимність гетьманської влади П. Скоропадського пояснюється О. Смірновим досить суперечливо. Він наголошує на тому, що П. Скоропадський був нащадком, хоч і бокової, але все ж гетьманської гілки. Далі він наводить зовсім сумнівні відомості про те, що у 1908-1909 рр. під час відзначення двохсотліття Полтавської битви Микола II, пам’ятаючи про вірність Івана Скоропадського Петрові I, запропонував його нащадкові стати гетьманом України, але той відмовився. Коли здивований цар сказав: „Ви ж нащадок гетьмана Скоропадського”, то його флігель-ад’ютант відповів: „Але в моєму домі більше шанують Мазепу”¹⁹. Поза сумнівом, така відповідь не могла прийти в голову людини, вихованої на шанобі до свого роду. Тим більше, що ні тоді, ні пізніше П. Скоропадський не був таким ідейним мазепинцем, як його зображує О. Смірнов.

Очевидно, йому не відомо, що, будучи вже главою держави, П. Скоропадський сам не взяв участь і не дозволив членам уряду бути присутніми на багатотисячній панахиді за гетьманом Мазепою у липні 1918 р. І причиною була чинна церковна анафема, яка все ще тяжіла (і тяжіє) над іменем І. Мазепи²⁰.

Наголошуючи на гетьманському родоводі П. Скоропадського як поважній підставі очолити Українську Державу в 1918 р.²¹, О. Смірнов в іншій книзі наполягає на відсутності прямої тяглості між державними утвореннями на території тогочасної України: „Цей висновок цілком виправданий й стосовно можливої спадкоємності між малоросійською гетьманщиною ХУІІ-ХУІІІ ст. і гетьманатом Скоропадського взірця 1918 р.”²².

Не менш плутаними й суперечливими є уявлення О. Смірнова про „украинское казачество”, „запорожских казаков” 1917-1918 рр. Саме П. Скоропадський бачиться авторові „Белым кентавром украинского казачества”: генерал у білій черкесці злитий воєдино з білим конем. А от що таке „украинское казачество” доби революції автор не пояснює.

Далі довідуємося, що П. Скоропадському „воскресли з забуття історії запорожські козаки (підкр. нами — Р.П.) вручили булаву гетьмана”²³. Очевидно йдеться про з’їзд Вільного козацтва у Чигирині (жовтень 1917 р.). Дійсно П. Скоропадський на ньому був заочно обраний наказним отаманом, але ж не гетьманом²⁴. Зрозуміло, що ці посади не адекватні. Якщо вже й говорити хоча б про віртуальне вручення булави (такого акту насправді не було), то це сталося на хліборобському з’їзді 29 квітня 1918 р. у Київському цирку Крутікова. До речі, щоб якось пам’якшити булгаківську іронію щодо невдалого вибору місця проголошення гетьмана, автор вказує, що й конституювання ленінського раднаркому відбулося в не більш підходящому приміщенні — Інституті шляхетних панянок²⁵.

О. Смірнов наголошує на великій увазі гетьмана до „відродженого козацтва”, яке він вважав авангардом нації. Автор, навіть, ставить П. Скоропадського у приклад сучасним російським президентам і висловлює щирий жаль, що й через сімдесят років після забуття російське козацтво не досягло такого стану, як українське при гетьманові²⁶.

Проте, мабуть, авторові невідомо, що саме П. Скоропадський, прийшовши до влади, відав наказ про розпуск організацій Вільного козацтва. Як і той факт, що чимало колишніх вільнокозачих отаманів брали активну участь у поваленні свого колишнього патрона. Не без гордості О. Смірнов говорить й про створення з нащадків українських козаків гетьманської гвардії — Сердюцької дивізії. Але й словом не згадує про її слабку боєздатність і перехід сердюків на бік Директорії.

Врешті, можна було б погодитися з далекою від історичної дійсності гіперболізацією О. Смірновим „запорожского казачества” 1918 р. Адже він не тільки історик, а ще й підосаул Війська Донського. Але ж, що тоді робити з справжнім істориком О. Смірновим, який в іншій своїй книзі твердить, що відродження гетьманату було неможливим, бо в той час в Україні „вже не було не тільки козацтва як військового стану, але й його спадкоємців — південноросійських землевласників-дворян (Скоропадських, Лизогубів, Дорошенків). Так що гетьман П. Скоропадський тільки й міг утримуватися на німецьких багнетах як буферна держава, утворена Німеччиною”²⁷. Виникає просте запитання: а ким же були сам П. Скоропадський, прем’єр-міністр Ф. Лизогуб, міністри Д. Дорошенко, О. Рогоза, М. Василенко та інші? Відповідь міститься в передмові до першої книги, але як все це узгодити в рамках творів одного й того ж

автора, де нагромаджено стільки суперечливих, а то й контрверсійних тверджень.

Досить дивну аргументацію наводить О. Смірнов й при поясненні причин падіння гетьманату. Він переконаний, що відсутність боєздатної армії „не вина Скоропадського і навіть не німецького командування. А російського офіцерства”²⁸. Саме російські офіцери-прихильники єдиної і неподільної Росії мали класти голови за самостійну Україну. Чи не парадокс? Хоч дехто й клав, як офіцерські дружини генерала Кирпичова-молодшого та полковника Святополк-Мирського.

Іншу причину фіаско гетьманату автор пояснює прошуками європейського масонства. Причому до примітивного просто. Паризькі „брати” не підтримали П. Скоропадського тільки тому, що він „мав низький ступінь посвяти, малий масонський градус і належав до найбільш початкового прошарку світового масонства — „білого”²⁹.

Виходить, що займай П. Скоропадський більш високе становище в масонській ієрархії, то Антанта зберегла б гетьманат як самостійну державу. Хоч, давно доведено, що в післявоєнних розкладах держав-переможниць таких намірів щодо України не було й близько.

У сучасній російській історіографії П. Скоропадському і О. Долгорукову ставиться на карб трагічна доля тисяч російських офіцерів останніх захисників Києва від військ Директорії. Очевидно, в тих умовах обидва мало, що могли зробити для бажаного виходу офіцерів та ще й зі зброєю на Дон. О. Смірнов всю відповідальність перекладає лише на О. Долгорукова, який „повівся не по-генеральськи, не проконтролював виконання угоди” щодо роззброєння власних військ.

Автор переконує читача, що „гетьман пішов, не перодягаючись у форму німецького офіцера, не прикидаючись пораним і не таючись, спокійно віддавши наказ по армії і підписавши останнє звернення до народу України”. Спогади самого гетьмана свідчать, що було це не зовсім так. У будь-якому випадку назвати цей „вихід” почесною капітуляцією важко.

А от О. Долгоруков, як пише О.Смірнов, „рвонув з одним з останніх німецьких ешелонів”, загубивши при цьому золотий партсигар з монограмою. Саме цей малодушний вчинок генерала М. Булгаков й приписав гетьманові³⁰. Сам князь у спогадах писав, що змушений був переховуватися від влади Директорії, а потім й більшовиків, а згодом князь дістався армії М. Юденича, де командував дивізією³¹. Очевидно, О. Долгоруков не міг розраховувати на прихильність А. Денікіна, а тим паче на милість керівництва УНР. І трагізм долі хороброго і нескореного графа Ф. Келлера, розстріляного у Києві військовиками С. Петлюри, тому доказ³².

Для вивершення „свого” героя О. Смірнов нерідко вдається до порівнянь, котрі не можна визнати вдалими. Так, він стверджує, що над петербурзьким

будинком Скоропадських майорів „жовто-голубий український прапор”. І тут же ставить на карб екс-спікеру Верховної Ради РСФСР Р. Хасбулатову, що над його підмосковною дачею не височіє зелений прапор Ічкерії³³.

Участь П. Скоропадського у російсько-японській війні автор супроводжує запитанням: герой чи ідіот? Залишити друзів, комфорт, дружину і піти добровольцем? А Скоропадський пішов. А далі йде порівняння: „чи можна уявити, щоб у січні 1995 року хтось з московських бізнес-лідерів залишив би свій „Мерседес”, віллу, родину, секретарку і добровільно відправився штурмувати Грозний, згадавши, що він старший лейтенант запасу»³⁴. Навряд чи слід коментувати такі сумнівні аналогії.

Для того, щоб показати наскільки головний супротивник гетьмана С. Петлюра „нікчемний”, „семинарист-недоучка”, О. Смірнов вдається до абсолютного фантазування, стверджуючи, що П. Скоропадський — „випускник Сорбони”, „знав шість мов”, „був людиною європейської освіти” тощо³⁵. Звідки автор почерпнув ці відомості важко навіть уявити.

Щоб підкреслити вагу державотворчих здобутків П. Скоропадського О. Смірнов не без пафосу наголошує, що „гетьманом було підписано понад 400 найважливіших історичних актів”³⁶. Все тут правильно, крім епітету „історичних”. Дійсно П. Скоропадський затвердив кілька сотень законів. Очевидно, автору не відомий механізм тогочасного законотворення в Українській Державі. Через відсутність представницького органу закони ухвалював уряд і вони набували чинності після затвердження гетьманом. Три чверті з них були рутинними розпорядженнями про виділення коштів на різні державні потреби. І навряд чи вони тягнуть на статус історичних.

Подекуди образ генерала П. Скоропадського у зображенні О. Смірнова набуває містичного характеру: „Генерал Скоропадський в бою вызивал в окружающих чувство какого-то сладострастного упоения смертью своей или врага»; „ему поклонялись как античному богу войны Марсу”, „ в этой голове, которую Скоропадский брил наголо — было что-то грозное, демоническое, колдовское”; „белый призрак”, „белый кентавр”, „белый демон войны” і т.д.

Прикро, що людина, яка взялася сказати правду про „вождя запорожского казачества” погано знає його біографію. Так, О. Смірнов пише: „перші десять років хлопчик ... провів у родинній садибі”³⁷, в той час як сам П. Скоропадський згадує: „Прожив перші 5 років мого життя за кордоном”³⁸. Очевидно, видавець спогадів так й не спромігся їх прочитати.

Зустрічаються речі й зовсім неприпустимі для біографічного нарису. О. Смірнов стверджує, що син Данило, який народився у 1904 р., „остання дитина у сім’ї. Усього подружжя Скоропадських мало чотирьох дітей”³⁹. Гадаю, що Павло і Олександра мали б всі підстави образитися на

такого їхнього життєписця. Тільки для О. Смірнова нагадаємо, що, крім перелічених ним чотирьох дітей, народилися ще Павло, який помер у двохлітньому віці влітку 1918 р., і вже в еміграції — Олена. І таких помилок, недоречностей і неточностей у невеликому за обсягом тексті чимало.

І насамкінець, про книгу О. Смірнова як археографічний продукт. У передмові він повідомляє, що за кордоном Павло Петрович закінчив свої мемуари, які „ще жодного разу не видавалися ні в Україні, ні в Росії”. Отже, виходить, що саме О. Смірнову належить пальма першості в публікації спогадів однієї з провідних політичних постатей доби Української революції початку ХХ ст. Будь-хто з сучасних істориків позаздрив би евристично-джерельній удачі автора.

Проте укладач книги замовчує справжнє першоджерело публікації спогадів. У стороннього читача складається враження, що О. Смірнову пощастило натрапити в архівних фондах на забутий рукопис спогадів українського гетьмана, провести їх текстологічне, археографічне опрацювання і першим подати на суд читачеві. Поза сумнівом, нічого подібного О. Смірнов не робив. Він просто взяв спогади П. Скоропадського, які вийшли у Києві в 1995р.⁴⁰, і перевидав їх. Мені, як члену редакційної колегії і робочої групи укладачів того видання, дуже прикро, що „письменник і історик” О. Смірнов діє у такий піратський спосіб. Адже він взяв впорядковані і опубліковані іншими науковцями спогади та видав від свого імені як першодрук. Тепер на обкладинці спогадів П. Скоропадського, пошанованого автором високопафосною абракадаброю „последнего „магистра” „ордена” запорожского казачества — степных преславных крестоносцев ХХ века”, височіє „Александр Смирнов”, замість прізвища автора — П. Скоропадський. Чи по чину підсаулу Війська Донського така честь?

Та гірше те, що „першопублікатор” цих спогадів фактично вчинив наругу над виданням українських учених. О. Смірнов викинув надзвичайно кваліфіковану передмову проф. Я. Пеленського, вмістивши свою вступну статтю-нарис, про наукову якість якої вже йшлося вище. Не подав він і важливих пояснень щодо лінгвістичних засад опрацювання тексту, а також достовірну коротку хроніку життя П.Скоропадського (до речі складену за участю дочки гетьмана Олени). Не вагаючись, О. Смірнов вилучив весь, абсолютно необхідний при публікації історичних джерел, науково-довідковий апарат — коментарі, примітки, іменний та географічний покажчики. Така ж доля спіткала й вміщені у нашому виданні фотоілюстрації.

Яка наукова цінність таких, „обрубаних” О.Смірновим спогадів, зрозуміло. Ясно також й інше, що видати за „відкриття” саме ним цього

важливого історичного джерела і „сказати всю правду” про П. Скоропадського О. Смірнов міг тільки таким „методом”. Цілком очевидно, що він несумісний ні з науковою сумлінністю, ні з етикою вченого.

---

¹ Широкоград А. Последний гетман „незалежної” України//<http://ng.ru/history/2009-01-16-getman.ntml>.

² Пученков О. Украинизация Украины — опыт Скоропадского// <http://4vlada.net/obshchestvo/aleksandr-puchenkov> — ukrainizatsiya-ukrainy-opyt skoro...; Його ж. Переворот в цирке // Родина. — 2007. — №7.

³ Бондаренко Д. Гетман Скоропадский: патриот, обреченный на коллаборационизм // <http://www.rusk.ru/st.php.idar=41954>; Дикий А. Неизвращенная история Украины — Руси // <http://www.ukrstor.com/dikij/dikij-2-06.html>.

⁴ Деникин А. Очерки русской смуты . — С.52.

⁵ Гражданов Ю.Д., Зимина В.Д. Союз орлов: Белое движение и германская интервенция в 1917 — 1920 гг. — Волгоград, 1997; Зимина В.Д. Внутренняя политика Белого правительства П. Скоропадского // Революция и гражданская война: новое осмысление. Материалы международной научной конференции. — Симферополь, 1995.

⁶ Бутаков Я. Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917 — начало 1920 гг.). — М., 2000; Цветков В. Белые армии Юга России. — М., 2000; Михайлов И. Малоизвестные страницы деятельности правительства гетмана П.П. Скоропадского // Гражданская война в России: события, мнения, оценки. — М., 2002.

⁷ Смирнов А. Проект «Украина» или звездный год гетмана Скоропадского. — М., 2008.

⁸ Там само. — С.5

⁹ Там само. — С.30

¹⁰ Там само. — С.23, 24.

¹¹ Смирнов А. История Южной Руси. — М., 2008. — С.192.

¹² Там само. — С.192

¹³ Смирнов А. Проект «Украина» или звездный год гетмана Скоропадского. — С.21

¹⁴ Там само. — С.25

¹⁵ Державний вістник. — 1918. — 4 серпня.

¹⁶ Там само. — 6 вересня.

¹⁷ Смирнов А. Проект «Украина» или звездный год гетмана Скоропадского. — С.25

¹⁸ Смирнов А. История Южной Руси. — С.192.

¹⁹ Смирнов А. Проект «Украина» или звездный год гетмана Скоропадского. — С.11.

²⁰ Донцов Д. Рік 1918. Київ. — С.63-64.

²¹ Смирнов А. Проект “Украина” или звездный год гетмана Скоропадского. — С.6

²² Смирнов А. История Южной Руси. — С.191.

²³ Смирнов А. Проект “Украина” или звездный год гетмана Скоропадского. — С.17.

²⁴ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. — С.110.

²⁵ Смирнов А. Проект “Украина” или звездный год гетмана Скоропадского. — С.21.

²⁶ Там само. — С.18.

²⁷ Там само. — С.17.

²⁸ Смирнов А. История Южной Руси. — С.191.

²⁹ Смирнов А. Проект «Украина» или звездный год гетмана Скоропадского. — С.27.

³⁰ Там само. — С.26

³¹ Там само. — С. 27.

³² Там само. — С.29

³³ Там само. — С. 30

³⁴ Граф Келлер. — С.878.

³⁵ Там само. — С. 802.

³⁶ Смирнов А. Проект «Украина» или звездный год гетмана Скоропадского. — С.10.

³⁷ Там само. — С.24

³⁸ Скоропадський П. Спогади, — С.381.

³⁹ Смирнов А. Проект «Украина» или звездный год гетмана Скоропадского. — С.10.

⁴⁰ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Гол. ред. Я. Пеленський. Київ-Філадельфія. 1995. — 493 с. Видання вийшло під грифом Східноєвропейського інституту ім. В.К.Липинського, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Інституту східноєвропейських досліджень НАН України.

ВИСНОВКИ

Нетривале функціонування Української гетьманської держави 1918 року знайшло досить широке відображення в сучасній історичній літературі. Найповніше досліджені внутрішня політика, аграрні перетворення, продовольча справа, зовнішні зносини, релігійна ситуація, діяльність політичних партій, рух опору гетьманському режимові тощо. Однак сформована ще у міжвоєнну добу дихотомна історіографічна традиція не оминула нинішній дослідницький процес, поділивши частину вчених на прихильників і критиків гетьманату. Особливо виразно це позначається на оцінках державно-політичної моделі, залежності від центральних держав, ідеологічної бази реформ, постаті П.Скоропадського. Загалом висвітлення історії Української Держави відстає від масштабів досліджень доби Центральної Ради та Директорії УНР. Доказом тому може служити відсутність докторських досліджень, присвячених даному державному утворенню.

Доба останнього українського гетьманату представлена всіма видами історичних джерел — архівних, пресових, мемуарних, епістолярних, археографічних, візуальних. Порівняно з іншими періодами революції вона більш повно репрезентована документами інституційного рівня, насамперед Ради Міністрів, яка поєднувала виконавчі і законодавчі функції. Іншою особливістю джерельної бази є ґрунтовні спогади глави держави. Не дивлячись на природний суб'єктивізм, вони досить насичені подіями та постатями і добре піддаються верифікації документальним матеріалом. Найістотнішою вадою тематичної джерельної бази гетьманату залишається відсутність системної публікації архівних документів, насамперед урядових установ.

Гетьманат П.Скоропадського постав у результаті державного перевороту 29 квітня 1918 р. Визначальну роль у його організації відіграли німецькі військові і дипломати у Києві, діставши згоду вищого керівництва рейху. Двомісячна співпраця з урядом УНР

засвідчила його слабку управлінську спроможність, зокрема щодо виконання зобов'язань з поставок до Центральних держав хліба і сировини. У справі зміни українського уряду німці вирішили скористатися консолідацією консервативно-власницьких сил — Союзу земельних власників, Української демократично-хліборобської партії, Української народної громади. При можливих варіантах управління Україною Берлін обрав заміну соціалістичної, парламентської республіки на консервативно-авторитарний режим. Пошук німцями його глави змусив віддати перевагу авторитетному генералові, великому землевласникові, царському аристократові, нащадку українського гетьманського роду Павлові Скоропадському.

Намагання побудови нового гетьманату вилилося в масштабну соціально-політичну реставрацію. Держава зводилася у формі правління, сконструйованого за лекалами віджилої давньоукраїнської традиції. Наміри реанімувати ідеологічні постулати українського консерватизму як доктринальної бази нового суспільного ладу виявилися невдалими, оскільки не мали тривкої історичної тяглості. Найбільш активна частина національної еліти, хоч і піддавалася певним самостійницьким впливам, все ж була орієнтована на демократичні, соціалістичні цінності.

В галузі економічної політики повернення до примату права приватної власності, наміри здійснення ліберальних реформ інспірували соціальний реванш поміщиків щодо селян. Втягнення у цей процес на боці землевласників владних структур і окупаційних військ налаштувало проти гетьманату наймасовішу соціальну верству — малоземельне та безземельне селянство. Незавершеність аграрної реформи не дозволила сформувати потужний середній хліборобський клас — сподівану опору гетьманського правління.

У суспільній сфері задеклароване наведення ладу і спокою, соціальне партнерство усіх класів фактично вилилося в обмеження демократичних свобод, ліквідацію інститутів місцевого самоврядування, посилення репресивних функцій держави. Уряд пішов на свідомі преференції для правого сегмента політичних сил, водночас вдавшись до заборони селянських, робітничих, професійних з'їздів.

Державний переворот викликав поляризацію партійно — політичних сил. Українські соціалістичні партії, пройшовши

процеси внутрішньої диференціації, визначили тактичні завдання і, демонструючи різну ступінь опозиційності до влади, на початку осені змогли об'єднатися на загальній платформі боротьби проти гетьманського режиму. На політичній арені України також діяв потужний сегмент російських правих, консервативних, промонархічних сил, який виступав суттєвим чинником впливу на урядові кола, а в кризовій ситуації осені 1918 р. відіграв істотну роль у визначенні політичного курсу Української Держави.

Правові засади гетьманату формувалися на прямому чи адаптованому використанні дореволюційного російського законодавства, побудові судової влади за взірцем царської імперії. Дефіцит національних кадрів фахівців компенсувався широким залученням до органів юстиції та прокуратури російських правників. Необмежена діяльність німецьких та австрійських військово — польових судів підкреслювала правове безсилля гетьманської влади.

Здобутки в національно-культурному будівництві стали найпомітнішими досягненнями гетьманату, хоч вони й дисонують з русифікаторською сутністю багатьох аспектів внутрішньої політики. Відкриття українських університетів, гімназій, шкіл, бібліотек, театрів, академії наук було уможливлено вже зробленим у цій царині Центральною Радою, подвижницькою працею команди українських патріотів у міністерстві освіти, прихильним ставленням до цієї сфери самого П.Скоропадського.

Одновекторна зовнішньополітична орієнтація дісталася гетьманату у спадок від попередньої влади і була обумовлена договором з державами Четверного Союзу, зацікавленими в імпорті з України життєво необхідних продовольчих та сировинних ресурсів. Поразка союзників у Світовій війні зробила геополітичне становище гетьманату надзвичайно вразливим, поставивши під сумнів самодостатність української державності. Намагаючись врятувати її, П.Скоропадський переорієнтувався на Антанту, під тиском якої проголосив федерацію з найбільшовицькою Росією. Готові до повстання лідери Українського Національного Союзу отримали додатковий аргумент для повалення гетьманського режиму.

Коротка доба функціонування нового гетьманату повністю детермінована таким важливим чинником, як присутність в

Україні потужної іноземної мілітарної сили. Саме Німеччина, в особі її військових і дипломатичних представників, суттєво впливала на напрями внутрішньої і зовнішньої політики, виступала збройним захисником гетьманського режиму. Втрата цієї опори й визначила його долю.

Сам П.Скоропадський, осмислюючи невдачу побудови нового гетьманату, дійшов висновку про утопічність тогочасного державотворчого проекту. В листі до сина Данила з нагоди його повноліття у квітні 1925 р. він писав: “Гетьманщина 1918 року була проголошена організованими хліборобами, але в той час навіть серед найбільш думаючої частини хліборобів ідея української державності і її конкретні форми не були ще ясно усвідомлені”¹.

Спроба відродити на розбурханому революційними подіями українському ґрунті новий гетьманат зазнала краху. Його будівництво вилилося в соціально — політичну реставрацію, яка на певний час перервала розвиток національно — демократичної революції. За руїнами останнього гетьманату відкривалися її нові, але не зовсім чіткі перспективи.

---

¹ Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. — Чикаго, 1973. — С. 62.

Іменний покажчик

А

Авдієнко М. 41
Аккерман О. 38, 59, 95
Алексєєв М. 203, 211, 213, 214,
215, 262, 263, 267
Альвенслебен К. 305, 308, 309
Ангел 256
Андерсон О. 49, 63, 168
Андрієвський П. 231, 254
Андрусишин Б. 47, 62
Андро Д. 99, 140
Анісімов О. 279
Антоній (Храповицький) 199, 201
Антонов М. 154
Антонов-Овсєєнко В. 25, 56
Арапов П. 264
Аргутинський В. 204
Аркас М. 83, 291
Арц А. 191, 201, 277
Афанасьєв Г. 91, 138, 216, 218, 226,
228
Ацакатов М. 44, 203
Ауєрбах В. 38, 59

Б

Бабик І. 31
Бавико О. 18, 244
Баденський М. 222, 253
Балабанов М. 74

Балашов П. 198
Балмасов С. 26
Барладяну-Бирладник В. 28
Бачинський П. 53
Бєвз Т. 244
Бєзак О. 81, 83, 196, 197, 308
Бєзак Ф. 81, 83, 196, 199, 206, 208,
209, 227, 256, 305, 306
Бєльц 178, 251
Бєрезовський О. 207
Бєрхем 190, 248, 307
Биковський Л. 48, 63
Білодід О. 28, 31
Біскупський В. 208
Блаватний П. 143
Блюхер В. 25
Бобринський О. 130, 198
Болбочан П. 55, 185, 220, 254, 256
Бондаренко Д. 260, 319
Бондаренко К. 18, 30
Бонді де Е. 99
Борисенко С. 18
Борковський 143
Бош Є. 265
Брокгауз Ф. 303
Брунст В. 119, 149
Брусілов О. 261, 263
Будберг Р. 154

Будніков В. 40, 59
Буланже Ж. 183
Булгаков М. 311, 312, 316
Булгаков С. 91
Буравченков А. 28, 195, 209
Буріан С. 191, 199, 276
Бутаков Я. 24, 32, 319
Бутенко Б. 120, 121, 152, 169, 173,
231, 250
Буше Г. 75, 188

В

Вагнер Ю. 91
Варганов Г. 40, 59
Василенко М. 90, 92, 98, 102, 103,
111, 135, 136, 238, 241, 271, 304,
306, 315
Васильєв 204
Васильєв В. 145
Васильченко Г. 207, 220, 256
Вернадський В. 41, 136, 140, 304,
306
Верстюк В. 13, 17, 29, 30, 66, 67,
244, 293
Ветров Р. 244
Винниченко В. 9, 14, 19, 20, 29, 30,
36, 43, 45, 46, 47, 56, 61, 81, 84,
197, 204, 209, 231, 240, 241, 242,
254, 257, 258, 273, 279, 281, 287,
289, 292, 293
Вирубова А. 308
Вишиваний В. див. Габсбург-
Лотринген В.
Вишневський А. 123
Вишневський О. 107
Відфельд Г. 76, 176

Візер Ф. 70
Вільгельм II 254
Вільсон В. 222
Вінберг Ф. 209
Володченко М. 283
Вороненко В. 103
Воронович М. 83, 125
Врангель П. 25, 50, 219, 262, 268
Вронська Т. 65

Г

Гаас 188
Габсбург-Лотринген В. 38, 191,
276, 277
Габсбурги 276
Гаврилов М. 94, 107, 161
Гагкуєв Р. 26
Гай-Нижник П. 28, 55, 65, 170
Галаган М. 47, 62, 74, 86
Галіп А. 275
Гандзюк Я. 265, 285
Гассе (Гаазе) 173, 175, 182,
189, 193, 201, 229, 231, 232, 239,
239, 241, 251, 257, 257, 304, 305,
307
Гейден Д. 126, 208, 218
Гелей С. 29
Гессенська А. 304
Гессенський Л. 304, 306, 309
Геращенко Т. 29, 159, 267, 268
Гербель С. 131, 138, 164, 165, 177,
217, 226, 227, 241, 255, 256
Гертлінг Г. 70, 92
Гершельман О. 209
Гетш О. 155, 156, 186

Гіжицький М. 94, 198, 231
Гіжицький О. 198
Гінце П. 200
Глібовський 143
Гнатюк С. 69, 85
Гоголь-Яновський 143
Голіцин О. 100, 101, 109, 130, 131,
204, 208, 218, 287, 288
Гололобов 199
Голубович В. 69, 70, 71, 73, 76, 80,
82, 84, 176, 275
Горак В. 47, 48, 62
Горленко В. 271
Городецький Є. 64, 192, 306
Горький М. 64, 306
Готхейн 307
Гофман М. 69, 85, 182, 193
Грачов С. 247
Греків О. 123, 220, 226, 257, 292
Гренер В. 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80,
89, 131, 136, 173, 175, 182, 189,
193, 201, 229, 231, 232, 239, 241,
251, 257, 304, 305, 307
Григорович-Барський Д. 136, 137,
208, 306
Григоріїв Н. 36, 232
Григор'єв М. 256
Грицак Я. 13, 29
Грищенко А. 195, 209, 245
Грушевський М. 20, 22, 29, 46, 56,
61, 65, 67, 68, 71, 72, 74, 75, 76, 82,
84, 85, 86, 279, 281, 293, 320
Губа П. 41, 60
Гунчак Т. 19, 30, 55, 68
Гурко В. 198, 202, 208, 210, 222

Гутник С. 91, 92, 129, 168, 176, 177,
238, 304
Гутор О. 264, 282
Гучков О. 262, 263

Д

Давід Е. 76, 307
Дацків І. 101, 109, 131
Дашкевич Р. 48, 63
Дашкевич-Горбацький В. 81, 92,
96, 207
Демченко В. 128, 130, 222
Денисенко А. 61
Денисенко В. 61
Денікін А. 24, 25, 32, 50, 140, 202,
203, 204, 207, 211, 213, 214, 215,
216, 217, 18, 219, 221, 227, 229,
256, 263, 267, 268, 311, 316, 319
Деревицький О. 31
Дикий А. 319
Дзюба О. 67
Діденко А. 220
Дітерікс М. 25
Дітмар М. 128
Дмитришин В. 69, 85, 86, 111
Дмитрієнко М. 40, 59, 60
Добрий А. 81, 82, 130
Долгоруков О. 197, 204, 207, 208,
218, 220, 228
Долгорукова О. 163
Донау Е. 304
Донцов Д. 36, 105, 157, 160, 198,
199, 204, 209, 210, 271, 306, 310,
319
Дорнік В. 310

Дорошенко Д. 13, 19, 30, 46, 61, 62, 68, 84, 91, 99, 101, 108, 120, 140, 145, 159, 160, 167, 168, 170, 178, 180, 210, 222, 230, 244, 245, 253, 257, 258, 270, 271, 275, 289, 290, 294, 302, 315

Дорошенко П. 93

Драгоманов М. 62

Драгомиров А. 218, 219

Дроздовський М. 25

Думін О. 48, 63

Думова Н. 303, 310

Дурново П. 186

Дусан І. 126

Дьяков І. 101, 109, 131

Е

Ейдеман Р. 25

Ейхгорн Г. 57, 68, 75, 76, 80, 81, 150, 173, 175, 187, 189, 200, 236, 239, 248, 249, 304, 305

Еланський В. 263

Енлі Е. 185

Енно Е. 223, 225, 257

Ерістов О. 146, 205

Ерцберг Ф. 183

Ефрон І. 303

Є

Єрошевич П. 123, 220, 226

Єфремов С. 231, 234, 307

Ж

Жуковський А. 19, 30

Жуковський О. 36, 83, 276

З

Завадський С. 94, 98, 118, 141

Зайцов А. 27, 32

Заклинський М. 48, 63

Залеський П. 26, 99, 198

Зарубін О. 74, 81

Заруда Т. 17

Засенко А. 164

Засєкін В. 22, 28, 279, 293

Захарченко П. 28, 245, 249, 252

Зелений (Терпило Д.) 256

Зеньковский В. 26, 38, 59, 91, 101, 137, 140, 201, 219, 221, 238

Зерінг М. 155

Зиміна В. 319

Зноско-Боровський А. 148

Зольф В. 253, 307

Зюдекум А. 76, 307

І

Іваненко С. 99

Іванис В. 258

Іванов А. 209, 303

Іванов М. 263

К

Какурін М. 25

Калакура Я. 9, 10, 28

Капкан Ю. 264, 282

Каппелер А. 259

Карл І 191, 277

Карнер С. 310

Кедрин І. 48, 63

Келлер Ф. 26, 32, 195, 198, 203,

204, 206, 207, 208, 210, 219, 220,
221, 226, 227, 228, 230, 256, 263,
268, 291, 316, 320
Керенський О. 262
Кирей В. 219
Кирпичов Л. 206, 316
Кисільов С. 99
Кияницин Г. 148
Кільчевський М. 219
Кіпріан (Керн) 202
Кірхбах Г. 257
Кістерська Л. 103
Кістяковський Б. 102, 111, 257
Кістяковський І. 90, 94, 98, 140,
152, 153, 156, 204, 227, 228, 241,
242, 258, 289
Кістяковський Ю. 94, 174
Клименко В. 144, 220, 226
Клунний Г. 50
Ковалевський М. 30, 48, 62, 74, 75,
76
Ковалів Л. 232
Ковальова Н. 21, 245
Кожинів В. 303, 310
Козинець 143
Кокенхаузен Г. 217
Колокольцев В. 91, 114, 122, 148,
149, 152, 156, 241
Коновалець Є. 48, 63, 254, 291
Копотієнко І. 40, 60
Корнієнко І. 220
Корнілов Л. 265, 282
Королів В. 291
Косинський В. 258
Коссак Г. 38

Костів К. 55, 65
Костриця М. 245
Кочубей В. 26, 201
Кошкарьов М. 199
Краснов П. 136, 211, 212, 213, 217,
218, 221, 222, 254
Краус А. 178, 191, 201
Кривошеїн О. 125, 198, 200, 202,
204, 208, 222, 236
Крижанівський Ф. 235
Криленко М. 284
Кримов О. 262, 263
Крип'якевич І. 68, 84
Крупина В. 18, 195, 209
Крутіков П. 82, 315
Кульчицький С. 22
Кучабський В. 12, 19, 29, 30
Кушнір Р. 310

Л

Лебідь-Юрчик Х. 158, 160
Лейхтенбергський Г. 203, 225, 230
Ленін В. 52
Леонтович В. 48, 83, 157, 158, 241,
257
Лизанівський І. 232
Лизогуб Ф. 13, 89, 97, 98, 100, 110,
118, 129, 138, 142, 148, 151, 156,
157, 164, 176, 178, 185, 189, 237,
241, 251, 271, 281, 290, 315
Лизогуби 315
Липинський В. 12, 15, 19, 29, 30,
174, 320
Лисяк-Рудницький І. 12, 16, 29, 30
Литвин В. 17, 30

Литвин М. 66, 146, 210
Литвин С. 18, 28, 30, 31, 245, 279,
280, 287, 293, 294
Ліб П. 306
Лібов Є. 143
Лівен 198
Лігнау О. 38, 121, 207, 220
Лідеквіст Р. 189
Лізінген А. 69, 72
Лободасв В. 55, 65, 266, 268, 319,
320
Ломновський О. 215, 216, 217, 218,
227, 256
Лопухін П. 210
Лоський К. 231
Лотоцький О. 47, 61, 62, 234, 241
Лукашевич Є. 222, 275
Лукашевич Ф. 143
Лукомський О. 213, 214, 219, 221
Луценко І. 78, 276
Львов Г. 262
Любинський В. 91, 174, 231
Любинський М. 75, 80, 276
Любовець О. 133, 134, 244
Любченко П. 232
Людендорф Е. 75, 79, 182, 183
Людовик XIV 183
Людовик IV 303

М

Магенер 309
Мазепа І.П. 9, 19, 30, 36, 41, 47, 67,
202
Мазепа І.С. 311, 314
Мазуренко В. 107

Макаренко А. 254
Макаренко С. 61
Макаров М. 204
Маклаков М. 204
Малик Я. 252
Малиновський Б. 17, 21, 30, 31
Мануйлов О. 90
Марголін А. 307
Марія Федорівна, цариця 196, 197
Марк Р. 15
Маркітан Л. 65
Марков С. 25, 218, 219, 308, 309
Маркович Д. 241
Мартинів 204
Мартинюк І. 207
Мартос Б. 81
Масенко Л. 47, 62
Масненко В. 13, 29
Матвеева Л. 103
Матюшенко Б. 73
Махно Н. 56, 256
Мацієвич К. 48, 63, 101, 242, 245,
288
Меджецький В. 69
Меллер-Закомельський В. 198, 202,
205, 236
Мельник А. 48, 63
Мельхіор К. 76, 176
Меліор 163
Мерінг С. 138, 258
Микола II 38, 195, 199, 202, 208,
263, 264, 314
Микола Миколайович, вел. князь
90
Мироненко О. 14, 25, 29

Михайличенко Г. 232
Михайло Олександрович, вел.
князь 186
Михайлов І. 25, 32, 319
Мілорд-Хевен 309
Мілюков П. 91, 136, 137, 138, 140,
202, 222, 225, 228, 230, 236, 303
Мінц І. 64, 85, 192, 306
Мірбах В. 308
Мітюрін І. 25, 32
Міхновський М. 12, 132, 133, 235,
270
Могилянський М. 26, 99
Моллов Р. 95, 304, 306
Моркотун С. 143
Мумм А. 72, 74, 75, 76, 77, 77, 78,
79, 80, 82Ю 91, 92, 165, 173, 176,
186, 188, 189, 201, 241, 248, 257,
306, 307
Муромцев С. 90
Мустафін В. 38, 59, 99
Мухтар-бей А. 257
Мякота С. 22, 31
Мякотін В. 204, 208

Н

Нагорський 143
Назарук О. 48, 63
Наполеон 257
Натієв З. 212, 220
Науменко В. 258
Науменко К. 66, 146, 210
Нахічевський Г. 195, 263, 264
Неймирок 241
Ненюков Д. 220

Несук М. 69, 85
Нетге 229, 257
Никодим (Кротков) 82, 201
Ніковський А. 61, 234, 240, 241,
307
Новгородцев П. 199
Новицький Я. 199, 271
Носенко Д. 97, 110, 178

О

Оберучев К. 261, 268, 282
Огієнко І. 210
Ознобишин Г. 204
Оксборн 155
Олександр II 90
Олександр III 259
Олсуф'єв О. 216
Омелянович-Павленко І. 143
Омелянович-Павленко М. 36, 143,
144, 146, 256, 258
Онуфріїв М. 23, 31
Оренчук В. 275
Осауленко Л. 22, 28, 279, 293
Осецький О. 123, 220, 254
Осташко Т. 65, 66, 244, 310

П

Павленко С. 47, 62
Павленко Ю. 28, 29, 31
Павловський М. 247
Пайєр Ф. 15, 187
Пален 198
Палтов О. 81, 88, 200, 304
Панченко В. 28, 31

Папакін Г. 18, 21, 28, 30, 31, 68, 85,
193, 210, 267, 303, 310
Пеленський Я. 16, 30, 318, 320
Пелешук С. 254
Пелікан Б. 198, 199, 208
Перепадя В. 17
Петлюра С. 4, 5, 20, 25, 28, 36, 45,
56, 90, 100, 105, 106, 207, 226,
229, 242, 245, 254, 265, 270, 273,
279, 280, 281, 282, 283, 284, 285,
286, 287, 288, 289, 290, 291, 292,
293
Петро І 314
Петров Г. 258
Петрушевич Є. 56
Петрів В. 36, 220, 304, 310
Пиріг Р. 62, 66, 103
Піщевич 163
Погодін А. 44, 119
Подпалев В. 157
Покровський А. 122, 220, 226
Полоз М. 232
Полонська-Василенко Н. 19, 25, 30,
68, 84, 141, 146
Полтавець-Остриця І. 78, 96,
141, 143, 266
Попович М. 12, 29
Порш М. 81, 265, 285
Потульніцький В. 11, 29
Прилюк Ю. 53
Принциг Р. 89
Присовський К. 96
Притуляк П. 171
Проданюк Ф. 22, 31
Прозоровський 204

Прокопович В. 80
Пташинський П. 64
Пурішкевич В. 197, 204, 208, 236
Пученков О. 260, 303, 310, 319
Пшеничний Г. 56
Пятаков Г. 248
Пятаков Л. 56

Р

Раковський Х. 56
Ралдугіна Т. 19, 30
Раух Г. 178
Реєнт О. 2, 14, 20, 28, 30, 31
Ржепецький А. 91, 92, 116, 135,
138, 166, 167, 177, 226, 231, 238,
241, 258
Рейнбот В. 205, 228, 237
Репринцев В. 66
Ретгель М. 264
Рогоза О. 57, 91, 97, 110, 141, 178,
213, 315
Родзянко 262
Родичев Ф. 208
Романов О. 115
Ронге М. 309
Рорбах П. 76, 92, 155
Рубач М. 31
Рудзевич М. 44
Рудий Г. 40, 41, 60
Рузьський 262
Рутич М. 66
Рябовол М. 212
Рябушинський В. 222

С

Савенко 137
Савченко В. 22, 23, 28, 31, 86, 210
Садовський В. 220
Саліковський О. 49, 63
Салтан О. 231
Сальський В. 220
Сахно-Устимович М. 81
Сахно-Устимович О. 143
Свечін М. 212
Святополк-Мирський 206, 316
Севрюк О. 69, 70
Селівачов В. 264
Семенов В. 203
Сергійчук І. 60
Серединський С. 170
Сидоренко Г. 80
Сідак В. 65
Скляренко Є. 20, 31
Скоропадський Г. 186
Скоропадський І. 314
Скоропадський П. 2, 2-31, 34, 35, 38, 41, 44-50, 55, 56, 58, 60, 62, 67, 68, 69, 78-83, 86-103, 105, 108-111, 113, 118, 121-149, 152-162, 164, 165, 170, 172, 174, 179, 180, 181, 183, 184, 186, 187, 188, 190-235, 238, 241-245, 249-303, 305, 306, 309-323
Скоропис-Йолтуховський О. 72, 77
Скрипник М. 56
Скрипчинський П. 282
Славинський М. 241, 291
Слюсаренко А. 53
Слюсаренко В. 207, 220

Смірнов О. 260, 293, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320
Сокира-Яхотнов В. 143, 145
Соколовський Ю. 91, 161, 164, 173
Солдатенко В. 14, 15, 28, 30, 40, 59, 68, 85, 244, 245, 293
Соловійов В. 91
Солуха П. 29, 230, 258, 323
Сольчаник П. 55
Спаноккі 175
Спиридович О. 206
Старицька-Черняхівська Л. 38
Стахів М. 16, 30
Стебницький П. 241, 291
Стелецький Б. 199, 260
Степаненко А. 276
Столипін П. 196
Стрельський Г. 66
Субтельний О. 19, 30, 68, 85
Сумароков-Ельстон 198
Супруненко М. 20, 31, 84, 252
Сурай Ю. 61
Сушко Р. 48, 63

Т

Тальберг М. 26, 308
Татіщев В. 177
Терела Г. 21
Терещенко Ю. 10, 11, 15, 28, 29
Тимощук О. 28
Тинченко Я. 66, 210
Тихон 201
Тичина В. 20, 31, 84, 252
Тіль Е. 190, 307

Ткаченко М. 83
Топішко Н. 65
Тоцький М. 102
Трубцеькой 198
Турченко Ф. 2,10, 28

У

Удовиченко О. 143
Ульяновський В. 28
Уляницький 137
Усенко І. 103
Устимович М. 89, 143, 148, 257,
299

Ф

Файджес О. 14, 29
Феденко П. 19
Федишин (Федюшин) О. 14, 26, 29,
32, 193, 194, 210
Федюк В. 32
Фещенко-Чопівський І. 80
Фляйшман Г. 79,192,275,276,309
Фомін С. 26
Форгач Й. 79, 137, 174, 176, 191,
192, 199
Фрунзе М. 25
Фюрстенберг Е. 192, 213

Ч

Чарторижський І. 99
Чериковер І. 140
Черніков С. 99
Черячукін О. 212, 221
Чечель М. 71
Чикаленко Є. 77, 78, 85, 135, 137,

140, 154, 155, 174, 194, 210, 257,
258, 285

Чубинський М. 90, 92, 98, 113,
120, 122, 173, 238, 245, 271, 290,
294, 301, 302

Чубинський П. 90

Х

Хазбулатов Р. 317
Ханенко М. 92,97
Хануков О. 99
Хворостов 204
Ходкевич 264
Храмов Ю. 28, 29, 31
Христюк П. 9, 19, 30, 67, 70, 134,
244, 245, 294

Ш

Шаповал М. 19, 36, 47, 62, 232,
254, 258
Швець Ф. 241, 254
Шебеко М. 208
Шевченко Т. 90, 206, 227, 274
Шейдеман Ф. 187
Шелухін С. 36, 48 ,63, 80, 232, 234,
241, 257, 291
Шемер В. 132, 133, 155
Шемер С. 132, 133, 185
Шептицький А. 202, 272
Шечков 199
Шидловський П. 216
Шиллінг 305
Шильдбах (Литовцев) К. 203
Шинкар М. 285
Широкорад 319

Шкуро 25
Шраг І. 241
Штареземан 188
Штейнгель Ф. 174, 205, 222, 224
Штерн С. 136
Штольценберг Ф. 73, 75, 77, 79, 82
Шуваєви 262
Шульгин О. 222, 223, 253
Шульгін В. 144, 203, 204, 215, 236
Шумов С. 25
Шумський О. 232
Шуцький Б. 122, 206, 220

Щ

Щегловитов І. 204
Щеніовський Г. 128
Щербатов 204

Ц

Цветков В. 319
Цегельський Л. 48, 63, 275

Ю

Юденич І. 60
Юнаків М. 220
Ющишин І. 60

Я

Якупов М. 18
Яневський Д. 28, 52, 64, 230, 258,
302
Ярош 78, 183, 196, 305, 307

Наукове видання

ПИРИГ Руслан Якович

**УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА 1918 РОКУ.
ІСТОРИЧНІ НАРИСИ**

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Мигаля Л. Г.*

Підписано до друку 14.06.2011 р. Формат 70×100/16
Ум. друк. арк. 33,0. Обл. вид. арк. 27,0.
Наклад 300. Зам. 39. 2011 р.